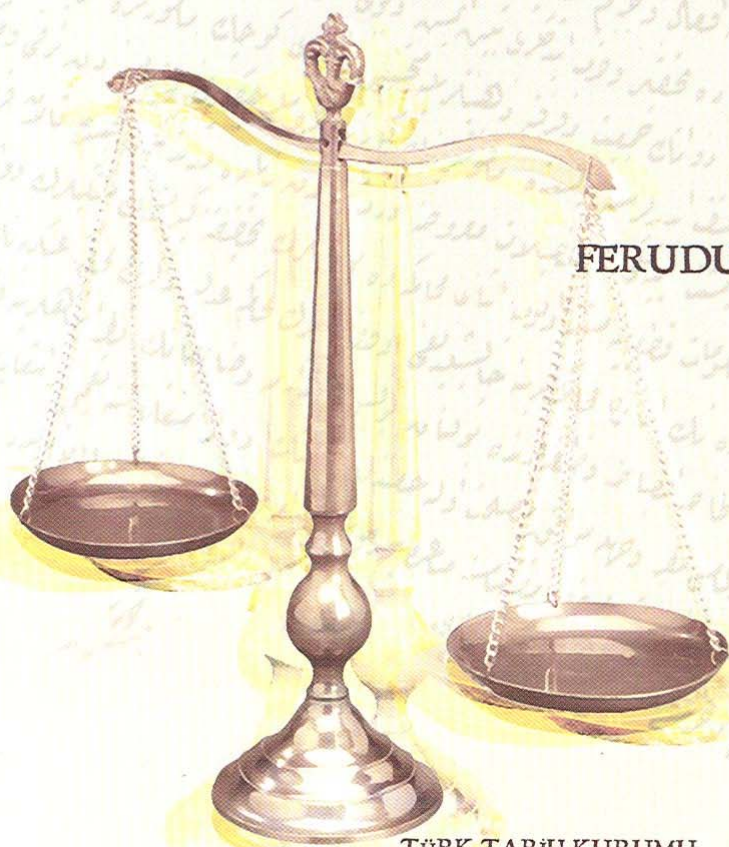

İŞGAL İSTANBUL'UNDA TEHCİR YARGILAMALARI

FERUDUN ATA

TÜRK TARİH KURUMU

İŞGAL İSTANBUL'UNDA
TEHCİR YARGILAMALARI

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I

XVI. Dizi – Sayı 108

İŞGAL İSTANBUL’UNDA TEHCİR YARGILAMALARI

Dr. FERUDUN ATA

ANKARA, 2005

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IX
KISALTMALAR	XIII
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

TEHCİR EDİLEN ERMENİLERİN GERİ DÖNÜŞÜ

A- Tehcir Edilen Ermenilerin Geri Dönüşüne İzin Verilmesi ve Harp Kabinesi Üyelerinin Yargılanması Tartışmaları.....	18
1- Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin Ermenilerin Geri Getirilmesi Konusunda Aldığı Tedbirler.....	18
2- Harp Kabinesi Üyelerinin Yargılanması Tartışmaları.....	21
3- Meclis-i Mebusan'da Beşinci Şube'nin Oluşturulması	35
4- Sorgulamaların Başlaması.....	39
5- Tefvîk Paşa Hükümeti ve Ermeni ve Rum Mebuslarla Türk Mebusları Arasında Meclis-i Mebusan'da Yaşanan Tartışmalar.....	43
6- Geri Dönen Ermenilerin İskânı ve Mallarının İâdesi.....	51

II. BÖLÜM

DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ MAHKEMELERİNİN KURULMASI VE ÇALIŞMASI

A- Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinin Kuruluşu.....	59
1- Tehcir Zanlılarının Hangi Mahkemede Yargılanacakları Tartış- maları.....	59
2- Tahkik Heyetlerinin Kurulması.....	62
3- Divân-ı Harb-i Örfîlerin Kurulması	73
4- Bağımsız Yargıçlar Meselesi	84
B- Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinin Çalışması	85
1- Tutuklamaların Başlaması	85
2- Basının İttihatçılara Karşı Tutumu	100
3- İttihatçı-İtilâfçı Çekişmesi ve Sonuçları	107
4- İttihatçıların Yargılanmaları Konusunda İtilâf Devletlerinin Baskıları.....	116
5- Ermeni ve Rumların Tutuklamalar Konusundaki Faaliyetleri.....	120
C- Damat Ferit Paşa Hükümeti ve Divân-ı Harb-i Örfîler	127
1- Damat Ferit Paşa Hükümeti ve İttihatçılara Karşı Tutumu	127

III. BÖLÜM

DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ YARGILAMALARI

A- Yozgat Tehciri Yargılaması.....	151
1- Duruşmaların Başlaması.....	153
2- Savunma Avukatları.....	154
3- Savcının Talebi.....	155
4- Divan-ı Harb-i Örfînin Yargılama Yetkisinin Tartışılması.....	158
5- Sanıkların İfadeleri ve Şahitlerin Dinlenmesi.....	159
6- Avukatları Savunması	165

7- Mehmet Kemal Bey'in ve Tevfik Bey'in Savunmaları	166
8- Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin Kararı	168
9- Kararın Onaylanması ve İnfaz	169
10- Verilen Cezalara Kamuoyunun Tepkisi.....	171
11- Diğer Sanıklar	174
B- Trabzon Tehciri Yargılaması.....	174
1- Duruşmalar.....	175
2- Trabzon Tehciri Davası Hakkında Savcının Talebi	181
3- Avukatların Savunması	182
4- Mahkeme Kararı ve Onaylanması.....	183
5- Topal Osman ve Arkadaşlarının Trabzon Tehciri Davasında Yargılanmak İstenmesi.....	184
C- Büyük Dere Tehciri Davası	186
1- Duruşmalar.....	186
2- Kararın Açıklanması.....	188
D- İttihat ve Terakki Mensuplarının Yargılanmaları	189
1- Kamuoyunun Konuya Yaklaşımı.....	189
2- Duruşmaların Başlaması.....	191
3- Tahkik Heyetinin Hazırladığı Raporun Okunması	192
4- Savcının Talebi.....	193
5- Mahkemenin Yargı Yetkisinin Tartışılması	195
6- Sanıkların Sorgulanması	199
7- Bazı İttihatçı Tutukluların Malta'ya Sürülmesi.....	203
8- İttihatçıların Malta'ya Sürülmesine Tepkiler.....	207
9- Geride Kalan İttihatçıların Davasının Devam Etmesi	208
10- Yargılamanın Sonu.....	210
E- İttihat ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i Mesullerinin Yargılanması.....	223
1- Duruşmaların Başlaması.....	224
2- Avukatların Savunması	228

3- Kararın Açıklanması.....	229
F- Mamûratülaziz (Elazığ) Tehciri Yargılamaları.....	231
1- Duruşmaların Başlaması.....	231
2- Kararın Açıklanması.....	234
G- Divân-ı Harb-i Örfî’de Yapılan Değişiklikler	235
1- Mahkeme Heyetinin Yenilenmesi	237
2- Dîvan-ı Harb-i Örfî Teşkilatının Yeniden Düzenlenmesi.....	239
H- Ali Rıza Paşa Hükümeti ve Divân-ı Harb-i Örfiler	243
1- Yeni Hükümetle Birlikte Yargılama Konusundaki Gelişmeler....	244
2- Ali Rıza Paşa Hükümeti Dönemindeki Önemli Bazı Gelişmeler ve Hükümetin İstifası	251
I- İkinci Dönem Damat Ferit Paşa Hükümetleri ve Divân-ı Harb-i Örfiler	255
1- Hükümetin İlk İcraatı.....	255
2- Nemrut Mustafa Paşa’nın Reisliği Döneminde Görülen Tehcir Davaları	260
İ- İkinci Dönem Tevfik Paşa Hükümeti ve Divân-ı Harb-i Örfiler.....	274
1- Dîvan-ı Harb-i Örfilerde Yeni Bir Dönem.....	275
2- Dîvan-ı Harb-i Örfilerin Son Çalışmaları	286
3- Dîvan-ı Harb-i Örfilerin Sonu	287
SONUÇ.....	289
BİBLİYOGRAFYA	293
DİZİN	311
EKLER.....	325

ÖNSÖZ

Ermenilerin, I. Dünya Savaşı içinde Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri toplu isyan ve katliâm hareketleri, onların harp alanı dışında iskân edilmelerini zorunlu hâle getirmiştir. Alınan bu tedbir, Ermenilerin emellerini gerçekleştirmelerine haliyle engel olmuştur. Bunun üzerine, Ermeniler, sevk kararını alanları cezalandırma çabasına girmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı kaybedip, Mondros Mütarekesi'ni (30 Ekim 1918) imzalamasıyla da önemli bir fırsat yakalamışlardır. Fiilî olarak İstanbul'u işgal edip, Ermenilerin de istekleri doğrultusunda, Osmanlı Devleti üzerinde her istediklerini yaptıracak imkânı elde eden İtilâf Devletleri, onların sevk edilişleri sırasında "katliam" yaptıkları iddiasıyla o dönemde görev yapan İttihatçıların yargılanmalarını talep etmişlerdir. İstanbul'daki mütareke hükümetleri de, bu baskılar sonucu ve siyasi çıkarları gereği, İttihatçıları cezalandırmak amacıyla Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerini kurmuşlardır.

Sırf siyasi düşüncelerle, Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarınca da desteklenen bu yargılamalar sırasında İttihatçılar, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinde söz konusu sevk kararındaki mesuliyetin yanı sıra; ülkeyi savaşa sokmak, karaborsacılık yapmak, Teşkilât-ı Mahsûsa'yı kurmak, ülkenin iç ve dış emniyetini ihlâl etmek suçlarından da sorumlu tutulmuşlardır.

İtilâf Devletlerinin baskısıyla, başka bir ifadeyle, tamamen dış etkiler sonucu oluşturulan Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinde İttihatçıların çeşitli cezalara çarptırılmış olmaları, günümüzde de hâlâ istismar konusu yapılmaktadır. Ermeniler, bu mahkemelerin verdiği kararları, "Ermeni soykırımı" iddialarına bir delil olarak sunma gayreti içindedirler.

Bu durumda, mütareke döneminde yapılan tehcir yargılamalarının gözden geçirilmesi önem kazanmaktadır. Bu anlayışla, öncelikle yargılamaların yapıldığı mahkemelerin hukukî dayanakları ve yargılama usulleri

üzerinde duruldu. Yargılama sırasında İtilâf Devletlerinin mahkemeye yaptıkları müdahaleler ve mahkeme heyetinin bu konudaki tutumu değerlendirildi.

Çalışmanın esas kaynağını, Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ve dönemin basını teşkil etmiştir. Yanı sıra, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri ve 'Takvim-i Vekayi' den de yararlanılmıştır. Genelkurmay ATASE Arşivi'ne yapılan başvuruya ise, ilgili belgelerin henüz tasnif edilmediği gerekçesiyle izin verilmemiştir.

Söz konusu yukarıdaki temel kaynakların yanında, konunun önemine rağmen, meseleyi doğrudan ele alan bir inceleme ve araştırma bulunmamaktadır. Ancak, Divân-ı Harb-i Örfiler'in, Osmanlı adalet sistemi içindeki yeri konusunda, başka bir ifadeyle, konunun siyasî bir olgudan ziyade hukukî bir kurum olarak ele alındığı Osman Köksal'ın; "*Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divân-ı Harb-i Örfiler (1877-1922)*" adlı çalışmasını anmak gerekir. Nejdet Bilgi'nin, "*Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*" adlı eseri de, bu mahkemede yargılanmış bir kişiyi ele alması yönüyle zikredilmelidir. Yine bu dönemde yaşamış, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleriyle bir şekilde münasebeti olanların hatıraları da önemli bir kaynak grubunu teşkil etmektedir. Burada hatırat sahibi olanların önemli bir kısmını, yargılamada sanık sandalyesinde oturanlar oluşturmaktadır. Bunlar, yargılama sırasında başlarından geçenleri anlatmak suretiyle, mahkemelerin yargılama biçimi ve mahkeme heyetinin tavırları konusunda önemli bilgiler vermektedirler.

Araştırmamız, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte, Ermeni meselesinin genel bir değerlendirmesiyle, Divân-ı Harb-i Örfiler hakkında kısa bilgi verilmiştir.

Birinci Bölüm'de; I. Dünya Savaşı sırasında sevk ve iskân edilen Ermenilerin geri dönüşü, mallarının iadesi ve eski yerlerine iskânları konusunda yapılan çalışmalar üzerinde durulmuştur. Ayrıca, İttihatçıların cezalandırılmaları konusunda Meclis-i Mebusan'da ve Meclis-i Âyan'da yapılan tartışmalara ve Nazırlık yapmış olan İttihatçıların Meclis-i Mebusan tarafından oluşturulan Beşinci Şube'de sorgulanmalarına da değinilmiştir.

İkinci Bölüm’de; Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinin kuruluşuna ve bu konuda sarayda, hükümette, meclislerde ve kamuoyunda ortaya çıkan düşüncelere yer verilmiştir. İlk tutuklamalara ve tutuklamalar konusunda İtilâf Devletleri’nin, Türk ve azınlık basınının, Ermeni ve Rumların tutumuna değinilmiştir. Damat Ferit Paşa hükümetinin Divân-ı Harb-i Örfî’ler’in çalışması ve teşkilâtı konusunda yaptığı değişiklikler, Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile İttihat ve Terakki Fırkası arasındaki çekişmenin iç yüzü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Üçüncü Bölüm’de ise; Divân-ı Harb-i Örfî’de cereyan eden tüm tehcir davaları ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Ayrıca bu davalar devam ederken, iktidar değişiklikleri ve bu değişikliklere paralel olarak Divân-ı Harb-i Örfî heyetinde ve yargılama biçiminde görülen değişmelere yer verilmiştir. Özellikle, Divân-ı Harb-i Örfî heyetinin yargılama sırasındaki suistimalleri, haksız davranışları ve bunların ortaya çıkarılması üzerinde durulmuştur.

Bu arada, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için çalışmada, mümkün mertebe o günün ağır ifadelerinden ve hukukî tanımlamalarından kaçınarak sadeleştirilme yönüne gidilmiştir. Özellikle mahkeme ile ilgili kurum adlarının bugünkü kullanımı tercih edilmiştir.

Bu konuyu seçmemi sağlayan ve araştırmanın her aşamasında katkıda bulunup, çalışmanın daha kusursuz olması için büyük bir sabırla okuyarak ve düzelterek yaptığı yardımlarından dolayı Hocam Prof. Dr. Cevdet KÜÇÜK’e teşekkür ederim. Ayrıca, hocam Prof. Dr. Bayram KODAMAN’a; her zaman yakınlığını ve desteğini gördüğüm Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU’na; bu çalışmayı yaparken, rahat bir çalışma imkânı sağlayan başta Bölüm Başkanımız Prof. Dr. Mikâil BAYRAM’a, Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ’ye ve bölümdeki diğer hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Diğer taraftan, bu çalışmaya maddi destek sağlayan Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Koordinatörlüğü’ne, çalışmanın bilgisayarda düzenlenmesine yardımcı olan Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN’e, Başbakanlık Osmanlı Arşivi personeline, Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Bölümü personeline ve Hüseyin TÜRKMEN Bey’e yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Eserin yayımlanmasını sağlayan Türk Tarih Kurumu Yayın Şubesi elemanlarına da şükranlarımı sunarım. Ayrı-

ca, çalışmalarım esnasındaki sabır ve desteğinden ötürü eşim Kevser Ata'ya teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ferudun ATA
Konya 2004

KISALTMALAR

age	: adı geçen eser
bkz.	: bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	: Başbakanlık Evrak Odası
Ç ev.	: çeviren
DH. EUM. AYŞ	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi
DH. İUM	: Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti
DH. HMs	: Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği
DH. KMS	: Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus
DH. MB. HPS	: Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti
DH. ŞFR	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH. UMVM	: Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti
DHÖZC	: Divân-ı Harb-i Örfî Zabıt Cerideleri
DUİT	: Dosya Usûlü İradeler Tasnifi
MAZC	: Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
ŞD	: Şûra-yı Devlet
TV	: Takvim-i Vekayi
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
Yay	: Yayımlayan
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Ermeniler, Türk idareleri altında bulundukları ilk devirlerden itibaren genelde huzurlu bir hayat sürdürmüşlerdir. Türk idarecilerinin bu topluluğa karşı gösterdikleri hoşgörü, Ermenilerin kendi varlıklarını koruyup geliştirmelerinde önemli bir etken olmuştur. Selçuklu yöneticilerinin, diğer unsurlarla beraber Ermenilere karşı şefkatli ve adil davranmaları ve barışçı bir ortam sunmaları, Ermenilerin Türk idarelerini kolaylıkla benimsemelerini sağlamıştır. Böylece Türkler ve Ermeniler, tüm Selçuklu dönemleri boyunca sıkıntısız bir şekilde bir arada yaşamışlardır¹.

Bu durum Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet'in, Bursa'daki Ermenilerin ruhanî reisleri olan Ovakim'i İstanbul'a getirip, diğer Hristiyanlardan ayrı olarak Ermeni Patrikliğini kurması², Türk-Ermeni ilişkilerinde önemli bir merhale teşkil etmiştir. Daha sonra fetihler genişleyince, başka vilâyetlerden de Ermeni tüccar ve sanatkârlar aileleriyle birlikte İstanbul'un değişik semtlerine yerleştirilmişler, âdeta teşvik edilmişlerdir³. Böylece İstanbul'daki Ermenilerin nüfusunda önemli artışlar meydana gelmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti, diğer gayrimüslim unsurlarla beraber, Ermenilerin de din ve mezheplerinin gereğini hür bir şekilde yerine getirebilmele-

¹ Mehmet Ersan, "Türk Yönetim Tarzı, Ermenilerin Türk İdaresini Kabulü ve Kendilerine Tanınan Haklar", *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul 2001, s. 5-12; Erol Kürkcüoğlu, "Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları, 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, Ankara 2003, s. 337-340; Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988, s. 30-60; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s. 104; Cevdet Küçük, "Ermeniler ve Türkiye", *İğdir Tarihî Gerçekler ve Ermeniler Uluslar arası Sempozyumu*, 24-27 Nisan 1995, Ankara 1997, s. 26.

² Rh. Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, İstanbul 1953, s. 8; Esat Uras, *Tarihî Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 149.

³ Halil İnalçık, *Essays In Ottoman History*, İstanbul 1998, s. 196-200; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 51.

rine geniş imkânlar tanımış ve barış içinde yaşamaları için her türlü çabayı sarf etmiştir⁴.

Ermenilerin Osmanlı idarecilerinden ve Türk halkından gördükleri bu himaye, sadece nüfuslarının değil, nüfuzlarının da artmasını sağlamış; sanatta, ticarete, mimaride ve kuyumculuk alanlarındaki kabiliyetleri sayesinde hem Türk idarelerinin, hem de Türk halkının sevgi ve itimadını kazanmışlardır. Bunun sonucu olarak Ermeniler, diğer gayrimüslim unsurlara nazaran daha fazla Türk kültürünü benimsemişlerdir. Türk toplumu ile ayırt edilemeyecek ölçüde kaynaşmışlardır⁵. Bu özellikleri sebebiyle de, yüksek mevkilere gelmişler ve devlet içinde büyük rütbelere elde etmişlerdir⁶. Devlet ve toplum içinde elde ettikleri bu önemli statü, yüz yıllar içinde çok zengin olmalarını ve toplumsal hayatlarının gelişmesini hızlandırmıştır. Ermeniler, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren, XIX. yüzyıl ortalarına kadar çok parlak bir dönem geçirmişler, siyasî, iktisadî ve kültürel bakımdan “*altın devirlerini*” yaşamışlardır⁷.

Osmanlı Devleti idaresinde bulunan Ermeniler büyük oranda Gregoryen mezhebine mensuptu. Ancak, batılı devletlerin ve misyonerlerinin faaliyeti sonucu, XVII. yüzyıldan sonra Ermenilerin kendi aralarında yaşanmaya başlayan mezhep kavgaları, bu durumu değiştirdi⁸. Gregoryen mezhebinin yanında, Fransa ve Papalığın çalışmaları sonunda 1830'da Ermeni Katolik, İngiltere ve Amerika'nın propagandaları sonucu da 1850'de Protestan kiliseleri ortaya çıktı. Böylece Ermeniler dinî bakımdan

⁴ Cevdet Küçük, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II, Ankara 2001, s. 695.

⁵ Nitekim, 1835-1839 yılları arasında Türkiye'de bulunan Helmuth von Moltke Ermeniler hakkında şunları yazmıştır: “Bu Ermenilere, hakikatte Hristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına karşın Ermeniler Türk adetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların, Hristiyan olarak, tek kadınla evlenmelerine izin verir, fakat onlar Türk kadınlarından fark edilmez, ayrılmaz. Bir Ermeni kadını sokakta sadece gözlerini ve burnunun üst kısmını gösterir, diğer taraflarını kapatır”. N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde*, s. 50.

⁶ Rh. Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 11-12.

⁷ Rh. Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 44; E. Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 150; “II. Mahmut ve Abdülmecid dönemlerinde, Ermenilerin saltanata en yakın teb'a durumlarına gelmiş olduklarına muhakkak gözüyle bakılmakta, onun için de devletin Ermeni politikasıyla, Ermenilerin devlet politikası üzerindeki tesirleri birbirleriyle iç içelik arz etmekte; II. Mahmud'un saltanatıyla birlikte saray hekimliği, hazine, baruthane, matbuat gibi müesseselerin kuruluş ve işleyişlerinde Ermenilerin rollerinin arttığı” görülmektedir. R. Şahin, *Türk İdaresininin*, s.122-123.

⁸ Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1999, s. 23-25.

üçe bölünmüş oldular⁹. Bu bölünmüşlük, Gregoryen Kilisesini etkilemiş ve eski nüfuzunu kaybetmemek için kendi içinde daha çok milliyetçilik faaliyetlerine ağırlık vermesine yol açmıştır¹⁰. Diğer taraftan, “*Ermeni Milleti Nizamnamesi*” ile geniş imtiyazlar elde eden Ermeniler, ayrılıkçı düşüncelerini her geçen gün arttırmışlardır¹¹.

Türk-Ermeni ilişkileri, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra çok ciddi bir dönüm noktasına girmiştir. Osmanlı Devleti, mağlup olduğu Rusya ile 3 Mart 1878’de Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşmanın 16. maddesine göre; Doğu Anadolu’da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatlar yapılacak, Ermeni toplumu emniyet altına alınacaktı¹². Fakat bu antlaşma ile Rusya’nın Ermenileri kendi nüfuzuna alması ve Doğu Anadolu’da bazı bölgelere yerleşecek olması İngiltere tarafından kabul edilmedi. Avusturya ve Fransa’nın da İngiltere’ye destek vermesiyle, söz konusu ülkeler, Ayastefanos Antlaşması’nın kendi menfaatlerine aykırı gelen hükümlerini değiştirmek üzere Berlin’de toplandılar. İmzalanan Berlin Antlaşmasıyla (13 Temmuz 1878), Ayastefanos’un Ermenilerle ilgili 16. maddesi çok fazla değişikliğe uğramadan, antlaşmanın 61. maddesi olarak kabul edildi. Buna göre; Osmanlı Devleti, Ermenilerin bulundukları vilâyetlerde ıslahat yapmayı ve güvenliklerini sağlamayı taahhüt ediyordu. Böylece ilk defa Ermeni meselesi, uluslar arası bir hüviyet kazandı ve bundan sonra daha fazla dış müdahalelere maruz kaldı. Artık Ermenilerle ilgili her gelişme, Osmanlı Devleti’ne müdahale etmek için bir vesile haline geldi¹³.

Ermeniler, Berlin Kongresi ile davalarını uluslar arası bir himayeye kavuşturmalarına rağmen, yine de sonuçtan tamamiyle memnun olmuş

⁹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 35; E. Uras, *Tarihçe Ermeniler*, s. 153-154; N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde*, s. 54.

¹⁰ Cevdet Küçük, “Van’daki Ermeni İsyanları”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslar arası Sempozyumu*, 2-5 Nisan 1990, Van 1990, s. 137.

¹¹ A. Süslü, *Ermeniler*, s. 35.

¹² Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, İstanbul 1986, s. 4; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 106.

¹³ Musa Şaşmaz, *British Policy And The Application Of Reforms For The Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Ankara 2000, s. 25 vd; Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa, (1838-1839)*, İstanbul 1993, s. 37-38.

değillerdi¹⁴. Çünkü onlar çok daha kısa sürede bağımsız veya muhtar bir idare sağlayacak gelişmeler ümit etmekteydiler¹⁵. Bundan sonra, seslerini daha fazla duyurmak için diplomatik girişimlerden çok, çetecilik ve isyan hareketlerine ağırlık vermişlerdir. Rusya ve batılı devletler ise, “*şark meselesi*” çerçevesinde Ermeni meselesini bahane ederek, sömürgeci ve emperyalist amaçlarına ulaşmak için Ermenileri daha fazla kullanmaya ve milliyetçilik duygularına hitap etmeye başlamışlardı¹⁶.

Ermenilerin, Berlin Kongresi’nden sonra Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek için, Doğu Anadolu’da isyan dahil her türlü faaliyeti yapmaya niyetli oluşları ve bu işleri yapacak ateşli Ermeni milliyetçilerini bu bölgeye gitmeye teşvik etmeleri¹⁷, muhtemel ihtilâl hareketlerinin ilk işaretleri olmuştur. Nitekim Ermeniler, Rus propagandasının da etkisiyle, Doğu Anadolu’da kendilerinin can güvenliği kalmadığı bahanesiyle Rusya’ya göç etmeye başlamışlar ve Osmanlıdan daha fazla ıslahat talep etmişlerdir. Böylece, dikkatleri üzerlerine çekmek için ilk kıpırdanmalar ortaya çıkmış, Ermeni Kilisesi başta olmak üzere, içeride ve dışarıda kurulan dernek ve komiteleri vasıtasıyla olaylar tertip etmeye girişmişlerdir¹⁸. Çünkü amacın ıslahat değil, Doğu Anadolu’da muhtar bir Ermeni idaresi kurmak olduğu, Rusya’nın bu bahane ile Osmanlı Devleti’ni parçalamak ve güneye yerleşmek için çabaladığı, İngiltere’nin ise, muhtar bir Ermenistan’ın Rusya’nın güneye inmesine mani olacağı için

¹⁴ Bayram Kodaman, “Abdülhamid ve Paul Terziyan”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Yay. Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 121-122; C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde*, s. 14; E. Uras, *Tarihçe Ermeniler*, s. 252-253.

¹⁵ Ahmed Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, Çev. Cengiz Aydın, İstanbul 2001, s.31.

¹⁶ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987, s. 107-110.

¹⁷ K. Gürün, *Ermeni*, s. 126; B. Kodaman, “Paul Terziyan”, *age.*, s. 122.

¹⁸ Nitekim, Robert Koleji’nin kurucusu Dr. Hamlin’e bir Ermeni ihtilâlcisi; “Hınçak çetelerinin Türkleri öldürmek, köylerini ateşe vermek ve sonra kaçmak için fırsat kolladıklarını, gazaba gelecek Türklerin o zaman müdafaasız Ermenilere saldıracaklarını ve onları katledeceklerini, bunun üzerine Avrupa’nın insaniyet ve Hristiyanlık adına müdahale ederek, duruma el koyacağını açıkça ifade eder. Misyonerin bu düşüncüyü korkunç ve vahşi görmesi üzerine ihtilâlcisi: ‘Hiç şüphesiz size öyle gelir. Ama biz Ermeniler kararlıyız. Avrupa Bulgar olaylarını duydu. Bulgaristan’a bağımsızlık verdi. Milyonlarca kadın ve çocuğun çığlıkları ve kanı ile kanşacak olan bizim sesimizi de duyacaktır’ cevabını verir”. C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde*, s. 38, 104-105; Salâhi R. Sonyel, “Türk-Ermeni İlişkileri ve Musevi Soykırımı”, *Belleten*, Ağustos 1990, LIV/210, s. 745.

ilgilendiği ve asıl meselenin bir Hristiyanlık davası olduğu kısa süre içinde anlaşılmıştır¹⁹.

Bundan sonra İngilizler, Fransızlar, Ruslar ve Amerikalıların desteklediği Ermeni çeteleri ve misyonerleri, Doğu Anadolu'nun yanı sıra, diğer bölgelerde de isyan hareketlerine girişmişlerdir. Bunlara ilave olarak İsviçre'de kurdukları Hınçak (1887) ve Kafkasya'da kurdukları Taşnak (1890) komiteleriyle de devlete karşı mücadeleye başlamışlardır²⁰.

Ermeniler 1890 yılında Doğu'da isyan hareketlerine girişmişlerdir²¹. Aynı yıl gerçekleştirilen Kumkapı gösterileri, 1892 yılındaki Merzifon ve Tokat olayları, Ermeni ihtilâl komitelerinin Batıyı harekete geçirmek için giriştikleri birer isyan hareketi olarak devam etmiştir²². Ancak, bununla yetinmeyip Avrupa'nın Osmanlı Devleti üzerine daha fazla müdahale etmesini isteyen Ermeniler, genel bir isyan hareketine girişmişler ve 1894 Sasun isyanını çıkartmışlardır. Bu hadise sonucunda, Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nden olayların sebeplerinin araştırılmasını istemişler ve akabinde de Osmanlı Devleti'nin ıslahat yapması için baskı yapmışlardır. Böylece Ermeniler, seslerini batılı devletlere duyurma noktasındaki amaçlarına bir nebze ulaşmışlardır²³. Avrupa basını da, Ermenileri masum, Türkleri de zalim olarak göstererek, dünya kamuoyu önünde Türkleri küçük düşürmeyi hedeflemişlerdir²⁴. Daha sonra Ermeni komiteleri; Bâb-ı âli baskını (1895), Zeytun isyanı (1895), Van isyanı (1896), Osmanlı Bankası baskını (1896), İkinci Sasun isyanı (1904) ve Yıldız Suikastı (1905) gibi kanlı olayları gerçekleştirmişlerdir²⁵.

Bu arada, II. Abdülhamid'e karşı olup meşrutiyet idaresini yeniden kurmak isteyen Avrupa'daki Jön Türkler, 1902 yılında Paris'te bir kongre düzenlemişlerdir²⁶. Amaçlarına ulaşmada en büyük engel olarak gördükleri Sultan Abdülhamid'i iktidardan uzaklaştırmak isteyen Ermeni delegeler

¹⁹ N. Göyünc, *Osmanlı İdaresinde*, s. 66; Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Ankara 1994, s. 4-5.

²⁰ E. Uras, *Tarihî Ermeniler*, s. 431-441.

²¹ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, İstanbul 2001, s. 21.

²² C. Küçük, *Osmanlı Diplomasinde*, s. 107-109; E. Uras, *Tarihî Ermeniler*, s. 461-465.

²³ K. Gürün, *Ermeni*, s. 148-149; C. Küçük, *Osmanlı Diplomasinde*, s. 109-113.

²⁴ M. Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin*, s. 24; A. Rüstem Bey, *Türk-Ermeni*, s. 31-32.

²⁵ E. Uras, *Tarihî Ermeniler*, s. 471-530.

²⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, 1/1, Ankara 1991, s. 270; E. Uras, *Tarihî Ermeniler*, s. 542.

de bu kongreye katılmışlardır. Kongrede alınan kararlardan birisi, inkılâbın başarılı olması için dış müdahalenin gerekli olduğu yönündeki düşüncüyü yansıtıyordu. Bu fikri ısrarla savunan Ermenilere, Prens Sebahaddin Bey de katıldı. Ahmet Rıza Bey'in başını çektiği grup ise, ülkeyi parçalayacağı düşüncesiyle bu görüşte değillerdi²⁷. Bu arada emperyalist devletler bağımsız bir Ermenistan için bir taraftan Ermenileri silahlandırırken, diğer taraftan da II. Abdülhamid'e karşı olan Genç Türk Hareketi'ni desteklediler²⁸. Diğer taraftan Genç Türkler, bir plân gereği Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hareketlerine bir müddet ara veren Ermeni komiteleriyle, müştereken Sultan Abdülhamid'e karşı harekete geçtiler²⁹. Bu işbirliği çerçevesinde, 1907'de Paris'te toplanan II. Genç Türk Kongresi'ne katılan Ermeniler de, Osmanlı siyasî bağımsızlığını kabul ettiklerini ve isyan hareketinden vazgeçtiklerini açıkladılar³⁰.

II. Meşrutiyetin ilânıyla Ermeniler arasında ayrılıkçı düşüncelerin son bulacağı umuluyordu. İlan edilen af sonucu, siyasî cinayetlere karışanların ve diğer suçluların ülkeye girişine izin verildi. Böylece ne kadar Ermeni katil, mahkûm, komiteci varsa İstanbul'a doldu, yasaklanmış olan "*Taşnakısutyun*" gibi cemiyetlerin faaliyetlerine izin verildi³¹. Gayrimüslimlere ait birçok dergi, gazete ve broşür yeniden çıkmaya başladı. Fakat İttihatçıların "*ittihâd-ı anâsır*", yani Osmanlı toplumunu teşkil eden unsurların birleştirilmesi uğruna verdikleri bu taviz, daha çok Ermenilerin işine yaradı. Ancak, bu sahte barış havası fazla sürmedi. 31 Mart olayı (1909) ve arkasından Ermenilerin Adana'da Müslümanlara karşı katliâma girişmeleri (1909), Ermeni meselesini yeniden alevlendirdi ve batılı devletler ıslahat taleplerini tekrar gündeme getirdiler³².

Ermeniler özellikle Balkan savaşını müteakip ortaya çıkan olumsuz tablodan istifade ederek, Rusya'nın da desteğiyle, komitecilik ve casusluk faaliyetlerini iyice arttırdılar. Çünkü Rusların Doğu Anadolu'yu işgal edeceklerini ve buradaki vilâyetleri kendilerine bırakacaklarını ümit

²⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, (1914-1918)*, Ankara 2001, s. 22.

²⁸ C. Küçük, "*Ermeniler ve Türkiye*", age, s. 27.

²⁹ A. Rüstem Bey, *Türk-Ermeni*, s. 35; Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı*, s. 374.

³⁰ Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 23.

³¹ A. Rüstem Bey, *Türk-Ermeni*, s. 38.

³² Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1877-1915)", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Yay. Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 88-89.

ediyorlardı³³. Rusya'nın müdahalesini sağlamak amacıyla, Ermeni ajan ve komiteciler, Anadolu'nun her tarafında isyan hazırlıkları yapıyorlar; silah, bomba ve tüfek gibi savaş malzemelerini tedarik ya da imal ediyorlardı³⁴.

Osmanlı Devleti'nin savaşa henüz girmedeği 1914 Haziran'ında Erzurum'da toplanan Taşnaksutyun Kongresi, bir taraftan Osmanlı Devleti ile düşmana karşı birlikte savaşacaklarını açıklarken, diğer taraftan da aldıkları karar gereğince, Rus ordusu sınırı geçtiği zaman, Osmanlı hükümetine karşı ayaklanacaklar ve silahları ile birlikte Rus ordusuna iltihak edeceklerdi. Bu plân dahilinde, Ermeni gönüllüler ve meşhur ihtilâlcı Antranik komutasındaki kuvvetler, Rus savaş gücünü kuvvetlendirmek için Rus ordusuna katılmışlardır. Rus, İngiliz, Fransız ve İtalyan konsoloslari da, söz konusu komitelere para ve silah yardımıyla bulunmaktaydı³⁵. Bu faaliyetlerin içinde Ermeni Kilisesi de aktif bir şekilde görev üstlenmişti³⁶.

İsyan faaliyetlerini daha da artıran Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin, 3 Ağustos 1914'de seferberlik ilan etmesi üzerine, silahlarıyla birlikte firar ederek Rus ordularına katılmışlardır. Rus ordusu tarafından eğitilen ve her türlü masrafları da karşılanan bu Ermeni çetelerinin fırsattan istifade ederek sınır boylarında katliamlara başlamaları, Osmanlı Devleti'ni bir hayli müşkül durumda bırakmıştır³⁷. Ermeniler, büyük bir orduya yetecek kadar cephaneleri ve binlerce kişilik kuvvetleriyle Zeyton, Kayseri, Bitlis, Van, Muş, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Adana, Urfa gibi yerleşim bölgelerinde katliama giriştiler. Osmanlı Devleti'nin savaş içinde bulunduğu bir sırada savunmasız Müslümanları öldürdüler³⁸.

³³ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s.162; Ergünöz Akçora, "Ermeni İsyanlarının Kaynağı", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1/2, Şubat 1987, s. 29.

³⁴ Ermenilerin faaliyetleri, tehciri ve tehcirin uygulanışı hakkında geniş bilgi için bkz. Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri ve Uygulanması* (M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003, s. 58.

³⁵ Mîm Kemal Öke, *Ermeni Sorunu, 1914-1923*, Ankara 1991, s. 101-103; K. Gürün, *Ermeni*, s. 197-200.

³⁶ E. İltar, *Ermeni Kilisesi*, s. 54-55.

³⁷ A. Rüstem Bey, *Türk-Ermeni*, s. 65-69; A. Süslü, *Ermeniler*, s. 64-69; Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları, 1896-1916*, İstanbul 1994, 73-75.

³⁸ Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlar hakkında geniş bilgi için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi*, I, II, III, IV; Ankara 1995, 1997, 1998; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I-II*, Ankara 2001; *Talat Paşa'nın Anıları*, Yay. Haz. Alpay Kabacalı,

Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının bazı Ermeni üyeleri de bu savaşta yerlerini aldılar. Nitekim, mebuslardan Pastırmacıyan, Vartekes ve Papazyan Efendiler bu isyana aktif olarak destek verdiler³⁹.

Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı bu kadar açık isyan ve ihtilâl hareketlerine girişmeleri, hükümeti radikal tedbirler almak zorunda bıraktı. 1915'te Diyarbakır valiliği görevinde bulunmuş olan Dr. Reşid Bey, bu konuda bilgi verirken; Ermenilerin Osmanlı devleti üzerindeki amaçlarının fiilen sabit olduğunu ve yapılanların, hiçbir devletin tahammül edemeyeceği noktayı çoktan geçtiğini, dolayısıyla, bu unsura karşı şiddetli bir tedbir almanın zaruret haline geldiğini belirtmiştir. Çünkü, Ermenilerin cinayetlerine karşı eli bağlı durmak, hükümet ve millet için bir intihardır, demiştir⁴⁰.

Osmanlı hükümeti, ilk olarak 24 Nisan 1915 tarihinde bütün vilâyetlere gönderdiği bir tebliğ ile Hınçak, Taşnak ve benzeri Ermeni komitelerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve ileri gelenlerinin tutuklanmalarını istedi. Ayrıca, bulundukları yerlerde kalmalarında sakınca bulunanlar, vilâyet ve sancak dahilinde uygun görülecek yerlerde toplanacaktı. Hükümetçe alınan bu tedbirler, Ermeni komitelerinin faaliyetlerini engellemeye yönelik olduğundan, tebliğde, Müslümanlarla Ermeniler arasında herhangi bir mukateleye sebep verilmemesi için de dikkatli davranılması uyarısı yapıldı. Bu arada, Ermenilerin isyan faaliyetleri devam ettiğinden, hükümet yine aynı tarihte bazı kararlar almak zorunda kaldı. Buna göre; 16-65 yaş arasındaki Ermeniler dışarıdan içeriye, içeriden dışarıya girip çıkamayacak, haberleşmeler Türkçe yapılacak ve Ermeni gazeteleri kapatılacaktı. Ayrıca, İstanbul'da yaşayan, 77.735 Ermeniden, çeşitli eylemlere karışan önemli sayıda kişi tutuklandı⁴¹. Günümüzde Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin bu kararları aldığı 24 Nisan tarihini, "Ermeni soykırımı günü" olarak kabul etmektedirler.

İstanbul 1994, s. 74-81; E. Uras, *Tarihçe Ermeniler*, s. 600-616; Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 37-40; A. Süslü, *Ermeniler*, s. 70-94; İ. Sakarya, *Belgelerle Ermeni*, s. 227-248; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 64-66.

³⁹ *Talat Paşa'nın*, s. 71-72; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihçe Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 1, Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç, İstanbul 1997, s. 399.

⁴⁰ Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şabingiray Hayatı ve Hatıraları*, İzmir 1997, s. 101; *İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey'in Hatıraları, "Sürgünden İntihara"*, Haz. Ahmet Mehmetfendioglu, İstanbul 1993, s. 61.

⁴¹ K. Gürün, *Ermeni*, s. 211; A. Süslü, *Ermeniler*, s. 106-108; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 69.

Ayrıca hükümet, 24 Nisan 1915 tarihli şifre ile ilk olarak, seferberliğin başlangıcından beri isyan hareketlerinin devam ettiği Zeytun, Maraş ve civarında bulunan isyancı Ermenileri Konya'ya sevk etti. Ermenilerin benzer faaliyetlerini burada da devam ettirmeleri üzerine, Halep'in güneydoğusu ile Zor ve Urfa yörelerine sevk edilmeleri kararlaştırıldı⁴².

Fakat alınan tedbirlere ve Osmanlı Devleti'nin iyi niyetli çabalarına rağmen, Ermenilerin ülke çapındaki isyan ve katliamları hızla devam ediyor, ordu savaşta olduğu için bu olayları önlemede devlet yetersiz kalıyordu. Bu sebeple, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde etkisiz hale getirilmeleri gerekiyordu. 9 Mayıs 1915 tarihinde Bitlis ve Van valilerine gönderilen bir yazıyla, Van ve Bitlis civarındaki Ermenilerin daima isyan ve ihtilâl çıkardıklarından bahisle, güneye doğru sevk edilmesi istendi. 23 Mayıs 1915 tarihli Talat Paşa'nın IV. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği bir talimatla da; Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetleri, Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları, Maraş sancağı ve Halep vilâyetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Beylan (Belen), Cısır-i Şugur ve Antakya kazaları dahilindeki köy ve kasabalardaki Ermenilerin boşaltılacağı belirtilmekteydi. Bu Ermeniler, Musul vilâyetinin güneyine, Zor ve Urfa sancaklarına, Suriye vilâyetinin doğusuna ve Halep vilâyetinin Doğu ve Güneydoğu bölgelerine nakil ve iskân edileceklerdi. İskân bölgelerine varan Ermeniler, mevcut köy ve kasabalarda inşa edilecek evlere veya yeniden kurulacak köylere yerleştirilecekti. Nakil sırasında her türlü can ve mallarının korunması görevinin mahallî idarecilere ait olduğu, taşınabilir mallarını yanlarında götürebilecekleri belirtiliyor, taşınamayan malların ise ayrıntılı bir listesinin hazırlanarak yed-i emine teslim edilmesi istenmekteydi⁴³. Bununla ilgili işlemler ise daha sonra hazırlanacak talimatnamede açıklanacaktı. Ayrıca sevk edilmelerine karar verilen Ermenilerin, iskân edilecekleri söz konusu bölgelerde yeniden isyan çıkarmamaları için Başkumandanlık 26 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bir uyarıda bulunmuştur. Buna göre; Ermeniler, gönderildikleri yerlerdeki nüfusun %10'unu geçmeyecek; göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her

⁴² Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 42; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 69.

⁴³ Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 48-49; Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri ve Soykırım İddiaları", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001*, İstanbul 2001, s. 174; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 72-73.

biri elli evden çok olmayacak; Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa ev değiştirmeyeceklerdir⁴⁴.

Dahiliye Nazırı Talat Paşa da, 26 Mayıs 1915 tarihinde sadarete bir tezkere göndererek, Ermenilerin sevk edilme gerekçelerini açıklamıştır. Buna göre; Harp mıntukalarına yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmı ordunun hareketini güçleştirmektedirler. Askere erzak ve mühimmat naklini zorlaştırmakta ve düşmanla işbirliği yapmaktadırlar. Bir kısmı düşman saflarına katılmaktadırlar. Yurt içinde askerî birliklerimize ve masum halka silâhlı saldırılarda bulunmaktadırlar. Osmanlı şehir ve kasabalarına saldırarak katl ve yağmacılık yapmaktadırlar. Düşmanın deniz kuvvetlerine erzak sağlamakta, müstahkem mevkiileri düşmana göstermektedirler⁴⁵.

Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın sadarete sunduğu bu tezkereden sonra 27 Mayıs 1915 tarihinde, daha çok "tehcir kanunu" olarak adlandırılan geçici sevk ve iskân kanunu çıkarıldı. Bu kanun, 1 Haziran 1915 tarihinde **Takvim-i Vekâî**'de yayımlanarak yürürlüğe girdi⁴⁶.

Osmanlı hükümeti sevkıyatı gerçekleştirirken, günün şartları içinde alınması gereken tedbirleri çok ayrıntılı biçimde almış ve uygulamıştır. Nitekim, 10 Haziran 1915 tarihli talimatnâme ile, sevk edilen Ermenilerin mallarının koruma altına alındığı bildirilmiştir. Buna göre, bir başkan ile biri mülkî, diğeri de maliyeden olmak üzere kurulan "*Emvâl-i Metrûke Komisyonu*", boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tespit ederek ayrıntılı biçimde kaydetmiştir. Götürülemeyecek veya bozulacak olan mallar açık arttırma ile satılmıştır⁴⁷. Yine 30 Mayıs, 28 Ağustos ve 7

⁴⁴ K. Gürün, *Ermeni*, s. 213; A. Süslü, *Ermeniler*, s. 110.

⁴⁵ Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Yay. Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 210.

⁴⁶ Takvim-i Vekâî'de yayımlanan bu geçici kanun maddeleri şöyledir: 1. Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine, memleket savunmasına, asayişin muhafazasına ilişkin icraatlara muhalefet silâhla saldırı ve mukavemet görürlerse sert şekilde cezalandırmaya yetkili ve zorunludurlar. 2. Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları askerî icablar gereği veya casusluk ve hiyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar ahalisini tek tek veya toplu olarak başka mahallere sevk ve iskân ettirebilirler. 3. İşbu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir. 4. İşbu kanunun hükümlerinin yürürlüğünden Başkumandanlık vekili ve Harbiye Nazırı sorumludur. A. Süslü, *Ermeniler*, s. 110-111; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 78.

⁴⁷ A. Süslü, *Ermeniler*, 117-121; Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 52-53.

Ekim 1915 tarihlerinde ayrı ayrı yayımlanan talimatlar ile, sevk edilen Ermenilerle ilgili gereken tedbirler alınmıştır. 30 Mayıs ve 28 Ağustos tarihli talimatlarda yapılması gerekenler detaylı olarak ifade edilmiştir. 7 Ekim 1915 tarihindeki sevk talimatnâmesine göre; iskân mahallerinde ve menzil noktalarında yeteri kadar sevk, iâşe ve ambar memuru bulundurulacak; liva, kaza ve nahiyelerde yapılacak sevk işlemleri ve iâşeden mutasarrıf, kaymakam ve nahie müdürleri sorumlu olacak ve kendilerine bildirilen emirleri yapmak zorunda olacaklar; sevk işlemleri için tayin edilecek memurlara yaptıkları vazifeye göre yevmiye verilecek; sevk işlemi tren ve kara yoluyla gerçekleşecek; tren veya kara yoluyla yapılacak sevkiyat kabileler halinde yapılacak ve kabilelerdeki isimleri, mümkün olmazsa sayıları kaydedilecek; kara yoluyla sevk edilecek kabileler en fazla 1.000 kişiden oluşacak ve her kabileye en az bir sevk memuruyla, yeteri kadar muhafız verilecek. Kafiledaki kadın ve çocukların sayısına göre 150 merkep veya deve verilerek, hasta olanlar ile kadın ve çocukların dönüşümlü olarak binmeleri sağlanacak. Her kafilenin en az dört günlük yiyeceğini yanında götürmesi ve iki menzil arasında su ihtiyacının karşılanması sağlanacak; Halep'te bir ambar oluşturularak, un satın alınacak ve fırınlar tesis edilecek; mutasarrıflar muhacirin tahsisatından istifade ederek, kendilerine bağlı olan ambarların ihtiyacını karşılayacak; un satın alınmasına ve tedarikine başlanacak; ekmek yapmak için, su olan mahallerle menzil mahallerinde fırın tesis edilecek; her merkez ve konaklama noktasında, en az iki memur ve on muhafız bulunacak; her muhacire yevmiye ve un verilecek; yolculuk sırasında muhacirlerin istirahatı sağlanıp yorgunluğa meydan verilmeyecek; her menzilde sağlık memuru ve ilaç bulundurulup hastalar tedavi edilecek; yolculuk sırasında hastalananlar en yakın menzile götürülecek; Urfa sancağına gönderilecek muhacirler Harran ile Rakka arasına iskân edilecek; Zor sancağına gönderilecekler, mutasarrıflıkça belirlenen yerlere iskân edilecekler; Halep vilâyetinin güney kesiminde daha 10.000 kişinin iskânı düşünüldüğünden gerekli tedbirlerin alınması sağlanacak; iskân edilecek mahaller suyu olan ve arazisi verimli yerler olacak, fakat yerli ahali ile bir sorun çıkma ihtimali olmayan yerler olacak; iskân bölgelerinde karakollar kurularak emniyetleri sağlanacak; şimdilik haneler çadırlar ve barakalardan oluşacağından, kış mevsiminde soğuktan zarar görmemesi için yer seçiminde dikkatli davranılıp soğuk olmayan yerlere iskân yapılması sağlanacak; mutasarrıflar şimdiden çadır teminine başlayacaklar; inşaat işi gibi işlerde yevmiye verilecek muhaci-

rinden istifade edilecek; her aileye yeteri kadar arazi verilip hayvan tedarik ettirilerek ziraatla uğraşmaları sağlanacaktır⁴⁸.

Görüldüğü üzere Osmanlı hükümeti, hem kendi iç güvenliğini, hem de sevk ettiği Ermenilerin can ve mal emniyetini sağlamak için son derece önemli tedbirleri uygulamaya koymuş ve herhangi bir sıkıntı çekmemeleri için âzami gayreti de göstermiştir. Bu iş için devlet büyük masraflar yapmıştır⁴⁹. Savaş ortamına rağmen alınan bu tedbirler, sevk, Ermenileri imha amaçlı yapıldığına yönelik iddiaların mesnetsiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Ayrıca hükümet, sevk kararını alırken, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin tamamını sevk etmemiştir. Toplumun asayişini bozmayanlar, catusluk yapmayanlar, Katolik ve Protestan olanlar, milletvekilleri ve aileleri, asker, subay, askerî doktor, amele taburunda çalışanlar ve aileleri Müslüman ailelerin yanında bulunanlar ve Müslüman olanlar bu nakil olayının dışında tutulmuşlardır⁵⁰. Ancak Katolik ve Protestan olanlardan komitelerle bağlantısı olanlar da daha sonra bu sevke dahil edilmişlerdir⁵¹. Hükümet, Ermenileri naklederken her türlü tedbiri almasına rağmen yine de bu nakil sırasında birtakım ölümler meydana gelmiştir. Genelde bu ölümler; tifo, dizanteri gibi salgın hastalıklar, soygun ve yağma gibi sebeplerle kafiyele yapılan saldırılar, sevk ve iskân kanununa uymayarak güvenlik güçleri ile çatışmaya girmek, ağır iklim şartları gibi sebeplerle meydana gelmiştir⁵². Diğer taraftan sevke tâbi tutulan Ermenilerin bir kısmı ise, henüz yolda iken sevk olayının durdurulması dolayısıyla bulundukları vilâyetlerde alıkonulmuşlardır. Bir bölümü de batı ülkelerine, Amerika'ya ve Rusya'ya kaçırılmışlar veya göç etmişlerdir⁵³. Dolayısıyla meydana gelen kayıplarda hükümetin kastı bir niyetinin olmadığı açıktır. Zaten,

⁴⁸ BOA., DH. EUM. VRK., 15/71; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 97-99.

⁴⁹ B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 103-109.

⁵⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, 1915-1920, Ankara 1995, s. 10; S. Beyoğlu, "1915 Tehciri", *age.*, s. 180; Davut Kılıç, "1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II, Ankara 2003, s. 114-117.

⁵¹ B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 85-87.

⁵² Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 73-79; S. Beyoğlu, "1915 Tehciri", *age.*, s. 183-184; A. Süslü, *Ermeniler*, s. 142.

⁵³ Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s.77-78; A. Süslü, *Ermeniler*, s. 142.

hükümet sevk sırasında görevini kötüye kullanan memurları ve jandarmaları azletmiş veya Divân-ı Harb-i Örfilerde cezalandırmıştır⁵⁴.

Ermenilerin sevk ve iskânı yaklaşık bir yıl sürmüş ve hükümet, 15 Mart 1916 tarihinden itibaren vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazı ile sevk olayının durdurulduğunu bildirmiştir⁵⁵.

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, Rusya'daki siyasî değişiklikler sebebiyle Türk-Ermeni ilişkilerinde bir yumuşama dönemine girilmiştir⁵⁶. Ermenilerin ve Rumların yeniden eski yerlerine dönmeleri konusunda bir esneklik doğmaya başlamıştır. Zarurî sebeplerle sevk edilen Ermenilerin, şartların değişip sevk gerekçelerinin ortadan kalkmasıyla tekrar eski yerlerine yerleşmeleri konusu gündeme gelmiştir. Nitekim, Talat Paşa hükümeti, 8 Şubat 1918 tarihinde, sevk edilenlere ait gayrimenkullerin tasarruf hakkının, yeniden kendilerine verilmesi konusunda bir karar almıştır⁵⁷. Yine Talat Paşa, Halep mebusu Gezenyan Efendi'ye, başka yerlere nakledilen Ermenilerin eski yerlerine dönebilmeleri için iki milyon liralık bir tahsisatın ayrıldığını da haber vermiştir⁵⁸. Özellikle 1918 yılının ikinci yarısından itibaren geri dönüş konusundaki beklentilerin arttığı ve hazırlıkların yapıldığı görülmektedir⁵⁹. Bu gelişmeler İstanbul'daki Ermeniler ve Rumlar arasında büyük sevinçle karşılanmış ve sevk edilmiş olan Ermeniler küçük kabileler halinde dönmeye başlamışlardır⁶⁰. Ermeni ve Rumlar tarafından yayımlanan gazeteler, bu gelişmeleri; Osmanlı Devleti'nin teb'asına olan kadim şefkat ve merhamet anlayışının bir neticesi olarak yorumlamış, Ermeni ve Rumları kullanan Rusya ve diğer devletlere ağır eleştirilerde bulunmuşlar ve onların, Ermeni ve Rumların temsilcileri olamayacağını ifade etmişlerdir. Nitekim, Ermenice yayımlanan *Hayrenik* gazetesi, 6 Ağustos 1918 tarihli sayısında şu ifadelerle yer vermiştir: “*Bu karar, Ermenilerin serîr-i saltanata ve vatan-ı Osmanîyeye karşı asırlardan beri*

⁵⁴ Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 59-62; A. Süslü, *Ermeniler*, s. 147.

⁵⁵ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 134; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 101.

⁵⁶ M. K. Öke, *Ermeni*, s. 133-136.

⁵⁷ BOA., BEO., 340841.

⁵⁸ İbrahim Ethem Atnur, “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 9, İstanbul 1994, s. 45.

⁵⁹ B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 154.

⁶⁰ Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi, 1908-1923*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora tezi) İstanbul 1999, s. 216.

*besledikleri sadakate bir delil teşkil eder. Bu karar bütün Ermeni cemaatini sevindirecektir. Buna mukabil Ermeniler de lâyetezelzel sadakatlarıyla vatanın imarına çalışacaklardır. Bu karar, fitneci dostlarını iskat edecektir*⁶¹.

Fakat savaşın olumsuz şartları, Talat Paşa⁶² hükümetinin bu konuda somut adımlar atmasını engellediğinden, dönüş kararının uygulanması, daha sonra kurulacak Ahmet İzzet Paşa hükümetine kalmıştır.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nı 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak mağlup bir şekilde bitirmiştir. İtilâf Devletleri de 13 Kasım'da İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti'ni kontrolleri altına almışlardır. Osmanlı hükümetleri, bu fiilî işgale karşı koyamadıkları gibi, İtilâf Devletleri'nin her istediklerini yerine getirir bir duruma düşmüşlerdir.

İtilâf Devletleri, yine Ermenileri kullanarak, emellerine kavuşma çabaları içine girmişlerdir. Ermeni ve Rumların tehcir sırasında “katliama” tâbi tutuldukları iddiasıyla, buna sebep olanların tutuklanarak yargılanmalarını istemişlerdir. Devletin arşivlerini ele geçirerek, harp sırasında Ermenileri “ölüme” gönderdiklerine dair bir ip ucu aramışlar ve Türkleri, harp suçlusu olarak yargılamalarına yardım edecek bir belge bulamamışlardır. Buna rağmen, Osmanlı hükümetlerine baskı yaparak Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinin kurulmasını ve böylece sevk sırasında görev alan kişilerin cezalandırılmalarını sağlamışlardır.

İtilâf Devletlerinin bu davranışından cesaret alan Ermeniler de yeniden menfî propaganda faaliyetlerine başlamışlardır. İttihat ve Terakkinin karşısında oluşmuş muhalefet de, sırf siyasî düşüncelerle, İtilâf Devletlerinin müdahalelerine boyun eğmiştir.

İtilâf Devletleri'nin vermiş olduğu listeler doğrultusunda ve onların baskısıyla İttihatçılar tutuklanmış ve cezalandırmak amacıyla olağanüstü askerî bir mahkeme olan *Divân-ı Harb-i Örfîler*'de yargılanmışlardır.

⁶¹ Ermenilerin iskânı ve mallarının iadesi hakkında geniş bilgi için bkz. *İbrahim Ethem Atınur, Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum 1991.

⁶² Talat Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa 1874-1921, (Siyasî Hayatı ve İcratı)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi) Isparta 1999.

Tanzimat sonrası, Osmanlı Devleti'nin yargı sisteminde meydana gelen değişikliklerin sonucu olarak yapılan düzenlemelerle, askerî ceza mahkemeleri genel olarak “*Divân-ı Harb*” olarak ifade edilmişti⁶³. Bunlar; Divân-ı Harb-i Daimî, Divân-ı Harb-i Mahsûs ve Divân-ı Harb-i Tecessüs olmak üzere üç gruba ayrılmışlardır. Bunlar içinde Divân-ı Harb-i Mahsus, belirli zamanlarda ve muayyen konulardaki suçluları yargılamak gibi özel bir amaca yönelik olarak kurulmuş olduğundan, çalışmamızın konusunu teşkil eden Divân-ı Harb-i Örfiler'in bir bakıma temelini teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Ancak yine de, söz konusu mahkemeler askerleri yargılamak amacıyla kurulmuş iken, Divân-ı Harb-i Örfiler sivilleri yargılamış, dolayısıyla diğer Divân-ı Harbler'den birçok bakımdan farklılık göstermiştir⁶⁴.

Konumuz olan Divân-ı Harb-i Örfî, bir bölgede örfî idarenin yürürlüğe girmesiyle kurulan özel bir mahkemedir. Örfî idare rejimi ise, 1876 tarihli Kanûn-ı Esasî'nin 113. maddesine göre tayin edilmiştir. Buna göre; bir bölgede ihtilâl çıkma ihtimali veya devletin emniyetini ihlâl edecek bir durum ortaya çıktığı zaman, hükümet söz konusu bölgeyi özel bir idare şekli olan, “*örfî*” idare ile yönetme ve “*mülk*” kanunları bir müddet için ortadan kaldırma yetkisine sahip oluyordu⁶⁵. Bununla hükümet, davaların bir an önce sonuçlandırılmasını amaçlamaktaydı. Nitekim, Kanûn-ı Esasî'nin ilânından kısa bir müddet sonra ortaya çıkan Osmanlı-Rus savaşı ve onu takip eden günlerde yaşanan iç kargaşalar üzerine hükümet, 14 Mayıs 1877'de İstanbul'da örfî idareyi ilân etmiştir. 1877 tarihinde de bazı Bal-kan vilâyetlerinde Divân-ı Harb-i Örfiler kurulmuştur⁶⁶.

Böylece Divân-ı Harb-i Örfiler, bir bölgede Kanûn-ı Esasî'de belirtilen tehlikelerden birisinin ortaya çıkmasıyla ilân edilen “*örfî*” idarenin tabii sonucu olarak kurulan mahkemeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mahkemelerin varlığı, süresi ve yetki alanı, örfî idarenin varlığı ve süresi ile sınırlı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde askerî idarecilere aynı zamanda

⁶³ Divân-ı Harb-i Örfilerin 1877'den 1922'ye kadar olan tarihini, kuruluş amaçlarını ve gelişim sürecini kurumsal olarak ayrıntılı biçimde görmek için bkz. Osman Köksal, *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divân-ı Harb-i Örfiler (1877-1922)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1996.

⁶⁴ O. Köksal, *Divân-ı Harb-i Örfiler*, s. 5-6.

⁶⁵ Tuncer Özyavuz, *Osmanlı-Türk Anayasaları*, İstanbul 1997, s. 327.

⁶⁶ Osman Köksal, “Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Örfî İdare Uygulaması”, *Türkler*, 13, (Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s. 796.

“*ehl-i örf*” denilmesinden dolayı, Divân-ı Harb’in sonuna askerî idareyi ifade maksadıyla “*örf*” kelimesi eklenmiş ve “*Divân-ı Harb-i Örf*” olarak anılmıştır⁶⁷. Dolayısıyla bu Divân-ı Harb-i Örfiler, askerlerin iç düzenini sağlamak amacıyla kurulan Divân-ı Harbler’den tamamen ayrıdır. Kuruluşu ve teşkilâtı ile ilgili düzenlemeler ise, esas olarak 20 Eylül 1293 (2 Ekim 1877) tarihli “*İdare-i Örfiye Kararnâmesi*” ve 19 Ağustos 1326 (1 Eylül 1910) tarihli “*Müsellab Çetelerin Tenkili*” kararnâmesine dayanmaktadır.

Mütarekeden sonra İstanbul’da ve taşrada tehcir davalarına bakan Divân-ı Harb-i Örfiler de, buralarda uygulanmakta olan örfî idarenin sonucu olarak kurulmuşlardır. Ancak bu Divân-ı Harb-i Örfiler, yukarıda sözü edilen siyasî şartlarda ve işgal ortamında ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu dönemde iş başına gelen hükümetler, Divân-ı Harb-i Örfileri kurarken her ne kadar ülkede mevcut olan örfî idareyi referans aldıklarını dile getir-seler de, gerçekte bunun iyi bir hukukî kamuflej olduğu görülmüştür. Çünkü yargılamalar yapılırken, tüm icraatın İtilâf Devletleri’nin baskısı altında ve onların istediği şekilde yürütülmüş olduğu anlaşılmıştır.

⁶⁷ O. Köksal, *Divân-ı Harb-i Örfiler*, s. 16.

I. BÖLÜM

**TEHCİR EDİLEN ERMENİLERİN
GERİ DÖNÜŞÜ****A- TEHCİR EDİLEN ERMENİLERİN GERİ DÖNÜŞÜNE İZİN
VERİLMESİ VE HARP KABİNESİ ÜYELERİNİN YARGILANMASI
TARTIŞMALARI**

Osmanlı Devleti'nin, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütareke-si'ni imzalamasından sonra İtilâf Devletleri, İttihatçıları; Ermenileri öldürmek ve İngiliz esirlerine kötü muamelede bulunmakla itham ediyorlardı⁶⁸. Mütarekenin ağır şartlarını kabul etmek zorunda bırakılmış olan Osmanlı yöneticileri de, İtilâf Devletleri tarafından suçlandıkları konuları bir an evvel halletmek çabasına düşmüşlerdir. İşgal devletleri tarafından baskı altında tutulan, hiçbir gücü ve itibarı olmayan Osmanlı hükümetleri için Ermeni meselesi, ilk önce çözülmesi gereken bir konu olarak karşılarına çıkarılmıştı.

**1- Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin Ermenilerin Geri
Dönüşleri Konusunda Aldığı Tedbirler**

İttihat ve Terakki hükümetinin son sadrazamı olan Talat Paşa, 7 Ekim 1918 tarihinde istifa etmiş⁶⁹ ve 13 Ekim 1918'de "tarafsız" bir isim sayılabilecek olan Ahmet İzzet Paşa sadrazamlığı getirilmiştir⁷⁰.

⁶⁸ Başyazı(imzasız), "Acz-i Mürekkep", *Atı*, 27 Kanûn-ı Sani 1335 (27 Ocak 1919), nr. 379; S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, I, s. 32; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, II, *Mütareke Dönemi*, (1918-1922), İstanbul 1999, s. 51-52.

⁶⁹ Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı*, III/IV, s. 706. Talat Paşa istifa etmekle birlikte, sadrazamlık görevi yeni hükümet kurulana kadar devam etmiştir. 10 Ekim günü Meclis-i Mebusan'ın açılışında sadrazam sıfatıyla padişahın söylevini okumuştur. Sadaret mührü ise 13 Ekim'de kendisinden alınmıştır. S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, I, s. 20.

⁷⁰ Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Ankara 1997, s. 152.

Ahmet İzzet Paşa hükümetinin iktidara gelir gelmez ele aldığı ilk işlerden birisi Ermeni meselesi olmuştur. Nitekim hükümet, 18 Ekim 1918 tarihinde, Ermenilerin eski yerlerine dönmelerine izin vermek suretiyle; seyahatlerine engel olunmaması, emvâl-i metrukede bulunan boş evlere kimsenin yerleştirilmemesi, asker veya sivil memurlar tarafından kullanılan evlerin boşaltılmasını kapsayan bir tebliğ yayımlamıştır⁷¹. Ancak, daha önce Ermenilerin terk ettikleri yerlere geçici olarak yerleştirilmiş bulunan Müslüman muhacirlerden bazılarının paniğe kapılarak, oturdukları yerleri tahrip etmeye yeltendiklerinin duyulması üzerine, hükümet ikinci bir tebliğ yayımlamıştır. Buna göre; hem muhacirlerin yeniden yerleştirilmelerinin sağlanacağı, hem de Ermenilerin mallarının iade keyfiyetinin tedrici bir şekilde tatbik edileceği bildirilmiş ve paniğe gerek olmadığı duyurulmuştur. Zaruret halinde, gerek gelecek olanların, gerekse muhacirlerin akrabaları yanında veya bir iki ailenin bir arada kalmaları sağlanmak suretiyle açıkta bırakılmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca muhacir veya mültecilerden, memleketin huzur ve sükûnunu bozacakların şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları da bildirilmiştir⁷².

Ahmet İzzet Paşa hükümeti, 21 Ekim 1918 tarihinde vilâyetlere gönderdiği bir şifre ile de; Ermenilerin, Meclis-i Vükelâ kararıyla geri dönmelerine izin verildiğini, ancak Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamûratülaziz vilayetleriyle, Erzincan mutasarrıflığındaki yiyecek kıtlığı sebebiyle, gelenlerin herhangi bir sıkıntı çekmemeleri için iskânlarının peyderpey yapılmasına izin verildiğini duyurdu⁷³.

Ahmet İzzet Paşa hükümetinin böyle somut adımlar atması ve net projeler ortaya koyması, Ermeniler arasında büyük bir memnuniyet ve sevinçle karşılandı. Nitekim Ermeni Patriği, Ermenilerin dönüşüne izin verilmesi ve mallarının iadesi konusunda alınan karardan birkaç gün sonra, 25 Ekim 1918 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderdiği arzualde şunları yazmıştır: “*Tebaa-i sâdıkası hakkında merhamet ve şefkati her zaman bîpâyân olan hükümet-i Osmanîyenin şu karar-ı âdilânesine bilumum tebaanın medyûn-ı şükrân olacağı şüpheden vârestedir*”⁷⁴.

⁷¹ *Osmanlı Belgelerinde* s. 182; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 157.

⁷² BOA., DH. ŞFR., 92/238.

⁷³ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 176.

⁷⁴ BOA., BEO., 340528.

Osmanlı hükümeti, Ermenilerin sevki sırasında aldığı koruma tedbirlerini⁷⁵ dönüşlerinde de almış ve bu konuda kusuru görülecek olanların cezalandırılacağını vilâyetlere telgraflarla bildirmiştir⁷⁶. Ayrıca, Dahiliye Nazırı Fethi Bey, Ermenilere yönelik suiistimali olan tüm memurların mevki ve rütbelerine bakılmaksızın haklarında takibat yapılacağı yönünde ilgili makamlara gerekli emirleri verdiğini açıklamıştır⁷⁷.

Ahmet İzzet Paşa hükümeti, 3 Kasım 1918 tarihinde yayımladığı bir bildiri ile de; hem iâşe buhranını artırmamak, hem de tekrar yerlerinden alınarak yeni bir tehcire maruz bırakmamak için, sadece geri dönme talebinde bulunan Ermenilerin iâdesinin yapılmasını ve bu arada, ihtiyaç sahiplerinin zarurî masraflarının karşılanmasını istemiş ve dönmeleri hususunda herhangi bir baskı yapılmamasını ve kendi arzularına bırakılmalarını tavsiye etmiştir⁷⁸. Diğer taraftan, dönüşlerde meydana gelen bazı aksaklıklar üzerine Dahiliye Nezareti, 16 vilâyet ve 19 mutasarrıflığa gönderdiği 5 Kasım 1918 tarihli bir şifre ile de, uyulması gereken hususları ve yapılması gerekenleri şu şekilde belirtmiştir:

a- Yerlerine dönecek Ermenilerin, seyahat vesikası almalarının mecbur tutulması ve birtakım işleme tâbi olması yüzünden ahalinin müşkülât çektiği anlaşılmıştır. Bunun için, vesika almalarına gerek olmadığı, trene binerlerken bir liste tanzimiyle seyyare verilmesinin yeteceği,

b- Trene binmeden evvel beklerken ve yolda yetecek kadar ekmek verilmesi, güzergâhta da yemek verilmesi,

c- Seyahat edecek Ermenilere haftada iki defa tren tahsisi için Harbiye Nezareti'nden Hat Komiserliklerine emir verildiğinden, vilâyet ve kazaların bu tebligattan istifade ederek sevkiyatın en üst dereceye çıkarılması,

d- Ermenilerin yol masraflarının Harbiye tahsisatından temin ve tahhüt edilmiş olduğu,

⁷⁵ S. Beyoğlu, "1915 Tehciri", *age.*, s. 179.

⁷⁶ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 176-177; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 159.

⁷⁷ *Hâdisat*, 22 Teşrin-i Evvel 1334 (22 Ekim 1918), nr. 3.

⁷⁸ *BOA*, *DH. ŞFR.*, 93/26.

e- Ermenilerin seyahat esnasında hiçbir taarruza ve tecavüze maruz kalmamalarının temini, mahallî asayiş ve inzibatın muhafazası hususlarına son derece dikkat edilmesi,

Dahiliye Nezareti ayrıca, bu konudaki açık tebligata rağmen, şikayet olması ve vazifeye lâkayt hareket edilmesi halinde, mülkî memurların şahsen sorumlu olacaklarını bildirerek gerekli uyarılarda da bulunmuştur⁷⁹.

2- Harp Kabinesi Üyelerinin Yargılanması Tartışmaları

a- Meclis-i Mebusan'daki Tartışmalar

Ahmet İzzet Paşa, 19 Ekim 1918 tarihinde Meclis-i Mebusan'da okunan hükümet programında; iç ve dış barışın sağlanması için yoğun çaba sarf edileceğini söylüyordu⁸⁰. Buna göre; memleket içinde bir bölgeden diğer bir bölgeye nakil ve sevk edilmiş olan Ermenilerin ve diğer vatan-daşların peyderpey eski yerlerine dönmelerine izin verileceğini, bunun uygulanmasına başlandığını ve her türlü zararlarının ödeneceğini ifade ediyordu⁸¹. Ahmet İzzet Paşa programını okurken, Ermenilerin sevk edilmesi olayının, tamamen savaş şartlarından kaynaklandığını hatırlatmış ve her türlü menkul ve gayrimenkul mallarının da iade edileceğini açıklamıştır. Ayrıca milletin ve memleketin huzuru için çalışacaklarını, bunun için herkesin kanuna uymasını sağlayacaklarını bildirmiş ve idare çarkını ihlâl eden haksızlıkları önleyecekleri gibi, buna tecavüz edenlerin cezalandırılacaklarına dikkat çekmiştir⁸².

Ahmet İzzet Paşa'nın, programını okumasından sonra mebuslar söz istemişler ve hükümetin programını sert bir biçimde eleştirmişlerdir. Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey; hükümetin, ülke içinde barışın sağlanması için herkesin kanuna uymasını sağlayacaklarına dair söz verdiğini hatırlatarak, zaten Türklerin ve bütün Osmanlıların beklentilerinin de bu olduğunu söyleyerek konuşmasına başlamıştır. Ancak bunun için evvela meydana gelmiş haksızlıkların, zulümlerin ve kahrıların ortadan kaldırılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu bakımdan iç barışın sağlanmasının her şeyden önce, en çok vefasızlığa ve zulme uğramış, haksızlıkların hedefi

⁷⁹ BOA., DH. ŞFR., 93/57. (Ek-I)

⁸⁰ Meclis-i Mebusan Zabut Ceridesi(MMZC), c. 1, 3. Devre, 5. İctima, 4. İnikad, Ankara 1992, s. 28.

⁸¹ MMZC., 4. İnikad, s. 29.

⁸² MMZC., 4. İnikad, s. 29.

olmuş zavallı Türkleri, görmüş oldukları ihanetten kurtarmaya ve milletin kanını emmek suretiyle sefahatler içinde yüzen, saadetlere boğulan zalimlerin cezalarının verilmesine bağlı olduğuna dikkat çekerek yeni hükümetten beklentilerini dile getirmiştir.

Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey de konuşmasına, hükümetin programını eleştirerek başlamış; kabinenin, savaş içinde mezalim, cinayet ve yolsuzluk yapanlar hakkında hukukî takibat yapacağı konusunda herhangi bir taahhütte bulunmadığını dile getirmiştir. Mehmet Emin Bey konuşmasına devam ederek; bu yapılan cinayet ve yolsuzlukların cezası ilk önce İttihat ve Terakki'ye, sonra da Türk milletine yüklenmek istendiğini, oysa Osmanlı tarihi incelenirse, bunun böyle olmadığını, mezalimin yüzde beşinin ancak Türkler üzerinde kalabileceğini söylemiştir. Bunun için, kabinenin bunları araştırmasını ve şahsî menfaati için bazı şahıs veya memurlar tarafından yapılan mezalimin müsebbiplerinin cezalandırılmasını talep etmiştir⁸³. Böylece Türk mebuslar, azınlıkların ve işgalci devletlerin Türkler üzerindeki niyetlerini fark ederek hükümeti uyarmışlardır. Türkler aleyhinde cereyan eden abartılı ve kasıtlı iddialarla, intikam hissiyle hareket etmemek için, meydana gelen olaylarda diğer unsurlarla beraber bilhassa Ermenilerin yaptıkları zulümlerin göz ardı edilmemesini hatırlatmışlardır. Buna ilaveten, şahsî menfaatleri için hareket etmiş bazı kamu görevlilerinin de soruşturulmasının, haksızlıkların giderilmesi konusunda yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı gibi, unsurlar arası güvenli bir ilişkinin yeniden kurulabileceğine vurgu yapmışlardır. Ancak o zaman herkesin kanuna uyma noktasında çaba sarf edeceğinin önemi dile getirilmiştir.

Türk mebuslarının konuşmasından sonra ortaya çıkan, mevcut siyasî ortamın kendi lehlerinde olduğunun farkında olan ve bu fırsatı kaçırmayan on Rum mebusu, hükümete karşı ilk itiraz seslerini yükseltmişlerdir. Rum mebuslar adına kürsüye gelen İstanbul mebusu Haralambis Efendi ve arkadaşları bir tahrir vererek; kabinenin, Osmanlı Devleti tarafından kabul edilen barış esaslarına ve günün gereklerine uygun olarak teşkil edilmediği gerekçesiyle hükümete güven oyu vermeyeceklerini belirtmişlerdir⁸⁴. Y. Hikmet Bayur bu sözleri; hükümet içinde azınlıklar-

⁸³ MMZC., 4. İnikad, s. 32-33.

⁸⁴ MMZC., 4. İnikad, s. 35.

dan kimsenin bulunmadığı ve Wilson ilkelerine göre suçlu sayılabilecek kimseler olduğu düşüncesiyle söylenmiş olabileceği şeklinde değerlendirmiştir⁸⁵.

Ahmet İzzet Paşa, programında açıkladığı üzere hemen harekete geçmiş ve 24 Ekim 1918 tarihinde Meclis-i Mebusana “*acele*” görüşülmesi talebiyle bir teklif sunmuştur. Bu teklife göre; savaş zamanı hükümetin icraatına karşı gelenler için, ordu tarafından alınacak kararları kapsayan 1915 tarihli kararname ile, diğer bölgelere nakledilen şahısların malları, borçları ve terk edilmiş malları hakkındaki kararnâmenin acilen müzakeresi talep edilmektedir⁸⁶. Bununla hükümet, İttihatçıların, Ermenilerin sevkî için çıkardıkları geçici kararnameyi iptal ettirmeyi hedeflemektedir. Fakat hükümetin bu kararnameyi görüşmek için aceleci davranması mebusların dikkatini çekmiş ve sebebini öğrenmek istemişlerdir. Konya Mebusu Haydar Bey; ortaya çıkan haberlere göre bunda siyasî bir ehemmiyet vardır derken, amacın ne olduğunu Dahiliye Nazırı Fethi Bey açıklamıştır. Ona göre kanunun acele olarak müzakere edilmesini talep etmekteki amaçlarının, kanunun acele olarak reddedilmesini sağlamak olduğunu söylemiştir⁸⁷.

Bu tartışmalardan sonra Meclis-i Mebusan'ın en aktif mebuslarından olan Divâniye Mebusu Fuad Bey⁸⁸, 28 Ekim 1918 tarihinde Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Divân-ı Âli'ye sevkini talep eden bir takrir sunmuştur. Fakat bu takrir, 4 Kasım 1918 tarihine kadar okunmamıştır. Bunun sebebini soran Fuad Bey'e, reis Halil Bey (Menteşe) kendine göre özel bir savunma yaparak; takririnin mahiyeti itibariyle önemli

⁸⁵ Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı*, III/III, s. 715.

⁸⁶ MMZC., 6. İnikad, s. 46.

⁸⁷ MMZC., 6. İnikad, s. 47.

⁸⁸ Divâniye, Osmanlı döneminde Bağdat'a bağlı ve Fırat Nehri'nin doğu sahilinde bir kasabadır. Şemsettin Sami, *Kâmusu'l- A'lâm*, 3, Ankara 1996, s. 2219. Fuad Bey ise Bağdatlı bir Türk'tür. Bağdat'ta Cebecizâde lakabıyla bilinen sekizinci batında Sultan Murat'la Bağdat fethinde bulunmuş bir zata ulaşmaktadır. 1902 yılında Bağdat Hukuk Mektebinden çıkmış ve iki sene Bağdat vilâyetinde Meclis-i Umumi azalığı yapmıştır. 1913 yılında da İttihat ve Terakki Partisinden mebus seçilmiştir. *Vakit*, 3 Teşrin-i Sani 1334 (3 Kasım 1918), nr. 370.

olduğunu, dolayısıyla meclisin toplu bulunduğu bir günde ele alınmayı gerektirdiğinden Pazartesi günü okunacağını söylemiştir⁸⁹.

Meclis-i Mebusanın 11. oturumu olan 4 Kasım 1918 tarihi, meclis için son derece önemli bir gün olmuştur. Gayrimüslim mebusların sesleri daha yüksek çıkmaya başlamıştır. İttihat ve Terakki liderlerinin Kasım'ın ilk günleri kaçmasının⁹⁰, gayrimüslim mebuslar üzerindeki etkisi de hesaba katılacak olursa, hükümete yönelik bu tepkinin sebebi daha iyi anlaşılır. Arka arkaya verdikleri önergelerle, İttihat ve Terakki hükümetlerinin, gerek Ermenileri sevk ve iskân etmeleri hadisesini, gerekse diğer icraatını gündeme getirerek, meclis oturumunun çok sert, elektrikli ve tartışmalı geçmesine sebep olmuşlardır. İlk sözü Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi almıştır. Emanuel Emanuelidi Efendi, hem zamanın ihtiyaçları, hem de verilmiş olan takrirler gereğince, Meclis-i Âli'nin ele alacağı konuların, eski hükümetler zamanına ait olacağını ifade ettikten sonra; “*Birtakım takrirler vardır ki, bunların okunması ile insanın sınırları titreyecektir. Yalnız teessüf olunur ki, en ziyade alâkadar olanlar arasında reisimiz Halil Beyefendi de (Menteşe) bulunuyor*” demiş ve Meclis Divanı'nın yenilenmesini talep etmiştir⁹¹. Emanuel Efendi'nin bu talebinin, meclisin “İttihatçı” olduğu, dolayısıyla tarafsız olamayıp, yapacağı icraata güvenilemeyeceğine dair Hürriyet ve İtilâfçılarla işgalci devletlerde var olan düşünceyle aynı paralelde olduğu görülmüştür. Aydın Mebusu Veli Bey de meclisin feshini isteyen bir beyanat vermiştir. Ancak Dahiliye Nazırı Fethi Bey, böyle zamanlarda sükûneti muhafaza etmek gerektiğini ve geçirilen buhranlı devreden bir an evvel normal zamana geçilmesinin önemini vurgulamıştır. Dahiliye Nazırı, Veli Bey'in Meclisin feshedilmesi talebine şiddetle karşı çıkmış ve meclis kendini feshedecek olursa, eski kabinenin Divân-ı Âli'ye sevk edilemeyeceğini söyleyerek, böyle ani ve heyecanlı nutuklarla, aklın kabul edemeyeceği yollara gidilmemesini tavsiye etmiştir⁹².

⁸⁹ MMZC., 10. İnikad, s. 91.

⁹⁰ İttihat ve Terakki liderleri olan Talat, Enver ve Cemal Paşalar, 1 Kasım gece yarısından sonra bir Alman torpidosuna binerek ülkeden ayrılmışlardır. Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı*, III/IV, s. 779; Cavid Bey, *Felâket Günleri, Müttareke Devrinin Feci Tarihi*, I, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2000, s. 42; *Talat Paşa'nın*, s. 10-11; Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa*, s. 175.

⁹¹ MMZC., 11. İnikad, s. 95.

⁹² MMZC., 11. İnikad, s. 98.

Bu tartışmalardan sonra mebusların, geçmişteki icraatın hesabının sorulması konusundaki çabalarıyla, Harp Kabinelerinin (Sait Halim ve Talat Paşa Kabineleri) I. Dünya Savaşı boyunca uygulamış oldukları politikalarından dolayı sorgulanmaları ve bir Divan-ı Âli'de yargılanmalarını talep eden Divaniye Mebusu Fuad Bey'in verdiği takrire geçilmiştir⁹³. Takririn maddeleri şöyledi: “1- Sebepsiz ve vakitsiz harbe girmeleri 2- İlân-ı harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesi ile cereyan ve vukûu hakkında Meclis-i Umûmiye hilâf-ı vâki beyanatta bulunmaları 3- Seferberlikten sonra ve ilân-ı harbten evvel İtilâf hükümetleri tarafından vukû bulan şerefli ve faydalı teklifleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir güne taahhüt ve ziman almaksızın ve bir fâide-i gaye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi 4-Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cephede fûnûn-ı harbiyenin kabul edemeyeceği mecnûnane hareketlerin cereyanına ve sırf menâfî-i hasise-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayatiye-i milletin gasp ve israfına müzâheret eylemesi 5- Kavâid-i hukukiye ve insaniye ve hâssaten Kanûn-ı Esasimizin ruh ve sarahatine külliye münâfî muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecâyîa kalb eylemesi 6- Vekâyi-i harbiyeden sevkülceyşe taalluk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri, mücerred muhâfaza-i mevki dâiyesi ile ketmeylemesi ve her gün birer menfî sebeple düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avâkib-i elîmesinden milleti vakti ve zamanı ile haberdar etmemesi 7-Harb seneleri zarfında İtilâf hükümetleri tarafından mükerreren vukû bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh tekliflerini red eylemesi ve binnetice bugünkü akibet-i meş'ûmeyi davet eylemesi 8- Harbin ihdas eylediği müşkilat karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedâbire tevessül edecek yerde, birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyyenin ihrâz-ı servet eylemesini teminen ihtikâr ve suüstimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması 9- Hiçbir lüzum ve kanuna müstenid olmayan siyasî ve askerî sansürler ihdâsı ile hürriyet-i matbuât ve muhaberâtı ihlâl eylemesi. Avrupa evrâk-ı havâdisini memlekete ithal etmemesi 10- Dâhil-i memlekette bir hercümerci idarî vücûda getirerek ve hürriyet-i cân ve mâl ve ırza musallat birtakım çetelere müzâheret ederek ika eyledikleri fecâyîa iştirak eylemesi.”

⁹³ 28 Teşrin-i Evvel 1334 Divaniye Mebusu Fuat, *MMZC.*, 11. İnikad, s. 103.

Mebuslar bu takriri derin bir sessizlik içinde dinlemişler ve bu takrirden sonra, yıllar boyunca konuşmayan Rum ve Ermeni mebuslar hemen harekete geçmişlerdir⁹⁴. Aydın mebusu Emanuel Efendi bu takirle ilgili olarak hükümetin mütalâasının ne olduğunu sormak suretiyle tartışma zeminini başlatmıştır.

Tartışmalar devam ederken Aydın mebusu Emanuel Efendi ve iki Rum arkadaşı, tartışmanın seyir ve şeklini daha keskin bir şekilde değiştiren ve ortamı bir anda elektriklendiren bir takrir sundular. Takrir şu maddeleri içeriyordu:

1- Ermeni milletine mensup olmaktan başka hiçbir cürümleri bulunmayan bir milyon nüfus, kadınlar ve çocuklar istisna edilmeyerek katl ve itlâf edilmiştir.

2- En az kırk asırdan beri memlekette medeniyetin gerçek âmili olan Rum unsurlardan iki yüz elli bin nüfus, Osmanlı hududundan tard edilecek malları müsadere edilmiştir.

3- Harpten sonra beş yüz elli bin Rum nüfusu daha Karadeniz, Çanakkale, Marmara ve Adalar denizleri sahilleri ve havalisinde katl ve imha edilmiş ve malları zapt ve gasp edilmiştir.

4- Memlekette gayrimüslim unsur ticaretten men edilmiş ve ticaret yalnız nüfuz erbabının inhisarına terk edilmiş olmakla, bütün milletin fertleri âdetâ soyulmuştur.

5- Mebusandan Zöhrap ve Vartekes Efendiler ifnâ (yok etme) edilmiştir.

6- Arap kavm-i necibine karşı reva görülen kötü muamele şimdiki felâketlerin başlıca sebeplerini teşkil etmiştir.

7- Seferberlik vesilesi ile teşkil edilen Amele Taburu etrafında iki yüz elli bin kişinin açlık ve mahrumiyetten telef olmalarına sebebiyet verilmiştir.

8- Harb-i umûmiye sebepsiz girilmiştir⁹⁵.

⁹⁴ Necmeddin Sahir Silan, "İkinci Meşrutiyette Divân-ı âli Hareketleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (BTDD) 12/29, İstanbul 1966, s. 2933.

⁹⁵ MMZC., 11. İnikad, s. 109- 110.

Emanuel Efendi bu takrirle, İzzet Paşa hükümetinden bu işleri görenler hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istemiştir. Ayrıca saymış olduğu fiilleri üç beş kişinin yapamayacağını, bunun bir cereyan işi olduğunu, dolayısıyla az bir kişinin takip edilmesi ve cezalandırılmasıyla suçun hafiflemeyeceğini söyleyerek, âdetâ tüm Türk milletini töhmet altında bırakma gayretine girişmiştir.

Dahiliye Nazırı Fethi Bey, böyle ölçsüz bir takrir karşısında hayretini gizleyememiş ve savaş yılları içinde bazı Ermeni, Rum ve Arapların zarar görmüş olabileceğini; ancak belki bunlardan daha fazla ziyade Türk unsurunun zarar gördüğünü, dolayısıyla Türk unsurunun da bu takrire dahil edilmesini Emanuel Efendi'den beklediğini ifade etmiştir. Bu arada, Arap mebusları adına Asir⁹⁶ Mebusu Ali Haydar Bey verdiği bir takrirle; Emanuel Efendi tarafından verilen takrirdeki Araplarla ilgili 6. maddenin çıkarılmasını talep etmiş ve ortaya çıkan durum sebebiyle, söz konusu üzücü olayların halledilmesinin daha uygun bir zamana ertelenmesini isteyerek Ermeni ve Rumların bu tavırlarını “*protesto*”⁹⁷ etmiştir. Rum mebusların takririne Türk mebusları da bir hayli sinirlenmiş, bunun Türk unsuru hakkında bir suçlama olduğunu ve kabul edemeyeceklerini bildirmişlerdir. Ayrıca bu suçlamalara cevap vereceklerini de meclis reisin-den talep etmişlerdir.

Bunun üzerine reis; tartışmanın devamı için iç tüzük gereği oylama yapılması gerektiğini söyleyince, hem Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey, hem de Kastamonu Mebusu Rüştü Bey sert tepki gösterip; milletın hakarete uğradığı, haksız ithamlara maruz kaldığı bir sırada iç tüzük hükümleriyle uğraşamayacağını söylemişler ve söz konusu suçlamalara cevap vereceklerini ısrarla beyan etmişlerdir⁹⁸. Ancak daha bir önceki tartışmanın heyecanı soğumadan Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi ve arkadaşları; savaş zamanı hükümetin icraatına karşı gelenler için, ordu tarafından alınacak tedbirler hakkındaki kararname ile, bu kararname gereği diğer bölgelere nakledilen şahısların malları hakkındaki kararnâmeye dayanarak yapılan mezâlimin failleri hakkında hükümetçe ne

⁹⁶ Asir, Arap Yarımadasının batı yönünde, Yemen ile Hicaz arasında bir yerleşim yeridir. Ş. Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, 4, s. 3154.

⁹⁷ MMZC., 11. İnikad, s. 110; M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine I*, Ankara 1959, s. 6.

⁹⁸ MMZC., 11. İnikad, s. 111.

düşünüldüğüne dair bir takrir daha verip⁹⁹ bu konuda kesin bir icraat beklediklerini belirtmişlerdir. Dahiliye Nazırı Fethi Bey ise bu takrire, yapacakları kesin icraatın, sevk edilmiş olanların eski yerlerine iâdesinden başka bir şey olamayacağı şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca tehcir edilmiş kimselerin, bugün geldikleri zaman hemen sıcak bir çorba ve ev bulamayabileceklerini; halbuki gidenlerin bir kısmı gittikleri yerlerde dükkân açtığını, hâne sahibi olup, iş güç kurduklarını, dolayısıyla onları yeniden oradan kaldırmamanın ikinci bir tehcir demek olacağını ifade etmiştir. Böylece hükümet, elinden gelen her türlü yardımı yapmakta olduğunu anlatmıştır¹⁰⁰. Ancak bu işlerin birdenbire olmasının beklenmemesini beyan etmiş, fakat iyi niyetle çalışılacağına dair kesin söz vermiştir.

Bu tartışmalardan sonra, daha evvel 24 Ekim 1918 tarihinde hükümet tarafından reddedilmesi isteğiyle meclise sunulan, savaş zamanı hükümetin icraatına kaşı gelenler için ordu tarafından alınacak tedbirler hakkındaki kararnamenin bir an evvel reddedilmesi, 4 Kasım 1918 günü Dahiliye Nazırı Fethi Bey tarafından istendi¹⁰¹. Fakat bu kararnamenin reddedilmesi konusunda Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi, Türk mebuslarını son derece rahatsız edici bir konuşma yaptı. Bu konuşmasında Artin Efendi, kanunun sadece reddedilmesinin yetmeyeceğini, çünkü bu kanun yüzünden birçok zulümler gerçekleştirildiğini ve evler yıkılıp yıkıldığını söylemiştir. Dolayısıyla bu kanunun, şekil ve esas itibarıyla reddedilmesini ve bu kanuna dayanarak memleketi harap edenlerin cezalandırılmaları gerektiğini belirtmiştir.

Gayrimüslim mebusların bu şekilde ölçüsüz beyanatları, hükümete olumsuz oy vereceğini baştan açıklamış bulunan Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey'i çileden çıkarmıştır. Konuşmasında; suçlular varsa cezalandırılmasını kendisinin de istediğini ve milletin bunu yapacağını ifade etmiştir. Ancak mesele araştırılırken haksızlıkların gereğinden fazla gösterilmemesi gerektiğini, çünkü fazla gösterilirse bunun da bir haksızlık olacağını söyleyen Mehmet Emin Bey, bir haksızlığı diğer bir haksızlıkla gidermenin caiz olmadığını söylemiştir. Kendisinin, Emanuel Efendi'yi pek mübalağalı gördüğünü ve meselenin aslını saptırdığını ifade eden Mehmet Emin Bey, Emanuel Efendi'nin dediği gibi, ölen Ermenilerin sırf Ermeni oldukları için öldürüldüğü iddiasını kabul edemeyeceğini,

⁹⁹ MMZC., 11. İnikad, s. 112.

¹⁰⁰ MMZC., 11. İnikad, s. 112.

¹⁰¹ MMZC., 11. İnikad, s. 114.

bunu diğer Ermeni arkadaşlarının da kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Meclis reisinin meselenin yeniden deşilmemesi uyarısına rağmen, Mehmet Emin Bey konuşmasını şöyle sürdürmüştür: “*Biş Samsun’da gördük ki efendiler; Rus gemileri, Rus torpidoları geldi, limanın önünde durdu. Oradaki Rum eşkıyasına silâh ve mühimmât getirdi. Bunlar kasabadan hükümetten görüliyordu. Eşkıya da o köylere iltica ediyor. Peki, hangi hükümet tasavvur olunur ki düşman Giresun’a kadar gelsin de o hükümet de o eşkıyaya böyle eli boş dursun. Sonra ötede beride ibtilâller de oldu. Acaba bu mezâlimden Türkler barîç mi kaldı ki Emanuel Efendi bunlardan hiç bahsetmediler?*”, demiştir¹⁰².

Böylece, muhtelif ırkları ve unsurları temsil eden mebusların, I. Dünya Savaşı sonunda yıkılan İttihat ve Terakki iktidarına karşı çok ağır şekilde çıkışlarını gösteren ve çeşitli emeller, hırslar ve kinlerle dolu olan takrirler, Meclis-i Mebusan’ın bir gününü doldurmuş ve 4 Kasım 1918 tarihli oturum sona ermiştir. Bu arada, seferberlik zamanında uygulanan “*Muvakkeat Kararnâme*”nin reddedilmesi ile ilgili hükümetin teklifi, meclis tarafından aynı gün kabul edilmiştir¹⁰³.

b- Meclis-i Âyan’daki Tartışmalar

Meclis-i Âyan’daki ilk tartışma, Ahmet Rıza Bey’in âyan reisliğine tayin edilmesi dolayısıyla, 19 Ekim 1918 tarihinde yapmış olduğu açılış konuşmasında görülür. Ahmet Rıza Bey, Vahdetin’in “*el-âdil*” sıfatı sayesinde, bütün Osmanlılar arasında cins ve mezhep ayırımı gözetilmeksizin, herkesin adaletten ve hürriyetten istifade edeceğini, vahşice(!) öldürülen Ermenilerin, asılan(!) ve sürülen(!) Arapların yetimlerinin ortada bırakılmayacaklarını ifade etmiştir¹⁰⁴. Bu konuşmaya Âyan Meclisindeki üyeler bir hayli sert tepki göstermişlerdir. Nitekim ilk tepki, 21 Ekim 1918 tarihinde yapılan toplantıda Müşir Osman Paşa’dan gelmiştir. Osman Paşa; adalet ve şefkatin yerine gelmesi için, Ermeniler ve Araplar tarafından zulüm yapılarak öldürülen, öteye beriye kaçırılan çaresiz Türklerin ve Kürtlerin de düşünülmesi gerektiğini söyleyerek¹⁰⁵, Ahmet Bey’in, bu meseledeki tek taraflı bakışını eleştirmiştir. Bu uyarı üzerine Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey, konuşmasını tevîl yoluna gitmiş, sadece Ermeni ve

¹⁰² MMZC., 11. İnikad, s.115-116.

¹⁰³ MMZC., 11. İnikad, s. 116.

¹⁰⁴ *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi (MAZC)*, 3. Devre, c. 1, 5. İctima, , 2. İnikad, 19 Teşrin-i Evvel 1334 (19 Ekim 1918), Ankara 1993, 8-9.

¹⁰⁵ MAZC., 3. İnikad, s. 28.

Arap unsurlarını ifade etmesindeki amacının, konunun siyasî ve resmî bir yönünün olmasından kaynaklandığını belirtmiş, yoksa diğer mağdurlara bakılmaması fikrinin aklından bile geçmediğini söylemiştir. Fakat bu açıklamadan, âyan üyelerinden Topçu Feriki Rıza Paşa tatmin olmamış ve bu konuşmadan, mezâlimi yalnız Türkler yapmış gibi anlaşıldığını ifade ederek tepkisini dile getirmiştir. Ayrıca, Türkler hakkında Erzincan'da, Erzurum'da feci olaylar meydana geldiğini, yüz seneden beri Rusların idaresinde Ermenilerle beraber yaşayan Ahıska'daki Ahılkelek Beylerinin de Ermeniler tarafından katledilip mallarının alındığını zikretmiştir. Oralara gidilirse durumun vahametinin görüleceğini ifadeyle, böyle ölçüsüz bir konuşmayı protesto ettiğini bildirmiştir¹⁰⁶. Ayrıca Ahmet Rıza Bey'in, Ermenilerin Türklerle karşı yaptıkları katliamları görmezlikten gelerek, konuşmasında "*Türk*" kelimesini istisna tutmasını sert bir dille eleştirmiştir. Bunun üzerine Ahmet Rıza Bey, "*Türk*" kelimesi üzerindeki ısrara dikkat çekerek, "*o halde niçin Kürtler değil?, Çingeneler değil?, onlar da zulüm görmüştür*", şeklinde cevap vermiştir¹⁰⁷. Müşir Osman Paşa da, zulüm edenler Türk milleti değildir; zulümler, İttihatçı çetelerle diğer milletlerin komitecilerinin karşılıklı olarak icra ettikleri fiillerdir, demiştir. Ayrıca Osman Paşa, bu meselenin ortaya çıkması için, İngiltere'den, Fransa'dan ve Amerika'dan birtakım tarafsız kişilerden oluşan muhtelit bir komisyon kurulmasını teklif etmiştir. Ancak bu teklif kabul görmemiştir¹⁰⁸.

Bu arada Aristidi Paşa, mezalimi yapanların belli bir komite olmayıp, bizzat emri veren hükümetin kendisi olduğu yönünde daha ileri bir iddia da bulunmuştur. Bu iddiaya savaş içerisinde Adliye Nazırlığı yapmış olan İbrahim Bey bir hayli sert tepki göstermiştir. İbrahim Bey; söz konusu zulümlerin hükümet tarafından yapıldığını söyleyerek, tüm memurların ve merkezi hükümetin suçlanmasıyla insafla bağdaşmayacağını ve konunun iyi araştırılması gerektiğini belirtmiştir¹⁰⁹. Bu tartışmalar üzerine âyan azası sıfatı ile Damat Ferit Paşa da söz alarak, bu facialardan sorumlu olanların birkaç serseri olduğunu, aslında onların da bu milletle hiçbir bağlarının bulunmadığını söylemiştir¹¹⁰.

¹⁰⁶ MAZC., 3. İnikad, s. 29.

¹⁰⁷ MAZC., 11. İnikad, s. 118.

¹⁰⁸ MAZC., 11. İnikad, s. 119.

¹⁰⁹ MAZC., 11. İnikad, s. 121.

¹¹⁰ MAZC., 11. İnikad, s. 122.

Bu arada ilginç bir gelişme olarak, Meclis-i Âyan azaları eski kabine üyelerinin cezalandırılması için bir Divân-ı Âli teşkili konusunu tartışırken, aynı gün Meclis-i Mebusanda da Divaniye Mebusu Fuad Bey'in, harp kabinelerinin yargılanması hakkındaki takriri görüşülmekteydi. Diğer taraftan Çürüksulu Mahmut Paşa'nın, eski Sadrazam Sait Halim Paşa kabinesinin Divan-ı Âliye verilmesini istediği toplantı günü, Sait Halim Paşa da âyan azası sıfatı ile kendi döneminin siyâsî meseleleri, harbe katılmaları ve o günlerde meydana gelen olaylarla ilgili olarak bir Divan-ı Âli teşkili için takrir sunmuştur. Sait Halim Paşa'nın kendisi hakkında, birtakım gerçeklerin ortaya çıkması için verdiği bu takrir, âyan arkadaşları tarafından mesuliyet duygusunun ve medeni cesaretin bir ifadesi olarak karşılanmıştır¹¹¹. Bu takrire Said Halim Paşa döneminin Adliye Nazırı İbrahim Bey de katılmıştır. Bununla İbrahim Bey, eski kabine üyeleri hakkında kamuoyunda oluşmuş yanlış kanaatlerin giderilmesini ve bir an evvel varsa sorumlu olanların ortaya çıkarılmasını istemiştir. Hatta suçlu bulunursa kendi ipini kendisinin çekeceğini beyan ederek, eski kabinelerin icraatı hakkında ortaya çıkmış olumsuz düşüncelerin haksızlığını ispatlamaya çalışmıştır¹¹².

Yapılan tartışmalardan sonra “*Encümen’i Mahsus*”un üyeleri belirlenmiş ve ilk önce Çürüksulu Mahmut Paşa dinlenmiştir. Mahmut Paşa, İttihat Terakki kongresinde cereyan eden tartışmalardan, savaşa nasıl girildiği, barış tekliflerinin nasıl geri çevrildiği, memleketin kaynaklarının nasıl boşa harcadığı, hak ve adalete ne tür tecavüzlerin yapıldığına kadar geniş bir yelpazede malûmat vermiştir. Encümen daha sonra Sait Halim Paşa'yı dinlemek istemiş, ancak Sait Halim Paşa takrirda ifade ettiği bilgilerden daha fazla bir şey söylemeyeceğini beyan ederek ayrılmıştır.

Encümen-i Mahsus çalışmasını tamamladıktan sonra; savaşa girilmesi, askeri harekâtın yanlışlığı ve harp yılları içinde iktidarda olan kabinelerin iç siyaset sonucu olarak, Ermeni ve diğer Osmanlı teb'ası hakkında işlediği iddia edilen çeşitli facialar ile bunların sorumlularının tespiti hususunun Divan-ı Âli'ye ait olduğuna karar vermiştir. Divân-ı Âli işinin de, Kanûn-i Esasî'ye göre Meclis-i Mebusan'ın görevi olduğu hatırlatılmıştır¹¹³. Bu arada, Meclis-i Âyan'da Encümen Mazbatasının Meclis-i

¹¹¹ MAZC., 7. İnikad, s. 68-69.

¹¹² MAZC., 7. İnikad, s. 68.

¹¹³ N. S. Silan, “Divân-ı âli”, BTDD., 75., s. 2933.

Meclis-i Mebusan'a gönderilip gönderilmeyeceği tartışılmış, yapılan oylama sonucu, Meclis-i Mebusan isterse, gereken kişileri kendisinin davet edip tahkikat yapabileceği kararı ağırlıklı olarak kabul görmüştür. Böylece Encümen-i Mahsus mazbatasını Meclis-i Âyanda kalmıştır¹¹⁴.

Meclis-i Âyan'ın, eski kabine üyelerinin nasıl cezalandırılabileceğine ilişkin tartışmalar yaptığı bir sırada, Damat Ferit Paşa da âyan azası sıfatı ile, 2 Aralık 1918 tarihinde Meclis-i Âyana bir takrir sunmuştur. Bu takrirle Damat Ferit Paşa, Divân-ı Âli yargılamalarının yeniden seçilecek meclise bırakılmasını teklif etmiştir. Gerekçesinde; milletin ve Osmanlı Devleti'nin tasvip etmediği ve milyonlarca insanın ölümüne sebep olan, devleti perişan eyleyen ve ayrıca Türkler, Araplar, Rumlar ve Ermeniler aleyhinde vukubulan faciaları mevcut meclisin sorgulayamayacağını iddia etmiştir. Ayrıca bu olaylardan sorumlu olan Mebusan ve Âyandan bazı kimselerin (Said Halim Paşa ve İbrahim Bey'in kendi kendilerinin yargılanması talebini ima ederek) siyasi töhmetten kurtulmak için Divân-ı Âli talebinde bulunamayacaklarını ifade etmiştir. Çünkü Damat Ferit Paşa'ya göre, çoğunluğunu kaybetmiş olan Meclis-i Âyan ile, müddeti dolmuş Meclis-i Mebusan'ın yargılama işini halledemez, ayrıca bu, Kanûn-ı Esasi'ye uygun değildir. Damat Ferit Paşa, mevcut Meclis-i Mebusan üyelerinin çoğunun, eski bakanların iktidarda bulundukları sırada, kendi partilerinin adayı olarak tayin edilen zatlar olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla bu mecliste bulunanların hem suçlu, hem de hakim sıfatını alamayacaklarını iddia etmiştir. Bu bakımdan Divân-ı Âli işini yeniden seçilecek meclise bırakılmasını talep etmiştir¹¹⁵. Bunun üzerine söz alan Mahmut Paşa, Divân-ı Âli işini yeni meclise bırakma meselesine karşı çıkmıştır. Meclis-i Mebusan'ın hemen işe başlayıp, suçluları cezalandırabileceğini hatırlatan Mahmut Paşa, zaten Divan-ı Âli'yi teşkil edecek kimselerin Meclis-i Âyan, Mahkeme-i Temyiz ve Şûra-yı Devlet'ten kur'a ile belirleneceğini Kanûn-ı Esasi'nin tayin ettiğini açıklamıştır. Damat Ferit Paşa'nın, Meclis-i Âyan ve Mebusan'ın İttihatçı olması hasebiyle tarafsız olamayacağı görüşüne de katılmayan Mahmut Paşa, mebusanın görevini hakkıyla yapıp, Sulh Konferansı'na ithamdan kurtulmuş olarak gidilebileceğine işaret etmiştir¹¹⁶. Dolayısıyla Damat Ferit Paşa'nın bu teklifi, konunun Meclis-i Mebusan'da incelenmekte olduğu gerekçesiyle Mülkiye Encümeni tara-

¹¹⁴ MAZC., 9. İnikad, s. 96-97.

¹¹⁵ MAZC., 13. İnikad, s. 146.

¹¹⁶ MAZC., 14. İnikad, s. 152.

ından kabul edilmemiştir¹¹⁷. Damat Ferit Paşa gördüğü muhalefete rağmen görüşlerinde ısrar etmiş ve ne bugünkü meclisin eski vükelâyı itham edebileceğini, ne de bugünkü Meclis-i Âyan'ın, Divân-ı Âli teşkil edebileceğini belirtmiştir. Âyanda bulunan 24 zat İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup bulundukça, o meclisin hâkimlik hakkına sahip olamayacağını dile getiren Damat Ferit Paşa, Meclis-i Mebusan'da bile 4-5 seneden beri yapılan mezalime karşı hiçbir tepkinin gelmediğini ve vükelâ aleyhinde hiçbir şey söylenmediğini iddia etmiştir. Damat Ferit Paşa bundan dolayı mebusanın da onları itham edemeyeceğini, eğer eski vükelâyı suçlayacak olurlarsa, kendilerini suçlamış olacaklarını ifade etmiştir¹¹⁸. Bu tartışmada görüldüğü üzere, Damat Ferit Paşa'nın, İttihat ve Terakki mensuplarına karşı özel bir tavrı söz konusudur. Bu tavrını, iktidara geldiği zaman çok daha net olarak ortaya koyacaktır¹¹⁹.

Meclis-i Mebusan'da ve Âyan'da bu tartışmalar sürerken, hükümete olan güvensizlik gittikçe artmaktaydı. Zaten Fethi Bey, Cavid Bey, Rauf Bey ve Hayri Bey gibi tanınmış İttihatçıların görev aldığı Ahmet İzzet Paşa kabinesi, İttihatçıların devamı şeklinde değerlendirilmiş¹²⁰ ve hükümete ilk günden itibaren zihni bir tepkinin ötesinde, fiili bir tavır takınılmıştı. Padişah meydana gelen birtakım olumsuz olaylardan İttihat ve Terakki mensuplarını sorumlu tutmuş ve bunu ele geçirdiği ilk fırsatta belli etmekten çekinmemiştir¹²¹.

¹¹⁷ MAZC., 14. İnikad, s. 175.

¹¹⁸ MAZC., 14. İnikad, s. 178.

¹¹⁹ Damat Ferit Paşa ve Sadrazamlığı dönemindeki icraatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ş. Can Erdem, *Sadrazam Damat Ferit Paşa*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmış Doktora Tezi), İstanbul 2002.

¹²⁰ Tarkan Mümtaz Göztepe, *Osmanlıların Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul 1994, s. 27-28. Talat Paşa'nın istifasından sonra, yine de İttihat ve Terakki Fırkası'nın kuvvetinden istifade etmiş ve hükümetin büsbütün muhaliflerin eline düşmemesi için, eski ittihatçılardan Hayri Bey, Rauf Bey, Cavid Bey ve Fethi Bey gibi isimler bu kabinde yer almışlardır. Bu durum itirazla karşılanmıştır. Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmibrab*, İstanbul 1964, s. 39; Padişah bu İttihatçı kabine üyelerinden Cavid Bey ile Hayri Bey'in çekilmesini Ahmet Rıza Bey vasıtasıyla istemiştir. Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım, 1872-1946*, İstanbul 1946, s. 324-325; İsmet İnönü, *Hatıralar*, I, Yay. Haz. Sebahattin Selek, İstanbul 1992, s. 164; Celâl. Bayar, *Ben de Yazdım*, II. İstanbul 1965, s. 1349.

¹²¹ Nitekim Padişah, Meclis-i Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin kabul etmeme yönündeki eğilimine rağmen, âyan reisliğine son yıllarda İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet gösteren Ahmet Rıza'yı getirmiştir. Padişah bununla hükümete bir tokat vurduğunu düşünmüştür. H. Bayur, *Türk İnkılabı*, III/4, s. 704-706.

Ancak Ahmet İzzet Paşa hükümetine karşı en fazla tepki, İttihatçı liderlerin kaçışından sonra olmuştur. Zira bu liderlerin Almanya'ya kaçıp kurtulması için kolaylık sağlandığı iddiası kamuoyunda hükümete karşı bir galeyana, galip devletler temsilcilerinde de bir memnuniyetsizlik meydana getirmiştir¹²². Aslında Ahmet İzzet Paşa hükümeti, “*Suçluların İadesi Antlaşması*”nın 5. maddesi hükmünce söz konusu liderleri Almanya'dan istemişti¹²³. Ancak, İttihatçıların yargılanması konusunda gevşek ve yavaş hareket ettiği gerekçesiyle sert bir şekilde eleştirilmekteydi. Özellikle padişah, barış görüşmelerinden olumlu bir sonuç elde edebilmek için, İttihatçıların yargılanmasındaki ataleti de bahane ederek, işgal kuvvetleri temsilcilerinin teveccühünü kazanmak için Ahmet İzzet Paşa'dan söz konusu nazırların ihracını talep ediyordu¹²⁴. Ahmet İzzet Paşa hükümeti bu bas-kılar karşısında tüm üyeleriyle birlikte istifa etmek zorunda kaldı¹²⁵.

3- Meclis-i Mebusan'da Beşinci Şube'nin Oluşturulması

Meclis-i Mebusan'da, iç tüzük hükümleri gereğince beş şube bulunmaktaydı. Her toplantı yılının başında kur'a çekilmek suretiyle teşkili âdet olan bu beş şubeden birinin Divân-ı Âli hükmünde vazife görmesi gerekmektedir. İşte bu tüzük gereğince, 4 Kasım 1918 tarihli oturumda; 28 Ekim 1918 tarihinde Divâniye Mebusu Fuad Bey'in, Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Divân-ı Âli'ye sevkleri konusunda verdiği karar üzeri-

¹²² Mevlânzâde Rifat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, İstanbul 1993, s. 273-274; Nihat Karaer, *Tam Bir Muhallif Refik Halid Karay*, İstanbul 1998, s. 55-56; Refik Halid, İttihatçı liderlerin bu gidişini ağır bir dille eleştirerek şunları yazmıştır: Ziyafet bitti, ağzınızı silmeden, elinizi yıkamadan bir de acı kahvemizi içmeden efendiler nereye? diye hicvetmiştir “Efendiler Nereye”, *Zaman*, 6 T. Sani 1334, (Kasım 1918); Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, Yay. Haz. Abdullah Uçman, İstanbul 1993, s. 192; Fakat Ahmet İzzet Paşa'nın, İttihatçı liderlerin kaçışını kolaylaştırdığı, destek olduğu ve himaye ettiği şeklindeki suçlamaların doğru olmadığı düşünülmektedir. Çünkü İzzet Paşanın durup dururken bunları göz altına alamayacağı, bunun için ortada bir dayanak olmadığı dile getirilmektedir. Hem Alman denizaltı ve gemilerinin hâlâ İstanbul'da olduğuna da dikkat çekilmektedir. Ayrıca Ahmet İzzet Paşa'nın bunların iadesi için Alman hükümetinden talepte bulunduğu da hatırlatılmaktadır. Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul ?, s. 429-430; M. Ayışığı, *Ahmet İzzet*, s. 182.

¹²³ BOA, BEO., 341219.

¹²⁴ M. T. Gökbilgin, *Millî Mücadele*, I, s. 7-8. Padişah Ahmet Rıza'ya : “Mütareke imzalandı. Ecne-biler yanınıza gelecek ve vükelâ ile temasta bulunup sulh olacaktır. Harb zamanında vükelâdan bulunan iki zatın bu aralık Meclis-i Vükelâ'da bulunmalarını Düvel-i İtilâfiyeye karşı münasip görmüyorum”, der ve istifalarını ister. Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı*, s. 784.

¹²⁵ *Osmanlı Mebûsan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, İstanbul 1986, s. 232; Ali Fuat Türkge'di, *Görüp İttihaklerim*, Ankara 1951, s.161.

ne, tahkikat yapmak için kur'a çekildi ve bu vazife Beşinci Şube'ye verildi
126.

Divâniye Mebusu Fuad Bey tarafından Meclis-i Mebusan'a sunulan tahrir, geçmişin hesabını sormak için önemli bir başlangıç oldu. Fuad Bey bununla maksadının, geçmişte yapılan birtakım yanlışlardan dolayı meclisi ve milleti töhmetten kurtarmak olduğunu söylüyordu. Meclisin beş sene sustuğunu, kabinenin şimdiye kadar meclise; ben sorumluluğumun farkındayım, yaptıklarımı biliyorum, itimat ediniz, dediğini hatırlatıyor ve kabinenin, her türlü münakaşayı harbin kazanılmasına bir engel olarak gördüğüne dikkat çekiyordu. Şimdi ise itimat ettiklerinden hesap sorduğunu ve bunu yapmazsa memleketi temsil etmekte olan meclisin görevini yapmamış olacağı görüşünü savunuyordu¹²⁷. Zaten bu dönemde savaşı kaybetmiş olmanın ve ağır bir mütareke imzalamış olmanın verdiği endişe ile kamuoyunda İttihatçılara karşı büyük bir tepki vardı. Ülkeyi savaşa sokanların ve savaştaki fedakârlıklara rağmen, savaş sonrası karşılaşılan elim felâketlerin gerçek sorumlularının bir an evvel bulunup cezalandırılması isteniyordu. Divân-ı Âli teşebbüsünün olumlu sonuçlanıp, bununla ülkede vazife ve sorumluluk kavramlarının tecellisine imkân verileceği ümit ediliyordu. Ancak bu dönemdeki geçmişi sorgulama anlayışı ve bu konudaki şiddet ve acelecilik içeriden ziyade, mağlup bir ülke konumunun verdiği psikoloji ile dışarıya karşı mesaj vermek amacını gütmektedir. Çünkü savaştan çıkmış mağlup bir Osmanlı Devleti'nin iyi şartlarda bir barış imzalayabilmesi için, dışarıdan hiçbir baskı, ihtar ve müdahaleye meydan bırakmadan kendi teşebbüs ve isteğiyle haksızlık ve yolsuzlukların hesabını görmesinin önemi dile getiriliyordu. Bilhassa Amerika'da ve Avrupa'da Ermeni meselesi vesilesiyle Osmanlı Devleti aleyhine çıkan olumsuz tablonun giderilmesi gerektiğine inanılmaktaydı¹²⁸.

Kamuoyundaki bu temayül, Fuad Bey'in tavrı ile somut hale gelmiş ve derhal bir Divân-ı Âli kurulması talep edilmiştir. Bu arada, Fuad Bey'in Meclis-i Mebusan'a sunduğu tavrı, doğrudan Ermeniler ile ilgili bir maddenin bulunmadığını da belirtmek gerekir.

¹²⁶ N. S. Silan, "Divân-ı âli", *BTDD*, 69-70, s. 2474; *Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Te-kâlif-i Kânuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşa Kabineleri Azgalarının Divân-ı Aliye Sevkleri Hakkında Beşinci Şubede İcrâ Kılınan Tahkikat*, C. 1, 3. Devre, 5. İctima Senesi, Sene 1334, Ankara 1993, s.75.

¹²⁷ *Vakit*, 3 Teşrin-i Sani 1334 (3 Kasım 1918), nr. 370.

¹²⁸ Başyazı (İmzasız), "Mâziye Ait Hesaplar", *Vakit*, 4 Teşrin-i Sani 1334 (4 Kasım 1918), nr. 334.

Bu takrir, savaş içinde birtakım mağduriyetlere uğramış tüm Osmanlı vatandaşlarının hakkının aranması amacıyla verilmiştir. Dolayısıyla takriri, Ermenilere “zulüm” yapıldığı düşüncesiyle verilmiş bir takrir olarak değerlendirilmek zorlama bir yorumdur¹²⁹. Nitekim, sorgulama başlayınca ilk sorguya çekilen Said Halim Paşa, takrirdaki 5. maddeden neyin kastedildiğinin belli olmadığına ve biraz kapalı olduğuna dikkat çekmiştir. Fakat, reis, bunun tehciri de içine alan tüm muvakkat kanunları kapsadığını açıklamıştır. Ancak bu açıklamaya, sorgulamada üye olarak bulunan Kerbelâ¹³⁰ Mebusu Nuri Bey itiraz etmiş, bu takrir ile maksadın Ermeni tehciri ve benzerleri değil, geçici kanunlar olduğunu söylemiştir¹³¹. Fakat Ermenilere ve Rumlara zulmedildiği gerekçesiyle ayrı bir takrir, yine aynı oturumda Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi tarafından verilmiştir¹³².

Kanûn-ı Esâsî'nin 31. maddesine göre; mebuslardan biri veya birkaçı, kabine üyesi bir zat hakkında görevi ile ilgili Meclis-i Mebusan başkanlığına bir şikayette bulunursa, başkanlık, şikâyet edilen konuyu mecliste görüşüp görüşemeyeceğine karar vermek üzere ilgili şubeye gönderir. Şube tarafından yapılan tahkikata göre, şikâyet olunan zatın yargılanması gereğine karar verilirse, bu karar mecliste oya sunulur. Yargılama kararı, mevcut azanın üçte iki çoğunluğuyla alınır. Çoğunluk hasıl olursa mazbata sadarete takdim ve irade-i seniyye ile Divân-ı Âlî'ye havale olunur¹³³. Fakat kabine üyeleri Divân-ı Âlî'ye sevk edilse bile, yargılanmaları için Kanûn-ı Esâsî'nin 32. maddesine göre, özel bir kanuna ihtiyaç vardır¹³⁴. Bu kanun, henüz takririn sunulduğu güne kadar çıkarılmadığı için Meclis-i Mebusan'da tartışmalara sebep olmuştur. Saruhan Mebusu Ali Haydar Bey; Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Divân-ı Âlî'ye sevkine dair

¹²⁹ Takrir içinde Ermenilerle ilgili özel bir işaret olmamasına rağmen, Taner Akçam takririn bazı maddelerine atıfta; “Ermeni Tehciri meselesine dilekçenin 5. ve 10. maddesinde değinilmiştir” demektedir. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına* Ankara 1999, s. 411.

¹³⁰ Kerbelâ; Osmanlı döneminde Bağdat vilâyetini oluşturan üç sancaktan birisidir. Ş. Sami, *Kâmutsu'l-Â'lâm*, 5, s. 3832.

¹³¹ MM. *Beşinci Şubede İcra Kılman Tabkikat*, s. 88.

¹³² Emanuelidi Efendi'nin takririnin ne olduğu yukarıda anlatılmıştır. Ayrıca bkz. MMZC., 11. İnikad, s. 109.

¹³³ T. Özyavuz, *Osmanlı - Türk*, s. 307,

¹³⁴ Kanûn-ı Esasi 32. Madde: “Vükelâdan itham olunanların usuûl-ı muhakemeleri kânûn-ı mahsus ile tâyin olunur”. T. Özyavuz, *Osmanlı-Türk*, s. 308.

olan takriri sadece şubeye göndermenin yetmeyeceğini, çünkü bunlar Divân-ı Âli'ye sevkedseler bile, suçlu bulunan görevlilerin yargılanmasına dair bir kanunun olmadığını söylemiştir. Kendisi daha evvel bu konuda birkaç defa hükümetten bir kanun çıkarılmasını istediysede dikkate alınmadığını hatırlatarak, şimdi acilen bir kanun çıkarılmasını teklif etmiştir¹³⁵. Bu konuşmaya cevap veren Dahiliye Nazırı Fethi Bey; vükelânın Divân-ı Âli'ye sevkleri sırasında nasıl yargılanacaklarına dair bir kanunun olmadığını kabul eder. Fakat, vükelânın ne gibi maddelerden dolayı sorumlu olacaklarına dair bir “*Ceza Kanunu*” da bulunmadığına dikkat çeker. Hemen çıkarılacak bir kanunun da geçmişe şamil olamayacağını hatırlatarak Ali Haydar Bey'in teklifine katılmaz. Hükümetin görüşü ise, bu meselenin Divân-ı Âli tarafından yerine getirilmesinden başka çare olmadığı yönünde olmuştur¹³⁶.

Netice itibarıyla, kabine üyelerinin Meclis-i Mebusan tarafından Beşinci Şube'de sorgulanmaları kararlaştırılmış, 4 Kasım 1918 günlü oturumunda, bu şubede bulunan kırk beş üye seçim çevreleri ile beraber adları okunarak davet edilmiştir. Ancak adı sayılan mebuslardan birinin daha evvel istifa etmesi, ikisinin de vefatı sebebiyle kırk iki üye Beşinci Şubeyi teşkil etmiştir. Fakat bu kırk iki mebusdan da on yedisinin savaş şartları sebebiyle İstanbul'a gelemediği ve Meclis-i Mebusan'ın sonuncu toplantı yılına katılamadığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine Meclis Reisi Halil Bey (Menteşe), Beşinci Şubenin reisi olan Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Bey'e ve diğer üyelerine, şubenin yirmi beş aza ile toplanabileceğini telgrafla duyurmuştur.

Meclis-i Mebusan reisi Halil Bey, eski Sadrazam Mehmet Said Halim ve Mehmet Talat Paşa kabinelerinde önce Hariciye, sonra Adliye Nazırı sıfatıyla vazife görmüştü. Dolayısıyla bir yandan harp sorumluları içinde suçlanıyor, diğer taraftan da Meclis-i Mebusan reisi sıfatıyla Divân-ı Âli Tahkikat Heyeti ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirme mecburiyetinde bulunuyordu¹³⁷. Nitekim Halil Bey, eski bir kabine üyesi olarak, Beşinci Şube'nin 23 Kasım 1918 tarihindeki sorgulamasında ifade vermiştir.

¹³⁵ MMZC., 11. İnikad, s.104.

¹³⁶ MMZC., 11. İnikad, s. 104-105.

¹³⁷ N. S. Silan, “Divân-ı Âli”, *BTTD*, 72, s. 2656-2657.

4- Sorgulamaların Başlaması

Beşinci Şube ilk toplantısını, Kütahya mebusu Abdullah Azmi Bey'in başkanlığında 6 Kasım 1918 Çarşamba günü yapmış, fakat sorgulamalara 9 Kasım 1918 tarihinde Cumartesi günü saat 13.30'da başlamıştır. İlk önce sorguya, eski Sadrazam ve âyan üyesi Said Halim Paşa çekilmiş olup, sorgulamalarda Fuad Bey'in tahririnde dile getirdiği hususlar birer birer sorulmuştur¹³⁸.

Said Halim Paşa, Ermenilerin tehcirine sebep olarak sorulan soruya; ordunun emniyetinin ihlâl edilmesi ve Ermenilerin birçok facialarda bulunmalarını, en önemli sebep olarak gördüğü cevabını vermiştir. Bu arada, Ermeniler sevk edilirken meydana gelen bazı suiistimaller ile ilgili Tahkik Komisyonları kurulup, suçluların cezalandırıldığını söylemiştir. Bununla, meydana gelen bazı yanlışlıkların, hükümet adına bir muamele olmadığını vurgulamak istemiştir. Ayrıca sadece Ermeniler hakkında kötü muamelede bulunanların değil, Türklere zulmeden ve isyan hareketi başlatıp, devletin güvenliğini tehdit etmiş Ermenilerin de yargılanmaları halinde adaletin yerine geleceğini ifade etmiştir. Said Halim Paşa, daha sonra yazılı olarak verdiği ifadesinde, savaşın başlamasını müteakip Ortodoks Kilisesi adına hareket eden Rus Çarı Nikola'nın tüm kilise mensuplarını ayaklanmaya davet ettiğine, bu suretle ayaklanan Ermeni çetelerinin, ordunun arkasını kesip savaş halindeki askerleri ateş içinde bıraktığına dikkat çekmiştir. Memleketin emniyet ve asayişini temin etmek durumunda olan bir hükümetin, Ermenileri başka yerlere sevk etmek gibi bir tedbiri almaya vicdanen mecbur olduğunu anlatmıştır. Bununla, hükümetin ancak görevini yaptığını zikrederek, Ermenilerin sevk edilmesinin gerekli olduğu yönündeki kanaatini tekrar tekrar ifade etmekten çekinmemiştir¹³⁹.

Beşinci Şube'de daha sonra eski Adliye Nazırı, âyandan İbrahim Bey dinlenmiştir. İbrahim Bey de; Ermeni Komitelerinin beyannameleri olduğunu takdirde, memleket için savaşan ordunun arkasını emniyete

¹³⁸ Fuad Bey'in tahririndeki maddeler yukarıda sayılmıştır.

¹³⁹ MM Beşinci Şube'de İerâ Kılınan Tabkikat, s. 94-97.

almak için, hükümet tarafından bu Tehcir Kanununu yapmak bir zaruretti, demiştir¹⁴⁰. Sevk edilen Ermenilerin refah ve geçimlerini temin etmek için Meclis-i Vükelâ'da alınan bir kararla, Muhacirin Tahsisatı'ndan önemli miktarda para ayrıldığını da ilave eden İbrahim Bey, böylece devletin, sevk edilen Ermenilerin mağdur olmalarını önlediğini söylemiştir. Bu bakımdan sorgulanması gereken hadisenin Ermenilerin sevk edilmesi değil, meydana gelen bazı yolsuzlukların araştırılması olabileceğine işaret etmiştir. Bunun için, görevde iken kendisinin, adliye ve mülkiyeden güvenilir zatlardan komisyon teşkil ettiğini beyan ederek, Said Halim Paşa'nın bu konudaki ifadesini teyit etmiştir. Elde edilen raporların, komisyonun Dahiliye Nezareti'ne bağlı olması sebebiyle oraya verildiğini söylemiştir. Dolayısıyla, Ermenilerin sevkinde yapılan “*istisnai muameleler*”den hükümetin haberi ve mâlumatı olmadığı gibi, kendilerinin de sonradan öğrendiği ifadesini vermiştir.

Bu sorgulamada İbrahim Bey'e sorulan ¹⁴¹ veya değişik zamanlarda dile getirilen bir husus var ki; o da, savaş bölgesi dışında bulunan Ermenilerin niye sevk edildiğidir. Yani düşmanla yakın bir bölgede olmamasına ve bir işbirliği yapma ihtimali olmadığına göre, bu kabilden yapılan sevklerin, Ermeni milletine karşı, kasten yapılmış ve imha amaçlı bir hareket olduğu yönündeki iddiadır. Halbuki Doğu bölgesi dışındaki Ermeniler de, Rumlarla da işbirliği yaparak silah, istihbarat, lojistik, casusluk gibi askerî bir hareket için son derece önemli olan faaliyetleri yürütmüşlerdir¹⁴². Marmara ve Ege Bölgesi'nin değişik şehir ve kasabalarındaki farklı mesleklerden Ermeniler yataklık, erzak tedariki, casusluk ve silah kaçaklığı yaparak, Adapazarı ve Kandıra üzerinden Karadeniz

¹⁴⁰ MM Beşinci Şube'de İcrâ Kılınan Tabkikat, s. 117.

¹⁴¹ MM Beşinci Şube'de İcrâ Kılınan Tabkikat, s. 119.

¹⁴² Sabahattin Özel, “Tehcir Konusunda Bazı Gerçekler ve Milli kurtuluş Savaşı'nda Vatansever Ermeniler”, *Uluslararası Türk-Ermeni Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, s. 38; Cemalettin Taşkiran, “1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış”, *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, 23-25 Ekim 1995- İstanbul, Ankara 1996, s. 133; Nuri Köstüklü, “Batı Cephesi Mıntıkasında Milli Mücadele Karşısı Ermeni-Rum Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları*, 1. *Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, Ankara 2003, s. 535-540.

yoluyla Bulgaristan ve Rusya'ya gidip gelmişlerdir¹⁴³. Hatta casusluk faaliyetlerinde kadınların aktif olarak görev aldığı ve bunlardan tutuklananlar olduğu yine bu sorgulama sırasında dile getirilmiştir¹⁴⁴.

Kastamonu mebusu ve eski Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey ise sorgulaması sırasında, Ermenilerin sevk edilmesi olayının, ordu kumandanlarının ve karargâhların raporları sonucu yapıldığının altını çizmiştir. Şükrü Bey, bu uygulamanın Kanûn-ı Esâsi'ye aykırı olmadığını dile getirmiştir. Çünkü Kanûn-ı Esâsi; devleti bir tehlikeden kurtarmak ve iç güvenliği sağlamak için meclisin toplanmasına vakit müsait olmadığı zaman hükûmete “*Kanûn-ı Murakkeatlar*” çıkarma yetkisini vermiştir. Eğer tehcir uygulaması yapılmıyorsa, savaşın henüz başında ve düşmanın kuvveti yerinde iken çok daha kötü bir duruma düşülmüş olabileceğine dikkat çekmiştir¹⁴⁵.

Sorgulamada en ayrıntılı bilgiyi ve Ermenilerin sevk edilmesi gerekçesini eski Hariciye Nazırı ve İstanbul mebusu Ahmet Nesimi Bey vermiştir. Nesimi Bey, Rus Çarının tahrikleri ile ayaklanan Ermenilerin, Ruslarla beraber olup silahlı bir şekilde saldırılara geçtiği ifadesini vermiştir. Her tarafta bombalar, silahlar patladığını ve istiklâl bayrakları ile isyana geçtiklerini ilave etmiştir. En güçlü düşmanla ölüm kalım mücadelesi verilen bir savaşta, böyle bir ihanete razı olamayacaklarını dile getiren Nesimi Bey, iki ateş arasında ve devletin emniyetini ihlâl eden bir isyan hareketine herhangi bir medeni devletin de aynı tepkiyi göstermede tereddüt etmeyeceğini vurgulamıştır. Aslında kabahatleri büyük olmakla beraber, memleketin evlâdının başka mahallere nakil ve iskân edilmesi kararının alınması sırasında bir hayli tereddütler geçirildiğine özellikle dikkat çekmiştir. Ancak, “*bekâ ve mevcûdiyet*” için milletin fertlerinin her

¹⁴³ BOA., DH. KMS., 19/2; *Osmanlı Belgelerinde*, s. 172; Ferudun Ata, “I. Dünya Savaşından Önce Kuzey Batı Anadolu'daki Ermenilerin Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Faaliyetlerine Dair Bir Rapor”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 11, Temmuz 2004, s. 106-108; R. Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s. 196; Ayrıca İzmit ve Adapazarı yöresindeki Ermenilerin komitecilik ve çetecilik ile ilgili ayrıntılı faaliyetleri için bkz: Bayram Çakıcı, *İzmit Mutasarrıflığı'nda Ermeniler ve Tehcirleri* (1888-1919), (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmit 1998; Bekir Günay, “Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî Belgeleri Işığında ‘1914-1920 Arasında İzmit ve Yöresinde Ermeniler’”, *Ermeni Araştırmaları*, 1. *Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, Ankara 2003, s. 208.

¹⁴⁴ MM Beşinci Şube'de İcrâ Kılınan Tabkikat, s. 145.

¹⁴⁵ MM Beşinci Şube'de İcrâ Kılınan Tabkikat, s. 133.

türlü fedakârlığı yaptığı en buhranlı bir devrede, Ruslarla işbirliği yapanlara karşı vatanın feda edilemeyeceğini dile getirmiştir¹⁴⁶.

Nesimi Bey, önceki sorgulamalarda verilen cevaplarda olduğu gibi, görevini kötüye kullananların zaten gerekli cezalara çarptırıldıklarını ifade etmiştir. Dolayısıyla meydana gelen bazı olaylarda devletin ve milletin asla bir kastı olmadığını altını çizmiştir.

Eski Nâfia Nazırı Abbas Halim Paşa ve ifadesini yazılı olarak sunan eski Şeyhülislâm Hayri Efendi tehcir meselesinin, içinde bulunulan şartlarda büyük bir hata olarak kabul edilemeyeceğini belirtmişler ve Ermenilerin yaptığı zulümleri saymışlardır¹⁴⁷. Eski Adliye Nazırı ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey (Menteşe), eski Maliye Nazırı Cavid Bey, eski Nafia Nazırı Ali Münif Bey, eski Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey, eski Posta, Telgraf Nazırı Hüseyin Haşim Bey, eski İâşe-i Umumiye Nazırı Kemal Bey ise Ermenilerin sevki sırasında kabinede bulunmadıklarını bildirmişlerdir¹⁴⁸. Eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi de yazılı olarak verdiği ifadesinde, adı geçen olaylar sırasında kabinede olmadığını zikretmiştir¹⁴⁹.

Netice itibarıyla yapılan bu sorgulamalar, Ermenilerin sevki sırasında önemli görevlerde bulunan kişilerin, Ermenilerin sevkinin gerekliliğini dile getirmenin yanında, onların yaptıkları isyan ve çetecilik hareketlerini ortaya koymaları bakımından önem arz etmektedir. Ancak daha önemli olan husus şudur: Sorgulaması yapılan eski görevliler, işgal kuvvetlerinin bu konudaki baskılarını ve sonuçta suçları ispat edilirse belki de idam edilebileceklerini bilmelerine rağmen yine de Ermenilerin sevkinin bir ihtiyaç üzerine yapıldığı gerçeğini söylemekten çekinmemişlerdir. Sadece işgal kuvvetlerinin değil; mevcut hükümet ve particilik zihniyetiyle hareket edenler ve onların taraftarı basının, eski idare dönemindeki sorumluların şiddetle cezalandırılması talebinde bulundukları bir sırada verilen bu cevaplar, alınan kararın doğruluğunun delili ve kendilerine olan güvenin eseri olarak değerlendirilmelidir.

¹⁴⁶ MM Beşinci Şube'de İcrâ Kılman Tabkikat, s. 144-145.

¹⁴⁷ MM Beşinci Şube'de İcrâ Kılman Tabkikat, s. 159, 253.

¹⁴⁸ MM Beşinci Şube'de İcrâ Kılman Tabkikat, s. 163, 181, 213, 217, 235, 241.

¹⁴⁹ MM Beşinci Şube'de İcrâ Kılman Tabkikat, s. 255.

Meclis-i Mebusan tarafından kurulan Beşinci Şube son toplantısını, 19 Aralık 1918 tarihinde yapmıştır. Sorgulamanın sona ermesi, şubenin görevini tamamlamasından değil, Sultan Vahdettin'in, 21 Aralık 1918 tarihinde Meclis-i Mebusanı feshetmesi üzerine vuku bulmuştur. Meclis-i Mebusan, üyelerinin çoğunluğu İttihatçı olduğu, önde gelen İttihatçıların kaçışına engel olmadığı ve milletin menfaatlerine sahip çıkmadığı iddiasıyla, içeriden ve dışarıdan sürekli eleştiriye tâbi tutulmaktaydı. Netice olarak meclisin kapatılmasıyla, eski kabine üyelerini Divân-ı Âli'de yargılama çabaları da sonuçsuz kaldı.

5- Tevfik Paşa Hükümeti ve Ermeni ve Rum Mebuslarla Türk Mebusları Arasında Meclis-i Mebusan'da Yaşanan Tartışmalar

Tevfik Paşa hükümeti, hem iç hem de dış tepkileri bertaraf etmek için, İttihat ve Terakki Fırkası'ndan herhangi bir iz taşımamaya özen göstererek, padişahın arzusu istikametinde 11 Kasım 1918 tarihinde kuruldu¹⁵⁰. Kabinenin teşekkülünden iki gün sonra, 13 Kasım'da da İngiliz, Fransız ve İtalyan donanmaları boğazdan geçerek Dolmabahçe Sarayı'nın önüne demirlediler¹⁵¹. Bu buhran dönemi içinde padişah dahil herkes kabineden çok acele ve zorlu icraat beklemekte, bilhassa İttihatçıların cezalandırılması konusunda kesin sonuçlar istemekteydi. Ancak İtilâf Devletlerine ait askerlerin karaya çıkıp idarî ve askerî işlere karışmasıyla hükümetin mağlubiyetle bozulmuş nüfuzu daha da sarsıldı. Hükümet, meydana gelen bu elim olaylara ve yabancıların her işe müdahalesine tepki gösterecek bir yarıda değildi¹⁵².

Bu arada, Beşinci Şube tarafından yapılmakta olan sorgulamalar 9 Kasım'dan itibaren devam etmekteyken, yeni kurulan Tevfik Paşa hükümeti de, 18 Kasım 1918 tarihinde Meclis-i Mebusan'da programını okudu. Programın okunması esnasında, savaş kabinelerinin yargılanması meselesi tekrar gündeme getirildi. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa hükümetinin hedef-

¹⁵⁰ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 78-79; M. Ayışığı, *Ahmet İzzet*, s. 195-196.

¹⁵¹ A.F. Türkeldi, *Görüş*, s. 165.

¹⁵² Nitekim, İ. Tevfik Paşa kabinesinde Maarif Nazırı olarak görev yapan Rıza Tevfik Bey bu hükümeti şöyle tarif etmektedir: "Benim de azası bulunduğum kabine, şüphesiz çerden çöpten yapılmış bir kukla hükümetti. Bu hakikati benden iyi bilen olmasın. Lâkin o zaman ondan iyisi değil, ondan başkası da yoktu" R. Tevfik, *Biraz da*, s. 191. Bu dönemdeki hükümetlerin genel yapısı hakkında ayrıca bkz. Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978, s. 13; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, İstanbul 1991, s. 327.

lerini açıklarken; amaçlarının evvela Osmanlı Devleti'nin şeref ve haysiyeti ile uygun bir barış antlaşması yapmak olduğunu, bunu yapabilmek için de, kanunsuz icraatın hızlı bir şekilde kaldırılacağını, şer'î ve kanunî hükümlerin tüm unsurlar arasında samimi bir şekilde uygulanacağını bildiriyor ve memleketin huzur ve sükûnu için çalışacakları vaadinde bulunuyordu. Bu sözler, hükümetin, önceliği hangi konulara vereceğinin de bir işareti idi. Hükümetin, ülkenin içinde bulunduğu fiilî işgal ortamını ortadan kaldırmak için herhangi bir tedbir alınması konularına hiç değinmemesi, mebusların tepkilerine yol açtı. Bilhassa savaş kabinelerinin Divan-ı Âliye verilmesi konusunda takrir veren Divaniye Mebusu Fuad Bey'in sert eleştirilerine hedef oldu. Fuad Bey eleştirilerini sıralarken; ülkenin, imzalanan mütarekenin temin ettiği şeref ve haysiyete aykırı bir şekilde işgale uğradığını, başşehirde silâhlı askerlerin çıktığını, silâhlı askerin girdiği yerde ise işgalin bulunduğu na dikkat çekmiştir. Memlekete elini kolunu sallaya sallaya gelmiş ve kimseye sormadan birtakım binalara yerleşmiş olan yabancı kuvvetlerin, milletin evine girdiğini ve mallarını aldığını söyleyen Fuad Bey, hükümetin bu konulara tepki gösterdiğine dair basında herhangi bir protesto hareketi görmediğini belirterek, yoksa hükümet tüm bu yapılanları kabul mu ediyor diye eleştirilerde bulunmuştur¹⁵³.

Hükümet adına cevap veren Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey ise, kendilerinin mağlup mevkide olmaları sebebiyle hükmedemeyeceklerini söylemiş ve işgal kuvvetlerinin tavrı karşısındaki çaresizliklerini itiraf etmiştir. Bunun üzerine söz alan ve bu çaresizliğin farkında olan azınlık mebuslarından Artin Boşgezenyan'ın, “*mütareke akdolundu, sulh güneşi ufukta görünmeye başladı. Sulh masasına elimiz boş gitmeyelim. Biliyorsunuz ki, Türk Milleti âlem-i medeniyet ve âlem-i siyaset nazarında bugün bir müttehem mevkiinde bulunuyor. Bugün ortada Osmanlı tarihinin en matemli ve en kıızıl safhasını teşkil eden bir cinâyet-i azîme vardır. Bu cinayet Ermeni kıtâlidir, Ermeni fâciasıdır. Fakat asıl müttehem Türk Milleti değil, Türk hükümet-i sâbıkasıdır*”¹⁵⁴ şeklindeki ifadesi, Türk mebuslarının sert tepkilerine hedef olmuştur. Artin Efendi ısrarla; söz konusu cinayetleri gerçekleştirenlerin hemen cezalandırılması gerektiğini, çünkü barış konferansının kurulmak üzere olup, oraya eli boş gidilmemesi gerektiğini söyleyince, İstanbul Mebusu Osman Saib Bey araya girerek; oraya Van'dan gidecek Müslümanların da bulunduğunu, artık

¹⁵³ MMZC., 14. İnikad, s. 138.

¹⁵⁴ MMZC., 14. İnikad, s. 141.

konuşmasını kesmesini söylemiş, Ermenilerin Van'da yaptıkları katliâmı hatırlatmıştır¹⁵⁵. Artin Efendi ise susmak bir tarafa, Muş Mebusu İlyas Sami Efendi'nin konu dışında konuşuyorsun ikazlarına, “*Burası kürsi-i mebûsandır. Burası ne Muş'tur, ne de Bitlis'tir. Elhamdülillah adalet güneşi doğdu*” diye cevap vererek konuşmasını sürdürmüştür. Sonra söz alan Maârif Nazırı Rıza Tevfik Bey, Artin Efendi'nin iddialarına cevap vereceği yerde; iktidara gelir gelmez kabineye yeni bir şekil verip, milliyet prensipleri üzerinde durduklarını ve onların hukukunu korumak için daha çok çaba sarf ettiklerini beyan etmiştir. Kilise, mektep ve diyanet meselelerini kabineye arz ettiğini ve hiç itiraz gelmediğinden bahisle, zaten içinde bulunan ortamın Reşit Paşa, Fuat Paşa ve hatta Talat Paşa devri ile bile kıyaslanamayacağını ifade etmiştir¹⁵⁶.

Daha sonra kürsüye gelen Şûra-yı Devlet reisi Damat Şerif Paşa ise, herkesin gözü önünde cereyan eden resmi binaların işgali hadisesini inkâr etme yoluna gitmiş, vazifesini suistimal eden memurların cezalandırılması için Dahiliye Nezaretinde bir Teftiş Heyetinin kurulduğu haberini vermiştir¹⁵⁷. Bu sefer söz alan Sivas Mebusu Dikran Barsamyan Efendi, kendisinin de eski İttihatçı, yeni Teceddüt Fırkası mensubu olarak, geride kalan ve şehit olmayan Türkler eğer barış masasını temizlemeyi arzu ediyorlarsa, bu konuları barış masasına oturmadan bir ön önce çözmeleri gerektiğini söylemiştir¹⁵⁸.

Ermeni ve Rum mebusların bu ağır ithamlarına cevap veren Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, gerçeklerin gizlenerek bir yere varılamayacağını ifade ederek sözlerine başlamıştır. İlk tenkidini de, Ermeni ve Rum mebusların âdeta saldıırırcasına, ırkî ve dinî taassupla yaptıkları ifrat ve iftira derecesindeki konuşmaları karşısında hiçbir kelâm etmeye kadir olamayan ve sanki söylenen her şeyi tasdik ediyormuşçasına sessiz kalan İzzet Paşa ve Tevfik Paşa hükümetlerine yöneltmiştir. Milletinin menfaatlerini korumanın, bir hükümetin görevleri arasında olduğuna dikkat çeken İlyas Sami Efendi; hükümetin sorumluluklarından olan vatandaşının hakkını koruma meselesinde gösterilen aczi; bu kadar hücum karşısında sessiz kalınmasının hükümet hakkında şüphe uyandıracığını söylemiş, bu

¹⁵⁵ MMZC., 14. İnikad, s. 144.

¹⁵⁶ MMZC., 14. İnikad, s. 146.

¹⁵⁷ MMZC., 14. İnikad, s. 147.

¹⁵⁸ MMZC., 14. İnikad, s. 150.

gidişle gerçeklerden uzak kalacakları uyarısıyla sert bir şekilde eleştirmiş-
tir. Kendisinin de Ermenilerin sevki hadisesinde ihmali ve kusuru olanla-
rın cezalandırılmasını istediğini ve hükümetin de bu konuda üzerine dü-
şeni yapması gerektiğini söylemiştir. Ancak, evvelâ bu meselenin “*bir katl
mi, yoksa mukâtele mi*” olduğunu sormuştur. Olayın başlangıcının nasıl
olduğuna kimsenin dikkat etmediğine işaret etmiştir. Seferberliğin baş-
langıcında, tüm Müslim ve gayrimüslim vatandaşların “*Osmanlı*” ismi
altında askere davet edildiği zaman, en iyi, en sağlam silahların Ermenile-
re ve Rumlara verilerek hudutlara gönderildiğini belirtmiştir. Bununla
beraber en fena, en pejmurde silahları da mümessili bulunduğu şark vila-
yetlerindeki Kürt vatandaşlarına vererek, Ermeninin hissiyatından, vatan
kardeşliğinden emin olduğu hissini verdiği gerçeğinin inkâr olunamayaca-
ğını hatırlatmıştır. Ama Karakin Efendi’nin bu esnada silahıyla beraber
Rusya’da bulunduğunu ve daha ortada bir şey yok iken, seferberliğin
başlangıcında çeteleri ile beraber Van’a saldırdığını ifade etmiştir. İlyas
Sami Efendi, Ermenilerin elli yıldır millî emelleri için çabaladığına dikkat
çektikten sonra; Van Mebusu Avram Papazyan’ın Osmanlı hükümetine
karşı yolladığı ültimatom gibi telgrafta; silahlı kuvvetleriyle Rusya’ya yar-
dım edeceklerini, silahsız kuvvetleriyle de, iç problemler çıkararak hükü-
meti rahatsız edeceklerini yazdığını ve gönderilen telgrafların da dosya-
larda mevcut olduğunu hatırlatmıştır¹⁵⁹. Ayrıca, daha ortada hiçbir şey
yokken, Ermenilerin millî gayeleri için ayaklandıklarını ve Papazyan’ın
yirmi bin kişilik bir kuvvetle Van’a saldırdığını, İslâm nüfusunun yüzde
yetmişinin mahvolduğunu yemin ederek söylemiştir. Böylece, İlyas Sami
Efendi mukâtelenin başlangıcının nasıl olduğunu ayrıntılarıyla açıklamış-
tır. Bu arada Dikran Barsamyan Efendi konuşmanın arasına girerek; “*tabii
haklarını istiyorlardı*” diye sataşmış ve âdeta Ermenilerin yaptıkları katliâmı
savunmuştur. İlyas Sami Efendi konuşmasına devamlı; Van Mebusu
Papazyan Efendi’ye, “*Meclisin açılma vaktidir, arkadaş gel gidelim*” dediğim
zaman, “*Bizim vazîfemiz buradadır. Memleketin asayişini ben tutuyorum*” deyip
ikinci gün dağa çıktığına Muş Mebusu Keygan Efendi’yi de şahit göster-
miştir¹⁶⁰. Ayrıca, Emanuel Efendi’nin; Osmanlı hükümeti dışarı ile
savaşırken içeride de savaşıyordu şeklindeki sözlerine de tepki gösteren
İlyas Sami Efendi; Osmanlı ordusu içeride de savaşsaydı, bugün emin
olduğu Rum vatandaşlarına böyle davranmayacağı gibi, söz söyleme hak-

¹⁵⁹ MMZC., 14. İnikad, s. 157.

¹⁶⁰ MMZC., 14. İnikad, s. 158.

kını da vermezdi¹⁶¹ diyerek, Osmanlı Devleti'nin, toprağında yaşayan milletleri daima koruduğunu ve her türlü insanî haklarını verdiği gerçeğini hatırlatmıştır. Böylece İlyas Sami Efendi, hem İzzet Paşa hem de Tefvîk Paşa hükümetlerinin, gayrimüslim mebusların çıkışları karşısındaki suskun ve ezik tavırlarını eleştirmiş, Ermenilerin mukâtelenin başlamasında ki sorumluluklarını göz önüne sermiştir.

Gayrimüslim mebuslar, Ermenilerin sevk edilmesi sırasında meydana gelen bazı suiistimalleri, meclisin her toplantısında gündeme taşımayı, soru önergeleri vermeyi artık gelenek hâline getirmişlerdir. Bu sefer de, 9 Aralık 1918'de Sivas Mebusu Dikran Barsamyan Efendi, sevk edilen Ermenilerin malları üzerine başkalarının yerleştiğini, bu konuda hükümetin ne düşündüğünü ve ne gibi tedbirler aldığı yolundaki takririni okumuştur¹⁶².

Fakat en hararetili ve sert konuşmalar, Tekfurdağı Mebusu Dimistokli ve Çatalca Mebusu Tokididis Efendilerin, 11 Aralık 1918 günü okunan takririnden sonra ortaya çıkmıştır. Çünkü bu takirle Rum mebuslar sadece Rumların değil, Ermenilerin de mağdur olduklarını ifade etmişler, tehcir sırasında açlıktan ve soğuktan öldüklerini iddia etmişlerdir¹⁶³. Rum mebuslar sadece I. Dünya Savaşı yıllarına tekabül eden olaylara değil, daha gerilere gidip, genel olarak Türklerin Balkanlar'da Hristiyanların mallarını yağma ettiklerini ve Hristiyanların bir bölgede çoğunluğu teşkil etmelerine engel olma siyasetini takip ettiklerini ileri sürmüşlerdir. Dimistokli Efendi, kendisinin de bir Rum mebusu olarak mallarının yağmalandığını anlattıktan sonra, bazı Rum bölgelerinin gerek olmamasına rağmen tehcir edilip, bölgenin İslâmlaştırılması yoluna gidildiğini ve hiçbir şahsî hukuklarını arayamadıklarını dile getirmiştir. Bu ifadeler, Rum ve Ermeni mebuslarının artık menfaatlerini ve geleceklerini Osmanlı Devleti içinde görmediklerinin işaretiydi. Yapılan konuşmalarla âdeta Türklerin Anadolu'yu ve Rumeli'yi fethetme politikaları eleştirilmiş, sanki bundan ötürü medenî (!) âlemde müşkül duruma düşüldüğünü söylemişlerdir.

¹⁶¹ MMZC., 14. İnikad, s. 158.

¹⁶² MMZC., 23. İnikad, s. 258.

¹⁶³ MMZC., 24. İnikad, s. 285.

Bu konuşmalar üzerine söz alan Musul Mebusu Mehmet Emin Bey, azınlık mebuslarının, Türkleri tarihî geçmişlerinden dolayı suçlamaya kalkışmalarına sert bir cevap vermiştir. Son devirde meydana gelen birtakım feci olaylardan en fazla Türk milletinin etkilenmesine rağmen, meydana gelen olayları Türklüğe izafe etmek isteyenlere teessüf ettiğini beyan ederek, Sultan Osman'ın oğlu Orhan'a, "*gönül kerestesi ile yeni şehir ve pazar yap, fakat zulüm eyleme rençberlere, her ne ister isen var yap*" şeklindeki vasiyetini aktarmıştır. İstanbul'un fethini müteakip, Fatih'in ve daha sonra diğer padişahların Hristiyanlar'a gösterdikleri hoşgörüyü örnekleriyle açıklamıştır. Birçok Türk ve Müslüman olmayan kavimlere en geniş manada maddî ve manevî haklarının verildiğini hatırlatmıştır. Bunca hoşgörüye rağmen bu azınlık gruplarının, yıllarca gece-gündüz demeden kendi millî kültürlerinin sembolleri olan "*İlyadaları*", "*Karınyanları*", "*Kamergatibaları*" ile millî heyecan ateşini yaktıklarını; "Ararat" dağlarına hülyalı bakarak, tüm nesillerinin millî duygularını güçlendirdiklerini belirtmiştir. Fakat Anadolu'da yıllarca acı ve ıstırap çeken; öksüz, yetim ve dul kalanın Türk milleti olduğunu büyük bir üzüntü ile dile getirmiştir. Türk milletini sahiplenecek ne cemaat meclisleri, ne de Patrikleri olduğunu söyleyerek, yıllar boyunca sahipsiz kaldıklarını anlatmıştır.

Mehmet Emin Bey'e cevap veren Yorgi Yuvanidis Efendi ise, Türk milletinin başına gelenlerin, tatbik etmiş oldukları "*ittihad-ı İslâm*" politikasından kaynaklandığını iddia etmiştir¹⁶⁴. Görüldüğü üzere bu tartışmalar, Ermenilerin veya Rumların sevk edilmesi hadisesini icra edenlerin cezalandırılması meselesini aşmış, Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar boyunca tatbik ettiği fetih ve iskân politikalarının hesabının görüldüğü arenaya dönüşmüştür.

Rumların tehciri meselesiyle verilen takrir hakkındaki görüşmeler bir gün sonraki oturumda tekrar gündeme gelmiştir. Rum Mebusu Dimistokli Efkalidis Efendi'nin yukarıdaki meallerdeki sözünden sonra konuşmayı bu sefer Ermeni Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi almıştır. Nalbantyan Efendi, takrir Rum tehciri meselesiyle ilgili olmasına rağmen, yine sözü Ermenilere getirince meclis reisi, bu konuların bir önceki oturumda uzun uzun tartışıldığını, şimdi ise Rumlar ile ilgili konuşacaksa izin vereceğini, gereksiz yere vakti almaması yönünde uyarınca, Nalbantyan Efendi; konu ile bugün bütün basın ve kâinatın meşgul olduğunu, kendi-

¹⁶⁴ MMZC., 24. İnikad, s. 294-295.

sini konuşturup konuşturmamasının önemli olmadığını belirterek âdeta rest çekmiş ve konuşmasına devam etmiştir¹⁶⁵. Nalbantyan Efendi konuşmasında, Ermeni hadisesinde suçun az bir grubun değil, tüm Türk milletinin olduğunu ileri sürerek; “*Bu kanun ile – tehcir kanunu mu katal kanunu mu ? – o icraat-ı elime ibtidâr olundu. Buradan Ermeni milletinin bilumûm mütefekkeri toplanarak Anadolu içlerine götürüldü ve orada imbâ edildi*”, iddialarını dile getirmiştir. Nalbantyan Efendi ayrıca; bu hareketi yapanların, kendilerinin Türk hakimiyetine dayandıklarını ve kuvvetlerinin Türk süngülerinde olduğunu söylediklerini de iddia ederek, bunu yapanların sayısı ne kadar ise adaletin çıkarmasını, yoksa kamuoyunun, bunun hesap ve bilançosunu mutlaka Türklerden isteyeceklerini dile getirerek, tehdit etmeyi de ihmal etmemiştir¹⁶⁶.

Bu konuşmadan sonra kürsüye çıkan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, suçlamalara karşı, asırlardır beraber yaşamış; dinlerini, mabetlerini ve mekteplerini muhafaza etmiş bir toplumda birtakım yanlışlıkların yapıldığını açıkladıktan sonra; “*rica ederim, biraz insaf eyleyelim. İnsanların gözleri nemnâk, kalpleri elemnâk bulunduğu ve kan döktiği bir sırada, bir de ‘ne için’ kelimesini irattan, evet ‘ne için’ kelimesini irattan niye çekiniyorlar? Rica ederim onu da söyleyiniz*” diyerek sıkıntılara maruz kalan Ermenilerin durup dururken başka yerlere nakledilmediğine işaret etmiş ve gayrimüslim mebusları olanların sebebini düşünmeye davet etmiştir. Sevk hadisesinin “*ittibâd-ı İslâm*” fikrine hizmet etmek amacıyla uygulandığı iddialarını da reddeden İlyas Sami Efendi, Muş’ta binlerce Ermeni olduğu halde tek bir Ermeni’nin bile burnunun kanamadığını dile getirmiştir. “*İttibâd-ı İslâm*” fikri olsaydı, durumun çok farklı olabileceğine dikkat çekmiştir. İlyas Sami Efendi, “*ne için*” sorusuna kendisi cevap vererek; Ermeni çetelerinin Rusya ile yaptıkları işbirliğini bizzat Muş Mebusu Papazyan’ın ağzından duyduğunu ve yaptıkları toplantıyı ve aldıkları kararları çekinmeden söylediğini aktarmıştır. Kararlarında; Rus işgalinden sonra, amaçlarını gerçekleştirmek için Ruslara silahlı olarak yardım etmenin de olduğunu itiraf etmekten çekinmediğine dikkat çeken İlyas Sami Efendi, Ermenilerin büyük bir kısmının destek verdiği bu tür silahlı eylemlerin hükümeti tedbir almaya zorladığını ifade etmiştir. Muş’un arkasında en az yirmi bine yakın Ermeni çetelerinin beklediğini Osmanlı Ordu kumandanının şifrelerinde

¹⁶⁵ MMZC., 25. İnikad, s. 315.

¹⁶⁶ MMZC., 25. İnikad, s. 316.

gördüğünü söyleyen İlyas Sami Efendi, şifrede; “*Van’da uğradığım akıbeta Muş’ta da uğrayamam. Arkamdan emin değilim. Ya tabliye edersiniz, yahut bizzet tabliye edeceğim*” ibaresini okuduğunu söylemiştir. Ayrıca, Rus kumandanlarının neşrettiği hatıralarda, Ermenilerin Türklere yaptıkları katliâmın boyutunu da rakamlarla vermiştir. Tehcirin “*ne için*” olduğu sorusunu; “*Mez-babaya götürülen bir adama, mez-babaya götürülen muazzezam bir millete, bayatından me’yûs olduğu bir dakikada taarruz ve suikasta karşı şahsa hafif, fakat müfrit bir müştail(ateş alma-alevlenme) intikam; işte sebab-i tehcir budur*”¹⁶⁷ diyerek cevaplayan İlyas Sami Bey, Ermenilerin çektikleri sıkıntıların sebeplerini kendi davranışlarında aramaları gerektiğini vurgulamıştır. Sami Efendi’den sonra kürsüye çıkan Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey, geçmişte yaşanan olaylar için delil veya şahit göstermeden yapılacak konuşmaların unsurlar arasındaki uçurumun daha da açılmasına sebep olacağı gibi, belli sayıda kişinin yapmış olabileceği fiillerden dolayı tüm bir milleti mesul tutmanın da yanlışlığına dikkat çekerek konuşmayı tamamlamıştır¹⁶⁸. Böylece iki gün süren ve çok sert geçen oturumlardan sonra tartışmalar yeterli görülerek bitirilmiştir.

Hükümet adına, 21 Aralık 1918 tarihinde Meclis-i Mebusan’da konuşan Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa ise, iç emniyeti sağlamak için gayrimüslim unsurlar hakkında icra edilen usulsüzlüklerin düzeltilmesi için çalışıldığını ve suç sahipleri hakkında takibat ve tahkikatın başladığını belirtmiştir¹⁶⁹. Bu konuşmadan sonra, Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey Meclis-i Mebusan’ın feshini bildiren 21 Aralık 1918 tarihli padişah iradesini okumuş ve meclis böylece kapanmıştır.

6- Geri Dönen Ermenilerin İskânı ve Mallarının İadesi

Tevfik Paşa hükümetinin kurulmasından sonra, Ermeni ve Rumların eski yerlerine yerleştirilmesi ve mallarının iadesi meselesi daha da hız kazanmıştır. Çünkü bu konuda yapılması hedeflenen program netleşmeye başlamıştır. Bu arada Ermeni Patriği, yukarıda bahsedilen Ahmet İzzet Paşa hükümetine verdiği arzuhalin benzerini Tevfik Paşa hükümetine de vermiştir. 18 Kasım 1918 tarihli bu arzuhalde, Ahmet İzzet Paşa’nın uygulamaya koyduğu hususların ve aldığı tedbirlerin aynısını tekrar

¹⁶⁷ MMZC., 25. İnikad, s. 318-319.

¹⁶⁸ MMZC., 25. İnikad, s. 322.

¹⁶⁹ MMZC., 29. İnikad, s. 362.

etmiştir¹⁷⁰. Halbuki uygulama zaten başarılı bir şekilde sürmekteydi. Nitekim, Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey'in, Hariciye Nezareti'ne 1 Kasım 1918 tarihinde verdiği bilgiler bunu teyit etmektedir. Kısa süre içinde kendi imkânları ile gelenler dışında; Sivas, Mamûratülaziz, Canik, Antalya, İzmit ve diğer birçok bölgeye toplam olarak 10. 601 Ermeni ve Rum yerleştirilmiştir¹⁷¹. Bu günlerde Ermeni ve Rumların dönüşü öyle hızlı ve yoğun olarak cereyan etmektedir ki Kasım sonuna gelindiği zaman rakam, kendiliğinden gelenlerle birlikte 25.000 kişiye ulaşmıştır¹⁷². Bu rakam Aralık ayı içinde daha da artmıştır. Bu yoğun ve hızlı geri dönüş, emlâk ve arazilerinin teslimi konusundaki problemleri de beraberinde getirmiş ve hükümet söz konusu sıkıntıları aşmak için daha evvel alınmış tedbirlere ilaveten yeni bir kararnâme daha yayımlamıştır. Dahiliye Nezareti'nin, 18 Aralık 1918 tarihinde yayımladığı bu kararnâmeye göre;

1- Sevk ve iâdenin ancak dönmek isteyenlerle sınırlı tutulması, arzularına aykırı olarak kimsenin sevk edilmemesi,

2- Ermeni ve Rumların yollarda sefalet ve perişanlık içinde olmamaları, asıl memleketlerinde miskin ve iâşe itibarıyla müşkülâta düşmemeleri için, sevkten önce, gidecekleri bölgelerle muhabere yapıp; iskân, iâşe, nakil ve seyahatleri temin edildikten sonra başlanması,

3- Söz konusu şartlar çerçevesinde gelecek Rum ve Ermenilere hanelerinin ve arazilerinin teslim edilmesi,

4- Dönen Ermeni ve Rumların hanelerinde oturan muhacir ve mülteciler tahliye ettirilmiş olması lâzım gelip, yerli ahali ve memur ve askerlerin işgali altında bulunan ve henüz sahipleri dönmemiş olan meskenlere nakil olunmaları, buna imkan olmadığı takdirde birkaç ailenin bir arada toplanması, yine açıkta kalan muhacir ve mülteci kalırsa civar köylerde bulunan boş veya terk edilmiş hanelere yerleştirilmesi,

5- İslâm ve muhacirlerin açıkta kalmamaları için, gerektiğinde Rum ve Ermeni ailelerin geçici olarak ikişer üçer hanesi bir arada yerleştirilmesi,

¹⁷⁰ BOA., BEO., 340662.

¹⁷¹ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 179-180.

¹⁷² *Tasvir-i Efkâr*, 4 Kanûn-ı Evvel 1334 (4 Aralık 1918), nr. 2580.

6- Kilise ve mektep gibi binalar ile bunların müştemilât ve gelirlerinin ait oldukları cemaatlara derhal teslim olunması,

7- Yetim çocuklar talep olundukça hüviyetleri hakkında tetkikat yapıldıktan sonra velilerine ve cemaatlerine teslim olunmaları,

8- İhtida etmiş (Müslüman olmuş) bulunanlar Kanun-ı Esasi'nin bahsettiği vicdani hürriyetten istifade etmekte serbesttirler.

9- Başkalarının nikahında bulunan mühtediyeler (Müslüman olmuş kadınlar), eski mezheplerine dönmekte serbesttirler. Bu takdirde evlilik akdi kendiliğinden fesholur.

10- İlk sahibine iâdesi gereken ev ve dükkan gibi emlak içinde oturan kiracı tarafından tamirat ve ilaveler yapılmışsa, veya ilk sahibine iâdesi gereken arazi ve zeytinlikler muhacir veya mülteciler tarafından ziraat edilmiş ise, örf ve âdet üzere her iki tarafın hukukunu muhafaza etmek gerekir.

11- Rum ve Ermenilerden muhtaç bulunanlar için döndükleri sırada sevk ve iâşe masrafları, Harbiye tahsisatından tesviye edilecektir.

12- Sevkiyat sırf içeri alınan şahıslara ait olup, Osmanlı hududu dışına çıkmış olan Rum ve Ermeniler ikinci bir emre kadar kabul edilmeyecektir¹⁷³.

Görüldüğü üzere hükümet dönen Rum ve Ermeniler için elinden gelen çabayı sarf etmiştir. Tevfık Paşa hükümetinin Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, 21 Aralık 1918 tarihinde bir gensoru vesilesiyle cevap verirken de; dönüşüne izin verilen Ermenilerin ihtiyaçlarının önemli ölçüde karşılandığını, sadece son otuz- kırk gün içinde hükümet vasıtasıyla Rumlardan 19.695, Ermenilerden 23.420 kişi olmak üzere toplam 43.115 kişinin meskenlerine yerleştirildiğini açıklamıştır. Bu sayıya kendi imkânları ile gelenler de dahil edilince rakam 60.000 kişiyi aşmıştır¹⁷⁴. Bu hizmetler, ulaşım vasıtalarının son derece kıt olduğu bir devrede ve kış şartlarına rağmen yapılmıştır. Hükümet daha sonraki aylarda da gelen Ermeni ve Rumlara her türlü desteği vermiş ve elinden gelen maddi katkıyı

¹⁷³ BOA., BEO., 341055.

¹⁷⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 22 Kanûn-ı Evvel 1334 (22 Aralık 1918), nr. 2598.

sağlamıştır¹⁷⁵. Aynı dönemde dönen Müslümanların sayısı ise sadece 2.552'dir¹⁷⁶. Halbuki Osmanlı ülkesinin dört bir tarafından gelmek isteyip de gelemeyen Müslüman mültecilerin sayısı bu rakamların bir hayli üstündeydi. Ermeni ve Rumların dönüşü 1919 yılı içinde de artarak devam etmiş ve 19 Mart'ta bu sayı 232.679'a ulaşmıştır¹⁷⁷. 1920 yılında ise bu rakam 350. 000'e yaklaşacaktır¹⁷⁸.

Burada şunu eklemek gerekir ki, Ermeni ve Rumların geriye dönme-leri hususunda İtilâf Devletleri ve özellikle İngiltere'nin teşvik ve himayesini gördüğü bilinmektedir¹⁷⁹. Ancak, himayenin şekli ve büyüklüğü ne olursa olsun, sevk edilen kişilerin dönerlerken gösterdikleri istek ve aceleciliğe bakılınca, abartarak iddia olunduğu gibi, Ermeni ve Rumlara işkence ve katliam yapılarak gönderilmedikleri ortaya çıkmaktadır. En ücra köylere kadar gelen bu Ermenilerin bilinç altında bir korku olsaydı, herhalde eski yerlerine yeniden yerleşmekte tereddüt gösterirlerdi. Nitekim, Sivas'ın Pirkinik köyünden gerek askerlik ve gerekse tehcir vesilesiyle ayrılan Ermeniler, kırka yakın aile olarak yeniden dönmüşlerdir. Ayrıca ev ve arazilerinde bazı kimselerin oturduklarını görünce de Dahiliye Nezaretinden buraların boşaltılmasını istemişlerdir¹⁸⁰. Benzeri örnekler diğer bölgelerde de cereyan etmiştir¹⁸¹. Bunu, Anadolu gezisine çıkan General Harbord'un, 10 Ekim 1919 tarihli raporu da teyit etmiş ve yerlerinden çıkarılan Ermenilerin yavaş yavaş ve hiçbir korku duymadan eski yerlerine dönmekte olduklarını ve bütün seyahatleri boyunca Türklerin Ermenileri öldürmek istediklerine dair bir işaret görmediklerini belirtmiştir¹⁸². Bu, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ve daha önceki Müslüman komşularının emniyetinden şüphe etmediklerini göstermektedir. Ayrıca Konya'dan İstanbul'a gitmekte olan ve dönen Ermenileri taşıyan tren Akşehir'e geldiği zaman, buradaki halk kış günü olması hasebiyle üşüyen, ısla-

¹⁷⁵ B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 173-180.

¹⁷⁶ MMZC., 29. İnikad, s. 362.

¹⁷⁷ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 229.

¹⁷⁸ İ. E. Atnur, *Rum ve Ermenilerin İskânı*, s. 99.

¹⁷⁹ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1991, s. 37; M. T. Gökbiğgin, *Millî Mücadele*, I, s. 37-38.

¹⁸⁰ BOA., DH. KMS., 49-2/15.

¹⁸¹ Nitekim Karacabey'e de Ermeni aileler korkusuzca gelip yerleşmişler ve normal devlet-vatandaş ilişkilerini sürdürmüşlerdir. BOA., DH. İ. UM., 19-5/1-28.

¹⁸² Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu*, İstanbul 1981, s. 66.

nan Ermenilere sıcak evlerini ve resmi daireleri açmışlar ve onlara yiyecek ve giyecek temin etmişlerdir. İstanbul'a geldiklerinde ise birtakım kuruluşlar giyecek, yiyecek ve kışlık ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır. Köylerine dönenlere ise hükümet erzak, tohumluk ve ziraat aletleri vermek suretiyle mağdur olmalarını önlemiştir¹⁸³.

Ayrıca Osmanlı Devleti, zarurî sebeplerle sevk etmiş olduğu Ermeni, Rum ve Araplar başıboş kendi hallerinde ölüme terk etmiş değildir. Buraya gönderdiği ailelere savaş şartlarına rağmen seferberlik tahsisatından aylık 50-60 lira yevmiye vermek suretiyle geçimlerini sağlamalarına yardımcı olmuştur. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nın başlangıcından bitmesine kadar geçen sürede söz konusu gruplara harcanmak üzere 120. 000 000 kuruş tahsis etmiştir. Bunun 96. 610. 000 kuruşu harcanmıştır. Bu paradan geriye kalan 29. 390.000 kuruşun ise Ermeni ve Rumlardan memleketlerine gidemeyecek kadar güçsüz olanlara verilmeye devam edilmesi kararlaştırılmıştır. Hatta Ermeni, Rum ve Araplar'dan bazıları memleketlerine dönmeleri için izin verildiği zaman, sırf kendilerine verilen bu maaştan mahrum kalmamak için dönmek istememişlerdir. Kendilerine yol masrafı verilmesine rağmen, aldıkları paraları memleketlerine gitmeyerek harcamışlar ve bulundukları bölgede kaldıkları gün için ayrıca yevmiye istemek suretiyle daha fazla para alma yollarına tevessül etmişlerdir. Bunun üzerine hükümet, bu ödenekleri zarurî sebeplerden ötürü, 1918 Kasım'ı sonuna kadar sınırladığını ve bu aydan sonra ödeyemeyeceğini duyurmuştur¹⁸⁴. Tüm bu uygulamalar, Osmanlı Devleti'nin Ermeni, Rum ve Arapları sevk ederken ve geriye dönmelerini sağlarken rastgele değil, belli bir disiplin içinde davrandığını göstermektedir. En önemlisi ise, sevk ettiği bu vatandaşlarının her türlü ihtiyaçlarını karşılamakla, onların geri gelmelerini hedeflemekteydi.

Hükümetin bu konudaki disiplinli ve hızlı çalışması iyi niyetli Ermenileri memnun ettiği gibi, Amiral Calthorpe'ü da memnun etmiştir¹⁸⁵. Ancak ne kadar hızlı ve iyi niyetle çalışılırsa çalışılsın, böylesi karmaşık bir meseleyi bir anda çözmek mümkün değildi. Hükümet bu karışıklığı baştan önlemek için iskân ve iâde faaliyetlerini bir plân dahilinde yürütmeyi

¹⁸³ BOA., MV., 213/54; BOA., DH. KMS., 50-2/46; BOA., DH. ŞFR., 95/130; *Yeni Gün*, 4 Kanûn-ı Evvel 1334 (4 Aralık 1918), nr. 91; İ. E. Atınur, *Rum ve Ermenilerin İskânı*, s. 90.

¹⁸⁴ BOA., BEO., 340862.

¹⁸⁵ G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 37.

hedeflemiştir. Bu amaçla, 30 Kasım 1918 tarihinde bir kanun lâyihası hazırlanmıştır¹⁸⁶. Bununla, menkul ve gayrimenkul malların kimlere ve hangi şartlarda iade edileceği bir esasa bağlanmak istenmiştir.

Yalnız, hükümeti en fazla zorlayan hususlardan birisi mevsimin kış olmasıdır. Bunun için vilâyetlere uyarılarda bulunulmuş; hasta, aciz ve fakir olanların, mevsim şartları düzelinceye kadar uygun bir yerde toplanması istenmiştir. Ayrıca hükümet, mevsim şartları düzelinceye kadar toplu olarak bulunmasını istediği Ermenilerin durumlarını tespit etmek ve eksiklerini yerinde inceleyip gidermek için, yurdun değişik bölgelerine özel komisyonlar göndermiştir. Böylece hükümet bu grupların sıkıntılarını en asgari seviyeye indirmeyi hedeflemiştir¹⁸⁷. Bundan başka, 1919 yılı bütçesine, iskân mıntakaları değiştirilen Arap, Rum ve Ermeni ailelerinin iskân, iâşe, memleketlerine iade ve diğer masrafları için 50 milyon kurşluk ayrı bir tahsisat konularak ihtiyaçlarının karşılanmasına azami dikkat gösterilmiştir¹⁸⁸.

Hükümet, 1919 yılından itibaren, Ermeni ve Rumların iskânı için aldığı tedbirleri ve gösterdiği kolaylıkları artırarak sürdürmüştür. Henüz, hukukî bir düzenlemeye gidilememesine rağmen, sevk edilen Ermeni ve Rumların geride kalan menkul ve gayrimenkulleri hızlı bir şekilde iade edilmeye devam edilmiştir. Bu konuda muhtelif bölgelerden merkeze yoğun bir bilgi akışı mevcuttur. 1919 yılı Şubat'ına gelindiği zaman, Rum ve Ermenilerin mallarının iade oranı % 95'e ulaşmıştır¹⁸⁹. Mart 1919 yılı itibarıyla gelmiş olan 232. 679 nüfusa ise, ev ve diğer malları tamamen iade edilmiştir. Bu iade işlemine, Marmara Adası, Erdek ve Bandırma gibi yerleri inceleyen Yüzbaşı Lefter Redmer de şahit olmuştur. Ayrıca zor durumda olanlara yevmiye verildiği gibi, evine yerleşenlere yatak, yorgan, vb. malzemeler dağıtılmıştır¹⁹⁰.

¹⁸⁶ BOA., BEO., 340947.

¹⁸⁷ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 191.

¹⁸⁸ BOA., BEO., 341017.

¹⁸⁹ İ. E. Atnur, *Rum ve Ermenilerin İskânı*, s. 175-179.

¹⁹⁰ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 229; *Sabah*, 16 Nisan 1335 (16 Nisan 1919), nr. 10567.

Hükümet, bir yandan Ermeni ve Rumların menkul ve gayrimenkullerinin iâdesi için arka arkaya tebliğler yayımlarken, bir yandan da eskiden olduğu gibi, zeytin ve diğer meyve ağaçlarının tasarruf hakkını yine kendilerine vermiştir. Ayrıca 1918, 1919 ve 1920 yıllarına ait emlâk ve arazi vergileri affedilmiştir¹⁹¹.

Osmanlı hükümeti, dönüşüne izin verdiği Ermenileri kıt imkânlarla en iyi şekilde yerleştirmesine ve mallarını iâde etmesine rağmen, İtilâf Devletleri ve özellikle İngiltere, iskân ve malların iâdesi meselesini, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için önemli bir koz olarak kullanmıştır. Nitekim, Osmanlı hükümetinin yaptığı onca fedakârlık görmezlikten gelinerek, İngiliz Yüksek Komiserliği'nde kurulmuş olan Ermeni-Rum Şubesi'nin de desteğiyle son derece kötü icraatta bulunulmuştur. Bu şubede görevli olan Rum ve Ermeniler, “*Kara Listeler*” hazırlayarak yüzlerce Türk'ün canının yanmasına sebep olmuşlardır¹⁹². Çünkü “suçlu” bulmak uğruna iftirada sınır tanımayan bu şube, Ermenilerin sevinde görev alanların listesini hazırladığı gibi, geri dönenler ve malların iâdesi konusunda da¹⁹³ bilgi toparlayıp İngiliz Yüksek Komiserliğine sunmuşlardır. Dolayısıyla Ermeniler ve Rumlar, çoğu zaman bedeliyle ve hakkıyla satmış oldukları mallarını geri alabilmek için, söz konusu malların kendilerinin olduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddialar İngiliz yetkilileri derhal harekete geçirmiş ve hiçbir incelemeye gerek duymadan, o malın Türk'ün elinden alınıp Ermeni ve Rumlara teslimi için uğraşmışlardır¹⁹⁴. Ancak bu durum çoğu zaman karşılıklı ihtilâflara sebep olmuştur. Çünkü mallarının bedelleri Maliye Nezareti'nce ödenmesine rağmen Ermeniler, benim şu kadar pamuğum veya şu kadar diğer cins eşyam vardı gibi iddialarla ortaya çıkmakta ve bunu da ispat edememekteydiler. Bu da hem meselenin uzamasına, hem de sanki hak sahiplerinin hakları ödenmiyormuş gibi haksız dış müdahalelere yol açmıştır¹⁹⁵. Böylece İngilizler, bu tür kasıtlı

¹⁹¹ *Düstur*, II. Tertip, c. 11, s. 196; *Takvim-i Vekayi* (TV), 13 Nisan 1335 (13 Nisan 1919), nr., 3521.

¹⁹² B. N. Şimşir, *Malta*, s. 50.

¹⁹³ T. Akçam, *İnsan Hakları*, s. 436-337.

¹⁹⁴ B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 191-194; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, İstanbul 1991, s. 63.

¹⁹⁵ *Sabah*, 24 Haziran 1335 (24 Haziran 1919), nr. 10636.

ihbarların takipçisi olmuşlar ve bir hakkı teslim edeceğiz bahanesiyle, başka bir haksızlığın baş sorumlusu olmuşlardır.

II. BÖLÜM

DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ MAHKEMELERİNİN
KURULMASI VE ÇALIŞMASI

A- DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ MAHKEMELERİNİN KURULUŞU

1- Tehcir Zanlılarının Hangi Mahkemede Yargılanacakları
Tartışmaları*a- Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinin Kurulması İsteği*

Ermeni tehciri meselesinden dolayı suçlanan İttihatçıların yargılanmaları gündeme gelince, hükümeti en fazla meşgul eden konu, suçluların nasıl ve nerede yargılanacakları hususu olmuştur. Çünkü suçlu olduğu düşünülen kişilerin görevleri ve yüklenmiş oldukları sorumlulukların cezaları farklılık arz etmektedir.

Bu dönemde, İttihatçıların mutlaka cezalandırılması yönündeki teymül, yargılama konusundaki içtihatları artırmıştır. “Kanûn-i Esâsî” hükümleri yeniden değerlendirilmeye başlanmış, ilgili hükümleri, hem suçlananların hem de suçlayanların en büyük dayanağı olmuştur. Fakat bu hükümleri uygulama gücünü elinde bulunduran mütareke hükümetleri, ülkenin geleceğini kurtarmayı İttihatçıların cezalandırılmasında gördükleri için, çıkış yolu bulma konusunda fazla zorlanmamışlardır.

Ahmet İzzet Paşa hükümetinin son günlerinde kurulan Beşinci Şube, bir yandan eski nazırları sorgularken, kamuoyu da nazırların haricindeki memur veya normal vatandaşların nasıl yargılanacaklarını tartışıyordu. Musul Mebusu Fazıl Bey Meclis-i Mebusan’a bir takrir sunarak; harp sırasında bazı vilâyetlerde Müslim ve gayrimüslim unsurlara karşı suç işleyenler hakkında, barış görüşmelerine geçilmeden önce gerekli kanunî cezanın verilmesinin önemini dile getirmiştir. Ancak, bu tür cinayetlerin mercii olan nizamiye mahkemelerinin yargılamadaki yavaşlığı bilindiğinden, sayısı yüz binlere varan sanıkların, tahkikat işlerinin yapıp yargılan-

masının yıllarca süreceğini ve o zamana kadar hayatta kimsenin kalmayacağını dile getirmiştir. Kanûn-ı Esâsi'nin 89. maddesinin “*fevkalâde*” bir mahkeme kurulmasını da yasakladığını belirterek, herkesin zihnini meşgul eden bu konunun nasıl çözüleceğini sormuştur¹⁹⁶. 25 Kasım 1918 tarihinde verilen bu tahrir ile, nazırlar haricindeki görevlilerin veya diğer sivil şahısların yargılanmalarının nasıl yapılacağı konusunun henüz netleşmediği anlaşılmaktadır. Hükümetin bundan bir müddet sonra, ülkede mevcut olan örfî idareyi bir çıkış yolu olarak görüp Divân-ı Harb-i Örfîleri kurması, konunun bu yönünün baştan düşünülmediği izlenimini vermektedir. Nitekim, 30 Kasım 1918 tarihinde Sadarettin Dahiliye Nezareti'ne gelen ve aynı zamanda Musul Mebusu Fazıl Bey'in tahririne de cevap teşkil eden bir tezkere bunu teyit etmektedir. Tezkerede; İttihat ve Terakki döneminde suç işleyenler hakkında adlî takibat yapıp, etkili bir ceza verilmesi lüzumuna dikkat çekilmektedir. Ancak, bu gibi suçluların ait oldukları mahkemeye gönderilmeleri gerektiği hatırlatılmakta, bunun için önce tahkikat yapılmasının ve bu işe uygun hukuk işlerinden anlayan birisinin tayin edilmesinin münasip olacağı zikredilmektedir. Tahkikat için bir komisyon kurulmasının zaruretine değinilmektedir¹⁹⁷. Netice itibarıyla, gelen bu tezkere üzerine Dahiliye Nezareti, ileride de değinileceği üzere Mazhar Bey'in başkanlığında bir tahkikat komisyonu kurmuştur. Ayrıca, 4 Aralık 1918 tarihinde Dersaadet İstinâf Mahkemesi Müddeiumumiliği'nden (savcılığından) yapılan bir duyuru ile; tüm zanlılar ve bu arada Ermeni meselesinde suistimali olanlar hakkında savcıların kamu adına suç takibinde bulunmalarının aslî görevleri arasında olduğu bildirilmiştir. Ancak, yapılan ihbarların çokluğu sebebiyle zanlılar hakkında şikâyetin bizzat da yapılabileceği hatırlatılmıştır. Fakat şikâyet yapılırken, tahkikat ve yargılamasının Divân-ı Âli'ye ait olanların, yani eski nazırların evrakının nezarete verilmesi istenirken, normal memurların vazife sırasında yapmış oldukları suçlardan dolayı işlemlerinin Memûrîn Muhâkemât Kanunu'na uygun olarak yapılacağı ilan edilmiştir¹⁹⁸. Bundan başka, İstinâf Müddeiumumisi İhsan Bey, 6 Aralık 1918 günü yaptığı açıklamada; meydana gelen olaylarda sanık eğer memur ise, kanuna göre yargılamasının Meclis-i İdâreye veya Şûra-yı Devlete ait olduğunu belirt-

¹⁹⁶ BOA., BEO., 340742.

¹⁹⁷ BOA., BEO., 340684.

¹⁹⁸ *Yeni Gün*, 4 Kanûn-ı Evvel 1334 (4Aralık 1918), nr. 91.

miştir. İhsan Bey; sanık eğer memur değil ise, bunun yargılamasının Ceza Muhakemeleri Usulü'ne göre, ya suçun işlendiği yerde veya suçlunun ikâmet ettiği yerdeki adli mahkemeye ait olduğunu söylemiştir. Fakat sanık olan memur, dışarıdan birisi ile ortaklaşa suç işlemiş ise, o zaman ilk tahkikatın adliyeye ait olması gerektiğini ifade etmiştir¹⁹⁹. Görüldüğü üzere, tehcir ile ilgili suçlara bakacak mahkeme tayin edilirken, Divân-ı Harb-i Örfî henüz gündeme gelmemiştir.

b- Sultan Vahdettin'in Olağanüstü Mahkeme İsteği

Osmanlı Devleti'nin mütarekeden hemen sonra, resmen olmasa da fiilen işgal edilmiş durumu, bağımsızlığının ortadan kalkmış olduğu görüntüsü vermekteydi. Bu durum, ülkede Osmanlı hukukunun ve egemenliğinin değil, işgal kuvvetlerinin emirlerinin geçerli olduğu bir biçime dönüşmesine sebep olmuştur. İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri, "suçlu" gördüğü Türkleri yakalatmak ve bir an evvel ceza vermek için hem padişaha, hem de hükümete baskı yapmakta idi²⁰⁰.

Ancak suçluların cezalandırılması için takip edilmesi gereken hukukî prosedür, yukarıda işaret edildiği gibi uzun bir yoldur. Böyle olunca içeride ve dışarıda oluşan kanaat, süratli ve kesin kararların alınacağı bir mahkemenin acilen kurulması gerektiğidir. Zaten, başka yol da yoktur. Çünkü devleti idare edenlere, ülkenin geleceği ile, yargılamaların hızı ve verilecek cezalar arasında güçlü bir ilişki olduğu inancı fazlasıyla yerleştirilmiştir. Bu bakımdan ülkeyi savaşa sokarak mahvedenlerin ve Ermeniler hakkındaki yapıldığı iddia olunan birtakım suçun faillerinin hemen cezalandırılmasının kesin yolunun, "olağanüstü" bir mahkeme kurulmasından geçtiğine inanılmıştır. Nitekim, Sultan Vahdettin'in Ali Fuat Türkgeldi'ye bu konudan bahsederken; İtilâf Devletlerinin, ülkenin bağımsızlığını koruyabilmesi için, işlenen suçların faillerinin süratli bir şekilde yargılanmaları gerektiğini hissettirdiklerini söylemiştir. Mevcut kanunlar gereğince işin adli mahkemelerde görülmesinin uzun zaman alacağını da belirten padişah, devlet hakkında Avrupa tarafından verilecek karardan evvel, gereken teşebbüslerin tamamlanmasının önemine değinmiştir. Böylece padişah, "bu ahvâl-i fevkalâdeye karşı, fevkalâde bir divân-ı harb teşkilinin" zarurî olduğunu söylemiştir. Türkgeldi de padişaha; olağanüstü bir mahkeme kurmanın

¹⁹⁹ *Yeni Gün*, 6 Kanûn-ı Evvel 1334 (6Aralık 1918), nr. 93.

²⁰⁰ A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 166-168; B. N. Şimşir, *Malta*, s. 28.

zor olmadığı, ancak suçluların askerî mahkeme yerine, adlî mahkemede yargılanması yoluyla da maksadın gerçekleşeceğini, yoksa “*tarîhin lisân-ı tarîzinden (taşlama-eleştiri)*” kurtulunamayacağı karşılığını vermiştir. Buna karşılık padişah; mevcut kanunlar çerçevesinde adlî mahkemelerdeki yargılamaların süratli olmayıp, senelerce sürüncemede kalacağını söyledikten sonra; “*balbuki mesele istiklâlimizi temin olup, bu da vücûd-ı insaniyi kurtarmak için kat’-ı uzuv kabilinden olacağı ve ecnebilerin zihniyeti bizim zihniyetimize uymayıp, bunlar biżi caniler hâkında henüz bir şey yapmamakla itham etmekte bulundukları ve mâazâallah-ı teâlâ istiklâlimiz zâyi olursa hâkımız dahi beraber zâyi olacaktır*”, demiştir²⁰¹. Böylece padişah, olağanüstü bir mahkemeyi, gerçekte var olduğuna inandığı “suçluların” yargılanması için değil, mağlup bir ülkeye karşı yapılmakta olan baskılar sonucu, bağımsızlığı kaybetmemek için kurulması gerektiğine inanmaktadır. Bu baskı, Ermeni meselesine karışanları cezalandıracağına dair söz veren padişahın²⁰², bazı kimselere, özellikle İttihatçılara karşı girişeceği sert eylem arzusunu da karşılıyordu. Ayrıca Ermeni vesilesi ile bazı kimselerin bile bile feda edilebileceğinin ilk işaretleri de ortaya çıkmış bulunuyordu.

2- Tahkik Heyetlerinin Kurulması

a- Tahkik Heyetlerinin Görevleri ve Görev Bölgeleri

Tevfik Paşa hükümeti iş başına gelince, İttihatçıların geçmiş icraâtının sorgulanıp, meydana gelen birtakım suiistimallerin fâillerinin cezalandırılması konusunda çok yönlü baskı altında kalmıştır. Araştırılması istenilen suiistimallerin birisi de, Ermenilerin sevk edilmesi hadisesidir.

Aslında Ermeniler askerî sebeplerle başka mahallere sevk ve iskân edilirlerken, bu emri veren İttihat ve Terakki hükümeti, görevini kötüye kullananlar, verilen talimatlara uymayarak yanlış hareketlere tevessül edenler ve “Emvâl-i Metrûke” muamelelerinde vazifelerine dikkat etmeyenler hakkında soruşturma açtırmıştı. Nitekim, bunu ortaya çıkarmak için, 2 Eylül 1915 ve 25 Eylül 1916 tarihinde Şûra-yı Devlet’ten, Mahkeme-i Temyizden ve Yüksek Ceza Mahkemeleri reislerinden oluşan özel komisyonlar Anadolu’nun değişik illerine gitmiş ve araştırmalar yapmışlardır. Bu araştırma sonucunda birçok devlet görevlisi Divân-ı Harb-i

²⁰¹ A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 173.

²⁰² G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 4.

Örfillerde idam dahil çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Bu meselede suçlu sabit görülenlerin, çeşitli cezalara zaten çarptırılmış olduklarını, Yozgat Tehciri davasının ilk duruşması sırasında savcı Sami Bey de ifade etmiştir. Sami Bey, Tahkik Heyetlerinin raporu sonucu Divân-ı Harb-i Örfillerde ceza alanların miktarını şöyle açıklamıştır: Sivas Vilâyeti'nden memur ve ahaliden 19, Mamûratülaziz (Elâzığ) Vilâyeti'nden 28 memur, 11 jandarma zabiti, 69 jandarma efradı, halktan da 111 kişi. Diyarbakır Vilâyeti'nden 69, Bitlis'ten 25, İzmit'ten 16, Nallıhan'dan 29 kişi olmak üzere toplam 377 kişi muhtelif cezalar almışlardır²⁰³.

Ayrıca sadece hükümet değil, meydana gelen suiistimalleri teşvik ettiği ve destek verdiği iddia edilen İttihat ve Terakki Fırkası da, kendi mensupları içinden söz konusu olaylara karışan kişileri firkadan “*tard*” etmiştir. Nitekim Bursa Kâtib-i Mesulü müzayededen bir ev almak suretiyle görevini suiistimal etmesinden, Kayseri Kâtib-i Mesulü de ahlâka ters düşen hareketlerinden dolayı firkadan kovulmuştur²⁰⁴.

1914 senesinde Adliye Nazırı olarak görev yapan İbrahim Bey de, o dönemde yapılmış olan bazı yolsuzluklar ile ilgili, 20 Aralık 1918 tarihinde *İkdam* gazetesine verdiği beyanatta; tehcir işlemi sırasında yapılanları incelemek üzere Anadolu'ya, Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından tarafsız hükümetlerin talebi üzerine Tahkik Heyetlerinin gönderildiğini belirtmiş ve tahakkuk eden komisyonlar olay bölgelerine giderek, oradan elde ettikleri bilgileri Divân-ı Âliye verdiklerini söylemiştir. Bu komisyonlar vazifelerini yerine getirerek, bulundukları bölgelerden peyderpey şifre tanzim ettiklerine ve Dahiliye Nezareti'ne gönderdiklerine de temas eden İbra-

²⁰³ *İkdam*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 7899. Kâmuran Gürün ise, muhtelif illerde olmak üzere, söz konusu meseleden dolayı ceza alanların miktarını 1397 kişi olarak vermektedir. K. Gürün, *Ermeni*, s. 221. Ayrıca başka belgelerde de ceza alanlara ilişkin bilgiler verilmiştir. Meselâ; *BOA*, *DH. ŞFR*, 56/186. Tahkik Heyeti'nin raporu sonucunda; Ermenilerin âhar mahallere sevk ve emvâl-i metrûke muamelâtında vazifesini suiistimal ettikleri suret-i mahsûsada teşkil ve Anadolu'ya gönderilen Komisyonların tahkikatıyla suçlu sabit görülen Mazgirt Kaymakam-ı sabıkı Tevfik Efendi, 12 Eylül 1332 tarihinde Divân-ı Harb-i Örfî'ye verilmiştir. *BOA*, *DH. HMŞ*, 2/2-10; Mevâki-i muhtelifeden teb'îd edilmiş Ermeni kabilelerine taarruz ve eşyalarını nehb ve garet ve jandarmalara karşı istimal-i silah eyledikleri bilmuhakeme sabit olan Karapınar Karyesinden Ali bin Ali, Ahmet bin Abdî, Bekir bin İsmail, İbrahim bin Ali, Müslim bin Molla Eyüb, Mehmet Bozo'nun amucası Hamuş Dino bin İbo'nun(?) altışar sene müddetle kalebind edilmelerine Maraş Divan-ı Harb-i Örfisi'nde vicahen karar. 9 Teşrin-i Sani 1332, *BOA*, *DUİT*, 79-4/17; Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 61-62; B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 118-122; M. R. Mimaroglu, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*'den, İkinci Kitap, Ankara 1946, s. 55; F. Rıfki Atay, *Zeytinadağı*, İstanbul 1957, s. 78-80.

²⁰⁴ *DHÖZC.*, s. 62.

him Bey, söz konusu komisyonların Anadolu, Arabistan ve diğer vilâyetlere de gittiğini belirtmiştir²⁰⁵. Görüldüğü üzere, Ermenilerin sevk kararını alan ve uygulayan İttihat ve Terakki hükümeti, bu sırada meydana gelmiş yolsuzlukları veya görevini kötüye kullananları zaten cezalandırmıştır. Dolayısıyla meydana gelmiş olan bazı istenmeyen olayları, hükümetin kasıtlı bir hareketinin sonucu olarak değerlendirmek son derece zordur. Bu bakımdan, daha evvel tamamlanmış bir davanın yeniden gündeme getirilmesi dikkat çekicidir.

Netice itibarıyla Tevfık Paşa hükümeti, Ermenilere karşı işlendiği iddia olunan “suçları” araştırmak üzere bir komisyon kurmaya karar vermiştir. Kurulacak komisyona gayrimüslim görevliler de dahil edilerek, İtilâf Devletlerine yaranma amacı güdülmüştür²⁰⁶. Konu ile ilgili tartışma, Meclis-i Vükela’nın, 21 Kasım 1918 tarihindeki toplantısında ele alınmıştır. Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey; eski hükümet zamanında suüstimali olanlar hakkında adlî takibat yapılmasını ve “*ibret-i müessire*” gösterilerek hukuk işlerine vâkıf bir zatın görevlendirilmesi fikrini ileri sürmüştür. Ancak Meclisi-i Vükela; suçu olan memurlar hakkında tahkikat yapıp ait oldukları mahkemede cezalandırılmasını olumlu bulmakla beraber, takibat yapılacak işlerin çeşitliliği ve çokluğu sebebiyle, bu görevin bir kişiyle değil, hususî bir komisyon vasıtasıyla yapılmasını kararlaştırmıştır. Ayrıca bu komisyonda adlî memurlardan biri Rum, diğeri Ermeni milletine mensup iki zatın bulunmasının uygun olduğunu da özellikle belirtmiştir. Dahiliye Nezareti bu karar üzerine, eski Bitlis Valisi Mazhar Bey’in başkanlığında, Adliye Nezareti Umûr-ı Hukûkiye Müdür Muâvini Haralombos, Mülkiye Müfettişlerinden Emin, Hüseyin Hüsnü ve İstanbul İstinâf Mahkemesi azasından Artin Beyler’den oluşan beş kişilik bir Tahkik Heyeti kurmuştur²⁰⁷. “Tetkîk-i Seyyiât” veya “Tahkîk-i Seyyiât Komisyonu” olarak bilinen bu heyet, Emniyet-i Umûmiye Dairesindeki görevine 24 Kasım 1918 tarihinde başlamıştır. Görevinde tamamen bağımsız olacağı bildirilen bu komisyon, Memûrîn Muhâkemât Kanununun vermiş olduğu yetkiye göre, kötü hali ihbar edilen memurları araştırıp, haklarında suç isnat olunanları tutuklayabilecekti. Komisyonun başlıca vazifesi ise; Ermeni ve Rumların sevk edilmesi sırasında bazı memurlar tarafından vu-

²⁰⁵ *İkdam*, 20 Kanûn-ı Evvel 1334 (20 Aralık 1918), nr. 7851.

²⁰⁶ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 139.

²⁰⁷ BO.A., BEO., 340684; *Tasvir-i Efkâr*, 25 Teşrin-i Sani 1334 (25 Kasım 1918), nr. 2571.

kûa getirildiği iddia olunan yolsuzlukları araştırmak ve suçluları ortaya çıkarmaktır²⁰⁸. Bu meyanda komisyon görevine, kendisine ulaşan yazılı ve sözlü her türlü şikayeti tetkik ederek başlamış ve ilk suçlu olarak da, Diyarbakır Valiliği yapmış olan Dr. Reşid Bey'i sorgulamıştır²⁰⁹. Komisyonun görevi hem zor hem de çoktur. İşler mesai süresi içinde bitirilemeyip geç vakitlere kadar çalışılmaktadır. Bu arada, İstanbul dışından da ihbarlar gelmesi üzerine, komisyon tahkikat görevini İstanbul ile sınırlandırmayıp taşraya da gitmeye karar vermiştir. Bu amaçla Mazhar Bey, komisyonun görevine başlamasından birkaç gün sonra işlerin çokluğu sebebiyle, merkezdeki üyelere ilâveten, taşraya gidecekler için de münasip bir yevmiye verilmesini talep etmiştir. Bu talep, Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey tarafından Sadrazam Tevfik Paşa'ya iletilmiş ve ayrıca ihtiyaç duyulan kırtasiye ve haberleşme masraflarının da karşılanmasını istemiştir²¹⁰.

Tetkik-i Seyyiât Komisyonu çalışmalarını sürdürüp, bir taraftan memurların bu hareketlerdeki dahlini ve derecesini araştırırken, diğer taraftan Meclis-i Âyan reisi Ahmet Rıza Bey, 2 Aralık 1918 günü bir takrir vermiştir²¹¹. Bu takrirle Ahmet Rıza Bey, Osmanlı unsurlarına karşı yapıldığı iddia olunan suüstimallerin, kamu hukuku adına da takibatının yapılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Adliye Nezareti harekete geçmiş ve 4 Aralık 1918 tarihinde verdiği ilânla; genel olarak suçların takibinin savcıların aslı görevlerinden olduğunu hatırlatmıştır. Dolayısıyla, Ermenilerin tehciri ve "öldürülmesi" meselesine karışanlar hakkında yapılacak şikâyet ve ihbâr üzerine, kamu ve şahıs hukuku adına derhal harekete geçilmesi istenmiştir²¹². Bu ilân üzerine, İstanbul'dan veya taşralardan Tahkik Heyetlerine, Divân-ı Harbler'e veya hükümete asılsız birçok şikâyet mektupları ve dilekçeler gelmeye başlamış, aynı kişinin farklı hüviyetlerle para karşılığı ifadeler verdiği görülmüştür. Nitekim, Yozgat Tehciri davasında yargılanan Binbaşı Tevfik Bey, Tetkik-i Seyyiât Komisyonunun gayrimüslim azası huzurunda verilen ifadeler yüzünden Divân-ı Harbi-

²⁰⁸ BOA., DH. İUM., 19/3 – 1/36.

²⁰⁹ *İkdam*, 24 Teşrin-i Sani 1334 (24 Kasım 1918), nr. 7825; *Tasvir-i Efkâr*, 25 Teşrin-i Sani 1334 (25 Kasım 1918), nr. 2571; *Yeni Gün*, 30 Teşrin-i Sani 1334 (30 Kasım 1918), nr. 87.

²¹⁰ BOA., DH. İUM., 19/3 – 1/36.

²¹¹ MAZC., 13. İnikad, s. 151.

²¹² *Tasvir-i Efkâr*, 4 Kanûn-ı Evvel 1334 (4 Aralık 1918), nr. 2580; *İkdam*, 4 Kanûn-ı Evvel 1334 (4 Aralık 1918), nr. 7835; *Yeni Gün*, 4 Kanûn-ı Evvel 1334 (4 Aralık 1918), nr. 91.

Örfi'de 15 sene kürek cezasına çarptırılmıştır. Yozgat'ta kunduracılık yapan ve ücretli olarak İstanbul'a gönderilen bir Ermeni önce Artolos isminde ifade verir. Sonra, İstanbul'a hiç ayak basmamış ve Müslüman olmuş Rifat hüviyet ile ifade verir. Bunlardan başka, yine sahte olarak, bir başkasının isim ve hüviyetini takınarak farklı bilgiler aktarır. Tetkik-i Seyyiât huzurunda, daha doğrusu Artin Efendi'nin yanında verdiği bilgilerden sonra adı geçen Ermeni Yozgat'a geri dönmüştür. Mahkemedeki yargılama esnasında bu kişinin yeniden ifadelerine ihtiyaç hasıl olmuşsa da, gerçeğin ve hüviyetinin anlaşılmasından korktuğu, Tevfık Bey'e verilen cezanın da düşmesini istemediği için bir daha İstanbul'a gelmemiş, mahkeme de her nedense onu getirtmemiştir²¹³. Maalesef Tahkikat Komisyonlarında tutulan bu şekildeki raporlar, mahkeme başkanlarının kanaatlerini oldukça etkilemiştir.

Hükümet, bu konuda son derece hızlı hareket etmekte ve bir an evvel "suçluları" tespit edip cezalandırmayı amaçlamaktadır. Bunun için bazı bölgelerin gidilemeyecek kadar uzak ve zamanın dar olması yüzünden, 1 Aralık 1918 tarihinde vilayetlere bir yazı gönderilmiştir. Bu yazı ile; valilerden görev yaptıkları yerlerde, Ermenilerin sevki sırasında meydana geldiği iddia olunan suüstimaller ile ilgili kendilerine intikal eden bilgileri merkeze göndermeleri istenmiştir. Ayrıca bölgeden ayrılmış veya mevcut olan Ermeni nüfusun bildirilmesi de talep edilmiştir²¹⁴.

Tevfik Paşa hükümeti ve Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey yapılacak tahkikattan o kadar çabuk ve kesin icraat beklemektedirler ki, bu tavırları Tetkik-i Seyyiât Komisyonu Başkanı Mazhar Bey'i rahatsız etmiştir. Bu yüzden Mazhar Bey, Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey'e işin zorluğunu dile getiren yazılı bir rapor sunmuştur. 3 Aralık 1918 tarihli raporunda, Mazhar Bey sıkıntılarını şöyle dile getirmiştir: Komisyon, Ermeni meselesi ile ilgili tahkikatı kurulduğu günden beri yapmakta ise de, işlerin hızlı bir şekilde ve tam olarak bitirilmesi mümkün değildir. Çünkü Bitlis gibi uzak bir mahalden İstanbul'a gelinceye kadar memleketin her tarafında vâki olduğu söylenen tehcir suçlarına ait muamelenin araştırılması imkânsızdır. Tahkikatı yapmak için vilâyet ve sancaklara gönderilen tebligat ve

²¹³ BOA., DH. MB. HPS., 135/13.

²¹⁴ BOA., DH. ŞFR., 94/9.

soruların cevaplarının gelmesi haftalarca sürmektedir. Gelenler de eksiktir. Dolayısıyla, kesin bir sonuca ulaşılması güçleşmektedir. Muhtelif bölgelerden çağırılıp sorgulanmasına ihtiyaç duyulan kişilerin, nakliye eksikliği ve kış şartları sebebiyle, tahkikatının aylarca sürme ihtimali vardır. Ayrıca Rumlarla ilgili tehcir suçlularının da aynı komisyona verilmesi, işi daha da zorlaştıracaktır. Dolayısıyla acele olarak yapılması gereken bir tahkikatın ataleti ise hem hükümete, hem de komisyona ait olacağını söylemiştir. Bunun üzerine Mazhar Bey, bu sıkıntıyı halletmek ve süratli bir şekilde bitirmek için, tahkikatı yedi ayrı bölgeye ayırmanın tek çözüm yolu olduğu fikrini ileri sürmüştür. Bu bölgeler şunlardır: 1. Trabzon Vilâyetiyle Canik Sancağı, 2. Kastamonu Vilâyetiyle Bolu Sancağı, 3. Konya Vilâyetiyle Teke ve Niğde Sancakları, 4. Ankara Vilâyetiyle Kayseri Sancağı, 5. Aydın Vilâyetiyle Karahisar-ı sahip Sancağı, 6. Sivas Vilâyeti, 7. İzmit, Ertuğrul ve Eskişehir Sancakları. Buralara ikişer kişiden oluşan bir heyetin hemen gönderilmesini istemiştir. Merkez Heyetinin de, Dersaadet, Edirne, Hüdâvendigâr Vilâyetleriyle Çatalca Sancağı'ndaki suçları araştırmasını teklif etmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey, Mazhar Bey'den gelen bu arzuyu Sadrazam'a bildirmiştir²¹⁵. Mazhar Bey'in bu teklifi ciddiye alınmış, bundan üç gün sonra yapılan Meclis-i Vükelâ toplantısında yapılan bazı değişikliklerle, ama aynı amaca matuf olmak üzere, Tahkik Heyetlerinin mıntıkaları ve görevlileri yeniden şekillenerek kesinleşmiştir. Böylece Mazhar Bey başkanlığındaki komisyon, kendilerine verilen vazife dahilinde, şikâyet ve ihbara dayalı olarak Ermenilerin sevinde suçlu olarak bildirilen kişileri sorgulamış, suçluların isimlerini, mevki ve rütbelerini, görev yerlerini ve hangileri hakkında tutuklama müzekkeresi çıktığını gösterir bir defter tanzim etmiştir. Aslında tanzim edilen bu tahkikat evraklarının Dahiliye Nezareti'ne verilmesi gerekirken, bürokratik işlemleri asgariye indirmek amacıyla, yapılan bir değişiklikle Divân-ı Harb-i Örfî'ye vermek üzere Harbiye Nezareti'ne gönderilmesi istenmiştir²¹⁶.

²¹⁵ BOA, DH. HMŞ., 6-2/12-30.

²¹⁶ BOA, BEO., 341158.

İstanbul dışındaki bölgelere de Tahkik Heyeti gönderilmesi gerekince, konu 11 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında karara bağlanmıştır. Bu karar alınırken; soruşturmanın hızlandırılması, memleketin huzur ve emniyetinin sağlanması hedeflenmiştir. İşin önemine ve çokluğuna binaen de, memleketin çeşitli mıntıkalara bölünmesi uygun bulunmuştur. Heyet, Dahiliye ve Adliye memurlarından oluşacaktır. Tayin olunacak memurlara, memuriyet maaşlarının dışında günlük üçer lira verilmesi kararlaştırılmıştır. Komisyonun gideceği bölgeler ise şu şekilde taksim edilmiştir²¹⁷.

Ankara, Kastmonu Vilâyetleri ile Bolu Sancağına,
Trabzon Vilâyeti ile Samsun Livasına,
Bursa ve Edirne Vilâyetleri ile Çatalca Sancağına,
Aydın Vilâyeti ile Çanakkale ve Karesi Sancaklarına,
Konya Vilâyeti ile Eskişehir, Karahisar (Afyon), Kütahya ve Antalya Sancaklarına,

Sivas Vilâyeti ile Kayseri ve Yozgat Sancaklarına,
Erzurum, Van ve Bitlis Vilâyetlerine
Diyarbakır ve Mamûratülaziz (Elazığ) Vilâyetlerine
Adana Vilâyeti ile Maraş Sancağına,
Urfa, Zor ve Antep Sancaklarına.

Tahkik Heyetleri'nin görevleri ise, 14 Aralık 1918 tarihinde toplanan Meclis-i Vükelâ'da, "*müsellâh çetelerin tenkîl*" hakkındaki 19 Ağustos 1326 tarihli kararnamenin sekizinci maddesinde belirtilen hususlara göre tayin edilmiştir. Buna göre Tahkik Heyetleri; gerek istidla' komisyonlarından, gerekse mülkiye memurları tarafından ihbârı yapılan ve evrakı verilen suçlular hakkında soruşturma yapabileceklerdi. Ayrıca, sanıkların tutuklanmasına, kefaletle veya kefaletsiz olarak tahliye edilebilmelerine, tutuklama müzekkerelerinin geri istenilmesine, soruşturma sonucu duruma göre yargılanmaları için Divân-ı Harb-i Örfilere sevk etmeye veya men'i muhâkemeleri sonucu tahliyelerine dair çoğunlukla karar vermeye de yetkili kılınıyordu. Bunların yanı sıra, Tahkik Heyeti'nden çıkacak kararlara itiraz edilemeyeceği de belirtilmekteydi²¹⁸.

²¹⁷ BOA., MV. 213/60; BOA., BEO., 340885.

²¹⁸ BOA., MV. 213/62.

Tahkik Heyetleri'nin gideceği yerler ihtiyaca ve şartlara göre zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklikler; Divân-ı Harb-i Örfilerin, İdâre-i Örfiye'nin hüküm sürdüğü bölgelerde kurulması gerektiğinden; ülkenin gittikçe işgal altına alınması, Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerin idaresindeki kontrolünü kaybetmesi ve bölgelere gidecek memur bulamaması gibi sebeplerden dolayı olmuştur²¹⁹. Ayrıca, ileride de anlatılacağı üzere, Damat Ferit Paşa'nın iktidara gelmesiyle Tahkik Heyetinin üyeleri yenilenecek, çalışmaları hızlanacaktır.

b- Türklere Zulmeden Ermenilerin de Yargılanması Talepleri

Tevfik Paşa hükümetlerinin, Ermenilerin Türklere yaptığı katliâm ve işkenceler göz önünde ve olayın mağdurları sıkıntı içinde iken, bunları görmezden gelip, sadece Ermeni ve Rumların abartılı iddiaları ve İtilâf Devletleri'nin baskısıyla, masum birçok kişi hakkında haksız cezalar verileceğinin anlaşılması üzerine kamuoyu, konu ile ilgilenenlerin dikkatini çekmiştir. Nitekim, bu konudaki ilk uyarı, 24 Kasım 1918 tarihinde tahkikata başlayan Tetkik-i Seyyiât Komisyonuna yapılmıştır. Tetkik-i Seyyiât Komisyonu Başkanı Mazhar Bey'den, yapacağı soruşturma ve takibata, Türk'ün ayaklar altına alınan "*bukûk-ı mazzezîsinin*" de dahil etmesi istenmiştir. Adaletin temel gayesinin, hukuku aramak olduğundan hareketle, Rum ve Ermeni'nin olduğu kadar, zulme uğramış olan Türk'ün hakkının da eşit olarak aranması talep edilmiştir²²⁰. Çünkü Ermenilerin Doğu'da ve diğer yörelerdeki kanlı tertibatları sonucu, Türklerin ve Müslümanların göçüne sebep olmuş iken, ele geçmemiş bile olsa, Ermenileri takibat hârici tutmanın doğru olmayacağı dile getirilmiştir. Asılsız ihbarlarla tutuklamanın haksızlığına dikkat çekilmiş, böyle pürüzlü bir meselede mahkeme heyetinin dikkatli davranmasının "*vâcip değil farz*" olduğu belirtilmiştir. Bilhassa 1919 yılının başından itibaren, tutuklamaların hızlanması kamuoyundaki tedirginliği artırmış, adalet icra edilmek istenirken, birta-

²¹⁹ Nitekim 5 Şubat 1919 tarihinde İdâre-i Örfiye olmayan yerlerdeki değişiklik şu şekilde olmuştur: 1. Ankara, Kastamonu, Bolu, 2. Trabzon, 5. Konya, Eskişehir, Karahisar, Kütahya, 6. Sivas, Kayseri, Yozgat, 7. Erzurum'a tâbi Bayezid Sancağından başka Erzurum Vilâyeti mülhakatıyla Bitlis Vilâyeti, 8. Diyarbakır ve Mamuratülaziz, 9. Maraş, 10. Zor livası olarak sınırlandırılması. 11 Aralık tarihli kararlar tayin edilen 3 ve 4 sayılı muntıklar bu sefer ilga edilmiştir. Zor Sancağı'nda da İdâre-i Örfiye cari olmakla beraber, adliye memuru bulunmaması sebebiyle 4. Mıntika ve Zor mıntikasının ilgası. BOA., BEO., 341529; BOA., DH. ŞFR., 97/135.

²²⁰ Yunus Nadi, "Fazla Siyaset", *Yeni Gün*, 28 Teşrin-i Sani 1334 (28 Kasım 1918), nr. 85.

kım fesatçı unsurların gayretiyle içinden çıkılmaz zulümlere sebep oluna-
bileceği yönünde mahkeme heyeti uyarılmıştır²²¹. Özellikle Boğazlıyan
Kaymakamı'nın idam edilmesinden sonra, ileride de değinileceği gibi, bu
konudaki tepkiler daha da artmış, adaletin yalnız bir tarafa değil, yüz bin-
lerce Müslüman'ı öldürmüş ve yok etmiş olan Ermeni suçlulara da tatbik
edilmesinin gereğine değinilmiştir²²².

Mahkeme heyetinin bu tür baskı altında kalması sonucu, zaman za-
man Müslümanlara zulmeden Ermenilerin de yargılanacağına dair haber-
ler çıkmışsa da²²³, bu konuda bir işlem yapıldığı görülmemiştir. Hatta
Doğu Anadolu'da Müslümanlara zulüm yapan Ermenilerin yargılanacağı-
na dair gazetelerde çıkan haberleri, Tevfik Paşa hükümetinin Dahiliye
Nazırı Vekili İzzet Bey; söz konusu rivayetlerin kesinlikle asılsız olduğu-
nu, ne nezaretin ne de hükümetin böyle bir şey düşündüğünü söylemek
suretiyle tekzip etmiştir²²⁴. 20 Mart 1919 tarihi itibarıyla Divân-ı Harb-i
Örfi Reisi olan Mustafa Nazım Paşa, yine Müslümanlara zulmeden Er-
menilerin cezalandırılıp cezalandırılmayacağı hususundaki soruyu geçiş-
tirmiş, Ermenilere yapıldığı iddia olunan zulümleri tetkik ederken göster-
diği hassasiyet ve sorumluluğu göstermemiştir. Adliye Nazırı Sıdkı Bey
de, “*yüz bin İslâm'ı katleden Ermenilere bir şeyler yapılacak mı*” ? şeklindeki
soruya; cevap vermektense, Divân-ı Harb kanununu incelemenizi tavsiye
ederim diyerek, Divân-ı Harb'in, sadece Ermenilerin tehcirinden sorumlu
olanları yargılamak için “özel” olarak kurulduğu mesajını vermiştir²²⁵.

Mütareke hükümetlerinin Ermeni meselesine büyük önem verip, sa-
dece onların hukukunu koruması, başlangıçta olayların belki de bu nokta-
ya geleceğini tahmin edemeyip, her vesileyi İttihatçılara saldırma bahanesi
olarak gören Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın güçlü destekçilerinden Refik
Halid'i bile rahatsız etmiş ve tek taraflı intikam alma yargılamalarını eleş-
tirmiştir. Nitekim Refik Halid yazısında; savaş sırasında yüz binlerce

²²¹ Yunus Nadi, “Tehcir, Taktik, Tevkîfât, Tâkibât ve Muhâkemât”, *Yeni Gün*, 9 Kanûn-ı Sani 1335 (9 Ocak 1919), nr. 127.

²²² Ebuzziyâzâde, “Divân-ı Harb'in Hükümüne İntizar Ederken”, *Tasvir-i Efkâr*, 9 Nisan 1335 (9 Nisan 1919), nr. 2699.

²²³ *Tasvir-i Efkâr*, 7 Şubat 1335 (7 Şubat 1919), nr. 2645; *İkdam*, 11 Şubat 1335 (11 Şubat 1919), nr. 7902.

²²⁴ *Yeni Gün*, 10 Şubat 1335 (10 Şubat 1919), nr. 158.

²²⁵ *Tasvir-i Efkâr*, 20 Mart 1335 (20 Mart 1919), nr. 2686.

Müslüman'ı gaddarâne bir şekilde katletmiş olan Ermeni suçluların cezalandırılmasının, insanlığa karşı işlenmiş bir suçun, İtilâf Devletlerinin adâlet hislerini ve hakseverliğini kuvvetlendireceğini belirtmiştir. Ayrıca, Tefik Paşa kabinesinin, İtilâf devletlerine vermiş olduğu muhtıra; Ermeni çetelerinin şark vilâyetlerinde katletmiş olduğu İslâm nüfusunun bir milyonu geçtiğini istatistiklerle ispat ettiğine dikkat çeken Refik Halid, Osmanlı hükümeti, Ermeni meselesinde suçlu olanları cezalandırırken, Müslümanları öldürmüş ve şark vilâyetlerini harabeye çevirmiş olan Ermeni çetelerinin de aynı şekilde cezalarının verilmesinin adaletin bir gereği olduğunu vurgulamıştır²²⁶.

İttihatçılara verilecek cezada ölçsüz bir yaklaşım sergileyen *Alemdar* gazetesi de, Osmanlı hükümetlerinin Rumlara ve Ermenilere ait malların iâdesinde elinden geleni yaptığı halde, Orta Avrupa'da, Balkan Harbi'nden sonra oradan kaçmak zorunda kalan Müslümanların haklarının ve mallarının korunması konusunda bir şey yapılmadığı eleştirisini yapmıştır²²⁷.

Hükümet, bu tek yönlü “suçlu” arama konusunda yaptığı icraatının eleştirilmesi üzerine harekete geçmiş; Müslümanlara karşı cinayet işleyen Ermenilerin de Divân-ı Harb-i Örfilelere sevk edilebilmesi için, mağdurların ilgili birimlere başvurmaları istenmiştir²²⁸. Oysa Müslümanlara karşı mezâlim yapanlar belli ve tüm deliller mevcut iken, hükümetin bu konudaki tutumu dikkat çekicidir. Neticede, bu istekten yaklaşık bir yıl sonra, hükümete bir şikâyet dilekçesi gelmiştir. Bu şikâyet dilekçesinde Müslümanlar, kendi haklarının da korunmasını isteyerek; Ermenilerin şikâyet ettikleri tehcir meselesinin, kendilerinin İslâm ahali hakkında revâ gördükleri ve hâlen devam etmekte oldukları zulüm ve fâciaya nazaran pek ehven bir derece olduğunu dile getirmişlerdir. Buna rağmen hükümetin, Divân-ı Harbler teşkil etmek, vilâyetlere Tahkik Heyetleri ve özel memurlar göndermek suretiyle Ermenilerin haklarının arandığına temas eden Müslümanlar, oysa İslâm ahâlisinin hukukunun takip edilmediğini, Müslümanlara zulmedenlerden Murad, Antranik, Aştu (?) ve onun gibilerin İstanbul'da serbestçe dolaştıklarını ifade etmişler ve bu kişiler hakkın-

²²⁶ Refik Halid, “Tehcir Davaları”, *Sabah*, 11 Nisan 1335 (11 Nisan 1919), nr. 10562.

²²⁷ *Alemdar*, 28 Kanûn-ı Evvel 1335 (28 Aralık 1919), nr. 377.

²²⁸ Ş. C. Erdem, *Damat Ferit*, s. 38.

da ne yapılacağını sormuşlardır²²⁹. Ancak bu konuda herhangi bir işlemin yapılmadığını görüyoruz.

Sadece Türkler için kurulan Divân-ı Harb-i Örfilerde yargılamalar başlayınca, Araplar da harekete geçmiş, onlar da kendilerine yapılan haksızlıktan dolayı suçlu olanların cezalandırılmasını talep etmişlerdir. Aslında Araplar ile ilgili tahkikat önergesi, Meclis-i Mebusanın 4 Kasım 1918 tarihindeki oturumunda Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi tarafından dile getirilmişti. Ancak Arap mebusları verdikleri bir başka önerge ile, Araplar ile ilgili tahkikatın, mevcut durumun nezaketine binaen ve felâket zamanında iki din kardeşi arasında alenî bir münakaşa kapısı açmamak amacıyla önergeden çıkarılmasını istemişler, yoksa konunun ihmal edilmesini istemediklerini de ilave etmişlerdi²³⁰. Ancak zaman içinde Ermeni ve Rumlar hakkında yapıldığı iddia olunanlardan dolayı harekete geçilip de, Aliye Divân-ı Harb-i Araplar ile ilgili verilen kararlar hakkında araştırma yapılmaması üzerine, onlar da harekete geçerek adaletin yerine getirilmesini istemişlerdir²³¹. Şam ve Kudüs mebusları tarafından dile getirilen bu istek, 16 Aralık 1918 tarihinde, - Divân-ı Harb-i Örfinin henüz kurulduğu günler - Meclis-i Vükelâ'nın gündemine gelmiş ve bu mebuslar tarafından dile getirilen, iki kavim arasında düşmanlık zuhur etmemesine yönelik arzusunun gerçekleşmesi için, konunun etraflıca incelenmesine karar verilmiştir²³². Konu, bu karardan yaklaşık bir yıl sonra, 26 Kasım 1919 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da yeniden gündeme gelmiş ve şu sonuca varılmıştır: Aliye Divân-ı Harb-i Örfisinin verdiği hükümlerin, kanuna uygun olup olmadığının anlaşılması için hüküm evraklarının incelenmesi gerektiği, bunun ise mümkün olmadığı dile getirilmiştir. Ancak İrade-i seniyye beklenmeksizin uygulanan idam kararları ile ilgili şikayetlerin, gerekli muamele yapılmak üzere, evrakların Harbiye Nezareti'ne verilmesine karar verilmiştir²³³.

3- Divân-ı Harb-i Örfilerin Kurulması

Osmanlı Devleti'nde 1876 tarihli Kanûn-i Esâsi'nin 23. maddesi; hiç kimsenin kanunen mensup olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye

²²⁹ BOA., BEO., 347039.

²³⁰ MMZC., 11. İnikad, s. 111.

²³¹ BOA., BEO., 340975.

²³² BOA., MV., 213/67.

²³³ BOA., MV., 213/134.

gitmeye zorlanamayacağı hükmünü öngörmekteydi. 89. maddesinde ise; her ne isim ile olursa olsun, bazı özel maddeleri görüşmek ve hükmetmek için belli mahkemeler dışında, olağanüstü bir mahkeme veyahut hüküm verme yetkisine sahip bir komisyonun kurulmasına izin vermiyordu²³⁴. Yani, normal zamanlarda hangi sebeple olursa olsun, vatandaşların mevcut mahkemeler dışında kurulacak mahkemelerde yargılanmaları yasaklanıyordu.

Ancak, Kanûn-ı Esasî'nin 113. maddesi, hükümete olağanüstü zamanlarda örfî idare ilân etme hakkı tanınıyordu. Örfî idare, kanunların ve mülkî nizamların geçici olarak tatil edilmesi idi. Örfî idare altında yönetilen bölgenin idaresi ise, özel nizamnâme ile tayin edilecekti²³⁵. Bu olağanüstü dönemlerde kurulan mahkemelere, "*Divân-ı Harb-i Örfî*" adı veriliyordu²³⁶.

Diğer taraftan, suçlanan İttihatçıların ne Beşinci Şube'de sorgulanmakta oluşları, ne de Tahkik Heyetleri kurulup muhtelif bölgelere gönderilmiş olmaları yeterli görülüyordu. Çünkü İtilâf Devletleri ve İttihat ve Terakki Fırkası karşıtları, "suçluların" bir an önce cezalandırılmaları konusunda baskı yapıyorlardı. Bundan dolayı hükümet, İstanbul'da 1909'dan beri devam etmekte olan İdâre-i Örfîyenin varlığını, Divân-ı Harb-i Örfîlerin kurulması için önemli bir hukukî dayanak olarak gördü²³⁷. 20 Eylül 1293 (2 Ekim 1877) tarihli İdâre-i Örfîye Kararnâmesini²³⁸ esas alan hükümet, 14 Aralık 1918'de Divân-ı Harb-i Örfînin kurulmasını kararlaştırmıştır. Kararda; Divân-ı Harb-i Örfînin, seferberlik sırasında uygulanan tehcir muamelesinden istifade ederek, ihtilâl gayesi ile işlenen haksızlık ve tecavüze ait suçlarda dahil olanların, lâıyk oldukları kanunî cezaya çarptırılacakları ifade ediliyordu. Ayrıca Tahkik Heyetlerinin

²³⁴ T. Özyavuz, *Osmanlı-Türk*, s. 305, 322.

²³⁵ 113. Maddenin tam metni şöyledir: "Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhur edeceğini müeyyit âsâr ve emârât görüldüğü halde hükümet-i seniyyenin o mahalle mahsûs olmak üzere muvakketen idare-i örfîye ilanına hakkı vardır. İdare-i örfîye, kavânin ve nizâmât-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup, idare-i örfîye tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizâm-ı mahsûs ile tayin olunacaktır". T. Özyavuz, *Osmanlı-Türk*, s.327.

²³⁶ O. Köksal, *Divan-ı Harb-i Örfîler*, s. 37-39.

²³⁷ A. F. Türkgeldi, *Görüp*, s. 175; T. Z. Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 40; O. Köksal, *Divân-ı Harb-i Örfîler*, s. 23; *Yeni Gün*, 14 Kanûn-ı Evvel 1334 (14 Aralık 1918), nr. 101.

²³⁸ Bu kararnâmenin ikinci ve dördüncü maddeleri şöyle düzenlenmiştir: "Devletin dahilî ve haricî emniyetini ihlâl edecek bîlcümle cünhâ ve cinayetlerin asıl fâilleriyle, zimmedhal olanların sıfat ve haysiyetleri aslâ nazar-ı itibare alınmayarak Divân-ı Harb'de muhâkeme edilecektir".

Tahkik Heyetlerinin araştırması sonucu yargılanması gereken tehcir suçlularının, ait oldukları adlî mahkemelerde yargılanmalarının “*vakte muhtaç*” olacağı sebebiyle, hızlı bir karar mekanizmasına olan ihtiyaç dile getirilmekteydi²³⁹.

Meclis-i Vükelâ, Divân-ı Harb-i Örfiler'in teşkilât ve çalışma esaslarını da, 19 Ağustos 1326 (1 Eylül 1910) tarihli “*Müsellah Çetelerin Tenkîl*” hakkındaki kararnameye göre düzenledi. Adı gecen kararnâmenin 24. maddesine göre; Divân-ı Harbler tarafından verilecek hükümler, İdâre-i Örfiye kumandanının emriyle, idam kararları ise padişahın onayı ile yerine getirilecekti. 25. maddesine göre; Divân-ı Harb-i Örfî, bir reis ile dört üyeden ve bir savcıdan oluşacaktı. Reis ile üyelerinin ikisi askeriye olmak üzere Harbiye Nezareti tarafından, üyelerinin diğer ikisi adliye olmak üzere Adliye Nezareti tarafından tayin olunacaktı. Divân-ı Harb-i Örfî huzurunda yargılama açık ve savunma usulüyle yapılacaktı. Hükümler mutlak çoğunlukla ve temyiz hakkı olmaksızın, fakat gerekçeleri bir kanuna dayanarak verilecekti²⁴⁰.

Mahkeme kurulur kurulmaz yetkileri tartışma konusu olmuştur. İleride yargılamalar sırasında da sık sık gündeme gelecek olan yetki meselesi, İttihatçıların tutuklanmasıyla birlikte daha da artmıştır. İttihatçıların tutuklanmalarını haksızlık ve kanunsuzluk olarak gören çevrelere karşı bilhassa İttihatçı karşıtı basın, ülkede örfî idarenin yürürlükte olduğunu ve böyle bir mahkemenin de Kanûn-ı Esâsî'ye uygunluğunu savunuyordu. Nitekim, *Türkçe İstanbul* gazetesinde çıkan ve Dahiliye Nazırı'na hitaben yazılan makalede; hükümetin değil Ceza Muhâkemeleri Usulü ile, hatta mülkî kanunlardan olan Kanûn-ı Esâsî ile dahi âmil olamayacağı dile getirilmiştir. İttihatçıların muhâkeme usullerinden bahsetmeye hakları olmadığı gibi, siyasî ve idarî olarak da mümkün olmadığı belirtilmiştir. Hatta örfî idarenin daha şiddetli takip edilmesi istenmiştir²⁴¹.

Aslında şu husus dikkat çekicidir ki; kurulan Divân-ı Harb-i Örfî'nin, ne tam olarak İdâre-i Örfiye'nin sonucu, ne de ondan bağımsız olarak

²³⁹ BOA., MV., 213/62; BOA., MV., 249/234; BOA., BEO., 340905. (Ek-II)

²⁴⁰ BOA., MV., 213/62; BOA., BOE., 340905.

²⁴¹ Başyazı (imzasız), “Dahiliye Nezâret-i Celîlesine”, *Türkçe İstanbul*, 7 Şubat 1335 (7 Şubat 1919), nr. 69.

kurulduğudur. Daha çok pratik düşüncelerle hareket edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Divân-ı Harb-i Örfî'nin, İdâre-i Örfiye'nin tabîi sonucu olarak kurulan mahkemelerden farklı olduğunu Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey de ifade etmiştir. Mustafa Bey bu farklılıklara temas ederken; bu Divân-ı Harbin kuruluşunun diğer Divân-ı Harblerden farklı olduğunu, çünkü üyelerinin bir kısmının askeriye mensuplarından, diğer kısmının da adliye mensuplarından oluşturulduğunu belirtmiştir. Bu şekilde oluşturulmakla; kamuoyuna her şeyden evvel yargılamaların adalet kurallarına uygun bir şekilde yapılacağı fikrinin verilmesini amaçladıklarını söyleyen Mustafa Arif Bey, ayrıca bu mahkemenin yargılama biçiminin, diğer Divân-ı Harbler gibi olmayacağını söyleyerek; yargılamaların açık olacağını, gizli kapaklı işler yapılmadığını herkes görecektir, demiştir. Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey diğer bir farkın da; yargılanmak için sevk edilenlerin, adli mahkemelerde olduğu gibi, avukat bulundurmalarına izin verileceğini belirtmiştir. Tek farkı, kararların temyiz edilemeyeceği ve hükümlerin kesin olacağıdır, demiştir²⁴².

Bütün bu tartışmalara rağmen, Tevfik Paşa hükümetinin, sözü edilen gerekçelerle kurduğu Divân-ı Harb-i Örfî çalışmaya başlamıştır.

a- İstanbul'da Divân-ı Harb-i Örfî ve İlk Heyeti

Meclis-i Vükelâ, 14 Aralık 1918 tarihinde Divân-ı Harb-i Örfîler'in kurulmasına karar verdikten iki gün sonra; 16 Aralık'ta da, İstanbul'da bir Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi kurmuş ve heyetini tayin etmiştir. Kurulan bu mahkemenin reisliğine emekli Ferik Mahmut Hayret Paşa tayin edilmiştir. Üyeliklerine ise, askeriyeden Usturuma Kolordusu Kumandanlığından emekli Mirliva Ali Nadir Paşa, Mülga Nizamiye yirmi yedinci Fırka Kumandanlığından emekli Mirliva Süleymaniyeli Mustafa (Kürt-Nemrut) Paşa, adliyeden aslı vazifeleri bâki kalmak üzere Dersââdet İstinâf Mahkemesi üyelerinden Şevket ve Artin Musdiçyan, savcılığına, Mahkeme-i Temyiz Baş Müddeiumûmiliği Baş Muâvini Nihat, sorgu hakimliğine Beyoğlu Bidayet Mahkemesi azasından Moiz Zeki, Misak

²⁴² *Vakit*, 5 Kanûn-ı Sani 1335 (5 Ocak 1919), nr. 431.

Mukaryan, Nazif ve Dersââdet Bidayet Mahkemesi üyelerinden Abdüssamed Efendiler tayin olunmuşlardır²⁴³.

Mahkemeyi oluşturan yedi kişilik heyetten üçünün gayrimüslim olması dikkat çekicidir. Ancak Divân-ı Harb-i Örfî kurulur kurulmaz, daha yargılamaya başlamadan mahkeme heyetinden sıhhatinin bozuk olduğunu ileri süren savcı Nihat Bey ile sorgu hakimi Nazif Bey istifa etmişlerdir. Yerlerine, savcılığa Beyoğlu Bidayet Mahkemesi üyelerinden Samî, savcı yardımcılığına Samî ve aza mülâzımlığına Dersââdet Mahkemesi üyelerinden Dimitraki Efendiler tayin edilmişlerdir²⁴⁴. Fakat istifa haberleri sadece üyelerle sınırlı kalmamış, kuruluşundan yaklaşık on gün sonra reis Mahmut Hayret Paşa'nın da istifa ettiği haberleri basına yansımıştır²⁴⁵. Paşa istifa etme ihtimali ile ilgili bilgi verirken, işine yapılan kanunsuz müdahalelerden yakınmış ve aslında görevinin; tehcir esnasında meydana gelen suç ve cinayetleri araştırmak, mevki ve rütbeye bakılmaksızın suç işleyenleri yargılamak olduğunu belirtmiştir. Bu görevde iken kendisinin ve mesâî arkadaşlarının her türlü dış etkilerden masun olarak çalışacağı'nın tabii olduğunu da dile getiren Mahmut Hayret Paşa, ancak son zamanlarda tehcir ve taktik meseleleriyle meşgul olmak üzere Fevkâlâde Divân-ı Harb-i Örfîye mensup olmayan birtakım heyetlerin de ayrıca faaliyete başladıklarına işaret ederek bu durumdan şikâyetçi olmuştur²⁴⁶. Reis Paşa'nın şikâyetçi olduğu ve yerine getirilmezse istifa edeceğini Harbiye Nâzırı Cevad Paşa'ya²⁴⁷ bildirdiği anlaşılan diğer bir konu da, Divân-ı Harb-i Örfînin, İdâre-i Örfîye Kumandanı olarak İstanbul Muhafızlığı vasıtasıyla çalışamayacağı meselesidir. Reis Mahmut Paşa, Divân-ı Harb'in, bir vasıta ile değil, doğrudan Harbiye Nezareti ile ilişki içinde olması gerektiğini ifade etmiştir. Fakat Harbiye Nazırı'nın, mahkeme reisine konu hakkındaki kanun ve usulü hatırlatmasıyla bu isteğinden vazgeçtiği görülmektedir²⁴⁸. Bu istifa konusuna ve Mahmut Hayret Pa-

²⁴³ BOA., BEO., 340979; Divân-ı Harb-i Örfîlerin kuruluşu ile ilgili Padişahın İrade-i seniyyesi, *TV.*, 21 Kanûn-ı Evvel 1334 (21 Aralık 1918), nr. 3424; *Tasvir-i Efkâr*, 22 Kanûn-ı Evvel 1334 (22 Aralık 1918), nr. 2598; *Vakîit*, 23 Kanûn-ı Evvel 1334 (23 Aralık 1918), nr. 419. (Ek-III)

²⁴⁴ BOA., BEO., 341087; *Yeni Gün*, 26 Kanûn-ı Evvel 1334 (26 Aralık 1918), nr. 113.

²⁴⁵ *Vakîit*, 28 Kanûn-ı Evvel 1334 (28 Aralık 1918), nr. 425.

²⁴⁶ *Yeni Gün*, 26 Kanûn-ı Evvel 1334 (26 Aralık 1918), nr. 113.

²⁴⁷ Cevad Paşa, I. Tevfik Paşa Kabinesinin (11 Kasım 1918-12 Ocak 1919), II. Harbiye Nazırı'dır. S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 148.

²⁴⁸ BOA., BEO., 341334

şa'nın ifadelerine 3 Ocak 1919 günü bir açıklama getiren Harbiye Nazırı Müsteşarı Mustafa Hilmi Paşa; Mahmut Hayret Paşa'nın, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesini, Harbiye Nezaretinin emrinde zannettiğini, halbuki İdâre-i Örfiye Kararnamesi gereğince, Divân-ı Harb-i Örfîlerin, İdâre-i Örfiyenin uygulandığı bölgelerde bulunan en büyük kıt'a kumandanına bağlı olması gerektiğini, Mahmut Hayret Paşa'nın buna itiraz ettiğini, şimdi ise konunun çözüldüğünü dile getirmiştir. Bundan böyle Divân-ı Harb-i Örfî'nin, idarî işlerde İstanbul Muhafızlığına bağlı olacağını ve muhafızlığın vereceği evrak üzerinde inceleme yapacağını belirten Hilmi Paşa, ancak yargılamalara ait hususlarda Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin tamamen bağımsız olacağını söylemiştir²⁴⁹. Bunun üzerine reis Mahmut Hayret Paşa; Harbiye Nezareti ile aralarında ihtilâf konusu meselenin bertaraf edildiğini ve istifadan vazgeçtiğini ifade etmiştir. Bundan sonra amacının, bir an evvel mahkemenin eksikliklerini tamamlamak için uğraşmak ve yargılamanın önündeki engelleri kaldırmak olacağını söylemiştir²⁵⁰.

Fakat, reis Mahmut Hayret Paşa, Harbiye Nazırı Cevad Paşa'nın açıklamalarından ikna oldum deyip istifadan vazgeçmesine rağmen, Tevfik Paşa'nın ikinci defa Sadarete gelmesi ve Harbiye Nazırı'nın değişmesi (14 Ocak 1919) üzerine aynı talebini tekrar gündeme getirmiştir. Sadarete yazdığı, 16 Ocak 1919 tarihli arzuhalde; Divân-ı Harb-i Örfî'nin hiçbir kurumu aracı olarak kabul etmeden doğrudan doğruya Harbiye Nezareti ile haberleşme içinde olmasını istemiştir. Gerekçe olarak; kendi başkanlığında kurulan Divân-ı Harb-i Örfî'nin oluşma biçimi ve sahip olduğu “*olağanüstü*” salâhiyet dolayısıyla, diğer Divân-ı Harbler ile mukayese edilemeyeceğini söylemiştir. Kurulan tehcir mahkemesinin “*istisna*” ve “*özel*” olduğu yolundaki görüşünü ısrarla vurgulamıştır. Bu konudaki ısrarını, yargılamaların gecikmelere sebep olacağı mazeretini dile getirerek sürdürmüştür²⁵¹. Aslında Mahmut Paşa'nın bu konudaki çıkışlarının, mahkemelerin nasıl kurulacağına dair mevzuata hâkim olmamasından kaynaklandığını düşünmek zayıf bir ihtimaldir. Dolayısıyla bunu münakaşa mevzuu haline getirmesi dikkat çekicidir. Çünkü bir önceki Harbiye Nâzırı Cevad Paşa'nın açıklamalarıyla kanaatinin değiştiğini ve tekliflerin-

²⁴⁹ *Vakit*, 3 Kanûn-ı Sani 1335 (3 Ocak 1919), nr. 429.

²⁵⁰ *Vakit*, 4 Kanûn-ı Sani 1335 (4 Ocak 1919), nr. 430.

²⁵¹ *BOA*, *BEO*, 341334.

den vazgeçtiğini söylemişse de, Harbiye Nazırlığını Ömer Yaver Paşa'nın üstlenmesiyle aynı talebini tekrarlamıştır.

Mahmut Hayret Paşa'nın Divân-ı Harb-i Örfî ile ilgili bu düşünceleri, hükümet her ne kadar bu mahkemenin kuruluşunun, mevcut İdâre-i Örfiye'nin doğal bir sonucu olduğunu, “*olağanüstî*” bir yönü olmadığını iddia etse de, gerçekte Ermeni meselesinde dahli olanları yargılamak amacıyla kurulmuş özel bir mahkeme olduğunu ispat etmekte ve hükümeti bir noktada tezip etmektedir.

Ancak Meclis-i Vükelâ, 18 Ocak 1919 tarihinde aldığı, Divân-ı Harbler her nerede kurulmuş ise oradaki kumandanlığa bağlı olmasının usulden olduğu, dolayısıyla Divân-ı Harb-i Örfî'nin de usul ve emsâli gereği İstanbul Muhafızlığına bağlı olacağı şeklindeki kararıyla, Divân-ı Harb-i Örfî reisinin bu isteğini reddetmiştir²⁵².

b- Taşrada Divân-ı Harb-i Örfîler

İstanbul'da bir Divân-ı Harb-i Örfî kurulduktan sonra, Sadaret 18 Aralık 1918 tarihinde Harbiye Nezareti'ne bir tezkere göndermiştir. Bu tezkerede, Meclis-i Vükelâ tarafından, 14 Aralık'ta Ferik Mahmut Hayret Paşa'nın başkanlığında İstanbul'da bir Divân-ı Harb-i Örfî kurulduğu hatırlatılmış ve aynı karara uygun olarak, taşrada İdare-i örfiye'nin uygulandığı yerlerde de süratli bir şekilde Divân-ı Harbler oluşturulmasının gereği dile getirilmiştir.

Ancak bu tezkere üzerine Harbiye Nazırı'nın verdiği cevap göstermiştir ki; Sadaret ile mahkemelerin kurulmasında en önemli görevi üstlenmesi gereken Harbiye Nazırı arasında iletişimsizlik vardır. Bu durum, kararların alelacele alınmış olmasından kaynaklanacağı gibi, Sadrazam Tevfik Paşa'nın, Harbiye Nazırı ile istişare yapmaya gerek duymadığı şeklinde de değerlendirilebilir. Zira Harbiye Nazırı Sadarete verdiği cevapta; tehcir suçlarını araştırmak üzere vilayetlere bir çok özel heyetler gönderildiğini, ancak bunların nerelere gönderildiği konusunda kendisinin bilgisi olmadığı şikayetini dile getirmiştir. Üstelik, heyetlerin gönderildiği birçok vilâyette, 1916 yılından beri İdâre-i Örfiye'nin padişahın iradesiyle kaldırılmış olduğunu hatırlatmıştır. Oysa idare-i örfiye, ilan edildiği vilâyetin mülkî hududuyla sınırlı olduğuna göre, idare-i örfiye'nin olmadığı yer-

²⁵² BOA., MV., 214/24.

lerde, tahkikat sonucu yargılanması gerekenlerin nerede yargılanacağını sormuştur. Harbiye Nazırı, bu durumun açıklığa kavuşturularak kendisine bilgi verilmesini talep etmiştir. Ayrıca durumun Adliye Nezareti'ne de tebliğ edilerek gerekli olan adli memurun tayin edilmesini istemiştir²⁵³.

Neticede, İstanbul dışındaki tehcir suçlularını yargılamak üzere, İdâre-i Örfiye'nin uygulanmakta olduğu vilâyetlerde de Divân-ı Harb-i Örfi'lerin kurulması kararlaştırılmıştır. 8 Ocak 1919 tarihinde Sadarettin Harbiye ve Adliye Nezareti'ne gönderilen tezkere ile İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Antep'te birer olmak üzere altı adet Divân-ı Harb-i Örfi mahkemesinin kurulduğu ve bu Divân-ı Harb-i Örfi'lere ümerâdan, askeriyeden ve aslî görevleri bâki kalmak üzere adliye memurlarından memurların tayin edileceği bildirilmiştir²⁵⁴. 14 Ocak 1919 tarihinde de adı geçen vilâyetlerdeki mahkemelerin heyetleri tayin edilmiştir²⁵⁵.

Adı geçen şehirlerde mahkemeler kurulmuş olmasına rağmen bu konudaki sıkıntılar bitirilememiştir. Zira bu şehirlerin bir kısmında Divân-ı Harb kurulmuş ve bir kısmında da kurulması tasarlanmakla beraber, bu sefer de İdâre-i Örfiye uygulandığı halde Divân-ı Harb-i Örfi kurulmayan şehirlerdeki tehcir suçlularının nerede ve nasıl yargılanacağı konusu gündeme gelmiştir. Bu meseleyi halletmek için Adliye, Harbiye ve Dahiliye Nezaretleri tarafından görevlendirilen memurlardan oluşan bir komisyon kurulmuş ve bu komisyon, Divân-ı Harb-i Örfi'lerin kurulacağı yerler ile bunlara ilaveten komşu illeri de kapsayan yeni bir yetki sınırı çizmiştir²⁵⁶. Bununla, soruşturma sonucu ortaya çıkacak suçluların, hangi ildeki Divân-ı Harb-i Örfi'de yargılanacağı konusunda yetki ihtilâfına düşülmemesi amaçlanmıştır. Böylece komisyonun çalışmaları sonucunda, yukarıda sayılan iller yeniden düzene sokulmuş ve İstanbul dışındaki tehcir suçlularını yargılamak üzere sekiz yerde Divân-ı Harb-i Örfi ku-

²⁵³ BOA., BEO., 341060.

²⁵⁴ Seferberlikte vukû bulan muâmele-i tehciriye esnasında icrâ edilen veya makâsıd-ı ihtilâliye ile irtikâp olunan taaddiyât ve tecâvüzâtı ait cerâimde aslen ve fer'an zimedhal olanların icrâ-yı muhâkemeleri için İdâre-i Örfiye câri olan mahallerden... BOA., BEO., 341231; TV., 14 Kanûn-ı Sani 1335 (14 Ocak 1919), nr. 3445.

²⁵⁵ TV., 14 Kanûn-ı Sani 1335 (14 Ocak 1919), nr. 3445.

²⁵⁶ BOA., BEO., 341346.

rulmuştur. Buna göre, 20 Ocak 1919 tarihinde oluşturulan ve oluşturulması düşünülen mahkemeler ve yetki alanları şu şekilde kararlaştırılmıştır:

İstanbul Divân-ı Harbi; İstanbul vilâyetiyle Çatalca ve İzmit Livâları, Tekfurdağı Divân-ı Harbi; Edirne vilâyetiyle Kale-yi Sultaniye Livâsı, İzmir Divân-ı Harbi; İzmir vilâyetiyle Antalya ve Menteşe Livâları, Antep Divân-ı Harbi; Adana vilâyeti ile Urfa ve İçel Livâları, Bursa Divân-ı Harbi; Bursa vilâyeti ile Karesi Livâsı, Van Divân-ı Harbi; Van vilâyeti, Beyazıt Divân-ı Harbi; Beyazıt Livâsı, Samsun Divân-ı Harbi; Samsun Livâsı, olarak hudut ve yetkileri belirtilmiştir²⁵⁷.

8 Ocak 1919 tarihinde kurulduğuna yukarıda işaret edilen Edirne Divân-ı Harbi ile Bandırma Divân-ı Harbi, 20 Ocak'ta yapılan bir değişiklikle, görülen lüzum üzerine lağvedilmiştir²⁵⁸.

Hükümet, 25 Aralık 1918 tarihli kararname ile, İdâre-i Örfiyyenin uygulandığı bölgelerde, tehcir sebebiyle suç işleyenler için yukarıda hududunu ve yerini tayin ettiği bölgelerdeki Divân-ı Harb-i Örfileri kurarken, İdâre-i Örfiyyenin uygulanmadığı yerlerde ise suç işleyen; memur, asker, zâbit her kim olursa olsun yargılanmasını Ceza Muhâkemeleri Usulü Kanunu'na göre, adlî mahkemelere bırakmıştır²⁵⁹. 5 Şubat 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ kararına göre de, bu tür bölgelere gidecek tahkik heyeti mıntkasının, on bölgeye taksimi kararlaştırılmıştır²⁶⁰.

²⁵⁷ BOA., BEO., 341346; BOA., MV., 214/25.

²⁵⁸ BOA., BEO., 341493.

²⁵⁹ BOA., ŞD (Şûra-yı Devlet), 284/17; BOA., MV., 249/230; TV., 28 Kanûn-ı Evvel 1334 (28 Aralık 1918), nr., 3430.

²⁶⁰ Nitekim İdâre-i Örfiye uygulanmayan bölgelerde, tehcir sebebiyle yargılanacak olanların mıntkası şöyle düzenlenmiştir: 1. Ankara, Kastamonu, ve Bolu, 2. Trabzon, 5. Konya, Eskişehir, Karahisar ve Kütahya, 6. Sivas, Kayseri ve Yozgat, 7. Erzurum'a tâbi Bayezid Sancağından başka Erzurum Vilâyeti ve mülhakatıyla Bitlis vilâyeti, 8. Diyarbakır ve Mamûratülaziz, 9. Maraş, 10. Zor livası olarak sınırlandırılması. 3. ve 4. mıntkaların lağvedilmesi. Sonra ise, Erzincan livasının ikinci, Trabzon ve Niğde livasının altıncı, Sivas, Kayseri ve Yozgat livasının da birinci Ankara, Kastamonu ve Bolu mıntkasına dahil edilmesi. Birinci mıntkanın da Ankara ve Yozgat olarak sınırlandırılması. Kastamonu vilayetiyle Bolu livasını da ilğa edilecek üçüncü mıntka olarak kabul edilmesi. Zor

Böylece, hem İdâre-i Örfiye'nin uygulandığı hem de uygulanmadığı yerlerde, Ermenilerin sevkı sebebiyle yargılanacak olan kişilerin hangi usul ve mahkemelerde yargılanacağı belirlenmiştir. Ancak ileride de görüleceği üzere, İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfî hariç, diğer şehirlerde kurulan Divân-ı Harbler ancak şeklen teşekkül etmiş olup, herhangi bir ciddi yargılama işine girişmemiştir. Zaten İstanbul dışındaki mahkemeler kurulmuş olsalar bile, hepsine yeterli ölçüde görevli tayin edilememiştir. Hatta Ocak ayının ortalarında kurulan bu mahkemelerin büyük bir kısmına Mayıs sonu gelmesine rağmen memur gitmemiştir. Bu da mahkemenin kurulduğu bölgelerden şikâyetlerin gelmesine sebep olmuştur. Nitekim Samsun Mutasarrıfı Ethem Bey, Dahiliye Nazırı Cemal Bey'e gönderdiği telgrafta bu konudan yakınmaktadır. Ethem Bey, Samsun'a Divân-ı Harb heyeti tayin edildiğini *Takvîm-i Vekâyi* gazetesinden öğrendiğini belirtmiş, ancak bir-iki adliye azasından başka kimse gelmediğini yazmıştır. Bu bakımdan tehcir suçunda suiistimali olanların kimler olduğunun anlaşılamadığını ve bir an evvel gerekli memurların gönderilmesini talep etmiştir²⁶¹.

Ancak bırakın taşrayı, İstanbul'da kurulan Divân-ı Harb-i Örfî de bile ilk bir ay içinde, yazışma işlerini yürütmek için ihtiyaç duyulan onu aşkın kâtip tayin olunamadığı gibi, hademe ve kırtasiye ihtiyaçları bile karşılanamamıştır²⁶².

Fakat İstanbul dışındaki mahkemeler eksiksiz olarak kurulmuş olsalar bile, bu bölgelerde Ermeni işlerine karıştığı iddia olunan kişiler, mahkemenin kurulduğu bölgede bırakılmamış, Tahkik Heyetleri marifetiyle derhal İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfî'ye getirilmişlerdir. Çünkü İstanbul dışında kurulan mahkemelerin hem teknik bakımdan, hem de mevcut siyâsî ve askerî ortam bakımından yargılama yapmasına imkân olmamıştır²⁶³. Ayrıca “suçlu” olduğu farz edilen kişilere şiddetli ve çok acele ceza verilmesini isteyen İtilâf devletleri ve İttihatçı muhalifî kişilerin, İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfî'nin yargılamalarını bile yavaş ve isteksiz bulup, hem mahkeme heyetine, hem de hükümete suçlamalarda buluna-

Sancağında halen İdâre-i Örfîye olmakla beraber adli memur bulunmamasından dolayı lağvedilmesi. BOA., MV., 21/59.

²⁶¹ BOA., DH. EUM. AYŞ., 3/19, lef 13; BOA., DH. EUM. AYŞ., 9/17.

²⁶² *Tasvîr-i Efkâr*, 9 Kanûn-ı Sani 1335 (9 Ocak 1919), nr. 2616.

²⁶³ Nitekim tehcir davalarına bakmak için Antep ve Urfa'da kurulan Divân-ı Harb-i Örfilere ait mahkeme heyeti, bu bölgeden Türk askerinin çekilmesi sebebiyle gidememiştir. Bu yüzden Divân-ı Harb-i Örfî teşkili daha önce Adana'da olduğu gibi lağvedilmiştir. BOA., DUİT., 54/1.7.

rak sık sık değiştirilmelerine sebep olurken, İstanbul dışındaki yargılamalardan memnun olmaları beklenemezdi. Şu da bir gerçek ki, yargılamaların İstanbul'da yapılması, hem göz önünde olması ve hem de gerektiği zaman müdahaleye müsait olması sebebiyledir.

Bu arada Tevfik Paşa hükümeti, İstanbul dışındaki Divân-ı Harb-i Örfilerin nerelerde kurulacağı ve yetkilerinin hangi vilâyet ile sınırlı kalacağı ile uğraşırken, İstanbul'da Mahmut Hayret Paşa'nın reisliğinde kurulan Divân-ı Harb-i Örfi ise, bir an evvel yargılamalara başlayabilmek için kendisine uygun bir mekân aramakla meşgul olmaktaydı. İlk kurulduğunda Harbiye Nezareti'nde, Askerî Tevkîfhânedeki özel bir odada geçici olarak çalışmalarını yürütmüş olan Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi, sonradan Adliye Nezareti'nde daha evvel Cinayet Mahkemesinin faaliyeti gösterdiği özel daireye yerleşerek çalışmalarına başlamıştır²⁶⁴.

4- Bağımsız Yargıçlar Meselesi

Tevfik Paşa hükümeti, bir taraftan İtilâf Devletleriyle Ermenilerin, bir taraftan da iktidara hazırlanan ve intikam hırsıyla hareket eden Hürriyet ve İtilâf Fırkasıyla onu destekleyen basının yoğun baskıları karşısında âdeta ne yapacağını şaşırmıştı. Bu durum karşısında Tevfik Paşa hükümeti, hem hükümetini hem de sanıkları bir nebze koruyabilmek²⁶⁵ için tarafsız ülkelerden ikiye yargıç talep etmişti²⁶⁶. Hükümet, Türklerin zâlim değil, mazlum mevkiinde olduğunu anlatmak istemiştir. Çünkü Ermeni taraftarları, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri kurulmuş olsa bile, Türklerin yargılama sırasında tarafsız davranamayacağı iddialarını devamlı dile getirmekteydiler. Bundan dolayı Tevfik Paşa hükümeti, Hariciye Müstesarı Hikmet Bey vasıtasıyla Avrupa'nın tarafsız ve âdil yargıçlarına müracaat etmiş ve bu konuda verilecek karara razı olunacağını bildirmiştir. Bu amaçla, 13 Şubat 1919 tarihinde tehcirin sebeplerini araştırmak, doğuda meydana gelen kanlı olaylarda Müslüman suçluların ve Ermeni çetecilerinin kendi paylarına düşen sorumluluğun derecesini ortaya çıkarmak ve meseleyi barış yoluyla çözmek üzere, kurulacak komisyona katılmaları için İsveç, Hollanda, İspanya ve Danimarka hükümetlerine bir nota

²⁶⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 30 Kanûn-ı Evvel 1334 (30 Aralık 1918), nr. 2604; *Yeni Gün*, 6 Kanûn-ı Sani 1335 (6 Ocak 1919), nr. 124; *Vakit*, 6 Kanûn-ı Sani 1335 (6 Ocak 1919), nr. 433.

²⁶⁵ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 61.

²⁶⁶ Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 73.

verilmiştir²⁶⁷. Fakat İngilizler Osmanlı Devleti'nin bu teşebbüsünü engellemede gecikmedi. Çünkü tarafsız ülkelerin yargıçıları, Ermenilerin iddialarının aksini ispat edebilirdi. Böylece o güne kadar Ermeni taraftarı kamuoyunun, Osmanlı Devleti'ndeki küçük bir hadiseyi batıya karşı abartılı bir şekilde aktardığı olayların gerçek yüzü ortaya çıkabilir, Türkleri suçlamak için ellerinden büyük bir koz alınmış olabilirdi. Bu tehlikeyi hisseden ve Türkleri Uluslar arası bir mahkemede yargılamak niyetinde olan İngiltere, İstanbul'daki sansür memuru vasıtasıyla Türk notasının ilgili ülkelere gitmesini engellemek istemiş, ancak geç kalındığı için telgrafların çekilmesinin önüne geçememiştir²⁶⁸. Telgrafların adı geçen ülkelere ulaşması üzerine, bu sefer İngiltere ve Fransa ortak çaba sarf ederek, Tevfik Paşa hükümetinin bağımsız yargıçıları ülkeye getirme gayretlerini boşa çıkartmıştır. Böylece bu ülkeler, Osmanlı Devleti tarafından yapılan bağımsız yargıç talebini reddetmişlerdir²⁶⁹. Tevfik Paşa hükümetinin bu konudaki çabalarının boşa çıkması, zaten İttihatçıların yargılanması konusunda yavaş hareket etmekle suçlanan Tevfik Paşa'yı daha da zora sokmuş ve istifasında etken olmuştur²⁷⁰.

B- DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ MAHKEMELERİNİN ÇALIŞMASI

1- Tutuklamaların Başlaması

Tevfik Paşa hükümeti bir yandan Ermeni meselesi dolayısıyla suçlanların bir an evvel tutuklanıp yargılanması için her türlü fiziki hazırlıkları hızla tamamlarken, bir yandan da Ermenilerin sevinde görev alan ve hâlen iş başında bulunan memurları görevden almaktaydı. Tetkiki Seyyiât Komisyonu ise çoktan vazifesine başlamış ve zanlıları tutuklamaya başlamıştı. Sultan Vahdettin de, 23 Kasım 1918 tarihinde Londra'da

²⁶⁷ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 195; Ebuzziyazâde, "Divân-ı Harbin Hükümüne İntizar Ederken", *Tasvir-i Efkâr*, 9 Nisan 1335 (9 Nisan 1919), nr. 2699. Başvurulan ülkeler arasında İhsan Sakarya, B. Şimşir ve E. Uras ve T. M. Göztepe İsviçre'yi de dahil ederken, R. Karacakaya ve K. Gürün'ün eserinde adı geçen ülkenin ismi geçmemektedir. T. M. Göztepe, *Militareke Gayyasında*, s. 102-103; İ. Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 343; B. N. Şimşir, *Malta*, s. 60; E. Uras, *Tarihle Ermeniler*, s. 666; K. Gürün, *Ermeni*, s. 239; Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, İstanbul 2001, s. 158.

²⁶⁸ K. Gürün, *Ermeni*, s. 240; B. Şimşir, *Malta*, s. 62; Arslan Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Dr. Bahaddin Şakir'in Berlin'de Öldürülmesi ve Ermeni Tehciri Meselesi", *Uluslar arası Türk-Ermeni Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001*, Bildiriler, İstanbul 2001, s. 315.

²⁶⁹ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 245; R. Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni*, s. 162; Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 73.

²⁷⁰ *Journal d'Orient* gazetesinden aktaran; *Hadisat*, 10 Mart 1335 (10 Mart 1919), nr. 74.

yayımlanan **Daily Mail** gazetesi muhabiri G. Ward Price'a verdiği beyanatta; Ermeniler hakkında reva görülen muameleleri büyük bir üzüntü ile öğrendiğini, bu çeşit olaylara yol açanların en ağır şekilde cezalandırılması için derhal inceleme ve araştırma yapılması emrini verdiğini söyleyerek, kendisinin ve babasının ne kadar İngiliz hayranı olduğunu da ilave etmiştir²⁷¹. Sultan Vahdettin'in, suçluların cezalandırılacağı yönündeki bu beyanatu, birçok masum insanın canının yanmasına başlangıç teşkil etmiş ve bu mülâkattan sonraki günlerde tutuklamalar hızla artmıştır. Bu beyanattan evvel gerçekleşmiş ve tespit edebildiğimiz ilk tutuklama, 5 Kasım 1918 tarihinde Diyarbakır eski valisi Reşid Bey'dir²⁷². Hükümet aynı günlerde vilâyetlere de emirler göndererek, tehcir ve benzeri konularla ilişkisi olanların tutuklanmasını istemiştir²⁷³. Daha sonraki günlerde bu tutuklamalar artarak devam etmiştir. Meselâ; 2 Aralık'ta Mamûratülaziz valisi Sabit Bey'in²⁷⁴, 16 Aralık'ta ise Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in²⁷⁵ tutuklandıkları anlaşılmaktadır. 21 Aralık'ta da, Ereğli Kazası Kaymakamı Şevki Bey azledilmiştir²⁷⁶. Ahmet Emin Yalman, ilk tutuklamalar hakkında bilgi verirken; 31 Kasım 1918'de, 150 kadar İttihatçının evinin dehşet yaratacak bir hava içinde abluka edildiğini ve sonra tutuklamaların başla-

²⁷¹ Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının*, s. 448; M. T. Gökbilgin, *Millî Mücadele*, s. 15; S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 97.

²⁷² Dr. Reşit Bey 1872 yılında Kafkasya'da doğmuştur. Mekteb-i Tıbbiye'de kurulan ve daha sonra İttihat ve Terakki adını alacak İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. Çeşitli yerlerde doktorluk görevlerinde bulunduktan sonra, I. Dünya Savaşı'nın en karışık döneminde Diyarbakır ve Ankara valiliklerinde bulundu. Özellikle Diyarbakır valiliği esnasında buradaki Ermenilerin faaliyetlerine yakından vakıf oldu. Bu olaylarla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Doğu'daki Ermeniler aleyhimize öylesine kışkırtılmış ki, şayet yerlerinde bırakılsaydı, çevrede bir tek Türk ve Müslüman yaşadığını görmek imkânsız olacaktı". Dr. Reşit, Lice Kaymakamı ve Beşiri Kaymakam vekilini öldürtmenin yanında, Ermeni "tehciri" ve "katliamı" ile suçlanarak, 5 Kasım 1918 tarihinde tutuklanmıştır. Bekirâğa Bölüğü'nde devamlı baskılara maruz kalıp, savunma dahi yaptırılmaması sonucu, hamama götürülürken otomobille kaçılır. Fırarından yaklaşık on gün sonra, Beşiktaş civarında içlerinde Ermenilerin de bulunduğu polisler tarafından etrafı sınırlar. Yakalanacağını anlayınca da, teslim olmamak için kendi tabancası ile intihar eder. Dr. Reşid Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. N. Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid*; A. Mehmetefendioğlu; *Dr. Reşid Bey'in*; C. Bayar, *Ben de*, 5, s. 1524; *Tasvir-i Efkâr*, 8 Şubat 1335 (8 Şubat 1919), nr. 2646.

²⁷³ *İkdam*, 6 Teşrin-i Sani 1334 (6 Kasım 1918), nr. 7807.

²⁷⁴ *Vakit*, 2 Kanûn-ı Evvel 1334 (2 Aralık 1918), nr. 400.

²⁷⁵ N. Bilgi, *Mehmed Kemal Bey'in*, s. 93.

²⁷⁶ *TV*., 21 Kanûn-ı Evvel 1334 (21 Aralık 1918), nr. 3423.

dığını belirtmektedir. Ayrıca halk arasında, tutuklananların, 1500-2000 kişilik listelerin başındaki kimseler olduğu söylenmekteydi²⁷⁷.

Hükümet, neredeyse tüm mesaisini tehcir meselesine tahsis etmiş olduğu halde, yine de işlerin yavaşlığı sebebiyle eleştirilmekten kurtulamamıştır. Nitekim, Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey, Ermeni işlerinin yavaşlığı dolayısıyla kendisine yapılan eleştirilere cevap verirken; Dahiliye Nezâretine yöneltilen şikâyetleri anlayamadığını, çünkü Dahiliye Nezâretinin üzerine düşen görevi yaptığını belirtmiştir. Kendi vazifesinin, sadece “*tehcir ve teb'id*” işlerinde memurlardan sorumlu olanları ortaya çıkarmak ve bunları ait olduğu mahkemeye sevk etmek olduğunu belirten Mustafa Bey, ayrıca Mazhar Bey başkanlığında oluşturulan komisyonun gerekli soruşturmayı yaptığını ve şimdiye kadar yirmi iki takım tahkikat evrakını hazırlayarak Divân-ı Harbe gönderdiğini de ilave etmiştir²⁷⁸. Tahkik Heyeti reisi Mazhar Bey de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği tezkerede, yaptığı araştırma sonucu, Ermeni işlerinden sanık bulunanların isimlerini kapsayan bir defteri, Divân-ı Harbe verilmek üzere Harbiye Nezareti'ne sunduğunu belirtmiştir. Defterde, muhtelif sınıftan memurların derecelerine göre isimlerinin yazılı olduğunu da ilave etmiştir²⁷⁹. Bunun yanında, tehcir suçlusu olarak ihbar edilenler ya Tahkik Heyetleri vasıtasıyla İstanbul'a getiriliyor ya da eğer aranan kişi bulunmuyorsa mahallî jandarma kuvvetlerine gizli bir şifre ile bildirilip tutuklanması ve firarına meydan verilmemesi sağlanıyordu²⁸⁰.

Artık bundan sonra Dersaâdet Divân-ı Harb-i Örfisi, Tahkik Heyetlerinin kendilerine gönderdiği evrakları inceleyip, gerekli gördüğü kişileri tutuklamaktadır. Trabzon tehcirinden suçlu bulunan Acente Mustafa, eski valilerden Muammer, Atıf ve Memduh Beyler, Yozgat Jandarma Tabur Kumandanı Tevfik Bey, eski Bursa valisi Ali Osman Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti Bursa murahhası Konyalı İbrahim ve Belediye reisi

²⁷⁷ A. E. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 409-410.

²⁷⁸ *Vakit*, 3 Kanûn-ı Sani 1335 (3 Ocak 1919), nr. 431.

²⁷⁹ BOA., BEO., 341158.

²⁸⁰ BOA., DH. KMS., 49-1/53.

Ahmet Muhtar Beyler başta olmak üzere, 9 Ocak 1919 tarihi itibarıyla 130 kişi tutuklanmıştır. Suçlu olduğu kabul edilen diğer şahısların ise, isimleri liste yapılarak tutuklanması kararlaştırılmıştır²⁸¹. Tutuklananların gönderildiği yer ise meşhur Bekirağa Bölüğü'dür²⁸². Fakat Tevfık Paşa, Sadaretinin başlangıcında ilk tutuklamalara girişirken, nazırların yargılanması işi meclisin kuracağı Divân-ı Âli'ye ait olduğundan, Kanûn-ı Esasi'nin bu konudaki hükmüne uymuş, daha çok vükelâ haricindeki İttihat ve Terakki ileri gelenlerini tutuklamıştır²⁸³.

²⁸¹ *Vakit*, 9 Kanûn-ı Sani 1335 (9 Ocak 1919), nr. 436; *Tasvir-i Efkâr*, 9 Kanûn-ı Sani 1335 (9 Ocak 1919), nr. 2616.

²⁸² Bekirağa Bölüğü; Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında, İstanbul'un Beyazıt semtinde, "dâire-i umûr-ı askeriye" ibaresi yazılı büyük bir kapı ile girilen (Bugün İstanbul Üniversitesi'nin ana girişidir) Harbiye Nezareti'nin arkasına tesadüf eden iki katlı taş bir bina idi. Sultan Murat zamanında "eski saray" adını taşıyan bu binaya sonraları Hassa ordusu yerleşmişti. Üst katta Hassa Müşirliği Makamı, Erkân-ı harbiye Riyaseti ve Levazım Şubesi bulunurdu. Alt katında da inzibat bölüğü zabıt ve efradı ikamet ederdi. II. Abdülhamit devrinde bu binaya "Bekirağa Bölüğü" denilirdi. Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Haz. Samih Nafiz Tansu, İstanbul 1990, s. 190. Burası, siyasi suçluların özellikle konulduğu bir yer olmakla beraber; hırsızlık, eşkıyalık yapanların da kaldığı bir yer olmuştur. Süleyman Sırrı, *Bekirağa Bölüğünde Neler Gördüm?*, İstanbul 1993, s. 31. Bu hapishaneye ismi verilen Bekirağa ile ilgili, oğlu şu bilgileri vermektedir: Bekir Ağa, 1817 yılında Aydın'ın Bayındır Kasabası'nda doğmuştur. Gençlik yıllarında cesur ve çok güçlü olduğu anlaşılan Bekir Ağa, silahlı bir vukuat üzerine dağa çıkmıştır. Daha sonra ise, teslim olup askere gitmiştir. Askerde gösterdiği başarılar üzerine rütbe ve nişanlar verilmiş, binbaşılığa kadar terfi etmiştir. Bu başarılar Bekir Ağa'ya hapishane müdürlüğünü kazandırmıştır. Hatta Abdülaziz devrinde, İstanbul'daki bir askerî tören esnasında Serasker Paşa Bekir Ağa'yı Fransız generaline: "Ordumuzun en kahraman zabıtlarından biri diye takdim etmiştir". Ahmet Hamdi Tanyeli, "Meşhur Bekirağa ve Bölüğü", *Tarih Hazinesi*, 1/1, İstanbul 1950, s. 90. Bekir Ağa, Askerî Tevkîfhâne olarak kullandığı dönemde bölükten yetişmiş, cüssesi ve bünyesi kuvvetli bir şahıs olarak görev yapmıştır. Okuma ve yazma bilmeyen bir zabıt olduğu, eline düşenlere zulüm ve işkence yapmasıyla anıldığı aktarılmaktadır. Vefatından sonra da Bekir Ağa'nın metodları bu hapishaneye miras kaldığı için bu adla anılagelmıştır. Mütareke döneminde de İttihat ve Terakki Partisi'nin tüm ileri gelenleri burada tutuklu kalmıştır. Mümin Yıldıztaş, *Mütareke Döneminde Suç Unsurları ve İstanbul Hapishaneleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1997, s.19-20. Mütarekeden sonra Bekirağa Bölüğü'ne konulan tutuklular ile ilgili istatistik bilgileri verilirken, 18 Ekim 1919 tarihindeki tablo şudur: Siyasi meselelerden dolayı getirilerek tutuklananlar toplam 321 kişidir. Bunlardan mahallinde davaları görülmek üzere 29 kişi Bursa, Yozgat ve Tekfurdağı'na sevk olunmuştur. 1 kişi (Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey) idam edilmiştir. 3 kişi mahkum olmuş, Dr. Reşit Bey, Küçük Talat Bey ve Halil Paşa olmak üzere 3 kişi firar etmiştir. 1 kişi de ecclî ile ölmüştür. 19 kişi doğrudan doğruya, 29 kişi kefalet-i şahsiye ile, 4 kişi kefalet-i nakdiye ile, 1 kişi de emr-i şifahi üzerine tahliye olmuştur. Siyasi meseleden dolayı tutuklu olanların sayısı 40 kişidir. Siyasi olmayan meselelerden dolayı tutuklu olanlarla birlikte Bekirağa Bölüğü'nün mevcudu 167 kişidir. (Bu rakamlara yukarıdaki tarihten sonraki idam, mahkumiyet veya tutukluluk durumları dahil değildir) *Alemdar*, 14 Teşrin-i Evvel 1335 (14 Ekim 1919), nr. 303.

²⁸³ *Halil Menteşe'nin*, s. 234.

Bu arada İttihat ve Terakki Partisi hükümetlerinde nazırlık görevinde bulunmuş olanların, yukarıda da işaret edildiği gibi, Meclis-i Mebusan tarafından oluşturulan Beşinci Şube'deki sorgulamaları devam etmekteydi. Zaten bu kişiler, başka türlü yargılanacaklarına ihtimal dahi vermiyorlardı Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey (Menteşe), Karesi Mebusu Hüseyin Haşim Bey, İstanbul Mebusu Ahmet Nesimi Bey gibi Beşinci Şubede sorgulanan bazı eski nazırların mebusluk görevleri ise sürmekteydi. Dolayısıyla haklarında ithamlarda bulunulan bu kişilerin mahkeme yerine Divân-ı Âli'de yargılanmak istemeleri Meclis-i Mebusan'da şikayetlere sebep olmuştur. Çünkü Divân-ı Âli'de tahkikat görevini yapacak mebusların eski İttihatçılar olacağı düşünülmekteydi. Hem bu kaygılar, hem de meclisin yapısı konusunda işgal devletlerinin baskısı, meclise karşı olan tavrı etkilemiştir. Özellikle İngiltere'nin, çoğunluğu "İttihatçı" diye meclisi seçilmiş kabul etmemesi yönündeki düşünceleri ile Sultan Vahdettin'in bu konudaki eğilimleri birleşmiş ve Meclis-i Mebusan 21 Aralık 1918 tarihinde kapatılmıştır²⁸⁴.

Böylece Tevfik Paşa, İtilâf Devletleri'nin meclisin kapatılması yönündeki baskı ve isteklerini yerine getirmekle işgalcilerin müdahalesine kapı aralamış oldu. Bundan sonra İtilâf Devletleri, İttihatçıların daha hızlı bir şekilde cezalandırılması konusunda Tevfik Paşa kabinesi üzerindeki baskılarını arttırdılar²⁸⁵. Bu baskılara İttihatçı karşıtı basın da katılmasıyla, hükümet çok yönlü bir saldırı altında kaldı²⁸⁶.

Tevfik Paşa hükümetinin bir taraftan İttihatçılara yönelik tutuklamaları ve Divân-ı Harb-i Örfileri kurması, bir taraftan da tehcirden dönen Ermenileri evlerine yerleştirip mallarını iade etmesi İtilâf Devletlerini tatmin etmedi. Bilâkis, işgalciler devletin haysiyetini rencide eden hareketlerini her geçen gün arttırdılar. Buna karşılık özellikle padişah, olanlara tavır koymak şöyle dursun, hükümetin ataletinden şikayet edercesine daha çok İngilizlere yaklaşmaktaydı. Padişah, kendisini ziyaret eden ve uzun yıllar Türkiye'de yaşamış bir İngiliz'e, mevcut kabineyi değiştirmek

²⁸⁴ MMZC., 29. İnikad, s. 363; A. F. Türkgeldi, *Görüp*, s. 168-169.

²⁸⁵ A. H. Mithat, *Hatıralarım*, s. 326-327.

²⁸⁶ Y. Nadi, *Anıları*, s. 13.

istediğini belirtmiş ve ayrıca İngilizler kimi isterlerse cezalandıracağı taahhüdünde bulunmuştur²⁸⁷. Böylece bir müddet sonra başlayacak olan yargılamaların hangi istikamette yürüyeceği de ortaya çıkıyordu. Baskılardan bunalan Tevfik Paşa hükümeti, 12 Ocak 1919 tarihinde istifa etmek zorunda kaldı²⁸⁸.

Bu istifa üzerine hükümeti kurma görevi, 13 Ocak 1919'da ikinci kez Tevfik Paşa'ya verildi²⁸⁹. Fakat kabinede yapılan değişiklik kamuoyunda büyük bir hayal kırıklığı meydana getirdi. İdarî ehliyetsizliği ve İttihatçılara karşı tutumu yüzünden en çok eleştirilen nazırlar kabinede yerlerini korurken, diğerleri değiştirildiler. Özellikle Evkâf Nazırı İzzet Bey'in Dahiliye Nezareti'ne de vekâlet etmesi, hem hükümet ile Vahdettin'in, hem de İngilizlerin, İttihatçıları hemen ve ağır bir şekilde cezalandırma konusundaki isteklerini karşılayacağına kuvvetli bir delil olarak görüldü. Cavid Bey bu değişikliği, “*büsbütün mâkûs şekilde olmuş*” dedikten sonra, en fazla suçlanan iki nazıra, mükâfat olarak birer nezaret daha verildiğini ve hakkın üstün geleceğini beklerken, şerrin üstün gediğini söylemiştir. Sadrazam Tevfik Paşa'nın rehberinin kim olduğunun belli olmadığını ifade eden Cavid Bey, hükümetin tüm icraatına sarayın hakim olduğunu düşünmüştür. Cavid Bey ayrıca, halkın namuslu dediklerini alıp, namussuz dediklerini muhafaza etmenin, nasıl bir zihniyetin kârı olduğunu da sormadan edememiştir²⁹⁰. İzzet Bey'in en fazla eleştiri ve hücumu uğrayan nazır olmasının sebebi, onun şahsı ve liyakati hakkında ileri sürülen olumsuz düşüncelerdi²⁹¹. İttihatçılara karşı takındığı tavır da, bu iddiaların haklılığını göstermiştir. Çünkü İzzet Bey'in, İttihatçıları cezalandırma konusundaki arzuyu karşılayacak birisi olmasının yanında, hükümet ile İngilizler arasında “özel elçi” gibi bir görev üstlenmesi de dikkat çekmiştir. Nitekim, İzzet Bey **Neologos** gazetesine verdiği demeçte; mahkeme-

²⁸⁷ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 144-145.

²⁸⁸ *TV.*, 14 Kanûn-ı Sani 1335 (14 Ocak 1919), nr. 3445.

²⁸⁹ A. F. Türk geldi, *Görüş*, s. 179; *TV.*, 14 Kanûn-ı Sani 1335 (14 Ocak 1919), nr. 3445; S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 148.

²⁹⁰ Cavid Bey, *Mülareke Devrinin*, s. 102-103.

²⁹¹ Nitekim Türk geldi Padişah'a; üç ay kadar valilikten başka bir idarî görevde bulunmamış ve orada da iyi bir intiba bırakmamış olan bir kişinin böyle mühim bir zamanda Dahiliye Nezareti'ne tayininin doğru olmayacağını arz etmiştir. Ayrıca Türk geldi, eniştesi Kürt Mustafa Paşa'yı Divân-ı Harb-i Örfî'ye aza tayin ettirmesini, memlekete olan “*hidamât-ı bergüzdâsine bir numûne teşkil eyler*” diye yorumlar. A.F. Türk geldi, *Görüş*, s. 164-165.

lerin bir an evvel başlaması için, tutuklu olan İttihatçılar hakkında şikâyetleri olanların acele etmesini isteyerek, “*emr-i adâletin haklarında pek şedit olacağını*” beyan etmiştir. Ayrıca, “*câniler hakiki Müslüman değil, dönmedirler*” yollu garip bir ifadede bulunmuştur²⁹². İzzet Bey’in sık sık İngiltere Sefarethanesinde Baş Tercüman Ryan ile görüşmesi, emirleri doğrudan İngilizlerden aldığı konusundaki düşünceleri güçlendirmiştir. Nitekim, Muhletit Mütareke Komisyonu Reisi Galip Kemali (Söylemezoğlu); İzzet Bey Dahiliye Nazırı iken, ne vakit İngiltere Sefarethanesine gitsem, İzzet Bey’i Baş Tercüman Ryan’ın yanında yahut kapısında nöbet beklerken görürdüm, demektedir²⁹³. Ayrıca, Dahiliye Nazırı Vekili İzzet Bey’in, tutuklu listelerinin hazırlanmasında İngilizlerle birlikte çalışması da, onun hakkındaki bu düşünceleri pekiştirmektedir²⁹⁴.

a- Dr. Reşid Bey’in Fırarı

Bu arada, bir yandan tutuklamalar devam ederken, diğer taraftan İngilizlerin hükümet üzerindeki baskısını artıracak ve tutuklamalara hız verecek önemli bir olay cereyan etmiştir. Bu olay, 4 Kasım 1918 tarihinden beri tutuklu bulunan Diyarbakır eski valisi Dr. Reşid Bey’in 25 Ocak 1919 günü Bekirağa Bölüğü’nden kaçmasıdır²⁹⁵. İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserinin idam edilmesini beklediği bir kişinin fırarı, İtilâf devletlerine meydan okuma şeklinde değerlendirilmiş ve bunun içinde hükümetin parmağı olduğu düşünülmüştür²⁹⁶. Çünkü 20 Ocak 1919 tarihinde Bekirağa Bölüğü’ne gelen İngiliz, Fransız ve Yunan zabıtlarından oluşan bir heyet, bazı gayrimüslim mahkûmları tahliye ettirdikten sonra Reşid Bey’in odasına gelmişler, ismini ve hüviyetini sormuşlardır. Kimliğinin anlaşılması üzerine, “*İnşallah ilk birinci sen asılacaksın*” deyip gitmişlerdir²⁹⁷. Dolayısıyla Dr. Reşid’in idamında bu kadar ısrarcı oldukları halde, onun da kaçması, İngiliz Yüksek Komiserini çok kızdırmıştır²⁹⁸. İngiliz Yüksek Komiseri, Mr. Ryan’ı hemen Sadrazam Tevfik Paşa’ya

²⁹² *Tasvîr-i Efkâr*, 3 Şubat 1335 (3 Şubat 1919), nr., 2643.

²⁹³ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros’tan Mudanya’ya*, 1918-1922, İstanbul 1939, s. 94.

²⁹⁴ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 154-156.

²⁹⁵ BOA., DH. İ. UM, 19/4-1/58, lef, 1; Dr. Reşid Bey’in, s. 92; N. Bilgi, Dr. Mehmed Reşid, s. 34.

²⁹⁶ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 47.

²⁹⁷ Dr. Reşid Bey’in, s. 91.

²⁹⁸ Cavid Bey, *Mütareke Devrinin*, s. 126.

yollayıp bu olaydan bizzat sadrazamı sorumlu tutmuşlardır. Ryan aynı zamanda Mütareke Komisyonu Reisi Galip Bey'e de gelerek hiddetli bir şekilde olayı protesto etmiştir. Galip Bey'in; üzülecek bir olaydır, ancak dünyanın her tarafında böyle şeyler olabilir. Fırarî takip ediliyor, mutlaka yakalanacaktır, demesi üzerine, Baş Tercüman Ryan; böyle şeylerin sadece Türkiye'de olacağını, Askerî Tevkifhaneden kimsenin kaçamayıp, Reşid Bey'i hükümetin bilerek kaçırttığını ve bu olaydan bizzat Sadrazamı sorumlu tutacaklarını belirtmiştir²⁹⁹.

Hükümet, İngiliz Yüksek Komiserliğinin hakarete varan bu muamelesi karşısında kendisini güçlü bir baskı altında hissetmiş ve konuyu Meclis-i Vükelâ'ya taşımıştır. Burada konu saatlerce tartışılarak Dr. Reşid Bey'in tutuklanması için gerekli yerlere emirler verilmiştir. Meclis-i Vükelâ'da oluşan düşünce, İttihat ve Terakkinin gücünün hâlâ devam ettiği yönünde olmuştur³⁰⁰.

Dr. Reşid Bey'in kaçmasının, İtilâf Devletleri arasında uyandırdığı büyük öfkeyi dikkate alan hükümet, fırarının yakalanmasıyla elde edeceği prestiji hesaba katmış ve ele geçirilmesi için ödül vaadiyle hemen harekete geçmiştir. Dahiliye Nazırı Vekili İzzet Bey, Dr. Reşid'in kaçtığı aynı gün; İzmit mutasarrıflığına, Karamürsel, Yalova, Gebze, kaymakamlıklarına “*gayet müsta’cel*” ibareli şifreler göndermiştir. İzzet Bey şifresinde; Diyarbakır eski valisi Dr. Reşid Bey'in “*bugün*” firar ettiğini ve sayılan bölgelere doğru deniz yolu ile gideceğinin tahmin edildiğini belirterek, karaya çıktığı anda tutuklamalarını önemle belirtmiştir. İzzet Bey ayrıca, Reşid Bey'i yakalayacak olanların ikramiye ile taltif edileceğini de ilave etmiştir³⁰¹. Ancak Dahiliye Nezareti'nin bu şifrelerine verilen cevaplarda; görevlilerin yanlış bilgilendirildiği anlaşılmıştır³⁰². Nitekim, Gemlik Mül-

²⁹⁹ Galip Bey, Mr. Ryan ile arasında geçen konuşmanın devamını naklederken; “Bir zabıta olayı olan firardan dolayı koskoca Sadrazam'ı sorumlu tutmanın ne mümkün ne de münasip olacağını” söylemiştir. Ayrıca, “bu şartlar altında İstanbul'da idâre-i hükümet mesuliyetini üzerine alacak bir heyet bulamazsınız deyince, Mr. Ryan hiddetle; ‘merak etmeyin İstanbul'u boş bırakmayız. İdare edecek bir hükümet buluruz’ deyip gitmiştir. Hakikaten bir müddet sonra Damat Ferit geldi.” G. K. Söylemezoğlu, *Başımızca*, s. 39-40.

³⁰⁰ *Vakit*, 1 Şubat 1335 (1 Şubat 1919), nr. 459; *Dr. Reşid Bey'in*, s. 100.

³⁰¹ *BOA., DH. İ. UM.*, 19/4-1/58, lef, 1.

³⁰² Dr. Reşid Bey hatıralarında, Bekirâğa Bölüğü'nden kaçtıktan sonra, tam istediği ölçüde olmasa da bazı yakınlarının desteğiyle gizlendiğini anlatmaktadır. Bunlar arasında ismini vermek istemediği bir de(S) den bahsetmekte ise de; bu kişinin pek de güvenilir birisi olmadığını ve kendisini çeşitli yalanlarla aylardır atlattığını yazmaktadır. İhbar bile edebileceğini düşünür. *Dr. Reşid Bey'in*, s.

kiye Müfettişinin 1 Şubat 1919 tarihli cevabında; Reşid Bey'in bir gemi ile Marmara sahillerine çıkarak, Bandırma, Manyas, Gönen ve Karacabey havalisindeki Çerkezlerin içinde saklandığına³⁰³ dair kuvvetli ihtimalden bahsedilmektedir³⁰⁴. Dahiliye Nazırı bu istihbârat üzerine; bu sefer Karesi, Çatalca, Tekfurdağı, Gelibolu ve Kala-i Sultaniye mutasarrıflıkları ile Hüdâvendigâr vilâyetine acele şifreler gönderir. Osmanlı zabıtalara ilâveten, Ermeni ve Rumlar da Reşid Bey'in yakalanması için destek vermekteydiler³⁰⁵. Bu çok yönlü takibat sürerken İzzet Bey amacına ulaşmış ve ilgili bölgelere 5 Şubat 1919 tarihli şu şifreyi bildirmiştir: “*Doktor Reşid müntehiren (intibar etmiş olarak) derdest edilmiştir*”³⁰⁶. Böylece Dr. Reşid Bey sıkı takip edildiğini ve yakalanacağını anlayınca, “*hükümetin oyunağı, düşmanlarının eğlencesi olmamak için*”³⁰⁷ intiharı tercih etmiştir.

Reşid Bey, intiharından iki ay evvel kendisini hapisshane ziyaret eden *Tasvir-i Efkâr* gazetesi muhabirine verdiği beyanatta; eğer bu millete isnat olunan suçlar, yalnız kendi vücudunun ortadan kaldırılmasıyla giderilecekse, bir dakika bile tereddüt etmeyip, intihar etmekten çekinmeyeceğini söylemiştir. Bu ifadeler, Reşid Bey'in intihara hazır olduğu şeklinde değerlendirilmiştir³⁰⁸. Bu intihar olayı ile, hükümetin Amiral Calthorpe'a verdiği yakalama sözü yerine gelmiş, İngiliz Yüksek Komiseri

93. Fakat Reşid Bey'in intihar etmesinden sonra; İstanbul Muhafızlığının bir başarı karşılığı olarak, Teşkilât-ı Mahsûsa Teşrifatçısı yüzbaşı Sadeddin Bey'e bir ikramiye vereceği anlaşılmaktadır. Ancak Polis Müdürlüğü bunu duyunca, adı geçen kişinin Dr. Reşid Bey'i Sarayburnu karşısındaki bir konakta sakladığını bildirmektedir. Üstelik bu kişinin verdiği bilgilerde, hedef saptırmayı amaçladığının yeni anlaşıldığına dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla bu kişinin cezalandırılması gerektiğini belirtmişlerdir. BOA., DH. İ. UM. 19/4-1/58, lef, 6. Sadettin Bey'in bir taraftan polisten ikramiye alacak hizmetler görmesi, bir taraftan da Reşit Bey'i saklayıp polise yanlış bilgiler sızdırması, bu işleri menfaat karşılığı yapan birisi olduğu izlenimini vermektedir. Reşit Bey'in hatıratında ismini (S) olarak belirttiği kişi, belki de bu konularda tecrübeli olduğu anlaşılan Teşkilât-ı Mahsûsa'da çalışmış yüzbaşı Sadeddin olabilir.

³⁰³ Dr. Reşit Bey'in Çerkezlerin içinde saklandığı istihbaratına ilâveten, o günlerde bu firar işinin Çerkezler tarafından gerçekleştirildiği de iddia edilmekteydi. Halbuki Reşit Bey hatıralarında bunu inkâr ettiği gibi, bilâkis onları hissizlikle suçlamaktadır. N. Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid*, s. 139; *Dr. Reşid Bey'in*, s. 96.

³⁰⁴ BOA., DH. İ. UM., 19/4-1/58, lef, 2.

³⁰⁵ *Dr. Reşid Bey'in*, s. 101.

³⁰⁶ BOA., DH. İ. UM., 19/4-1/58, lef, 3.

³⁰⁷ C. Bayar, *Ben de*, V, s. 1524.

³⁰⁸ *Vakıf*, 2 Kanûn-ı Evvel 1334 (2 Aralık 1918), nr. 400; *Tasvir-i Efkâr*, 8 Şubat 1335 (8 Şubat 1919), nr. 2646.

de önemli bir firarînin bu şekilde ele geçmesinden dolayı sevinmiştir³⁰⁹. Damat Ferit Paşa da iktidara geldiği zaman, Dr. Reşid'in ölü olarak da olsa ele geçirilmesinde emeği geçenlerin "hizmetini" unutmayacak ve onları çeşitli nişan ve madalyalarla ödüllendirecektir³¹⁰.

b- Önde Gelen İttihatçıların Tutuklanması

Tevfik Paşa hükümeti, 30 Ocak 1919 Çarşamba gecesi İttihatçılara yönelik geniş çaplı bir tutuklama hareketine karar vermiştir. Gece geç saatlere kadar süren toplantı sonunda verilen bu karar üzerine Polise, İstanbul Muhafızlığına ve Jandarma Kumandanlığına hemen hareket edilmesi emri verilmiştir. Bu emrin verilmesinde, Dr. Reşid Bey'in kaçmasıyla, İttihat ve Terakki Partisinin etkisinin hâlâ sürdüğü, iç asayiş bozmak için gizli tertibat yapmakta oldukları ihbarları etkili olmuştur. Nitekim, Dahiliye Nazırı Vekili İzzet Bey *Moniteur Oriental* gazetesine verdiği demeçte; tutuklananlar hakkındaki iddiaların kesin olduğunu ve adaletin yerini bulacağını söylemiştir. Diğer taraftan İzzet Bey, kamuoyunun ve İtilâf Devletlerinin, suçluların cezalandırılmalarını istediklerini de belirtmek suretiyle, hükümetinin bu konudaki iradesini ortaya koymuştur³¹¹. İzzet Bey başka bir gazeteye verdiği beyanatta ise, "*İttihatçılar perde arkasında hâkim bir rol oynuyorlardı. Bu ahvâle karşı kollarını kavuşturmuş seyirci gibi duramazdık. Kabine ihtimal ki geç hareket etmiştir. Firar etmelerinden korktuğumuz için kimseye bir şey sezdirmeden tevkiif ettik. Bu tevkiifattan sonra kabinenin mevkii her vakitten ziyade artmıştır*"³¹², demiştir.

Gece yarısı ani bir baskınla tutuklananlar; nazırlık yapmış ve devletin önemli kademelerinde görev yapmış önde gelen İttihatçılardır. Basına yansımış olan 32 kişilik liste içinde Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat, İâşe Nazırı Kemal Bey, Meclis-i Mebusan eski reisi Hacı Adil Bey, İstanbul Mebusu Karasu Efendi, Meclis-i Mebusan eski Birinci Reisi Vekili Hüse-

³⁰⁹ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 49.

³¹⁰ Bu başarıdan dolayı ödül alanlar şunlardır: "Firarı Dr. Reşid'in takip ve derdestinde muvafakiyetleri görülen İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi müfettişlerinden Refik ve Emrâz-ı Zühreviye Hastahanesi tabiplerinden Hüseyin Beyler'e Dördüncü Osmanî ve müdüriyet-i mezkûre birinci sınıf memurlarından Said Efendi'ye Beşinci Mecidi nişanı ve üçüncü sınıf memurlardan Pangaltı komiseri muâvini İhsan Efendilere liyakat madalyası itâ kılınmıştır." *TV.*, 16 Nisan 1335 (16 Nisan 1919), nr. 3527.

³¹¹ *Vakit*, 1 Şubat 1335 (1 Şubat 1919), nr. 459.

³¹² *Yeni Gün*, 3 Şubat 1335 (3 Şubat 1919), nr. 151.

yin Cahit (Yalçın), Merkez-i Umumi azasından Ziya Gökalp Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i Umumisi Midhat Şükrü (Bleda) gibi isimler vardır³¹³. Gerçekte bu kişilerin tutuklanması pek intikamcı bir şekilde cereyan etmiştir. İzmir Valisi Rahmi Bey'i üzerini değiştirmesine bile fırsat vermeden pijamasıyla karakola götürmüşlerdir. Midhat Şükrü Bey'in evine gelen sivil polisler ise, kapı açılır açılmaz içeri dalmışlar ve içeride bulunan hanımı ve hizmetçileri korkutarak bayılmalarına sebep olmuşlardır³¹⁴. Bazıları ise, polise direnmek istemiş ise de zorla götürülmüşlerdir. Hatta Lazistan mebusu Sudi Bey, kendisini zorla götürülen polise; “*elbet bize de sizî tevkif etmek sırası gelecektir*”, diye mukabelede bulunarak teslim olmuştur³¹⁵. Hükümet İttihatçıları sadece tutuklamakla kalmamış, onların bankalardaki paralarına ve gayrimenkul mallarına da el koymuştur³¹⁶. Ayrıca İttihat ve Terakki Partisinin kendisini feshettikten sonra kurulan Teceddüt Fırkasına devrettiği mallar da el konulmaktan kurtulamamıştır³¹⁷.

Tutuklular arasında ilginç bir sima vardır ki, o da İttihat ve Terakki Partisi'nin İstanbul mebusluğunu yapmış olan Yahudi asıllı Karasu Efendi'dir. İttihat ve Terakki Partisi'nin eğer bir suçu varsa, onun da iştiraki

³¹³ Basına yansıyan diğer isimler ise şunlardır: Karasi Mebusu Hüseyin Kadri Bey, Erzurum Mebusu Hüseyin Tosun Bey, Bursa Mebusu Rıza Bey, Lazistan Mebusu Sudi Bey, İzmir valisi Rahmi Bey, Teceddüt Fırkası Meclis-i İdare azasından Tevfik Rüşdü Bey, Diyarbakır valisi Bedrettin Bey, Muhacirin idaresi müdür muavini Veli Necdet Bey, İttihat ve Terakki murahhaslarından Ferid Bey, Esnaf Cemiyeti kâtib-i umumisi Selahaddin Bey, Merkez-i Umumi katiplerinden Salim Bey, Polis Müdüriyeti kısm-ı siyasi müdürü Tevfik Hadi Bey, Boğazlıyan Kaymakamı Faik Bey, Enver Paşa'nın kethüdası Derviş Efendi, Edirne mebusu Hacı Adil Bey, Erzurum mebusu Vasfi, Müdür Hüseyin Tosun, Bursa mebusu Rıza Bey, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi azasından Dr. Rusuhi, Teceddüt Fırkası azasından Dr. Tevfik Rüşdü, Esnaf Cemiyetleri reisi Memduh Şevket, eski nazır Haşim Bey'in biraderi Selahattin, Diyarbakır valî vekili Bedreddin, İstanbul Defterdarı Fazıl, Rüşumat müdürlerinden Salim, Darulfünun rıyaziye muallimlerinden mühendis Şakir, Muhacirin müdüriyeti muavinlerinden Veli, memur Selahaddin. Askerî şahsiyetler ise şunlardır: Süleyman Numan, Mahmut Kâmil Paşalar, Cevad ve Vasfi Beyler ve kaymakam Ağâh Bey. *Vakit*, 1 Şubat 1335 (1 Şubat 1919), nr. 459. Yeni Gün gazetesi tutuklu sayısını 28 olarak vermiştir. Bunlardan 22'sinin Polis Müdüriyetinde, 6'sının ise İstanbul Muhafızlığında bulunduğunu bildirmiştir. *Yeni Gün*, 3 Şubat 1335 (3 Şubat 1919), nr. 151.

³¹⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 5 Şubat 1335 (5 Şubat 1919), nr. 2643.

³¹⁵ *Vakit*, 2 Şubat 1335 (2 Şubat 1919), nr. 460.

³¹⁶ *TV*., 3 Şubat 1335 (3 Şubat 1919), nr. 3462; *Yeni Gün*, 3 Şubat 1335 (3 Şubat 1919), nr. 151.

³¹⁷ *Tasvir-i Efkâr*, 3 Şubat 1335 (3 Şubat 1919), nr. 2641; *İkdam*, 3 Şubat 1335 (3 Şubat 1919), nr. 7896. İttihat ve Terakki Fırkasının tasfiye edilişi, mallarına el konulması ve Teceddüt Fırkası hakkında geniş bilgi için bkz. Bünyamin Kocaoğlu, *İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi) Samsun 2003.

tabii iken, o kendisinin iddia edilen tüm suçlardan “berî” olduğunu düşünmüştür. Bu bakımdan ilk tepkisini, polise teslim olmak istememekle göstermiştir. Kendisini tutuklamaya gelen polislerle kapısını açmamış, eve ancak kapı kırılarak girilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti’nin hiçbir egemenliğinin kalmadığının farkında olan ve İtilâf Devletlerinin himayesine güvenen Karasu Efendi, Fransız tâbiyetinden olduğunu söyleyen Musevî komşusunun evine kaçmıştır. Musevî ev sahibinin polisleri kapıyı açmaması üzerine ise, ancak İstanbul’daki Fransız memurlarından izin alınarak eve girilip tutuklanabilmiştir³¹⁸. Fakat Karasu Efendi’nin tutuklanması üzerine İstanbul’daki Ermeni ve Rum mahfilleri dahil, tahliyesi için tüm Yahudi kuruluşları harekete geçmiştir. Karasu Efendi’nin işlenen “zulümlerle” hiç ilgisinin olmadığı, hatta Ermeni ve Rumların Karasu Efendi’ye karşı hiçbir kını olmadığını söyleyerek tahliye edilmesini istemişlerdir. Ayrıca havrada toplanarak İstanbul’daki İtilâf Devletleri temsilcilerine yardım etmeleri için telgraf çekmişler ve hükümeti protesto etmişlerdir³¹⁹. Dahiliye Nazırı vekili İzzet Bey Musevî cemiyetlerinin kendilerine yaptıkları bu tahliye talebi karşısında, bu konudaki kararın hükümete ait olduğunu belirtmekle beraber, aslında kendisinin, Karasu Efendi’nin sıhhi sebeplerinden dolayı tahliyesini arzu ettiğini dile getirmiştir³²⁰.

Tevfik Paşa hükümetinin bu tutuklama ve yargılamalara başlaması, başlangıçta kamuoyunu ve galip devletleri bir dereceye kadar tatmin etmiş ve geçici olarak susturmuş görünmektedir. Nitekim, General Milne tutuklama faaliyetlerinden memnun olduğunu belirtmişti³²¹. Bu arada hükümet bir taraftan tutuklamaları sürdürürken, diğer taraftan İstanbul’da Yozgat tehciri davasına başlanmıştır. Basın, bu yargılamayı “*Tarîhî Mubâkeme*” olarak nitelendirmiştir³²².

Fakat kurulan mahkemenin ve reisi Mahmut Hayret Paşa’nın kesin ve hızlı bir icraat göstermeye cesaret edememesi, Tevfik Paşa’ya karşı olanları yeniden harekete geçirmiş ve aleyhte propagandaya

³¹⁸ *Jamanak* gazetesinden naklen; *Vakîr*, 1 Şubat 1335 (1 Şubat 1919), nr. 459.

³¹⁹ *Journal d'Orient* gazetesi’nden naklen; *Yeni Gün*, 3 Şubat 1335 (3 Şubat 1919), nr. 151.

³²⁰ *İkdam*, 3 Şubat 1335 (3 Şubat 1919), nr. 7896.

³²¹ T. Akçam, *İnsan Hakları*, s. 463.

³²² *Tasvîr-i Efkâr*, 5 Şubat 1335 (5 Şubat 1919), nr. 2643; *İkdam*, 7 Şubat 1335 (7 Şubat 1919), nr. 7900.

başlamışlardır³²³. Ahmet Rıza Bey'in başkanlığında toplanan Saltanat Şûrası, Tevfik Paşa kabinesinin yavaşlığından şikayet etmekte, İttihatçı karşısı basın ise hükümeti sıkıştırmaktaydı³²⁴. Burada hükümetten ve mahkemeden beklenen icraat, en ağır cezaların bir an evvel verilmesiydi. Özellikle İtilâf Devletleri, Tevfik Paşa hükümetinin kendi vatandaşlarının hakkını korumada gösterdiği onca pasif ve küçültücü davranışına rağmen, çabalarını yeterli bulmuyorlardı. Tutuklamaların başlamasından bu ana kadar herhangi bir idam cezasının verilmemesi, özellikle İngilizleri bu hükümete karşı tavrı almaya itmiştir³²⁵. Bu bakımdan hükümet ile gerginlik ve sürtüşmeler devamlı artmaktaydı. Hükümetin cezalandırma konusundaki bu yavaşlığı bilinçli bir harekete bağlanmakta ve Vahdettin'in İngilizlerle “*karşılıklı çıkarları gözetten bir anlaşmaya varmak için*” uyguladığı bir taktik olarak değerlendirilmektedir³²⁶.

Bu arada İtilâf Devletleri, Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın tavrından şikayetçi olmuşlar ve yerine daha “anlayışlı” bir hariciye nazırının getirilmesini istemişlerdir³²⁷. Ayrıca Fransız işgal komutanı olarak İstanbul'a gelen General d'Esperey, gelişinden birkaç gün sonra elçilik tercümanını sadrazama gönderip, kendisi ile elçilikte görüşmek istediğini belirtmiştir. Meclis-i Vükelâ, devletin haysiyetini rencide eden bu talebe karşı çıkmışsa da, Tevfik Paşa kendince bu ziyareti uygun görmüş ve işgal komutanı d'Esperey'in ayağına kadar gidip görüşmüştür. Bu görüşme esnasında general Sadrazama, İttihatçıların cezalandırılması ile ilgili olarak; “*eğer hükümetiniz şiddetli icraat göstermezse hakkınızda verilecek hüküm pek vahim olacaktır*”³²⁸, diyerek sadrazamı tehdit etmiştir. Bu aylarda hükümet iç meselelere ilaveten, bir de Paris'te Osmanlı Devleti'nin geleceğini önemli ölçüde ilgilendiren Paris Barış Konferansı ile yakından ilgileniyordu³²⁹.

³²³ M. Rifat, *Türkiye İnkılabının*, s. 278-279.

³²⁴ T. M. Göztepe, *Mütareke Gayyasında*, s. 93-94.

³²⁵ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 57.

³²⁶ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 169.

³²⁷ H. Basri Danışman, *Artık Diplomat*, İstanbul 1998, s. 91-92.

³²⁸ A. F. Türk geldi, *Görüp*, s. 186.

³²⁹ M. T. Gökbilgin, *Millî Mücadele*, s. 50; S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 164-165.

Tüm bu baskılar ve içinden çıkılmaz problemler yumağı, Tevfik Paşa'yı hükümette yeni arayışlar yapmaya mecbur etmiştir. 24 Şubat 1919 tarihinde kabinede yapılan bir düzenlemeyle, Tevfik Paşa kendisi istifa etmeden bazı vükelayı değiştirmiştir. Reşit Paşa'nın yerine de Hariciye Nazırı olarak Fransız Yüksek Komiserinin hısımlı Levanten Yusuf Franko Paşa getirilmiştir³³⁰. Bu küçük değişiklikten sonra Tevfik Paşa, İttihatçı nazırları ve Ermenilerin sevinde görev alanları daha etkin ve hızlı bir şekilde cezalandırmak için Divân-ı Harb-i Örfî'nin teşkilât ve yargılama biçiminde önemli değişiklikleri ihtiva eden bir mazbata ve kararname hazırladı³³¹. Fakat padişah bu kararnameyi, Kanûn-ı Esâsi'ye göre; vükelânın ancak Divân-ı Âlî'de yargılanabileceklerini ileri sürerek imzalamamıştır. Ayrıca, İttihatçılara hiçbir ceza verilmemesini îma ederek, kabine-nin dört aydır tembellik ve güçsüzlük içinde bulunduğunu başkâtibi aracılığıyla sadrazama bildirmiş ve bu konudaki tepkisini açıkça dile getirmiştir³³². Fakat aynı padişah, bu kararnameyi, Damat Ferit Paşa'nın iş başına gelmesinden sonra imzalayacaktır. Gerçekte bu kararnamenin Kanûn-ı Esâsi'ye aykırı olduğu doğrudur³³³. Ancak padişahın aynı kararnameyi Damat Ferit Paşa iktidara geldiği zaman imzalaması ve daha sonra Damat Ferit Paşa'nın Kanûn-ı Esâsi'yi pek o kadar ciddiye almayıp istediği gibi uygulamasına ses çıkarmaması, padişahın bu konuda o kadar hassas olmadığı şeklinde değerlendirilmiştir³³⁴. Dolayısıyla padişahı bu konuda farklı bir tutum takınmaya iten sebep, Tevfik Paşa hükümetinin Divân-ı Harb-i Örfî'nin kuruluşundan itibaren geçen süre içinde İttihatçılar aleyhinde istenilen icraatı sergileyememesidir³³⁵. Devam etmekte olan davalar-daki usûle uyma çabaları, hem İtilâf Devletlerinin, hem padişahın, hem de iktidara gelmeye çalışan Hürriyet ve İtilâf Fırkası taraftarlarının sabrını taşımaktadır. İşte, padişah bu çok yönlü baskının sonucu olarak Tevfik Paşa'yı istememiş, hazırlanan kararnamenin Kanûn-ı Esâsi'ye aykırılığını

³³⁰ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 173.

³³¹ Önemli değişiklikleri ihtiva eden bu kararnâmenin, yargılama konusu ele alındığında, ayrıntılı olarak üzerinde durulacaktır.

³³² Lütî Bey, *Osmanlı Sarayının*, s. 481.

³³³ Divân-ı Harb-i Örfî'nin Kanûn-ı Esâsi'ye aykırılığı konusundaki tartışmalar Birinci Bölüm'de verilmiştir.

³³⁴ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 177. Ayrıca padişahın bu dönemde, Kanûn-ı Esâsi'nin hükümlerini veya herhangi bir cârî teâmül uygulamaya ne niyeti ne de gücü vardı. A. F. Türkgeldi'nin bu mahkemeler kurulurken padişahı uyarması üzerine verdiği cevap yine Birinci Bölüm'de ifade edilmiştir.

³³⁵ *Hadisat*, 10 Mart 1335 (10 Mart 1919), nr. 74; A. R. Rey, *Gördüklerimiz*, s. 266-267.

aykırılığını bahane etmiştir. Ayrıca Tevfik Paşa hükümetinin “*Fransızların önünde eğilmeye başladığı*”, dolayısıyla İngiliz taraftarı bir padişahın bunu kabul edemeyeceği belirtilmektedir³³⁶. Damat Ferit Paşa’nın İngilizlerle olan “iyi” münasebeti de dikkate alındığında³³⁷, artık padişahın Tevfik Paşa’yı gözden çıkarması normal bir gelişme olarak görülmektedir.

Cereyan eden tüm bu gelişmeler, Tevfik Paşa hükümetinin, 3 Mart 1919 tarihinde istifa etmesiyle sonuçlanmıştır. Tevfik Paşa, kamuoyunu ilk iktidara geldiğinde ne kadar sevindirmiş ise, istifasıyla da o kadar memnun etmiştir. İktidara geldiğinden itibaren ne içeriği, ne de dışarıyı memnun edebilmişti. Onun iktidarı döneminin en belirgin özelliği, yargılamalar konusunda gösterdiği başarısızlık olarak değerlendirilmiştir. Başarısızlığının yaşlı oluşundan mı, yoksa birtakım zarurî sebeplerden mi meydana geldiği tartışılmıştır³³⁸.

Tevfik Paşa hükümetinin istifasıyla, 4 Mart 1919 tarihinde ilk Damat Ferit hükümeti kurulmuştur. Damat Ferit Paşa’nın Sadarete getirilmesi, ileride verileceği üzere, Hürriyet ve İtilâfçılarla, taraftarları basın tarafından büyük bir sevinçle karşılanmış, İttihatçıların bir an önce cezalandırılacağı konusundaki beklentiler artmıştır.

2- Basının İttihatçılara Karşı Tutumu

Ülkenin idaresine uzun yıllar hakim olmuş İttihat ve Terakki mensuplarına karşı basında, daha çok iktidardan ayrıldıktan sonra, yoğun bir kampanya başlatılmıştır. Basın, Mondros Mütarekesi’nin ağır şartlarını ve İtilâf Devletlerinin Osmanlı Devleti’ne karşı sert tutumlarının sebeplerinden birisini de, İttihatçıların Ermeniler konusunda aldığı tedbirlerin olumsuz sonuçlarına bağlamıştır. Dolayısıyla buna sebep olanlardan mutlak hesap sorulması gerektiği konusunu ısrarla vurgulamaktaydılar.

Bu dönemde ülkenin içinde bulunduğu kötü şartlar genel olarak tartışılmakla birlikte, savaş dönemi boyunca idâreye hakim olmuş Enver, Cemal ve Talat Paşaların kaçtıklarının duyulmasıyla birlikte, İttihatçılara yönelik suçlamalar daha da ağırlaşmıştır. Eleştirilerde itidâli elinden bırakmayan *Yeni Gün* ve *Vakit* gazeteleri bile ağır ifadeler kullanmaktan kendilerini alamamışlardır. Ahmet Emin (Yalman) “*Ma’ziye Ait Hesaplar*”

³³⁶ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 177.

³³⁷ A. R. Rey, *Gördüklerim*, s. 252-253; B. N. Şimşir, *Malta*, s. 65.

³³⁸ Ebuzziyazâde, “Ferid Paşa Kabinesi”, *Tasniri Efkâr*, 5 Mart 1335 (5 Mart 1919), nr. 2668.

makalesinde; âdil bir heyetin, eski hükümete ait icraatı araştırması ve bu araştırma üzerine kesin bir hüküm vermesi gerektiğini belirtmiştir. Eski hesapların şimdiden görülmesinin önemine de değinen Ahmet Emin, böylece kurulacak olan barış masasında, yapılmış haksızlıkların ve yolsuzlukların hesabını görmüş bir millet konumunda bulunmanın, ülkeye katkı sağlayacağını iddia etmiştir. Bunları yaparken de, dışarıdan bir ihtar, bir baskı ve müdâhaleye meydan verilmeden gerçekleşmesinin yararına değinmiştir. Ahmet Emin, hükümetin kendi iradesiyle sorumluları cezalandırmakla dünya kamuoyuna, meydana gelen bazı suiistimallerden tüm bir milletin değil, az bir zümrenin sorumlu olduğunun, onların da cezalandırıldığının söylenebileceğini belirtmiştir. Ancak Ahmet Emin, İttihatçı karşıtı basında ve İtilâf Devletlerinde görülen, bütün bir milletin ve İttihat Terakki mensuplarının tamamının töhmet altına alınmasına yönelik yaklaşımları da doğru bulmamıştır³³⁹. *Yeni Gün* gazetesi de benzer bir üslupla, dört senelik icraatın sorumlularını ağır bir dille eleştirmiştir³⁴⁰.

Fakat basındaki İttihatçılar aleyhine yapılan yayınların, genel olarak ülkenin sıkıntıya düşmesine sebep olanların cezalandırılması konusunu aşp, yıllardır var olan siyasî rekâbetin de etkisiyle, İttihatçılardan intikam almaya dönüştüğünün görülmesiyle, bazı basın organlarının meselelere bakışı değişmiştir. Özellikle, Ermeni olaylarının çıkış sebebi değerlendirilmeden ve meselenin derinliğine inilmeden yapılan yayınlar, siyasi raki-binden öç almanın bir vesilesi olarak görülmüştür. Ayrıca, Ermenilerin yıllardır Türklere karşı uyguladığı katliâm ve provokatif eylemlerin göz ardı edilip, sadece Ermenilerin maruz kaldığı muâmelelerin öne çıkarılması eleştirilmiştir. Dolayısıyla hükümetin, İttihatçı karşıtı basının da yoğun çabasıyla, “suçluları” ortaya çıkarmak amacıyla kurduğu Tetkik-i Seyyiât Komisyonlarının faaliyetleri, Meclis-i Mebusan’daki Divân-ı Âli tartışmaları, eğer adaletle hareket edilmezse, Türk milletine karşı yapılmış bir haksızlık olacağına dikkat çekilmiştir. Nitekim, Yunus Nadi bu konuya temas ederken; *“Garip hal! Pek çok hakikatleri çigneyerek yalnız surî bir siyaset zihniyeti ile hareket etmeye her nedense bir türlü aklımız ermiyor. Kendi ırk ve unsurumuza mensup olanların şamatalarına bakarak, Türkler bilmedikleri ve işlemedikleri birtakım cürümlerin fâilleri imiş gibi bir müddetten beri ve âdeta suçlu bir mevkide kalır gibi oluverdiler. Birkaç kişi, sekiz on kişi, yüz kişi, bin kişi*

³³⁹ Ahmet Emin, “Maziye Ait Hesaplar”, *Vakûf*, 4 Teşrin-i Sani 1334 (4 Kasım 1918), nr. 371.

³⁴⁰ Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalmı Yılı 1918, Zaferi Nibai'den Tam Teslimiyete*, İstanbul 2000, s. 95.

cürüm işlemiş, irtikâp etmiş olabilir. Onların cezaları verilsin. Fakat bu mübarek milletin bugün maalesef yegâne sermayesi olan haysiyet ve şerefini olsun muhtelif hırs-larımıza kurban etmemekliğimiz lâzım gelmez mi?"³⁴¹, diye sormuştur. Bu arada Ermenilerin hakkı aranırken, Balkanlardaki hanelerinden sökülüp sürülen 400.000 Türk'ün "*anavatanın ağuşunda serserice dolaştığı*" dile getiril-miş ve hükümetin tek taraflı tutumu eleştirilmiştir.

Genel olarak İttihatçı karşıtı basında dikkat çeken en önemli husus, İttihatçıların yargılanması konusunda gösterilen aceleciliktir. Bu kesimin, ceza vermek için hiçbir kayıt ve usulle uğraşmaya niyetleri yoktur. Hükümetin suçluları ortaya çıkarmak için oluşturduğu Tetkîk-i Seyyiât Komisyonlarının faaliyetlerine bile, cezalandırmayı geciktirmenin ve mesele-nin bir an önce çözümlenmesinin engeli olarak bakılmıştır. Neredeyse komisyonun kurulması, suça iştirakle eş değer görülmüştür. Cenap Şehabettin; işin Tahkikat Komisyonlarına havale edilmesiyle konunun önemini kaybedeceğini ve açıklığa kavuşturulmasına yardımcı olmayaca-ğını düşünmüş ve bu anlayışla, hukukî süreçlere olan gereksizliği dile getirmiştir. Ona göre "suç" ve "suçlu" bellidir. Acele hareket edilirse, cinayet devri bitip adâlet devri başlamış olacaktır³⁴². Cenap Şehabettin, Divâniye Mebusu Fuad Bey'in verdiği karar üzerine kurulan Beşinci Şu-be'deki sorgulamaları da aynı mantıkla eleştirmiş, ilgili şubeyi gereğinden fazla ince eleyip, sık dokumakla suçlamıştır³⁴³. *İkdam* gazetesi de aynı yaklaşımla; halkın zaten kararını verdiğini, dolayısıyla hükümetin Tetkik-i Seyyiât Komisyonları kurmasının, sadece verilecek kararları geciktireceği-ni yazmıştır. Ayrıca "*Heyhât! hükümet eser-i hayat ve şiddet gösteremiyor. Eski tas, eski hamam*" diyerek kurulalı on beş günü henüz geçmiş hükümetin ceza vermedeki yavaşlığını eleştirmiştir³⁴⁴. Doktor Adbullah Cevdet de yazdığı makalesinde, İttihatçılara karşı yavaş hareket edilmesini şu ifade-lerle eleştirmiştir: "*Geç olsun da güç olmasın*" sözü bezeyândır. Bunu milletime

³⁴¹ Yunus Nadi, "Ya Türk'ün Hâli?", *Yeni Gün*, 23 Teşrin-i Sani 1334 (23 Kasım 1918), nr. 80.

³⁴² Cenab Şehabeddin, "Devr-i Cinayet ve Devr-i Adalet", *Hadisat*, 28 Teşrin-i Sani 1334 (28 Kasım 1918), nr. 40.

³⁴³ Cenab Şehabeddin, "Divân-ı Âlî" *Hadisat*, 1 Kanûn-ı Evvel 1334 (1 Aralık 1918), nr. 43.

³⁴⁴ Başyazı (imzasız), "Eski Adamlar Hâlâ Mevkide", *İkdam*, 29 Teşrin-i Sâni 1334 (29 Kasım 1918), nr. 7830.

*bin kere söyledim. ‘Güç olsun da geç olmasın’ deyiniz, dedim. Türkiye balkı bu harbe girmeyi istemedi. Türkiye balkı Ermeni kâtâlini yapmadı. Türkiye balkı, Suriye’nin âyan ve eşrâfını asmadı. Kabul ettim. Fakat bu cinayetleri kim yaptı. Yapanlar nerede, ne oldu? Mazlum Türkiye! Seni öldürenleri kucagında tuttuğu ve onları nefret ve istikrâh ile atmaksızın sulh masasının başına gidemeyeceksin”*³⁴⁵. Böylece İttihatçı karşıtı basının, İttihatçıların hemen cezalandırılması yönündeki istekleri, neredeyse Tahkikat Komisyonlarının ve mahkemelerin önüne geçmiştir.

Bu arada İttihatçı aleyhtarı Türkçe basına ilaveten, Beyoğlu’nda çıkan azınlık gazeteleri de zaten çoktan hücumda idi. Onların hücumları sadece İttihatçılara değil, tüm Türk milletine yönelikti. İttihatçı-İtilâfçı diye ayırmazlar. Kendilerine yakın olan Ali Kemal ve Rıza Tevfik’i bile samimi bulmuyorlardı³⁴⁶. Dolayısıyla Türklere ve Türk tarihine karşı hücumları artmıştı. Böylece işgal kuvvetlerinin Türkleri cezalandırmaları için yoğun bir iftira kampanyasına girilerek İstanbul’un fethinden beri Türklerin Rumları, Ermenileri öldürdüğü iddialarını yaymaya çalışıyorlardı³⁴⁷. Türkçe basının büyük bir kısmı ise, yapılan bu saldırılar karşısında, onların içinde yaşadığı millete ve devlete yönelik ihtilâl ve isyân hareketlerini dile getirmek şöyle dursun, görmezlikten gelip savunmada kalmayı ve hatta onlarla birlikte İttihatçılara saldırmayı tercih ediyorlardı. Nitekim Said Molla, *Yeni İstanbul* gazetesinde azınlık basınına ve vatandaşlarına karşı sözlü ve yazılı ateşkes çağrısında bulunmuştur. Said Molla “*Rum ve Ermeni Vatandaşlarıma*” başlıklı makalesinde, İttihatçıların zulmüne uğrayanlar sadece Ermeni ve Rum değil, belki daha fazla olmak üzere Türklerin zulüm gördüğünü yazmak suretiyle “mağdur psikolojisi” ile hareket edip yaranma çabaları sergilemiştir. Halbuki aynı yazar, yine makalesinde verdiği bir Ermeni gazetesinin; “*İttihatçılar kâtil, bütün Türkler şerîk-i kâtil ve Türkiye mahall-i katî*”³⁴⁸ şeklinde yazdığını hatırlatmasına rağmen, Er-

³⁴⁵ Abdullah Cevdet, “Türkiye Nereye Gidiyorsun?”, *Yeni İstanbul*, 9 Kanûn-ı Evvel 1334 (9 Aralık 1918), nr. 28.

³⁴⁶ O. Koloğlu, *Bunalım Yılı*, s. 129.

³⁴⁷ O. Koloğlu, *Bunalım Yılı*, s. 130.

³⁴⁸ Said Molla, “Rum ve Ermeni Vatandaşlarıma”, *Yeni İstanbul*, 30 Teşrin-i Sani 1334 (30 Kasım 1918), nr. 22.

meni câmiasının, Türkleri İttihatçı-İtilâfçı diye bir ayırma tâbî tutmadığı-
nın farkına varamamıştır.

İttihatçı karşıtı ve azınlığa mensup basın, Tahkik Heyetlerinin işe başlayıp eski hükümet zamanında görev yapmış olanlara yönelik tutuklama çabalarını yetersiz, sorgulamaları ise gereksiz bulurken, bu esnada dinî, ırkî ve fırka taassubu ile ortaya çıkan iftira, yalan ve kin gibi, adli bir soruşturmada olmaması gereken gelişmeleri görmezlikten gelmişlerdir. Halbuki bu dönem, bu tür suiistimallerin en fazla cereyan ettiği günler olmuştur. Nitekim, Yunus Nadi makalesinde bunlara temas ederek; son zamanlarda asılsız ihbarlarla bazı kimselerin tutuklandığının duyulduğunu, özellikle kadınların, tutuklama gerçekleşince, bir menfaat temin etmek için tutuklunun ailesi ile pazarlığa giriştiklerini söylemiş ve bunun belgelerle sabit olduğuna dikkat çekmiştir. Diğer taraftan Yunus Nadi, sadece Türk ve Müslümanların tâkibata uğramasına da tepki göstererek; Ermeni komitelerinin, Rus ordusunun da yardımıyla Müslümanlara yaptıkları cinayetler ortada olduğuna göre, ele geçirilememiş bile olsa Ermenilerin takibat dışında tutulmasının haksızlığına işaret etmiş ve henüz yargılamalar başlamadan, hem hükümeti, hem mahkemeyi, hem de İttihatçı aleyh-tarı basını uyarmıştır³⁴⁹.

Diğer taraftan kamuoyu, İttihatçıların önde gelen mensuplarına yönelik geniş çaplı tutuklamaları, hükümetin intikam almak amacıyla gerçekleştirdiği bir icraat olarak değerlendirmiş ve bu politika ile ülkenin barışa hazırlanamayacağına dikkat çekmiştir. Yapılan işin, dışarıdan gelen hücumlara göre gerçekleştirildiği düşünülmüş, eğer memleketin faydasına olacak bir ceza verilecekse, bunun da âdil bir şekilde verilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Yoksa milletin birliğe ihtiyaç duyduğu bir zamanda, siyasî kin ve ihtilâfları ortaya çıkarmanın doğru olmadığı belirtilmiştir³⁵⁰.

Yunus Nadi de, tutuklama faaliyetlerinin, İttihatçı muhalifi câmiada memnuniyetle karşılandığını ve “*İttihatçıların kafası eziliyor*” şeklinde yansıtıldığını hatırlatarak; oysa bir hükümetin amacının kafa ezmek değil, adaleti yerine getirmek olduğuna dikkat çekmiştir³⁵¹. Tutuklamaların kanun-

³⁴⁹ Yunus Nadi, “Tehcir ve Taktik, Tevkîfât, Takibât ve Muhakemâtı”, *Yeni Gün*, 9 Kanûn-ı Sani 1335 (9 Ocak 1919), nr. 127.

³⁵⁰ Başyazı (İmzasız), “Maziye Tasfiye”, *Vakit*, 31 Kanûn-ı Sani 1335 (31 Ocak 1919), nr. 458(8).

³⁵¹ Yunus Nadi “Gayelerimizi Unutmayalım”, *Yeni Gün*, 2 Şubat 1335 (2 Şubat 1919), nr. 150.

suzluğuna ilaveten, siyasî ve idarî mülâhazalarla gerçekleştiğine işaret eden bir başka yazar ise Celâl Nuri'dir. Celâl Nuri, Hürriyet ve İtilâfçıların bu tutuklamaları “*bir arz-u-yı millî*” şeklinde gösterdiklerini, İttihatçıların ise, buna karşı çıktıklarından bahsederek, kendisinin tartışmaların üstünde olacağını ifade etmiş ve kendi kendine “*hadi bu küçüklükten vazgeçelim*” deyip düşüncelerini daha geniş bir açıdan ve hukuk mantığıyla, hükümete âdetâ ders verircesine açıklamıştır. Celâl Nuri; cezaların amacının, kamunun menfaatini korumak olduğunu dile getirerek, intikam düşüncesinin, hukukun felsefesinde olmadığını belirtmiştir. Türkler olarak, eğer muntazam bir devlet ve hükümete sahip olmak istiyorsak, adaletin gereğini hakkıyla ve tamamıyla yerine getirmeliyiz diyen Celâl Nuri, bu da kanun, nizam ve adalet ruhu içinde olmalıdır, demiştir. Ayrıca Celâl Nuri; “*şeriatın kestiği parmak acımaız derler, lâkin parmağın şer'an kesilmesi şart-ı evvel ve sâni ve sâlistir*”³⁵² diyerek, bu konuda sorumlu olanları hukuka ve adalete uymaya davet etmiştir.

Hürriyet ve İtilâf taraftarı basının bu tür uyanlara cevap teşkil eden yazılarındaki tavrı ise, tutuklamaların kanunî olduğu, İttihatçıların buna itiraz etmeye hakları olmadığı yönündeydi. Üstelik onlara karşı daha şiddetli hareket edilmesi tavsiye edilerek, bilâkis takibat ve cezalandırma işlerinin gecikmesinden şikayetçi olmuşlardır³⁵³. Böylece İttihatçı karşıtı basın, yayınlarıyla hükümete ve mahkemelere yol göstermiştir.

Diğer taraftan Tevfık Paşa, İttihatçılara yönelik takibatta gevşeklik ve atalet gösterdiği iddiasıyla eleştirilirken, Damat Ferit hükümetinin iş başına gelmesiyle, böyle bir gevşeklğe meydan vermeyeceği dile getirilmekteydi. Nitekim, Damat Ferit Paşa'nın iş başına gelmesiyle gerçekleştirdiği tutuklamalar son derece normal karşılanmış ve beklenmekte olan bir hadise olarak değerlendirilmiştir. 10 Mart 1919 günü yapılan bu geniş tutuklamaları; intikamın değil, adaletin tecellisi olarak görmek gerektiği ifade edilmiştir. Nitekim Refik Halid, “*İntikam Değil Adalet*” başlıklı makalesinde; tutuklama işlemlerinde herhangi bir art niyet aranmamasını, eğer adaletin yerine getirilmesi konusunda ciddi bir adım atılması isteni-

³⁵² Celâl Nuri, “Tevkîfâtâ Dâir Mütalâa-i Şahsiyem”, *Atı*, 1 Şubat 1335 (1 Şubat 1919), nr. 384.

³⁵³ Ebuzziyâde, “Yine Tevkîfât Etrafında”, *Tasvir-i Efkar*, 2 Şubat 1335 (2 Şubat 1919), nr. 2639; Başyazı (İmzasız), “Tevkîfât Kanûnidir”, *Yeni İstanbul*, 4 Şubat 1335 (4 Şubat 1919), nr. 66; Başyazı (İmzasız) “Dahiliye Nezaret-i Celilesine”, *Yeni İstanbul*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 69.

yorsa, bunun ancak köklü tedbirlerle yapılabileceğini, yoksa gösteriş şeklindeki icraatla kimsenin tatmin olmayacağını dile getirmiştir. Meydana gelen bu yeni tutuklamalardan sonra, bütün dünyayı tatmin ve temin edecek cezaların verilmesini isteyen Refik Halid, telâs ve korkuya gerek olmadığını, çünkü kurulan mahkemenin âdil bir mahkeme olduğunu iddia etmiştir. Böylece, Tevfik Paşa hükümetinin tereddütlü icraatından sonra, Damat Ferit Paşa döneminde hızlı ve kesin cezalar verileceğine olan inanç dile getirilmiştir³⁵⁴. Refik Halid bir başka yazısında ise, tutuklamaların kanunsuz olduğu şeklindeki eleştirilere katılmayarak bunları reddetmiştir. Hatta hükümetin, ülkede idâre-i orfiye hâkim olduğu için, milletin selâmeti noktasında bazen kanunun dışına da çıkabileceğini ima eden Refik Halid, kanunun verdiği tüm hakları kullanmak gerektiğini belirtmiştir³⁵⁵. Ayrıca, “*nihâyet, işte bu memlekette bir gün, bugün, adaletin gür ve heybetli sesi işitildi*” diyerek, Damat Ferit Paşa hükümetinin gerçekleştirdiği geniş çaplı tutuklamalara sonsuz bir destek vermiştir³⁵⁶. Diğer taraftan Refik Halid, Müslim ve gayrimüslim unsurlar arasındaki sıcak yaklaşımın yeniden tesis edilebilmesinin, suçluların şiddetle cezalandırılmasına bağlı olduğunu söyleyecek kadar müfrit hareket etmiştir³⁵⁷. Süleyman Nazif de gazetede ki köşesinde, böyle sert bir icraatın beklenmekte olduğunu, bunda şaşılacak bir şey olmadığını, çünkü tutuklananların bunu çoktan hak ettiklerini ifade etmiştir. Ayrıca, gerçekleştirilen tutuklamaların lüzumuna, art niyetsiz hiçbir Osmanlının itiraz edemeyeceğini de dile getiren Nazif, tutuklamalara geniş destek vermiş, sadece Celâl Nuri ve Ahmet Emin Beylerin tutuklanmalarını eleştirmiştir³⁵⁸. Yine aynı mahfildeki *Türkçe İstanbul* gazetesi ise hem İttihatçıların hem de gazetecilerin tutuklanmasını hararetli bir şekilde desteklemiş ve İttihatçıların kendi yaptıkları kanunsuzlukların yanında, olanların çok basit kaldığını savunmuştur³⁵⁹. Fakat bazı İttihatçı karşıtı gazetelerin ve azınlık basınının, İttihatçıları suçlayacağız derken, tüm Türk milletini hedef almasına, İttihatçıların cezalandırılmasını isteyen, ama Türk milletine yapılan haksız ithamları da kabul

³⁵⁴ Refik Halid, “İntikam Değil Adalet”, *Sabah*, 11 Mart 1335 (11 Mart 1919), nr. 10531.

³⁵⁵ Refik Halid, “Teenni ve İntizar”, *Sabah*, 12 Mart 1335 (12 Mart 1919), nr. 10532.

³⁵⁶ Refik Halid, “Adalet Karşısında”, *Sabah*, 17 Mart 1335 (17 Mart 1919), nr. 10535.

³⁵⁷ Refik Halid, “İki Gaye”, *Sabah*, 21 Mart 1335 (21 Mart 1919), nr. 10541.

³⁵⁸ Süleyman Nazif, “Dünkü Tevkifler”, *Hadisat*, 11 Mart 1335 (11 Mart 1919), nr. 76.

³⁵⁹ Başyazı (İmzasız), “Tevkifat Hakkında”, *Türkçe İstanbul*, 12 Mart 1335 (12 Mart 1919), nr.

etmeyen Süleyman Nazif sert tepki göstermiştir. Özellikle Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in davasının son günlerinde, Türk milletine yönelik hücumlar karşısında; Ermenilerin sevkini askerî sebeplerle gerekli olduğunu, hükümetin sevk sırasında her türlü tedbiri aldığını, ancak bu esnada suiistimali olan İttihatçıların ise ağır bir şekilde cezalandırılmasını istediğini belirterek; “*Ben İttihatçıları değil, Ermenilere karşı dinimi, ırkımı, devlet ve milletimi müdâfaa etmek istiyorum*”, demiştir. Kendisine sorulan, “*Yüz binlerce Ermeni’yi kim öldürdü*” sorusuna; “*Van’da, Bitlis’te, Erzurum’da, İran’da ve Azerbaycan’daki yüz binlerce Müslüman’ı kim öldürdü? sorusuyla cevap vermeye inatla devam edeceğim*”³⁶⁰ dile getirmiştir.

Böylece dönemin basını, İttihatçılara yönelik kendi bakış açılarını oldukça geniş bir şekilde yansıtmışlardır.

3- İttihatçı - İtilâfçı Çekişmesi ve Sonuçları

I. Dünya Savaşı’nın kaybedilmesinden sonra, İttihat ve Terakki Fırkası’na yönelik her kesimden hücumlar arttıysa da, bu hücumların daha ziyade siyasî bir kurum olarak Hürriyet ve İtilâf Fırkası tarafından yapılması daha anlamlıdır. Zira, bu iki parti arasındaki siyasî kavga, rekabet ve birbirlerini siyasî olarak saf dışı bırakmaya yönelik çabalar, Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın kurulduğu yıllara kadar gitmektedir³⁶¹. Dolayısıyla İttihatçılara karşı mücadele mütarekeden sonra oluşmuş değildir. Mütarekeden evvel de bir husumet vardı. Bu husumet İstanbul’da olduğu gibi Anadolu’da da göze çarpmaktaydı³⁶². Savaşın kaybedilmesi, Hürriyet ve İtilâfçılardaki İttihatçılara yönelik muhalif duyguları artırdığı gibi, daha sert politikalar izlenmesine de sebep oldu³⁶³. Hürriyet ve İtilâfçıların bu politikaları yabancılardan da destek görmüş, İttihatçılar üzerindeki baskı-

³⁶⁰ Süleyman Nazif, “Bir Cevap”, *Hadisât*, 6 Nisan 1335 (6 Nisan 1919), nr. 96.

³⁶¹ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 73-75.

³⁶² Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar- Milli Mücadeleden Demokrasiye*, 1, Ankara 2001, s. 24-25.

³⁶³ T. Z. Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 60.

larını daha da arttırmışlardır³⁶⁴. Bu baskılar sonucunda da tutuklamalara hız verilmiştir³⁶⁵.

Bu dönemde İttihatçılara yönelik diğer bir muhalefet cephesini ise Sultan Vahdettin oluşturmuştur. O da mevcut durumdan istifade etmeyi bilmiş, fırsatını buldukça her seviyedeki İttihatçıyı tasfiye etmekten kaçınmamıştır. Ahmet İzzet Paşa kabinesindeki İttihatçı nazırları istememesi, kılıç kuşatma vazifesini İttihatçı diye Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'ye yaptırmaması, padişahın bu konudaki düşüncesini teyit eden birkaç örnek olarak kabul edilebilir³⁶⁶.

Sonuç olarak, İttihatçıları tutuklamak ve onlara en ağır cezaları vermek için, ülkede büyük oranda fikrî ve fiilî ittifak gerçekleşmiştir. İttihat ve Terakki iktidarı döneminde, bu parti ile organik bağı olsun veya olmasın kim bir görev almış ve iş görmüşse, Hürriyet ve İtilâfçıların hedefi durumuna gelmiştir. Genel olarak Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın düşüncesi; büyük devletlerin adaletine sığınmaktan başka çare olmadığı, dolayısıyla onlara kendimizi affettirmenin yolunun da, darağaçlarını İttihatçılarla donatmaktan geçtiği merkezinde idi³⁶⁷.

Hürriyet ve İtilâfçılar, İtilâf Devletleri'nin Ermeni meselesindeki tutumlarını bildikleri için, bu konuya önem ve öncelik vermişlerdir. Onların verdiği listelerde ismi olanlar, büyük bir titizlikle takibata uğramışlardır. Ancak tutuklananlar içinde çoğu zaman, Ermeni meselesi veya İtilâf Devletleri tarafından tayin edilen herhangi bir suç grubuna dahil olmadığı halde tutuklananlar da olmuştur. Yani işgalci devletlerin verdiği listelere, Hürriyet ve İtilâfçılar kendi listelerini de ekleyerek tutuklamalara

³⁶⁴ Nitekim Cavid Bey hatıralarında şunları yazmaktadır: “Tecrübeler gösterdi ki, ecnebler de bizimkilerden daha az namussuz değildiler. Onlar da aynı hücumu yaptılar. İttihat ve Terakki'den memlekette eser bırakmayacağız diyerek her iftirayı meşru addettiler. İngilizlerin hesaplı gayzına Fransızlar kör alet oldular. İtalyanlar zayıf oldukları için bir şey yapamadılar”. Cavid Bey, *Milletareke Devrinin*, s. 233; T. Z. Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 60; Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, İstanbul 1964, s. 23.

³⁶⁵ *Selabattin Adil Paşa'nın Hatıraları- Hayat Mücadeleleri*, İstanbul 1982, s. 305.

³⁶⁶ Hatta, Enver Paşa'nın Başkumandan vekili unvanını elinden aldığı zaman damadı İsmail Hakkı Bey'e; “İttihat ve Terakki'ye karşı ilk rahneyi açtım”, demiş ve bu durum, meseleye verdiği önem olarak kabul edilmiştir. İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, Ankara 1994, s. 372; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 1998, s. 196; Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul 2000, s. 337; A. Rıza Bey, *Ahmet Rıza Bey'in*, s. 72.

³⁶⁷ F. R. Atay, *Çankaya*, s. 130-131.

girişmişlerdir³⁶⁸. Bilhassa, 1919 yılı başından itibaren hızlanan bu tutuklama işleri, giderek daha da artmış ve fırkacılık taassubuyla birçok kimse- nin canı yanmıştır. Celâl Nuri, bu tutuklamaları politik çekişmenin bir aracı haline getirenlerin dikkatini çekerek; İttihat ve Terakkinin ileri gelenlerine, Ebu Leheplerine, Ebu Cehillerine ve bunların zararlılarına ceza verilebileceğini, fakat bazı ihtiraslarla iş azıtılacak olursa, o zaman milletin kaybolacağı uyarısında bulunmuştur. Dolayısıyla millete İttihatçı süsü vermenin hem doğru olmadığını hem de siyasî olarak büyük bir hata olduğunu söylemiştir. Ayrıca Ali Kemal Bey'in fırka gayretiyle tüm milleti İttihatçılıkla suçladığına da temas ederek, bununla yabancılara fena bir fikir verdiğine işaret etmiştir³⁶⁹.

Tevfik Paşa hükümetinin hem içerideki muhalefetin, hem de İtilâf Devletlerinin isteklerini yerine getirmedeki tereddüdü, yani İttihatçılara ceza vermedeki yavaşlığı, bu hükümete karşı saldırıları hızlandırmıştır. Bilhassa başını basının çektiği güçlü bir muhalefet grubu, ülkede İttihatçılara karşı daha sert tedbirler alınmasını istemişlerdir. Onlar, “*memlekette İttihatçılardan taş üzerinde taş, omuz üzerinde baş bırakmama*”³⁷⁰ niyetiyle, güçlü bir intikam sevdalıları haline gelmişlerdir. Hızlı bir şekilde iktidara hazırlanmışlar ve İttihatçılara karşı amansız bir kin beslemişlerdir. Bu kinlerinin sonucu olarak daha fazla İngilizlere yanaşmışlar ve kendileri iktidara geldiği zaman savaş suçlularını gerektiği gibi yargılayacaklarına dair İngilizlere söz vermişlerdir. Bu bakımdan, İngiltere'den açık destek istemekten çekinmemişlerdir³⁷¹.

Nitekim, Damat Ferit Paşa'nın Sadarete getirilmesi, İttihatçılardan intikam alınmasını bekleyen herkesi bir beklenti içine sokmuştur. Bu düşünce, Hürriyet ve İtilâf Fırkasını ve hükümetini, intikamcı bir şekilde iş yapmaya ve adam kayırmaya itmiştir. İttihat ve Terakki döneminde görev yapmış ne kadar görevli varsa ya tutuklanmış veya görevine son verilmiştir. Hiçbir kabahati bulunmayan memurlar sırf İttihatçı diye görevlerinden alınmışlardır³⁷². Kendi dönemlerinde tayin edilen bir muta-

³⁶⁸ Cavid Bey, *Mülareke Devrinin*, s. 126.

³⁶⁹ Celal Nuri, “İttihat ve Terakki”, *İleri*, 19 Şubat 1335 (19 Şubat 1919), nr. 402.

³⁷⁰ A. F. Türkgeldi, *Görüp*, s. 166.

³⁷¹ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 59.

³⁷² Nitekim bir gün Amedci Bey elinde bir deste maruzatla kâğıtları Damat Ferit'e uzatmıştı. O da, yanında bulunan Adliye Nazırı Sıdkı Bey'e göstererek; “evet bu da öyle, bu da öyle diyerek, tüm

sarıfı bile sonradan, vaktiyle İttihat ve Terakki kulüplerinden birinde kayıtlı olduğu bahanesiyle azletmişlerdir³⁷³. Hatta Sadrazam Damat Ferit Paşa, Beşinci Şube tutuklamalarını, İttihatçılar aleyhinde bir suç unsuru bulurum düşüncesiyle Meclis-i Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey'den istemiş, bu evrakları vermemesi üzerine onu Âyan Reisliğinden alınmıştır³⁷⁴. Böylece savaş yıllarında biraz olsun sönen İttihatçılık-İtilâfçılık kavgası yeniden ve daha korkunç bir şekilde ortaya çıkmış, hoş gitmeyen bir adama İttihatçı damgası vurularak ya zarar görmesine ya da tutuklanmasına sebebiyet verilmiştir³⁷⁵. Divân-ı Harb'de yargılanan Reşat Bey (Mimaroglu), sadece İttihatçı olduğu için tutuklandığına dair bilgi verirken; soruşturmada kendisi için itham edilecek bir şey bulunamaması ve tahliye edilmesi gerektiği halde tutukluluğunun devamına karar verildiğini söylemiştir. Sebep olarak da, sorgu hakimlerinden birisi; “*bu maznun yaman ve koyu bir İttihatçı herif. Merkufluğunun devamı için bence bu yeter*”³⁷⁶, demiştir. İstanbul dışından da, gerek Ermeni meselesi dolayısıyla, gerek diğer sebeplerden dolayı birçok kişi tutuklanıp Bekirağa Bölüğü'ne konulmuştur. Bunların büyük bir kısmı, mahallindeki iftiracı kişilerin ihbarıyla ve hiçbir delile isnat edilmeden tutuklanıp getirilmişlerdir³⁷⁷.

Damat Ferit Paşa hükümetinin Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, İttihatçılara yönelik hareketlerde en hırslı hareket edenlerdendi. Bir gün **Vakit** gazetesi adına Hakkı Tarık Us, *Tasvir-i Efkâr* gazetesi adına baş yazar Ebuzziya ve *Memleket* gazetesi adına Fahrettin Beyler Dahiliye Nazırının yanına gittiklerinde, Nazır Mehmet Ali Bey, İttihat ve Terakkinin Bekirağa Bölüğündeki ileri gelenlerini kastederek; “*bereket versin memleketi kurtarmak için tek bir şans var. Harb mesulleri elimizin altındadır. Bunların hepsini asmak, memleketi kurtarmak için bir fırsattır. Geçen gün Meclis-i Vükelâ'da münakaşa ettik. Hâlâ tereddüt edenler var*”³⁷⁸ demesi, verilen cezaların siyasi

valileri alakadar eden o tezkereleri imza ettiğine şahit oldum. Hele Ali Kemal kabineye girdikten sonra bu cereyan büsbütün arttı”. G. K. Söylemezoğlu, *Başımıza*, s. 72; R. H. Karay, *Minelbab*, s. 74.

³⁷³ *Vakit*, 3 Teşrin-i Evvel 1335 (3 Ekim 1919), nr. 689; A. R. Rey, *Gördüklerim*, s. 259-260; B. N. Şimşir, *Malta*, s. 72/73; F. R. Atay, *Çankaya*, s. 163.

³⁷⁴ A. Rıza Bey, *Ahmet Rıza Bey'in*, s. 71-72; R. H. Karay, *Minelbab*, s. 91.

³⁷⁵ A. Uş, *Gördüklerim, Dıydıklarım*, s. 20.

³⁷⁶ M. R. Mimaroglu, *Gördüklerim*, s. 76-77.

³⁷⁷ BOA., DH. ŞFR., 96/129; H. Menteşe, *Halil Menteşe'nin*, s. 239.

³⁷⁸ A. Uş, *Gördüklerim, Dıydıklarım*, s. 21-22.

ve idarî kararlar sonucu olduğunu göstermektedir. Süleyman Nazif de, İttihatçılara verilecek cezanın şiddetine ve ağırlığına temas ederken, onlarla “*hempâları*” hakkında verilecek ceza ne kadar şiddetli olsa, yine de adaletin ruhunu incitmeyeceğini belirtmiştir³⁷⁹. Refik Halid ise “*önümüzden şimdi çiftler çiftler geçirilip mahkemeye sokulan bu adamlara karşı milletin kalbinde bir zerre re’fet (acıma), bir nebze merhamet aramak abestir*”³⁸⁰ diyerek, İttihatçılara karşı kendi içlerindeki intikam hislerini kamuoyu ile paylaşmışlar ve mahkeme heyetinin vereceği kararları etkilemek için yoğun bir çaba sarf etmişlerdir. Hürriyet ve İtilâfçılar, bunca duygusal yaklaşımlarına rağmen, yapılacak yargılamalarda fırkacılık yapılmayacağı ve yeni bir adaletsizliğe yol açılmayacağına dair hükümet adına garantiler vermeyi de ihmal etmemişlerdir³⁸¹. Oysa aynı günlerde, diğer uygulamalar bir tarafa, İttihatçılıkla suçlanan Celâl Nuri ve Ahmet Emin, Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İstanbul’dan uzaklaştırılmış, *Tanin* matbaasına el konulmuştur³⁸².

Diğer taraftan, Damat Ferit Paşa hükümetinin İttihatçılara karşı gerçekleştirdiği geniş çaplı tutuklamalar ve yargılamalara desteğin ötesinde, teşekkür gerektiren bir icraat olarak değerlendirilmiştir. Nitekim, *Sabah* gazetesinin “*Müsmir Bir Faaliyet*” adlı baş makalesinde, Damat Ferit hükümetinin kısa sürede yaptığı icraattan büyük övgüyle söz edilmiştir. Yazıda; önceki hükümetlerin suçluların cezalandırılması konusundaki tereddüdünden dolayı ne içeriği, ne de dışarıyı memnun edemediğine, ancak Damat Ferit Paşa’nın bunu başardığına işaret edilmektedir. Barış Konferansının devam ettiği, ülke hakkında verilecek şiddetli kararların önüne geçilmesi, bunun için ise faydalı bir iş yapılması gerektiği, oysa İttihatçıların cezalandırılması demek olan bu faydalı işlerin şimdiye kadar yapılmadığı dile getirilen yazıda; mevcut Damat Ferit Paşa hükümetine pek kısa zamanda içeriği ve dışarıyı memnun edecek icraatta bulunduğu için şükranlar sunulmaktadır. Yazıda, adaletin yerine getirilmesi konusunda sarsılmaz bir gayret gösterildiğine işaret edilmiş, böylece bu yapılan

³⁷⁹ Süleyman Nazif, “Dünkü Tevkifler”, *Hadisat*, 11 Mart 1335 (11 Mart 1919), nr. 76.

³⁸⁰ Refik Halid, “Adalet Karşısında”, *Sabah*, 17 Mart 1335 (17 Mart 1919), nr. 10535.

³⁸¹ Refik Halid, “Cürümlere Umumi Bir Nazar”, *Sabah*, 16 Mart 1335 (16 Mart 1919), nr. 10634.

³⁸² *Tasnî-i Efkâr*, 14 Mart 1335 (14 Mart 1919), nr. 2680. Ayrıca Celâl Nuri hakkında geniş bilgi için bkz. Necmi Uyanık, *Siyasî Düşünce Tarihimizde Batı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri (İleri)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2003.

faâliyetler sonucu dış devletlerin ülke aleyhindeki siyasetlerinin değiştiği ve devlete karşı daha teveccühkâr davrandıkları dile getirilmiştir³⁸³. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idamından bir hafta sonra ifade edilen bu düşünceler, idamın gerçekleşmesiyle İtilâf Devletlerinin hakkımızdaki kanaatlerinin değişeceğine inanılmış ve bu idam olayına “*müsmir bir faâliyet*”, yani “*kâarlı bir iş*” gözüyle bakılmıştır. Gerçekleştirilen idamdan siyâsî bir fayda sağlanacağı hesabı yapılmıştır. Oysa bir fayda sağlamadığı gibi, tam tersine, bu olaydan yaklaşık bir ay sonra İzmir işgal edilmiştir.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na dayanan Damat Ferit hükümetinin, bir takım suçlar isnat ettirdiği ve Divân-ı Harb-i Örfice tutuklattığı kişilerin gerçekte herhangi bir suçları yoktu. Tek suçları İttihat ve Terakki partisi mensubu olmaktı. Bunun en açık delillerinden birisi, Saruhan eski mebusu Sabri Bey'dir. Sabri Bey, birçokları gibi önce tutuklanmış, sonra suç unsuru aranmaya başlanmıştır. Nitekim Divân-ı Harb, suç hanesinde bir şey görülmediği için, Tahkik Heyetine Sabri Bey'in niçin tutuklandığını sormuştur. Alınan cevapta; Divân-ı Harbe sevkini gerektirecek bir tahkik evrakı bulunmadığı, sadece İttihat ve Terakki erkânından olduğu, Üsküdar-Kadıköy İttihat Cemiyetinin Kâtib-i Mesulü olduğunun anlaşıldığı belirtilmiştir³⁸⁴. Yani, tutuklama sebebi İttihatçı oluşudur. Ne tehcir işinde kabahati ne de bir başka davası vardır. Bu partide sorumluluğu olması yeterli görülmüştür. Yine, Bursa civarında İttihat ve Terakkiyi canlandırmaya çalıştığı iddiasıyla eski bir polis memuru ve arkadaşları yargılanmak üzere Divân-ı Harb-i Örfiye gönderilmiştir³⁸⁵. Bolu ve Aydın Mutasarrıflıklarında bulunan bir zat, sadece İttihat ve Terakki döneminde görev yapmış olması sebebiyle, ihbâr edilmiş ve 218 gün tutuklu kalmıştır. Üstelik bu kişinin, İstanbul'da siyâsî polis kısmında müdürlük yaptığı dönemde birçok gayrimüslim ve İtilâf Devletleri teb'asına sırf insanî mülâhazalarla büyük yardımlar yapmış olduğu da gazetelerde ifade edilmiştir³⁸⁶.

³⁸³ Başyazı (İmzasız), “Müsmir Bir Faaliyet”, *Sabah*, 17 Nisan 1335 (17 Nisan 1919), nr. 10569.

³⁸⁴ BOA., DH. EUM. AYŞ., 9/73.

³⁸⁵ BOA., DH. EUM. AYŞ., 11/7.

³⁸⁶ *Vakit*, 12 Teşrin-i Evvel 1335 (12 Ekim 1919), nr. 697.

Damat Ferit Paşa döneminde idam dahil birçok kişinin hapis cezasına çarptırılmasına rağmen, İttihatçı karşıtları yine de yapılanları yeterli bulmaz. Daha fazla İttihatçının cezalandırılması gerektiği düşünülmektedir. Dolayısıyla Damat Ferit Paşa, bu konuda başarısız diye eleştirilir. Bu başarısızlığın sebebi; İttihatçıların tamamının ele geçirilmemiş olmasına bağlanır. Nitekim, Lütfi Fikri bunu bir Fransız ata sözüne atıfla şöyle eleştirir: “*Fazla kucaklayan veya fazla kollarını açan iyi öpemez*” der ve hepsini idam edeceğiz derken, birçoğunun elden kaçtığını veya Malta’ya sürüldüğünü ifade eder. Dolayısıyla tamamı istenirken, hiçbirisine kavuşulmadığına üzüldür³⁸⁷. Lütfi Fikri bir başka yazısında ise daha ileri gider ve gönlünden geçeni daha açık bir biçimde ifade eder. Yargılamaların hukukî açıdan ziyade, siyasî hırsla yapıldığını ispat eden duygularını şu şekilde dile getirmiştir: “*İttihatçıların def ve tenkîli öyle kanunla filân olacak şeyler değildir. İcraat lâzım, efendim icraat!.. Hem de Köprülü usûlü. Beş altı ay şöyle adama-kullı bir turpan! Ondan sonra kim gelirse gelsin...*”³⁸⁸. Bu düşünce, mütareke dönemi süresince iktidara gelenlerin, İttihatçılara karşı yaklaşımının çok net özetidir. Tehcir, taktik, ihtikâr vb. davaları bu anlayış içinde yürümüş-tür.

İttihatçılar hakkında en ağır ve çarpıcı eleştiriye Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi yapmıştır. Lütfi Fikri’nin belirttiğine göre O, “*İttihatçılarla mücâdele, veremle veya veba ile mücâdele mâhiyetindedir*” demiş ve³⁸⁹ onlarla en şiddetli şekilde mücâdele edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca, Mustafa Sabri Efendi İttihatçıları değerlendirirken; onların ne İslâmcı, ne de Türkçü olduklarını, komite üyeleri arasında Türkler, Ermeniler, Araplar, Kürtler Museviler bulunan bir şahsî menfaat grubu olduğunu iddia etmiştir³⁹⁰.

Damat Ferit hükümetinin, İttihatçılara karşı ifrat derecesindeki tutumunu gösteren bir başka dikkat çekici olay, Mevlâna Dergâhı Postnişini Veled Çelebi Efendi’nin İttihatçı olduğu iddiasıyla görevden alınmak

³⁸⁷ Lütfi Fikri, “İttihatçıların Tecziyesi Meselesi”, *Sabah*, 19 Kanûn-ı Evvel 1335 (19 Aralık 1919), nr. 10809.

³⁸⁸ Lütfi Fikri, “Divân-ı Harb mi, Divân-ı Âli mi?”, *Sabah*, 27 Kanûn-ı Evvel 1335 (27 Aralık 1919), nr. 10837.

³⁸⁹ Lütfi Fikri, “İttihatçıların Tecziyesi Meselesi”, *Sabah*, 19 Kanûn-ı Evvel 1335 (19 Aralık 1919), nr. 10809.

³⁹⁰ *Sabah*, 8 Mayıs 1335 (8 Mayıs 1919), nr. 10589.

istenmesidir. Dahiliye Nazırı Cemal Bey muhtemelen Konya valisi iken, Veled Çelebi Efendi'yi iyi takip etmiş olmalı ki, göreve gelir gelmez ilk iş olarak bu Efendi'nin değiştirilmesini istemiştir. Veled Çelebi Efendi'nin, 28 Şubat 1912 (15 Şubat 1327) tarihli ve 21 Temmuz 1918 tarihli iki mektubuna dayanılarak görevden alınması talep edilmektedir. Bu mektupların birinde, Veled Çelebi Efendi'nin Dr. Nazım Bey'e bir tebrik mesajı gönderdiğinden bahsedilmektedir. Cemal Bey'in, görevinden alınmasını istediği Çelebi hakkındaki tezkeresinde; on senelik idareleri dönemlerinde asırlara sığmayacak kadar kötülükler icat ve tatbik ederek, Osmanlı hakimiyetini tahripkâr elleriyle boğan İttihatçı hükümetin propagandacılarından birisi de bugünkü Mevlânâ Dergâhı Postnişini Veled Çelebi Efendi'dir denilmiştir. Dahiliye Nezareti'ne ait bu tezkerenin üslûbu son derece dikkat çekici olup, devletin alışılmış resmî ifadesine hiç benzememektedir³⁹¹.

Diğer taraftan, hükümetin İttihatçılar aleyhindeki tavrını iyi takdir eden Ermeni ve Rumlar da boş durmamış, bölgelerinde bulunan İttihatçılar hakkında, tehcir sırasında mallarını aldıkları iddiasıyla Divân-ı Harb-i Örfî'ye şikayet dilekçeleri vermişlerdir. Halbuki bu kişilerle ilgili daha evvel Nizamiye mahkemelerinde dava açılmış ve berat etmişlerdir. Ancak mütareke ortamının siyasi havasına güvenerek yeniden şikayet etmişlerdir. Şikayeti yapanlar gayrimüslim, dâvalılar da İttihatçı olunca, adı geçen şahıslar Divân-ı Harbçe hemen tutuklanmışlardır³⁹².

Görüldüğü üzere mütareke dönemi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın İttihatçılardan intikam almaları için tarihi bir fırsat olmuştur. Aslında mütarekenin başlangıcında, ülkeyi I. Dünya Savaşı'na sokup çok kötü bir vaziyete düşürenlerden hesap sormak için toplumda genel bir mutabakat vardı. Ancak, işgal kuvvetleri İstanbul'u tamamen işgal edip, padişaha ve

³⁹¹ Daha çok Dahiliye Nazırı Cemal Bey'in şahsî üslubunu andıran bu tezkere şöyle devam etmektedir: "Bütün Mevlevî dergâhlarına, 15 Şubat 1327 tarihinde tamimen icrâ eylediği tebligat ile, Mevlevîleri ve bunlar vesatetiyle de safdil ahaliyi nasıl bir lisan ile iğfal ve ihlâl eylediği bütün üryanlığıyla tayin ve tespit edecektir. Bedbaht vatanın bugünkü vaziyet-i elimesi karşısında kan ağlayan mazlum evlâdı nazarında mûmaileyh Çelebi Efendi'nin maalesef zalim İttihatçıların şerik-i cürmü olmaktan yüksek bir mevki tutamadığına melfûf vesikadan açık bir delil olamaz. Vesika-i mebhûsa, aynı zamanda hakk-ı meşrûu olmayan Postnişinlik mevki-i muhteremini nasıl bir hizmetin mükâfâtı olarak istihsal eylediğini ispat etmektedir". BOA., DH. KMS., 51-1/2. (Ek-IV)

³⁹² BOA., DH. EUM. AYŞ., 7/37, lef, 4.

hükümetlere baskı uygulamaya başlayınca, yeni suç türleri icat edilmiştir. Ermeni tehciri ve taktili, esirlere kötü muamele gibi bu yeni suç türleri, Osmanlı Devleti'ni tamamen parçalamanın bir aracı haline geldiği görüldüncü, ülke içinde suçluları yargılamadaki genel ittifak kaybolmuştur. Kurulmuş olan Divân-ı Harb-i Örfiler ve verilen cezalar, fırkacılık taassubu, yabancıların tesir ve tahriki ile hareket edenler müstesna olmak üzere, kamu vicdanını son derece rahatsız etmiştir. İşgalci devletler, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için İttihatçı-İtilâfçı diye ayırmamışken, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na mensup olan kimseler, kendi hırslarını ecnebilerin eliyle tatmin etmenin gayreti içinde olmuşlardır. Daha sonraki günlerde, Kuvâ-yı Milliyeyi kurup İstiklâl harbini yapanlar bile İttihatçı damgası yemekten kurtulamamışlardır. Nitekim, 25 Mart 1920 tarihli *Alemdar* gazetesi, ülkeyi işgalden kurtarmak isteyenleri İttihatçılıkla suçlamış ve “İttihatçılar Yine O İttihatçılardır” diyerek, Kuvâ-yı Milliyecilere karşı takibatin hızlandırılması için hükümete yol göstermiştir³⁹³. Aynı anlayışta olan Damat Ferit Paşa da, ileride de görüleceği üzere, 1920 yılındaki Sadareti döneminde Divân-ı Harb-i Örfilerin yetkilerini daha da artırıp mahkemenin üyelerini yenilemiştir. Böylece Ermeni tehciri davalarına ilâveten, Kuvâ-yı Milliyyeye destek verenler de ağır cezalara çarptırılmışlardır.

4- İttihatçıların Yargılanmaları Konusunda İtilâf Devletlerinin Baskıları

İşgal devletleri, mütareke imzalanır imzalanmaz, Türk milletine yönelik Ermeni katliâmı, esirlere kötü muamele gibi asılsız suçlamalar isnat etmişler ve bu konularda iştiraki olanların hemen cezalandırılması için hükümete baskıda bulunmuşlardır³⁹⁴. Ayrıca bu konular, İngiltere ve Fransa'da çıkmakta olan basın-yayın organlarında da ön yargılı biçimde ve abartılarak genişçe yer almıştır³⁹⁵. Diğer taraftan Batı kamuoyunun, Osmanlı Devleti'ne karşı bu ön yargılı yaklaşımından Sultan Vahdettin de şikâyetçi olmuştur. Nitekim, kendisini ziyarete gelen *Morning Post* muhabirine padişah; gazetecilerin ve diplomatların, memleketi tanımak için daha

³⁹³Başyazı (İmzasız), “İttihatçılar, Yine O İttihatçılardır” , *Alemdar*, 25 Mart 1336 (25 Mart 1920), nr. 463.

³⁹⁴ Tasvir-i Efkar, 23 Teşrin-i Sani 1334 (23 Kasım 1918), nr. 2568.

³⁹⁵ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, 1919-1921, Ankara 1975, s. 60-61.

çok ziyaret etmelerini tavsiye etmiştir. Çünkü İstanbul'a gelen gazetecilerin, doğru Beyoğlu semtine gittiklerini, ve orada garazkâr şahıslarla tanıştıklarını dile getiren padişah, buradaki şahısların da, sanki üzerlerine vazifeymiş gibi Türkleri ve Türkiye'yi kötü anlattıklarını, bunun sonucu olarak da ilk günden fikirlerinin değiştiğini belirtmiştir. Bu yanlış fikirle de düşmanların tarafını tuttuklarını ifade etmiştir³⁹⁶.

Bu arada İtilâf devletlerinin niyetinin sadece İttihatçıları değil, tüm Türk milletini cezalandırmak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Eski İngiliz Başbakanı Asquith'in, mütarekeden kısa bir süre sonra, 9 Kasım 1918 tarihli şu konuşması bunu ispat eder: *"Ümit edelim ki bu günler, milletler topluluğu içinde kötülüğü temsil eden bir millet olarak Osmanlı'nın son günleri olsun. Bu ölünün mezar taşı üzerine ne yazılırsa yazılsın, o hiçbir zaman yeniden doğmayacaktır"*³⁹⁷. Bu yaklaşım, İtilâf Devletlerinin İstanbul'u işgal etmesiyle, ilk defa somut olarak tatbik edilme imkânına kavuşmuştur. Nitekim General Allenby'in, İstanbul'a geldiği zaman Osmanlı hükümetine karşı tutumu bunu açıkça ortaya koymaktadır³⁹⁸.

İtilâf Devletleri'nin baskısından şikâyet eden Tevfik Paşa da; Fransa Başkumandanı General d'Esperey ile İngiliz ve İtalya siyasî mümessillerinin kendisine, savaş zamanı hükümetin, İtilâf Devletlerine karşı takınmış olduğu düşmanca tavır ve işlenen muhtelif cinayetlerden dolayı, İtilâf Devletlerinin, Osmanlı Devleti hakkında kararlaştırılıp yakında uygulamaya koyacakları hükümlerin korkunç şeylerden ibaret olduğunu söylediklerini belirtmiştir. Tevfik Paşa ayrıca, eğer hükümet bahsedilen suçlular hakkında gerekli kararlılık ve sürati göstermez ve kendi varlığını ispat edemezse, ülkeyi daha kötü duruma sokacaklarını kesin bir dille belirttiklerini de ifade etmiştir³⁹⁹. İşte mütareke dönemi Osmanlı hükümetleri, icraatını bu baskı ve tehdit altında gerçekleştirmişlerdir.

³⁹⁶ İleri, 6 Ağustos 1335 (6 Ağustos 1919), nr., 567-185.

³⁹⁷ Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Ankara 1986, s. 50-51.

³⁹⁸ General Allenby İstanbul'a geldiği zaman Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa ve Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa'yı İngiltere elçilik binasındaki kabulünde, maddeler halinde verdiği talimatlarda; "Çalışma tarzları ve hareketleri beni tatmin etmeyen Türk memurları vereceğim emirler üzerine değiştirecek, yerlerine getirilecekler de evceleimde tasdikime tâbi tutulacaklardır" (md.5); "Cinayetle suçlu olanları, tahrikte bulunanları ve asayiş bozanları hapis ettirmek yetkim dahilindedir" (md.7); C. Bayar, *Ben de*, V, s. 1444.

³⁹⁹ A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 191.

Nitekim, İngiliz esirlerine kötü muamelede bulunduğu iddiasıyla, hapisanede tutuklu bulunan, eski İstanbul Merkez Kumandanı Miralay Cevad Bey'e, II. Tevfik Paşa kabinesinin Harbiye Nazırı olan Ömer Yaver Paşa'nın⁴⁰⁰ yazdığı aşağıdaki mektup bu durumu çok iyi bir şekilde açıklamaktadır:

“Oğlum,

Dâvacıma İngiliz hükümetidir. Tevkifinizi teklifi zamanında haylice müdâfaa ve muhâfaza edilmiş ise de muvaffak olunamadı. Sabır ve tahammülden başka çare göremiyorum. Hükümet-i Osmâniyece aleyhinizde bir dâva ve şikâyet yoktur. 24 Şubat 1335 (24 Şubat 1919). Ömer Yaver”⁴⁰¹.

Fırka ve Kolordu Kumandanlığı da yapmış olan Cevad Bey, esirlere kötü muameleden dolayı tutuklandığının anlaşılması üzerine; bunun gerçek olmadığını, bilâkis esirlere karşı son derece iyi davrandığını belirtmiştir. Hatta bu konuda teşekkür mektupları aldığını, ancak saklamaya tenezzül etmediğini söyleyerek, serbest bırakılması için daha önce bir dilekçe yazmıştır⁴⁰². Fakat bu tahliye isteği dikkate alınmayınca, Damat Ferit hükümetinin Harbiye Nazırı Avni Paşa'ya da durumunu anlatan bir dilekçeyi yeniden yazmıştır. Dilekçeye, suçsuzluğuna delil olmak üzere, Ömer Yaver Paşa'nın mektubunu da eklemiştir. Diğer taraftan Cevad Bey'in suçsuz olduğunu, Divân-ı Harb'e gönderilmeye gerek olmadığını, tutuklama emrini veren Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa'nın, 21 Ocak 1919 tarihli tezkeresi de teyit etmiştir. Buna göre, kötü muamele yüzünden öldüğü iddia olunan esir bir İngiliz askerinin, lekeli humma sebebiyle öldüğü İngiliz doktorların raporuyla da ispat edilmiştir⁴⁰³. Böyle olduğu halde, Harbiye Nazırının, sırf İngilizlerin baskısıyla bu tutuklama emrini verdiği anlaşılmaktadır.

⁴⁰⁰ Ömer Yaver Paşa, I. Tevfik Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olan Cevad Paşa(Çobanlı)'nın bazı tutuklamalar konusunda İngilizlerin isteğini yerine getirmede için istifa etmek zorunda kalmasından sonra Harbiye Nezareti'ne getirilen kişidir. İttihat ve Terakki hükümetlerince emekliye ayrılmış bir komutan olup, göreve getirilirken, saraya daha bağlı olacağı düşünülmüştür. S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 148; B. N. Şimşir, *Malta*, s. 22.

⁴⁰¹ BOA., BEO., 341518, lef, 2. (Ek-V)

⁴⁰² BOA., BEO., 341518, lef, 1.

⁴⁰³ Nitekim Ömer Yaver Paşa'nın ifadesi aynen şöyledir: “Sabık Merkez Kumandanı Cevad Bey'in bu hususta ve mesuliyeti mutazammın bir güne evrâk-ı iştikâye mevcut olmayup, tahkikatı devam edilmekte olduğundan Divân-ı harbe sevkleri hâlen gayr-i mümkün bulunmuş olduğu maruzdur”. BOA., BEO., 341518, lef, 6.

Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa'nın hem tutuklama emri verip, hem de özür dilercesine bir tutukluya yazdığı yukarıdaki mektup, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu çelişkiyi ve batılı devletlerin baskısını çok açık bir biçimde yansıtmaktadır. Ömer Yaver Paşa her şeye rağmen düristlük göstererek, kendisinin ve hükümetinin üzerindeki baskıyı, tutuklama emrini verdiği hapisteki bir tutukluya karşı “*oğlum*” diye hitap ederek yazdığı bu mektupta açıkça itiraf etmiştir.

İtilâf Devletlerinin Osmanlı hükümetlerine yönelik tehdit ve baskıları, özellikle 1919 yılından itibaren hissedilir derecede artmış ve ilk sonuçlarını da, toplu tutuklamaların başlamasıyla göstermiştir. Calthorpe 18 Ocak'ta, Ermeni tehcirine karışanların ve esirlere kötü muamele edenlerin tutuklanması meselesini hükümetten istediğinde, Sadrazam ve Hariciye Nazırı, bu konuda kararlı olduklarını göstermişlerdir⁴⁰⁴. Sultan Vahdetin de; İngilizlerin arzu ettiği her şahsı cezalandırmaya hazır olduğunu bildirmiştir⁴⁰⁵. Bunun üzerine İngilizler tarafından hazırlanan “kara listeler” hükümete verilmiş ve listelerde adları bulunanlar, teker teker hükümet tarafından yakalanmışlardır⁴⁰⁶. Tutuklamalar gerçekleşmeye başlayınca Calthorpe bu hareketten memnun olmuş ve iyi bir başlangıç olduğunu söyleyerek; “*terkizlerin tesiri her surette çok mükemmel olmuştur. Öyle sanıyorum ki, İstanbul'da İttihat ve Terakki komitesini berhalde biraz yıldırmaştı*”,⁴⁰⁷ demiştir.

Hükümet, İngilizlerin verdiği listelere, fırkacılık taassubu ile kendi listelerini de eklemiş ve suçsuz birçok kişiyi tutuklayarak Bekirağa Bölüğü'ne göndermiştir. Ancak kurulan Divân-ı Harb-i Örfî, bir mahkumiyet kararı verememektedir. Çünkü tahkikat ve sorgulama yapacak olsa pek çoğunun beraati şüphesizdir. Nitekim yapılan bir ihbar sonucu tutuklanan Diyarbakır mebusları Zülfî ve Feyzi Beyler bunlara küçük bir örnek tir. İngiliz Amiralinin isteğiyle tutuklanan Feyzi ve Lütfî Beyler, tehcir meselesinden ve Milli Aşiretini İngilizler aleyhine kışkırtmaktan suçlanı-

⁴⁰⁴ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 150; Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoglu, İstanbul 1995, s. 132.

⁴⁰⁵ G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 174.

⁴⁰⁶ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 50-51.

⁴⁰⁷ G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 175.

yorlardı. İngilizler bu şahısların hemen cezalandırılmasını istemekteydiler. Hükümet ise, Polis Müdüriyetinde tutuklu olarak bulunan bu şahıslara ne bir suç isnat edebiliyor, ne de tahliye edebiliyordu. Konu, Meclis-i Vüela'ya geldi. Burada Polis Umum Müdürlüğünden gelen yazı görüşüldü. Bu yazıda; Zülfî Bey'in yapılan sorgulaması sonucunda tutuklanmasına gerek olmadığı, fakat siyasî sebeplerden dolayı tutuklu bulunduğundan bahisle, kendisinin tutukluluğunun devamı yahut teminat ile tahliyesi şıklarından birisinin tercihi isteniyordu. Görüşmeler sonucunda; halihazır siyasî durum gereğince, teminata bağlı olarak da olsa, tahliyesinin doğru olmadığı dile getirilerek; tehcir, taktik ve tahrik fiillerinde bulunduğu dair vesikaların İngiliz amiralinden istenmesine karar verilmiştir⁴⁰⁸.

Görüldüğü üzere tutuklamalar siyasîdir. Bir suç unsuru bulunamamasına rağmen, zamanın siyasî sebepleri, daha doğrusu sırf İngiliz baskısı yüzünden tahliye edilememektedir. Nitekim, daha sonraki günlerde, bu iki şahıs hakkında herhangi bir işlem yapılmadığı iddiasıyla, İngilizler kendileri yargılamak üzere alıp götürceklerdir. Bunlar önce Mısır'a, daha sonra da Malta'ya götürülerek Malta yolcularının öncülü olmuşlardır⁴⁰⁹.

5- Ermeni ve Rumların Tutuklamalar Konusundaki Faaliyetleri

İttihatçılara yönelik tutuklama ve yargılama faaliyetlerinin gerçekleşmesinde en aktif unsurlardan birisi de Ermeni ve Rumlardır. Baştan beri bazen bilerek, bazen kullanılarak senaryonun en başarılı temsilcisi olan ve verilen “*mukaddes kurban*”⁴¹⁰ rolünü iyi oynayan Ermeni ve Rumlar, bir çok noktada yaptıkları işbirliğini⁴¹¹, tutuklama ve yargılamalar konusunda da göstermişlerdir.

Özellikle Ermeniler bazen şahsen, bazen de metropolitlikler vasıtasıyla, Divân-ı Harb-i Örfî'nin çalışmalarına destek olmuşlardır. İstanbul'da ve Anadolu'da tanıdıkları birtakım şahıslar hakkında suçlu listeleri tanzim etmek, para karşılığı yalancı şahitler tedarik etmek⁴¹², komplolar

⁴⁰⁸ BOA., MV., 214/26. (Ek-VI)

⁴⁰⁹ A. E. Yalman, *Gördüklerim*, I, s. 523-524; A. F. Türkçeldi, *Görüp*, s. 190-192.

⁴¹⁰ Y. Akyüz, *Fransız Kamuyu*, s. 86-89.

⁴¹¹ Bülent Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 2001, s. 116.

⁴¹² Yozgat Tehciri Davası görüşülürken; Vahan isminde bir Ermeni, maznun Feyyaz Bey'e, üç yüz lira vermezse aleyhinde şahitlik edeceğini söylemiştir. Feyyaz Bey de parayı vermiş, sonra polis müdürüne durumu söylemiş ve verdiği paraların numarasını almıştır. Parayı alan Ermeni, daha parayı

kurmak, provokasyon eylemlerine girişmek, iftira atmak ve içinde bulunulan siyasî atmosferi maddi menfaat karşılığı lehlerine çevirmek gibi yoğun faaliyet içinde bulunmuşlardır⁴¹³. Ermenilerin yaptıkları şikâyet ve ihbarların dikkate alınmaması söz konusu değildi. “*Saçma sapan şeyler*”⁴¹⁴ de olsa, verdikleri şikâyet dilekçeleri mutlaka işlem görüyordu. Çünkü dış güçler bir suçlu bulup ceza vermek çabasında idi. Fakat çoğu zaman bu geniş ittifak, suç icat edip ceza vermek isteyenlerin amacını karşılamaktan uzak kalıyor ve isnat edilen suçlar bir iddiadan öteye geçemiyordu.

Ermenilerin zanlıları ihbâr ve şikâyet etmek, tutuklatmak ve takip etmek görevleri, başlangıçta basın ve Meclis-i Mebusan'daki faaliyetler yoluyla oluyor iken, özellikle Tahkik Heyetlerinin ve Divân-ı Harb-i Örfîlerin kurulmasından sonra bu sınır daha da genişletilmiştir. Türkçe'yi ve muhiti iyi bilmeleri dolayısıyla İstanbul'da ve Anadolu'da işgal kuvvetlerinin gönüllü rehberleri olmuşlardır. Âdeta onlara mihmandarlık etmişlerdir⁴¹⁵. Sanıkların yakalanmasında, zabıtaya destek olmuşlardır. Nitekim, Dr. Reşid Bey'in firarından sonra, yakalanması için Osmanlı güvenlik güçleri ile birlikte hareket etmişlerdir⁴¹⁶. Hükümeti ve halkı taciz etmek için kılık-kıyafet değiştirmişler ve işgal kuvvetleri adına birtakım faaliyetlerde bulunmuşlardır. İngiliz üniforması giyen Ermeniler, Müslüman halktan zorla para toplama işlerine girişmişlerdir. Kendilerini takip eden Osmanlı güvenlik güçlerine de silahla karşılık vermişler ve yakalanacaklarını anlayınca da İngilizlere sığınmışlardır⁴¹⁷.

Ermeni ve Rumların tutuklamalar konusunda büyük işler başardığını gören İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği de, kendi bünyesinde “*Ermeni-Rum Şubesi*” adıyla bir örgüt kurmuştur⁴¹⁸. Bu şube, patrikhaneyi

alır almaz, “Ermeniler Feyyaz Bey’e iftira atıyor”, deyip lehinde bağırıştır. Polisin yaptığı araştırma sonucunda ise, verilen paralar ele geçirilmiştir. Daha önce verdiği ifadeleri de inkâr eden Vahan, önce Yozgat’ta katliamı gördüm demiş, sonra ifadesini değiştirmiştir. *Tasvir-i Efkâr*, 23 Şubat 1335 (23 Şubat 1919), nr. 2661.

⁴¹³ Yunus Nadi, “Tehcir ve Taktik, Tevkifat, Takibat ve Muhakemat”, *Yeni Gün*, 9 Kamûn-ı Sani 1335 (9 Ocak 1919), nr. 127.

⁴¹⁴ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 50.

⁴¹⁵ Esat Cemal Paker, *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, Yay. İbrahim Hilmi Çığırcaçan, İstanbul 1952, s. 103; F. R. Atay, *Çankaya*, s. 213.

⁴¹⁶ *Dr. Reşid Bey’in*, s. 103.

⁴¹⁷ *BOA*, *BEO*, 349933.

⁴¹⁸ G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 39; B. N. Şimşir, *Malta*, s. 50.

ve Anadolu'daki metropolitleri de devreye sokarak, İstanbul'da ve Anadolu'da yüzlerce Türk'ün suçsuz yere sıkıntılar ve zulümler görmesine sebep olmuştur. Ermeni-Rum Şubesi iki çeşit fiş tutmuştur: 1- Kişi fişleri, 2- Olay fişleri. Kişi fişlerinde 600-700 "suçlu" Türk'ün adları bulunmaktaydı. Kişilerle ilgili ihbarlar, bilgiler kısaca bu fişlere işlenirdi. Olay fişlerinde ise, "suç" olayının yeri, buna karışanların adları bulunurdu. Bütün bilgiler, İstanbul'daki Ermeni Haberleri Bürosu'ndan ya da İstanbul dışındaki Ermenilerden toplanıyordu. Şubenin kendisi, ancak pek seyrek durumlarda mahkemelerde tanıklık ediyor, ifade veriyordu. Ama mahkemelerde kimlerin tanıklık edeceğini onlar tayin ediyordu. Şube, dışarıyla ilişkisini "Ermeni Haberleri Bürosu" aracılığıyla sağlıyor ve öteki haber kaynaklarıyla doğrudan ilişki kurmuyordu. Şube, "suçlu" kişilerle ilgili fişlerin sayısını arttırıyordu⁴¹⁹.

Damat Ferit hükümetinin iş başına gelmesiyle birlikte İngiliz Komiserliğine, hükümete ve Divân-ı Harb-i Örfilere yoğun şikayet dilekçelerinin, ihbarların, kişilere ve olaylara ait raporların ulaşması, bu şubenin gayretleri sayesinde olmuştur. Ömründe İstanbul dışına çıkmamış olan Ermenilerin, İstanbul dışındaki olaylar ile ilgili davalar görüşülürken mahkemede şahitlik yapmaları dikkat çekmiştir. Şahitlere birtakım sözlerin ezberletilmesi ve aynı ifadeleri tekrarlamaları, olay mahalli icat ederken yaptıkları kurgular, aynı anda birden fazla yerde bulunma kabiliyetleri(!) ve aynı kişilerin farklı isimlerle şahitlik etmeleri⁴²⁰, bu şubenin fenalıklarını ortaya koymaktadır. Mesela; Arakel Şekeryan isimli bir Ermeni, yazdığı şikayet dilekçesini İngiliz Siyasi Mümessillğine verir, onlar da Dahiliye Nazırı Cemal Bey'e ve Divân-ı Harb-i Örfi'ye gönderirler. 18 Mart 1919 tarihini taşıyan bu dilekçenin başında, Erzincan Ermenilerinin tehciri esnasında burada bulunan İttihat ve Terakki mebusu Halet Bey ile ilgili bilgiler verilmektedir. Dilekçede; Halet Bey, Erzincan tehciri sırasında Ermenileri katletmekle suçlanmaktadır. İngiliz mümessili tarafından Divân-ı Harb-i Örfi'ye verilen dilekçenin altındaki imza, Arakel Şekeryan'a ait olduğu halde, iddia mevkiinde Sirkeci'de ticaretle uğraşan ve olay sırasında İstanbul'da bulunan Dikran Tomasyan bulunmaktadır. Kendisine, olayları kimden öğrendiği sorulduğunda, isimleri yazılı altı Ermeni'den duyduğunu söylemiştir. Dikran Tomasyan'ın iddiasına göre; Erzincan ve Kemah Ermenileri tehcir

⁴¹⁹ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 51.

⁴²⁰ *BOA., DH. MB. HPS.*, 135/13.

Erzincan ve Kemah Ermenileri tehcir edilirken, 260'ı Kemah'a geri getirilerek burada kurşuna dizilmişlerdir. Bunlardan bir kişi kurtulmuş ve o da hâlen Romanya'da bulunmaktadır. İşte böyle garip ve inanılması güç bir ihbarla, İngilizler Halet Bey'in tutuklanmasını istemişlerdir⁴²¹.

Buna benzer ithamcılar ve yalancı şahitleri, mahkemelerin hemen hepsinde görmek mümkündür. Mamûratülaziz tehciri meselesinden sanık Nuri Bey, Heyet-i Tahkikiye huzurunda sorgulanırken, aleyhinde şahit olarak dinlenen Margeret isimli bayan, Nuri Bey'i tanımadığını söylemiştir. Ancak daha sonra kandırılan ve özel olarak eğitilen Margeret, Nuri Bey'e; para vermesi halinde aleyhinde yapacağı şahitlikten vazgeçebileceğini bildirmiştir. Nuri Bey Margeret'in bu para talebini reddetmesi üzerine, Margeret çeşitli iftiralara başvurarak, daha önce tanımadığını söylediği Nuri Bey aleyhinde mahkemede şahitlik etmiştir. Fakat Margeret'in sorgulama sırasında verdiği ifade ile mahkeme huzurundaki beyanlarının birbirini tutmadığı ortaya çıkmıştır. Neticede, Margeret'in para için yaptığı bu yalancı şahitliği, Nuri Bey'in avukatı Yorgaki Efendi de teyit etmiş ve mahkeme heyeti isterse, bunu evraklarıyla birlikte ispat edebileceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine yalancı şahitler, kendi durumlarının ortaya çıkmasında etkili olan avukat Yorgaki Efendi'ye kızmışlardır⁴²². Benzeri olaylar diğer davalarda da görülmüş olup, bütün yargılamalar gerek patrikhanenin desteğiyle, gerekse Rum-Ermeni Şubesinin çalışmasıyla bu istikamette sürmüştür. Maalesef verilen hükümlerde ise, şahitlerin bu tür ifadelerinin bir hayli etkili olduğu görülmüştür⁴²³.

Fakat bazen bir iftira ve kasıt sonucu gerçekleşen tutuklamalar, nadir olarak da görülse, vicdan ve insaf sahibi Ermeni vatandaşları rahatsız etmiştir. Özellikle çok iyi tanıdıkları bir görevlinin, iftira sonucu mahkûm olması onları derinden etkilemiş ve tutukluyu kurtarmak için dilekçeler yazmışlardır. Nitekim “*Elazığ tehciri davası*” görüşülürken, bir Ermeni kadının iftirası ile Dersim Mebusu Mehmet Bey'in tutuklandığını öğrenen 30 kadar Elazığlı Ermeni, Dahiliye Nezareti'ne bir mektup göndererek, hak ve adaletin ortaya çıkmasını kendilerinin de istediklerini, ancak Er-

⁴²¹ BOA., DH. KMS., 49-2/7.

⁴²² *Tasvir-i Efkâr*, 26 Ağustos 1335 (26 Ağustos 1919), nr. 2824. (Ek-VII)

⁴²³ *Vakit*, 22 Kanûn-ı Evvel 1335 (22 Aralık 1919), nr. 764; H. C. Armstrong, *Türkiye Nasıl Doğdu?*, Yay. Haz. Metin Martı, İstanbul 1997; s. 63; *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, Yay. Haz. Taha Toros, İstanbul 1996, s. 97; B. N. Şimşir, *Malta*, s. 72-73; F. R. Atay, *Çankaya*, s. 162.

menilerin pek çoğunu tehcirden kurtarmış ve aylarca yiyeceklerini vermiş olan Mehmet Bey'in mükâfatlandırılacağı yerde, garaz ve iftira uğruna tutuklanmasının Allah indinde sorumluluk olacağını dile getirmişlerdir. Bu mektubu hiçbir baskı altında kalmadan ve Mehmet Bey'den gördükleri insanî davranışın hak ve şükrünü edâ etmek için yazdıklarını ve bunun bir “*hüsn-i şehâdetler*” olarak kabul edilmesini rica ederek tahliyesini istemişlerdir⁴²⁴. Fakat Divân-ı Harb-i Örfî bunu dikkate bile almamıştır.

Ermenilerin şahsen verdikleri şikâyet dilekçelerine ilaveten, taşradaki Ermeni kilise cemaat reisleri de bulundukları bölgelerden ihbarlarda bulunmuşlardır. Sanki bulundukları bölgelerin “*Mahalli Tahkikat Komisyonları*” gibi çalışmışlar, tüm İttihatçılar hakkında raporlar düzenlemişlerdir⁴²⁵. Zaten değişik bölgelere Seyyar Tahkikat Komisyonları da gönderilmiş olduğundan⁴²⁶, buradaki gayrimüslim unsurlar bu komisyonun âdeta fahri üyesi gibi çalışmışlardır. Bu ihbarların çoğu ispatlanamamış ve bu sebeple de iftiradan öteye geçmemiştir. Karacabey Ermenileri adına doğrudan Damat Ferit Paşa'ya yazılan bir arzuhalde; Karacabey İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisinin tehcir esnasında Ermenilere zulmettiği, eski yerlerine dönen Ermenileri adamlarına dövdürüp hapsedtirdiği iddia edilmiştir. Karacabey Kazası kaymakamlığının yaptığı tahkikata göre, olayın provokasyona yönelik olduğu anlaşılmıştır. Kaymakam; tehcir esnasında kazada herhangi kötü bir muamele olmadığını, ihbarların sırf kazaya leke sürmek maksadıyla tertip edildiğini söylemiştir. Ayrıca, şikâyet dilekçelerinde dile getirilen kavga meselesinin de işi başka renkte göstermek maksadından

⁴²⁴ Gönderilen mektup aynen şu şekildedir: “Elaziz’e tâbi Sulu(?) Karyesi Hristiyanlarının tehcirine Dersim mebus-ı sâbıkı Mehmed Bey’in memur edildiği hakkında bir kadının vâkı olan şehâdeti üzerine, mir-i mûmaileyhin Dersaadetçe hapis edildiği mesmûmumuz olmuştur(ışitilmiştir). Hak ve adaletin tebeyyünü ve ancak müsebbiplerinin zahire ihracıyla tecziyesi hükûmetin ve cümlemizin âmalı bulunmasına nazaran, kısm-ı azamımızı sevkıyattan kurtarmış ve aylarca iâşemizi temin etmiş olan Mehmed Bey’in himemâtına mukabil mükâfat yerine, bir garaz ve iftira uğruna şimdi hapis ve tevkîfi ve mücâzât görmesi indellah mücib-i mesuliyetdir. Hiçbir tesirât altında kalmaksızın mir-i mûmaileyhden gördüğümüz insaniyetin hak ve şükranını eda etmek maksadıyla vuku bulan iş bu şehâdetimizin kabulünü istirham eyleriz”. İmzaların başısı; Agop oğlu Hacı Karabet, Parmaksızoğlu, Mırdıç, Ermenak, Teke Kızı Meryem, Parmaksız Kırgor oğlu Karabet, Murad Ohan oğlu Kırgor, Kırgor Saryan oğlu Ezden (?), Altı Karyesinden Sank, Katar kızı Kevher (?) ve diğerleri. *BO.A., DH. EUM. AYŞ., 16/57. (Ek-VIII)*

⁴²⁵ *BO.A., DH. EUM. AYŞ., 22/6; BO.A., DH. EUM. AYŞ., 14/95; BO.A., DH. KMS., 49-2/14; BO.A., BEO., 340567, lef. 5.*

⁴²⁶ *BO.A., DH.KMS., 49-2/14.*

kaynakladığına dikkat çekmiştir⁴²⁷. Diğer taraftan Ermeniler, mazlum millet rolünü oynamalarının ne gibi faydalar sağlayacağını iyi bildiklerinden, türlü komplolar düzenlemekten çekinmemişlerdir. Tehcirden sonra geldikleri eski memleketlerinde kendilerine bakılmadığı, şikayetlerine önem verilmediği ve başkasının elinde olan mallarının iade edilmediğini iddia ederek, mahallî idareciler hakkında suç isnadında bulunmuşlardır⁴²⁸. Halbuki sadece Yozgat yöresinde, 9 Ocak 1919 tarihinden Mayıs ayına kadar bu bölgedeki mallarının tamamı iade edildiği gibi, yukarıdaki tarihler arasında Ermenilerin açtığı 178 mal davasından 55'i Ermeniler lehinde, 11 adedi aleyhlerinde sonuçlanmıştır. 43 davacı, davalarından vazgeçmişler. 7 dava da, mahkemeye gelinmemesi sebebiyle düşmüştür. 62 davanın ise devam ettiği dile getirilmiştir⁴²⁹.

Ermenilerin şikâyeti günden güne artmıştır. Nitekim, Ermeni bir kadın, Kayseri'de ve Ankara'da Ermeni ailelerinin evlerine mektup atarak, Ermenilerin imhâ edileceğine dair asılsız haberler yayarken delilleriyle birlikte yakalanmıştır. Yapılan araştırmada, bölgede bir Türk-Ermeni çatışmasının tezgâhlandığı ve bundan siyasî bir mesele çıkartmak azminde olduğu tespit edilmiştir⁴³⁰. Yine eceli ile ölen bir Ermeni'nin Türkler tarafından öldürüldüğü yolunda iddialar ortaya atılmış, fakat konu incelendiğinde, ölümün normal bir ölüm olduğu yine bir Ermeni doktorun raporuyla teyit edilmiştir⁴³¹.

Damat Ferit hükümetinin İttihatçılara yönelik tavrı ve her söylentiye inanılıp araştırmaya girilmesi, Ermenileri her konuda şikayet yapmaya itmiştir. Meselâ, bir bölgedeki eski veya yeni hükümet görevlisinin Türkleri silahlandığı iddiaları, bir yerden bir yere giden Ermenilerin öldürüldüğü söylentileri ve Türklerin çetecilik hareketlerine başladığı dedikolarının hepsi mahallî idareciler tarafından derhal incelenmiştir. İncele-

⁴²⁷ BOA., DH. İ. UM., 19/15-1/28, lef. 1. Tekfurdağı'nda da, mebus ve dava vekili Rahmi Bey'in, İslâm ahalisini Gayrimüslim ahali aleyhine tahrik ettiğine dair Ermeni Patriğinin şikayeti incelenmiş, Edirne valisi ise; "adı geçen şahısların vazifelerini yaparken din ve mezhep ayırımı yapmadığını" Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. BOA., DH. KMS., 50-1/54.

⁴²⁸ BOA., DH. EUM. AYŞ., 14/95.

⁴²⁹ BOA., DH. KMS., 65/18.

⁴³⁰ BOA., DH. EUM. AYŞ., 1/137; BOA., DH. KMS., 50-1/63.

⁴³¹ BOA., DH. KMS., 50-2/34.

me sonucunda, bir çoğunun altında Ermeni ve Rum Metropolitlerinin imzasının bulunduğu bu şikayet dilekçelerinin hiç birisinin aslı çıkmamıştır⁴³². Nitekim, Yozgat'tan Boğazlıyan'a gitmekte olan beş erkek, üç kadın ve üç çocuğun öldürüldüğü iddiası da, Dahiliye Nezaretince araştırılmış ve on bir şahsın da sağ olduğu, kadınlardan ikisinin Keller Köyü'nde, diğerlerinin de kaza dahilinde sanatlarını icra ettikleri ortaya çıkmıştır⁴³³.

Bu arada, yapılan birçok ihbarın asılsız çıkması, dikkatlerin Tahkik Heyetlerine çevrilmesine yol açmıştır. Çünkü Tahkik Heyetlerinin bazı üyeleri, intikam duygusu, siyasî rekâbet, üstlerine hoş görünmek gibi düşüncelerle birçok suçsuz kimseyi tutuklayıp yargılanmalı için İstanbul'a getirdiği görülmüştür. Bunun üzerine söz konusu heyet, bu tür haksız uygulamaları sebebiyle uyarılmışlardır⁴³⁴. Dolayısıyla Ermenilerin böyle asılsız ihbarda bulunmaları, heyet üyelerinin davranışlarından etkilenmenin de bir sonucu olmalıdır.

Ermenilerin ve Ermeni kilise temsilcilerinin İttihatçılara yönelik iddialarından biri de, Müslüman ailelerin yanında kalmış olan çocuklarının geri teslim edilmediği ve korku sebebiyle asıl dinlerine dönmek isteyenlerin engellendiği idi⁴³⁵. Bu konu da, diğerleri gibi istismar edilmiş ve Türklerle ceza verdirmenin bir bahanesi olmuştur. Çünkü yapılan ihbarları araştıran görevliler, Müslümanlığı kabul edip evlenen kadınlar hariç, hepsinin ailelerine teslim edildiğini tespit etmişlerdir. Korku ile Müslüman olan Ermenilerin eski dinlerine dönmelerine karışılmamıştır. Fakat Ermeni Rahipler, evlenmiş olan Ermeni kadınların bile zorla alıkonulduğunu iddia ederek geri almayı denemişlerdir. Fakat hiçbirisi kocasından ayrılmamıştır. Ayrılmak istemeyen kadınlar iddia edildiği gibi, sahipsiz ve kimsesiz oldukları için değil, bilakis anne-babalarının ve Ermeni şahitlerin huzurunda nasihat edilerek, kocalarından boşanmaları istenmiş, buna rağmen bu kadınlar eşlerinden ayrılmayacaklarını ve hiçbir yere gitmeyeceklerini ifade etmişlerdir⁴³⁶.

⁴³² BOA., MV., 215/35; BOA., DH. KMS., 54-3/28; BOA., DH. KMS., 50-3/6; BOA., DH. EUM. AYŞ., 14/90;

⁴³³ BOA., DH. KMS., 50-2/40.

⁴³⁴ BOA., DH. ŞFR., 97/135; BOA., DH. ŞFR., 100/153.

⁴³⁵ B. Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 207-220.

⁴³⁶ BOA., DH. EUM. AYŞ., 27/10; BOA., DH. KMS., 50-2/54.

Sonuç olarak, Ermeniler ve Rumlar; İttihatçıları cezalandırmak bahanesiyle tüm Türk milletinin yargılanması için sistemli, organize ve yoğun bir çaba içinde olmuşlardır. Fakat suç isnat edilen kişiler hemen takibata uğramasına rağmen bir suç unsuruna rastlanamamıştır. Ama yine de siyasi ortamın nezaketinden dolayı bir çok kişi aylarca tutuklu kalmışlardır.

C- DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETİ VE DİVÂN-I HARB-İ ÖRFİLER

1- Damat Ferit Paşa Hükümeti ve İttihatçılara Karşı Tutumu

Damat Ferit Paşa'nın, mütarekeden sonra ismi sık sık duyulmakta, Meclis-i Âyan'da her gün konuşmalar yapmakta ve devlet yönetiminde önemli bir rol oynamaya hazırlanmaktaydı. Bu maksatla Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na dayanarak onun sayesinde iktidarı ele geçirmeyi hedeflemekteydi⁴³⁷. Niyeti iktidara geldiği zaman İttihatçılar aleyhinde keskin kararlar almakta⁴³⁸. Diğer taraftan Hürriyet ve İtilâf Fırkası da, 22 Ocak 1919 tarihinde neşrettiği beyannamesinde, İttihatçılara karşı uygulayacağı hareket tarzını belirlemişti. Fırka beyannâmesinde özellikle; harp kabinelerinin icraatının sorgulanması, tehcir ve taktik suçlarından zanlı olan İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi ile diğer sorumluların tutuklanarak yargılanmaları öngörülmekteydi⁴³⁹.

Bu arada Damat Ferit Paşa, İngilizlerin de desteğini almıştı. Onun İngiliz taraftarı yaklaşımı, bu desteğin sağlanmasında etkili olmuş ve Damat Ferit Paşa, iktidara geldiği zaman İngiltere'nin her bakımdan kendisine yardımcı olacağına inanmıştı⁴⁴⁰. Diğer taraftan Damat Ferit Paşa bu düşüncesine Sultan Vahdettin'i de inandırmış ve kendisini Sadrazam olarak tayin ettirmiştir (4 Mart 1919)⁴⁴¹. Padişah, Damat Ferit Paşa vasıtasıyla İngiltere'nin desteğini kazanacağını umuyor, İngiltere'ye rağmen hiçbir şey yapılamayacağını ve yegâne kurtuluşun İngilizlere hoş görünmekte olduğunu düşünüyordu⁴⁴². Ayrıca padişah, İttihat ve Terakki Cemiyetinin etkisinin hâlâ sürüp gelmesinin muhtemel tehlikelerini bertaraf

⁴³⁷ *Vakit*, 30 Eylül 1335 (30 Eylül 1919), nr. 686.

⁴³⁸ Refik Halid, "İntikam Değil Adalet", *Sabah*, 11 Mart 1335 (11 Mart 1919), nr. 10531.

⁴³⁹ Refik Halid, "İntikam Değil Adalet", *Sabah*, 11 Mart 1335 (11 Mart 1919), nr. 10531; *Yeni Gün*, 11 Mart 1335 (11 Mart 1919), nr. 187; *Yeni Gün*, 13 Mart 1335 (13 Mart 1919), nr. 189.

⁴⁴⁰ A. H. Mithat, *Hatıralarım*, s. 322-323.

⁴⁴¹ H. B. Danışman, *Artık*, s. 91-92.

⁴⁴² G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 2-4; S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 196.

etmeyi de hedeflemişti⁴⁴³. Nitekim, *New York Herald* gazetesinden William Elis'e Mart 1919'da, İttihatçılara harp ilân ettim. Onları sonuna kadar takip edeceğim, demiştir⁴⁴⁴.

Damat Ferit Paşa'nın iktidara gelmesi, Hürriyet ve İtilâf taraftarlarında büyük bir sevinç doğurmuştur. Çünkü bu güne kadar, İttihatçılar hakkında "himayeci ve korkak" davranmakla suçladıkları ve başarısız saydıkları Tevfik Paşa'nın tasfiye edilerek, yerine; enerjik, azim ve adaletle iş yapacak bir hükümetin kurulduğuna inanıyorlardı⁴⁴⁵. Hürriyet ve İtilâfçı *Alemdar* gazetesinde Refi Cevad Bey (Ulunay), de Damat Ferit Paşa kabinesini "*Sefa geldiniz arkadaşlar*" diye karşılamış, hükümetin takip edeceği politikanın da "*temin-i mevcûdiyet, adâlet-i mutlaka ve icraat-ı şedîde*" şeklinde olacağı inancını dile getirmişti⁴⁴⁶.

Damat Ferit Paşa'nın bu birinci hükümeti, çoğunlukla Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarından oluşmuştu⁴⁴⁷. Bu durum, artık İttihatçı döneminin kapanıp, Hürriyet ve İtilâf devrinin başladığı ve İttihatçılara karşı gayet

⁴⁴³ Nitekim Ahmet Reşit Rey bu konuda şunları yazmaktadır: "Sadareti ihraz ettiği zaman, İngiltere devletinin kendisine ezhercihet müzahir olacağını vaat ediyorlar ve büyük bir ihtimalle suret-i hususiye ve mahremanede huzura kabul edildikleri zaman bu kabil şeyleri tekrar etmekten çekinmiyorlar... Bir ara İngiliz ve Fransız Baş Tercümanları bizim evde tesadüfen buluştukları sırada İngiltere Sefareti Baş Tercümanı Mr. Ryan söz arasında; Ferid Paşa'yı Türkiye'de İngiliz Partisinin, sizi de (Reşit Bey'i kastederék) Fransız Partisinin reisi addediyorlar, demiştir" A. R. Rey, *Gördüklerim*, s. 252-253 ve 266-267; İ. H. Okday, *Yanya'dan*, s. 386.

⁴⁴⁴ G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 169.

⁴⁴⁵ Ebuzziyazâde, "Adalet İşinde Muvaffak Olabilecekler mi", *Tasvir-i Efkâr*, 12 Mart 1335 (12 Mart 1919), nr. 2678.

⁴⁴⁶ Refi Cevad, "Hürriyet ve İtilâf", *Alemdar*, 5 Mart 1335 (5 Mart 1919), nr. 75.

⁴⁴⁷ Kaynakların bazılarında bu hükümet "tam bir Hürriyet ve İtilâf Kabinesi" şeklinde değerlendirilmekte ise de; (R. H. Karay, *Minelbab*, s. 74; Ebuzziyazâde, "Ferid Paşa Kabinesi", *Tasvir-i Efkâr*, 5 Mart 1335 (5 Mart 1919), nr. 2666), Damat Ferid Paşa kabinesinin Maliye Nazırı Mehmet Tevfik Bey bu görüşe katılmayarak şunları ifade etmektedir: "Gazetelerin bu heyet hakkında 'Hürriyet ve İtilâf Kabinesi' tabirini kullanmaları hiç hoşuma gitmiyordu. Zira Damat Ferit Paşa'ya programını sordüğüm zaman, kendisinden aldığım cevaptan anlaşıldığına göre, bu kabine Hürriyet ve İtilâf Fırkası programında mevcut bütün maddeleri tatbik için değil, sadece galip devletlere sulhu ehven şartlarda kabul ettirmek için teşekkül ediyordu ve müstacelen tatbik edilecek olan tecziye ve tasfiye formülünün de bu maksatla sıkı münasebeti vardı. Şu halde kabine bir fırka kabinesinden ziyade, bir iş kabinesi olacaktı. Benim Hürriyet ve İtilâf Fırkasından olmadığım gibi, Ahmet Abuk, Müşir Şakir ve Avni Paşalar da müstakil azalardır". Mehmet Tevfik Bey (Biren), *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, II, Yay. Haz. F. Rezan Hürmen, İstanbul 1993, s. 149; M. Rifat, *Türkiye İnkılabının*, s. 288.

sert bir politika izleneceğinin de belirtileri sayılmıştır⁴⁴⁸. Fakat İttihatçılara yönelik hareketlerde intikamcı bir yol izleneceğini padişah da hissetmiş olmalı ki, kabinenin yemin töreni esnasında hükümete; vükelânızın, gizli bir düşmanlık yapmayacaklarına ve adâletten ayrılmayacaklarına eminim,⁴⁴⁹ diye hitap etmiştir. Aynı endişeyi kamuoyu da hissetmiş ve Damat Ferit kabinesini, fırkacılık zihniyetiyle hareket etmemesi yönünde uyarmıştır⁴⁵⁰.

a- Divân-ı Harb-i Örfî'de Meydana Gelen Değişiklikler

Tevfîk Paşa hükümeti, İttihatçı önderlerin cezalandırılması hususundaki yavaşlığı sebebiyle, İtilâf Devletlerinin; “*hükümetiniz şiddetli icraat göstermez ise hakkınızda verilecek hüküm pek vahim olacaktır*”⁴⁵¹ tehdidi üzerine, savaş zamanında görev almış nazırların da Divân-ı Harb-i Örfî’de yargılanmasına imkân verecek bir kararnâme lâyihası hazırlamış ve 1 Mart 1919 tarihinde padişaha sunmuştu⁴⁵².

Ancak Sultan Vahdettin, Kanûn-i Esâsi’ye aykırı bulduğu bu kararnâmeyi imzalamaktan kaçınarak, mabeyn başkâtibine; bu kararnâmeyi uygulamada zaruret varsa, hükümetin her türlü sorumluluğu üzerine alarak yerine getirmelerini istemiştir. Sultan Vahdettin sözlerine, yapacakları işlere kendisinin karıştırılmamasını ekleyerek, söz konusu kararnâmeyi imzalamayacağını ifade etmiştir. Son zamanlarda Kanûn-ı Esâsi üzerinde çok konuşulduğunu ve Kanûn-ı Esâsi ile bu kadar oynamanın doğru olmadığn dile getirmiştir⁴⁵³.

Sultan Vahdettin’in, hükümete yönelik olarak, İttihatçıların cezalandırılması konusunda üç buçuk aydır gecikmeler yaşandığını ve bu yüzden

⁴⁴⁸ R. H. Karay, *Minelbab*, s. 74; G. K. Söylemezoğlu, *Başımızca*, s. 72; T. M. Göztepe, *Mütareke Gayyasında*, s. 120-122; S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 195.

⁴⁴⁹ A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 198. Aynı törende bulunan Lütfi Bey ise padişahın şu sözlerini aktarmaktadır: “Küçük hesaplarla ve aşağılık bir intikam ve menfaat duygusuyla hükümet işlerini yöneteceğinizi ümit etmek istemem. Bunu her şeyden önce yaptıklarınızla millete anlatacak ve ispat edeceksiniz. Zaten sizlerin böyle küçük duygu ve düşüncelerinizden arınmış olduğunuzdan eminim” demiştir. Lütfi Bey, “filozofça ve devlet adamına yakışır bir nitelikteki bu sözlerden dolayı padişahı içimden gurur ve sevinçle alkışladım” diye de ilave eder. Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının*, s. 483.

⁴⁵⁰ *Vakit*, 5 Mart 1335 (5 Mart 1919), nr. 491; *Memleket*, 6 Mart 1335 (6 Mart 1919), nr. 25.

⁴⁵¹ A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 186.

⁴⁵² A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 192-193.

⁴⁵³ A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 187.

devletin tehlikeye düşürüldüğü eleştirisi üzerine de, Tevfik Paşa hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştı⁴⁵⁴.

Damat Ferit Paşa ise, hükümetini kurduktan sonra, hükümet üyelerine yapacakları icraattan bahsederken, ilk işlerinin; insanlık âleminin nefretini çeken cinayet suçluları hakkında süratli bir karar almak olduğunu söylemiştir⁴⁵⁵. Böylece hem İtilâf Devletlerinin, hem de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın beklentilerini yerine getirmiş olacaktı⁴⁵⁶. Diğer taraftan Damat Ferit Paşa, Divân-ı Harb-i Örfilerin teşkilât ve yargılama usullerinde birtakım değişiklikler yaparak, nazırlık yapan kişileri de yargılayacak şekilde mahkemenin yetkilerini arttırmak istiyordu. Çünkü Kanûn-ı Esâsî'ye göre; nazırlık yapanlar, ancak "*Divân-ı Âli'de*" yargılanabilirdi. Meclis-i Vükelâ'da yapılan tartışmalar sırasında, Meclis-i Mebusan'ın kapalı, işin acil ve gecikmenin devlet için zararlı olacağı ileri sürülmekteydi. Ayrıca, Meclis-i Mebusan'ın toplanmasının mümkün olmadığı, esasen İttihatçıların çoğunlukta olduğu bu meclisin kuracağı Divân-ı Âli'nin de kendisi gibi İttihatçı olacağı ve zanlı olan nazırları kurtaracağı iddia ediliyordu⁴⁵⁷. 1877 tarihli İdâre-i Örfiye Kararnâmesi, yukarıda da anlatıldığı üzere, devletin iç ve dış emniyetini ihlâl edenlerin ve bu konuda iştirâki olanların, ne sıfat ve hüviyette bulunurlarsa bulunsunlar, Divân-ı Harb-i Örfi huzurunda yargılanmalarını öngörmekteydi. İşte, Damat Ferit Paşa hükümeti de, ülkede hâlen İdâre-i Örfiye uygulanmakta olduğunu ileri sürerek, nazırların da Divân-ı Harb-i Örfi'de yargılanabilecekleri tezini ortaya attı.

Hükümet tarafından hazırlanan ve 5 maddeden oluşan kararnâme padişahın iradesine sunuldu ve padişah tarafından tasdik edildi (8 Mart 1919). Buna göre, daha evvel Mahmut Hayret Paşa'nın başkanlığında kurulan "*Fevkalâde Divân-ı Harb-i Örfî*" lağvedilerek⁴⁵⁸ "*Dersââdet Divân-ı*

⁴⁵⁴ Celâl Bayar padişahın bu çıkışının, hükümeti istifaya sürüklemek amacını taşıdığını belirtmektedir. C. Bayar, *Ben de, V*, s. 1509.

⁴⁵⁵ A.F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 197; M. Tevfik Bey, *Mütareke Devri Hatıraları*, II, s. 151-152.

⁴⁵⁶ Nitekim Damat Ferit, İtilâf Devletlerince tutuklamalarla ilgili olarak 5 Mart 1919'da kendisine verilen nota üzerine; "istediğiniz herhangi birini tevkife hazırım", demişti. G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 177.

⁴⁵⁷ M. Tevfik Bey, *Mütareke Devri Hatıraları*, II, s. 151-152.

⁴⁵⁸ BO.A., DH. UVM., 159/53; BO.A., DH. EUM. AYŞ., 4/20; *Düstur*, II. Tertip, c. 11; TV., 8 Mart 1335 (8 Mart 1919), nr. 3505; A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 199.

Harb-i Örfîsi” kuruldu. Mahmut Hayret Paşa’nın görevine de son verildi⁴⁵⁹. Yeni Divân-ı Harb-i Örfî’nin görevi; Kararnâmenin birinci maddesinde belirtilen, İdâre-i Örfîye Kararnâmesiyle tayin edilmiş olan suçlara bakacak ve kararları temyiz ve reddedilmeyecekti. Ayrıca, daha önce adliyeden olan iki üyesinin yerine, askeriyeden tayin yapılarak, tüm üyeler askeriyeden oluşturuluyordu. Lağvedilen Divân-ı Harb-i Örfî’deki davalar da, yeni Divân-ı Harb-i Örfî’ye devredildi. Kararnâmenin diğer maddelerinde, mahkeme heyetinin isimleri ve alacakları tahsisat belirlenmekteydi.

Damat Ferit Paşa tarafından hazırlanan bu kararname ile Tevfik Paşa tarafından hazırlanan kararnâme arasında önemli fark var idi. Tevfik Paşa’nın kararnâmesinde; eski kabine üyelerinin açıkça Divân-ı Harb-i Örfî’de yargılanacakları ifade edilmekteydi. Bu ise, Kanûn-ı Esâsi’ye aykırı bulunduğundan tartışmalı bir konu idi. Bundan dolayı padişah, bu sorumluluğu almak istemediğinden kararnâmeyi imzalamamıştı.

Damat Ferit Paşa’nın hazırladığı kararnâmede ise, eski nazırların Divân-ı Harb-i Örfî’de yargılanacakları konusunda herhangi bir ifadede bulunulmamıştır. Sadece İdâre-i Örfîye Kararnâmesi ile tayin edilmiş olan suçlara bakmak ve kararları temyiz ve reddedilmemek üzere kurulduğu ifade edilmekteydi. Yani, Ferit Paşa’nın bu kararnâmesi, “şeklen” Kanûn-ı Esâsi’ye aykırı görülüyordu. Dolayısıyla Kanûn-ı Esâsi’ye göre, Divân-ı âlî’de yargılanmaları gereken eski nazırların Divân-ı Harb-i Örfî’ye sevk edilmelerinden padişah sorumlu tutulamazdı. Böylece padişah, Kanûn-ı Esâsi’ye aykırı bir hükme katılmaktan “zahiren” kendisini kurtarmış oluyordu⁴⁶⁰.

⁴⁵⁹ Hüsamettin Ertürk hatıralarında; “Daha evvel Divân-ı Harb reisi Hayret Paşa idi. Fakat günlerce düşünmüş, taşınmış, bu haksızlığa dayanamamış ve Ferid Paşa ile şiddetli bir münakaşadan sonra istifa etmişti” demektedir. H. Ertürk, *İki Devrin*, s. 281. Ertürk’ün bu iddiası muhtemelen doğrudur. Çünkü, Ferid Paşa sadrazam olduktan bir-iki gün sonra, henüz daha kararname ilan edilmeden, Divân-ı Harb-i Örfî reisi Hayret Paşa’yı davet edip, yargılamaların seyri ve süratı hakkında bilgi almıştır. Bu günlerde yeni Adliye Nazırı İsmail Sıdkı Bey de yargılamaları hızlandırmak ve hemen bir karara varabilmek için birtakım hazırlıklar yapmakta ve ilgililerin görüşünü almaktaydı. Dolayısıyla Ferid Paşa ihtimal ki bu konulardan paşaya bahsetmiş ve ortaya çıkan rahatsızlık üzerine Hayret Paşa istifa etmiştir. *Tasvir-i Efkâr*, 10 Mart 1335 (10 Mart 1919), nr. 2676.

⁴⁶⁰ A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 198-199.

Ancak Damat Ferit hükümeti, aynı tarihte (8 Mart 1919) kaleme aldığı ve bütün hükümet üyelerinin imzaladığı zabıtnâmede ise, yeni Divân-ı Harb-i Örfî'nin görevlerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre; yeni kurulan bu Divân-ı Harb-i Örfî'nin, inkılâbın başlangıcından beri, memlekette işlenen ve İdâre-i Örfiye kararnâmesinin kapsamına giren suçlar ve cinayetler ile birlikte, I. Dünya Savaşı'na giriş emrinin verilmesinden sonra İslâm, Ermeni, Rum tehciri ve kıtallerini tertip ve memleket halkını birbiri aleyhine öldürmeye sevk ve teşvik edenler, askerî ve genel nakliye araçlarını kendi özel çıkarları için tahsis ederek, insanların zarurî ihtiyaçlarını zorla ellerinden alarak büyük vurgunlar, hudutsuz kârlar elde eden ve bu yüzden yüz binlerce nüfusun yok olmasına meydan verenlerin sıfat ve memuriyetlerine bakılmaksızın, kanunî işlem yapılabacağı hükümet kararıyla tebliğ⁴⁶¹ edildiği bildiriliyordu. Böylece, padişahın imzaladığı kararnamede bulunmayan ve daha önce Kanûn-ı Esâsî'ye aykırı diye imzalamadığı eski nazırların yargılanmaları hususunu, Damat Ferit hükümeti bir tebliğle Divân-ı Harb'e bildirmiş oluyordu.

Damat Ferit hükümetinin, İttihatçı nazırları yargılayabilmek için bulduğu bu formül, nazırların işlemiş olduğu iddia edilen suçların görevleri kapsamına giren siyasî suçlar kabul edilmeyip, adi suçlar hükmünde kabul edilmesi içtihadıyla olmuştur. Nitekim, Adliye Nazırı İsmail Sıdkı Bey, eski nazırların Divân-ı Âlî'de yargılanmaları gerekmiyor mu? şeklindeki bir soruya karşılık; yeni Divân-ı Harbin, nazırları ve hatta âyan üyelerini yargılamasında bir sakınca olmadığını söylemiştir. Çünkü bu gibi kişilerin, siyasî meselelerden dolayı yargılanmaları gerektiği takdirde Divân-ı Âlî'de yargılanacaklarını, fakat diğer suçların siyasî suçlarla kıyaslanamayacağını belirtmiştir. Meselâ, kendisi nazır olduğu halde, nazırlık makamı haricinde işleyeceği bir suçtan dolayı Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanabileceğini de söylemiştir⁴⁶².

Diğer taraftan, Divân-ı Harb-i Örfî savcısı Yusuf Ziya Bey de Adliye Nazırını teyit etmiş, tutukluların yargılanmaları için bir Divân-ı Âlî düşünülmediğini, çünkü suçların siyasî değil, adi suç kapsamında değerlendirildiğini belirtmiştir⁴⁶³. Kısaca, İttihatçı nazırların Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmalarına karar verilmesi, hükümet kararnâmesinde belirtilen suç-

⁴⁶¹ BOA., MV., 214/120. (Ek-IX)

⁴⁶² *Tasvir-i Efkâr*, 13 Mart 1335 (13 Mart 1919), nr. 2679.

⁴⁶³ *Yeni Gün*, 20 Mart 1335 (20 Mart 1919), nr. 196.

ların, resmî bir yönünün olmayıp, vazife dışı şahsen işlenmiş âdi suçlar kapsamında değerlendirilmesinin bir sonucudur.

16 Aralık 1918'de kurulmuş olan Divân-ı Harb-i Örfî heyetine ayrıca maaş verilmemiş iken, bu yeni Divân-ı Harb-i Örfî heyetine ek maaş tahsis edilmiştir. Yeni Divân-ı Harb-i Örfî'nin başkanlığına, ek olarak aylık 10.000 kuruş maaşla Erkân-ı Harb Mirlivâlarından Ali Fevzi Paşa, üyeliklerine, ek 6000'er kuruş maaşla Mirlivâ Ali Nazım, Mustafa (Kürt-Nemrut) ve Zeki Paşalar ile Miralay Recep Ferdi Bey tayin edilmişlerdir. Savcılığına 15.000 kuruş maaşla Ticâret-i Bahriye Mahkemesi Reisi Yusuf Ziya Bey, Birinci Muâvinliğine, 5.000 kuruş maaşla Adliye Nezareti Umûr-ı Hukûkiye Muâvini Haralombos Efendi, İkinci muâvinliğine, savcı muâvinlerinden Kudretullah ve avukatlardan İbrahim Reşad Bey atanmışlardır. Sorgu hakimliğine, 10.000'er kuruş maaşla Halep eski mebusu Artin Boşgezenyan, Beyoğlu Sorgu Hakimi üyelerinden Nazif ve Misak Mugaryan, İkinci Mahkeme-i Ticaret üyelerinden Dimitraki Efendilerle İzmir İstinâf Savcısı Cevad, Emniyet-i Umûmiye Seyrusefer Müdürü Hüsnü Beyler tayin olunmuşlardır⁴⁶⁴.

Öte yandan, heyet içinde gayrimüslim üyelerin çokluğu da dikkat çekmiştir. İttihatçıları tasfiye etmek için tayin olunan sorgu hakimi ve savcılarının bazısının gayrimüslim olduğu eleştirilerinin yapılması üzerine, Dahiliye Nazırı Cemal Bey, *Moniteur Oriental* gazetesine yaptığı açıklamada; Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın memlekette gayrimüslim unsurlarla ortaklaşa asayiş sağlamaya çalıştığını ve onların sadece kanunu uygulayacaklarını belirterek, kabinenin "kanlı mâziyi" süratle tasfiye edeceğini söylemiş ve bu suretle gayrimüslim üyelerin tayinini savunmuştur ⁴⁶⁵.

Dersaadet Divân-ı Harb-i Örfîsi olarak adlandırılan ve İttihatçı nazırlar ile diğer sanıkları yargılayacak olan bu mahkemede, yargılamalar konusunda hükümetin acele edilmesi yönündeki baskısına rağmen, kuruluşundan kısa bir müddet sonra istifalar baş göstermiştir. Nitekim, göreve başlayalı daha bir hafta olmasına rağmen mahkeme reisi Ali Fevzi Paşa-

⁴⁶⁴ BOA., DH. UMVM., 159/53; *Memleket*, 12 Mart 1335 (12 Mart 1919), nr. 31; *Tasvir-i Efkar*, 12 Mart 1335 (12 Mart 1919), nr. 2678.

⁴⁶⁵ *İkdam*, 15 Mart 1335 (15 Mart 1919), nr. 7936; *Hâdisât*, 15 Mart 1335 (15 Mart 1919), nr. 80.

nın, 16 Mart 1919 tarihinde istifa ettiği haberi yayılmıştır⁴⁶⁶. 18 Mart tarihli gazeteler, istifanın kesin olduğunu duyurmuşlardır. Hükümet, Ali Fevzi Paşa'nın istifasının, sağlık sebebiyle olduğunu duyurmuş ise de⁴⁶⁷ bu pek inandırıcı bulunmamıştır. Nitekim, Ali Fevzi Paşanın sıhhi sebeplerle değil, bir fikir ayrılığı dolayısıyla vazifesini bırakmaya karar verdiği ve bir anda istifasını Harbiye Nezareti'ne sunduğu kaydedilmiştir⁴⁶⁸. Diğer taraftan o günlerde en fazla tartışılan konu, tutuklanmaya başlanan İttihatçı vükelânın sorgulanması meselesindeki yetki tartışmaları idi. Dolayısıyla bu konuda kendisine vazife harici müdahalelerin yapılmış olması söz konusudur. Çünkü Divân-ı Harb reisinin istifa ettiği gün, İdâre-i Örfiye kanununa göre; Divân-ı Harb-i Örfilerin bağlı olduğu İstanbul Muhafızı Fevzi Paşa da istifa etmiştir. Üstelik Fevzi Paşa muhafızlıkla beraber askerlikten de istifa etmiştir. Divân-ı Harb Müddeiumûmisi Yusuf Ziya Bey bu istifa ile ilgili olarak; Ahmet Emin (Yalman) ve Celâl Nuri Beylerin İstanbul'dan uzaklaştırılması kararından, İdâre-i Örfiye reisi olması hasebiyle kendisinin de bilgisi olması gerektiği halde, bu durumdan haberdar edilmediği için istifa ettiği bilgisini vermiştir⁴⁶⁹. Bu arada Müddeiumûmi muâvini Artin Efendi de istifa etmiş, fakat onunki kabul edilmemiştir⁴⁷⁰.

Gazeteler Divân-ı Harb reisinin istifasından sonra, yerine kimin tayin edileceği konusunda farklı isimleri gündeme getirmişlerdir. Bunlar arasında, azadan Mustafa Paşa'nın, Fuat Paşa'nın ve mirliya Ahmet Tevfık Paşa'nın isimleri zikredilmiş, ancak aslı çıkmamıştır⁴⁷¹. Kamuoyu Divân-ı Harb-i Örfinin yeni reisinin kim olacağı ile yakından ilgileniyordu. Çünkü İttihatçıların önde gelenleri tutuklanmış ve sorguları devam etmekteydi. Bir an önce reisin tayin edilip yargılamalara başlanması isteniyordu. Nihayet bu tartışmalar yapılırken, Divân-ı Harb-i Örfinin yeni reisliğine, İmâlât-ı Harbiye Müdür-i sâbıkı erkân-ı Harbiye Ferikliğinden

⁴⁶⁶ *Hâdisât*, 17 Mart 1335 (17 Mart 1919), nr. 82; *Tasvir-i Efkâr*, 17 Mart 1335 (17 Mart 1919), nr. 2683.

⁴⁶⁷ *BOA*, *BEO*, 341932; *Yeni Gün*, 16 Mart 1335 (16 Mart 1919), nr. 182.

⁴⁶⁸ İstifa ile ilgili olarak Divân-ı Harb-i Örfi azasından Mustafa Paşa şunları açıklamıştır: "Vazifeye başladıkları gün memnun idiler. Fakat o akşam, bizim anlayamadığımız surette istifaları vuku buldu", demiştir. *Tasvir-i Efkâr*, 17 Mart 1335 (17 Mart 1919), nr. 2683.

⁴⁶⁹ *Tasvir-i Efkâr*, 17 Mart 1335 (17 Mart 1919), nr. 2683.

⁴⁷⁰ *Yeni Gün*, 16 Mart 1335 (16 Mart 1919), nr. 182.

⁴⁷¹ *İkdam*, 16 Mart 1335 (16 Mart 1919), nr. 7937; *Tasvir-i Efkâr*, 17 Mart 1335 (17 Mart 1919), nr. 2683; *Hâdisât*, 18 Mart 1335 (18 Mart 1919), nr. 83.

emekli Mustafa Nazım Paşa tayin edildi⁴⁷². Ancak Divân-ı Harbde değişiklikler bir türlü son bulmamıştır. Bu sefer de müstantiklerden Nazif Bey eski görevine iâde edilmiş, 27 Mart'ta onun yerine 10.000 kuruş maaşla, Şûrâ-yı Devlet Mülğa Mahkeme-i İstinâfiye üyelerinden Said Molla Bey getirilmiştir. Said Molla Bey, alacağı maaşın 6000 kuruşunu savaşta şehit olanlara, 4000 kuruşunu da Ermeni olaylarında “katledilen” Ermenilerin yetimlerine terk ederek, maaş almadan hizmet edeceğini bildirmiştir⁴⁷³. Ancak Said Molla'nın sorgu hakimliği görevi uzun sürmemiş, reis Mustafa Nazım Paşa ile bazı konulardaki görüş ayrılığı yüzünden 2 Nisan'da azledilmiştir⁴⁷⁴. Divân-ı Harb-i Örfi'nin savcısı Yusuf Ziya Bey ise, azadan Mustafa Paşa'nın aksi yöndeki görüşüne rağmen, mahkeme heyeti ile olan fikir ayrılığı yüzünden istifa etmiştir⁴⁷⁵. Yerine ise 8 Nisan'da, yine Divân-ı Harb sorgu hakimlerinden Cevad Bey tayin edilmiştir⁴⁷⁶. Görüldüğü üzere Divân-ı Harb-i Örfi'de sık sık istifalar yaşanmıştır. Bu istifalar, sonraki günlerde ve aylarda da artarak devam etmiştir⁴⁷⁷. Kendilerine bir hayli tatmin edici ücretler ödenmesine rağmen, meydana gelen bu istifaların, daha ziyade yargılamalar esnasında görevleriyle bağdaşmayan talepler ve müdahaleler yüzünden olduğu anlaşılmaktadır.

b- Tutuklamaların Yeniden Başlaması

Damat Ferit Paşa, yeni Divân-ı Harb-i Örfi'nin çalışmaya başlamasından sonra, İttihatçıların tutuklanmaları ve yargılanmaları hususunda son derece hızlı hareket etmiş ve bu icraatını gerçekleştirirken, dışarıyı tatmin etme çabası içinde olmuştur. Nitekim, Meclis-i Vükelâ kararının alınmasından bir gün sonra, 9 Mart günü İngiliz Yüksek Komiserliğini ziyaret ederek, İngilizlerin isteği doğrultusunda hareket edeceğine dair daha evvel söz verdiği anlaşılan vaatlerini tekrarlamıştır. Amiral Webb, Damat Ferid'in vaatlerini Londra'ya şu sözlerle iletmiştir: “*Sadrazam bugün öğleden sonra beni ziyaret etti. Daba önce özel olarak bana iletmiş olduğu, kendisinin ve efendisi padişahın Allah'tan sonra İngiltere'ye umut bağladıkları yolundaki güvencesini bir çok kez tekrarladı. Bu mesajını size iletmemi arzıladı. Savaş*

⁴⁷² BO.A., BO.E., 341932; *Tasvir-i Efkâr*, 20 Mart 1335 (20 Mart 1919), nr. 2686.

⁴⁷³ *Sabah*, 27 Mart 1335 (27 Mart 1919), nr. 10547.

⁴⁷⁴ *Hâdisât*, 3 Nisan 1335 (3 Nisan 1919), nr. 93.

⁴⁷⁵ *Tasvir-i Efkâr*, 7 Nisan 1335 (7 Nisan 1919), nr., 2697.

⁴⁷⁶ BO.A., BEO., 342308.

⁴⁷⁷ BO.A., BEO., 342341; 342669; 342882; 342949; 342911; 343007; 343130; 343633; 343707.

*tutsaklarına gaddarlıktan ve Ermeni kırımından sorumlu olan kişileri tutuklamak istediğimizi bildiğini, ancak listelerin arşivden kaybolduğunu söyledi. Bu kimselerin yakalanacaklarına ve cezalandırılacaklarına söz verdi*⁴⁷⁸, demiştir.

Damat Ferit Paşa verdiği bu sözleri yerine getirmede vakit kaybetmemiş ve İttihatçıları ortadan kaldırmak için, 10 Mart 1919 günü yeni tutuklamalara girişmiştir. Tevfik Paşa zamanındakiler hariç olmak üzere ilk grup tutuklananlar 22 kişidir. Tutuklananlar; sadrazamlık, şeyhülislâm-lık, nazırlık ve mebusluk gibi devletin önemli kademelerinde görev alan-larla, İttihat ve Terakki Fırkası'nın üst seviyedeki kişileridir⁴⁷⁹. İçlerinde *Vakit* gazetesi sahibi ve baş yazarı Ahmet Emin (Yalman) ile *İleri* gazetesi sahibi ve baş yazarı Celâl Nuri (İleri) olmak üzere iki de gazeteci vardır. Gazeteci Yunus Nadi ile Cavid Bey ise saklanmışlardır⁴⁸⁰. Aslında Celâl Nuri ve Ahmet Emin'in İttihatçılarla organik bir bağı yoktur. Onlar daha çok, yazılarında Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı eleştirmeleri ve Ocak ayı başında Tevfik Paşa'nın sadrazamlığı sırasındaki İttihatçıların tutuklanma-larına tepki göstermeleri sebebiyle tutuklanmışlardır⁴⁸¹. Bazıları da isim benzerliği sonucu tutuklanmış ve herhangi bir suç isnat edilememesi

⁴⁷⁸ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 63-64.

⁴⁷⁹ Yeni tutuklanan 22 kişinin adları ve görevleri şöyledir: 1- Dr. Fazıl Berki Bey (Eski Çankırı Mebusu, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi), 2- Said Halim Paşa (Eski Sadrazam), 3- Müştak Bey (Ayan Başkâtibi), 4-Reşad Bey (Eski Polis Müdüriyeti Umumiyesi Kısm-ı Siyasi Müdürü), 5- İzzet Bey (İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi Azası), 6- Musa Kâzım Efendi (Eski Şeyhülislâm), 7- Halil Bey (Meclis-i Mebusan Reisi, eski Şûra-yı Devlet Reisi, Adliye Nazırı, Mentеше Mebusu), 8- Salah Cimcoz Bey (Gazeteci, İstanbul Mebusu, Türk Sosyalist Partisi Lideri), 9- Rifat Bey (Ayan Reisi, eski Maliye Nazırı), 10- Ali Münif Bey (Eski Lübnan Valisi, eski Nafia Nazırı, Dahiliye Nazırı Müsteşarı), 11- Fethi Bey (Eski Dahiliye Nazırı), 12- Hasan Fehmi Efendi (Eski Sinop Mebusu), 13- Sapançalı Hakkı Bey (İstiklâl Gazetesi sahibi), 14- Şükrü Bey (Eski Maarif Nazırı), 15- Ahmet Emin Bey (Vakit Gazetesi sahibi ve Baş Muharriri), 16- Habib Bey (Bolu Mebusu), 17- Osman Bey (Dahiliye Nezareti Hukuk Müşaviri), 18- İbrahim Bey (Eski Adliye Nazırı, ayandan), 19- Fuad Bey (Eski telefon İdaresi Müdürü), 20- Hilmi Bey (Eski Ankara mebusu), 21- Celâl Nuri Bey (İleri gazetesi sahibi ve Baş muharriri), 22- Ahmed Nesimi Bey (Eski Hariciye Nazırı), *Yeni Gün*, 11 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 187; M. Tevfik Bey, *Miitareke Hatıraları*, s. 153; B. N. Şimşir, *Malta*, s. 66-67.

⁴⁸⁰ *İddam*, 12 Mart 1335 (12 Mart 1919), nr. 7933.

⁴⁸¹ Nitekim Celâl Nuri; "Yeşiller, Mailer" ve "Cezrî Hükümet ve Cezrî İdare" adlı makalelerinde, İttihatçılara yönelik politikaları sebebiyle Tevfik Paşa hükümetine ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na eleştiriler yöneltmişti. Celâl Nuri, "Yeşiller, Mailer", *Atı*, 27 Kanun-ı Sani 1335 (27 Ocak 1919), nr. 379; C. Nuri, "Cezrî Hükümet Cezrî İdare", *İleri*, 15 Şubat 1335 (15 Şubat 1919), nr. 398. Ayrıca, gazetecilik yönü olan Ali Kemal'in, Damat Ferit hükümetinde Maarif Nazırı olması da, bu tutuklama etken olmuş olabilir.

sebebiyle serbest bırakılmışlardır⁴⁸². 20 Mart 1919 tarihi itibarıyla, Tevfik Paşa zamanında tutuklananlar dahil olmak üzere; Ermeni tehciri, esirlere kötü muamelede bulunmak, ülkeyi savaşa sokmak gibi suçlardan dolayı Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluların sayısı 106'ya ulaşmıştır⁴⁸³. 4 Nisan 1919 tarihinde de, Enver Paşa'nın amcası ve Altıncı Ordu Kumandanlığı yapmış olan Halil Paşa, değişik illerde valilik yapmış olan Atıf Bey ve Cemal Oğuz Bey gizlendikleri yerlerde bulunarak tutuklanmışlardır⁴⁸⁴. Tutuklamalar hem hükümetin kendi iradesiyle, hem de İngilizlerin verdiği listeler istikametinde yürütülmüştür. Nitekim, İngiliz Yüksek Komiser Vekili Webb, 15 Mart - 7 Nisan 1919 tarihleri arasında tutuklanmaları talebiyle 61 kişilik bir liste vermiştir. Bunlar Ermeni “katliâmı” yapmakla suçlanıyorlardı⁴⁸⁵. Bu arada İngilizlerin verdiği listelerdeki her isim tutuklanamadığı gibi, bu listelerin dışında da tutuklamalar gerçekleşmiştir. B. N. Şimşir, 23 Ocak 1919 tarihi ile 20 Nisan 1919 tarihi arasında tutuklanması istenen kişilerin sayısını 223 olarak vermektedir. Bu listenin, daha çok üst derecedeki görevlileri kapsadığı dikkate alınrsa, alt kademedeki memurların ve resmî görevi olmayanların tutuklanması ile beraber bu sayı çok daha fazladır. Tutuklamalar sadece İstanbul'da değil, Anadolu'da da gerçekleştirilerek Bekirağa Bölüğü'ne gönderilmişlerdir⁴⁸⁶. Tutuklananlar veya ceza alanlar ile ilgili genel bir malumat vermek gerekirse; Mondros Mütarekesi'nden (30 Ekim 1918) 14 Ekim 1919 tarihine kadar Bekirağa Bölüğü'ne siyasî sebeplerden dolayı toplam 321 kişi getirilmiştir. Bunlardan 29 kişi, davaları mahallinde görülmek üzere Bursa, Yozgat ve Tekfurdağı'na sevk edilmiştir. Sadece Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey İstanbul'da yargılanarak idam edilmiştir. 3 kişi hüküm giymiş, Dr. Reşid

⁴⁸² Nitekim eski Âyan reisi Rifat Bey, tutuklanarlara izafe edilen suçlarla ilgisi olmaması, Sadeddin Bey isimli polis müdürü ise, isim benzerliği yüzünden serbest bırakılmıştır. *Hadisât*, 18 Mart 1335 (18 Mart 1919), nr. 83.

⁴⁸³ *Yeni Gün*, 20 Mart 1335 (20 Mart 1919), nr. 196.

⁴⁸⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 4 Nisan 1335 (4 Nisan 1919), nr. 2694.

⁴⁸⁵ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 70.

⁴⁸⁶ Nitekim Ankara'da tutuklanarak İstanbul'a getirilenler şunlardır: Tuğlacı Hasan, Kireççi Hacı Ömer, Şireci Hacı Mehmed, Cambaz Ali, Bağ bekçisi Hasan, Tüfekçi Ali Rıza, Kahveci Akif, Dabbağ Ahmed ve Hamid, Dikişçi Osman. *Tasvir-i Efkâr*, 20 Nisan 1335 (20 Nisan 1919), nr. 2701; Bu tarihten bir ay sonra ise, Göz Tabibi Es'ad Paşa, Tokad eski mebusu Rıza Tahsin, Sadaret yaverlerinden Tolçalı Süleyman, Terzi Zeki, eski Maliye Müsteşarı Hasan Tahsin tutuklanmışlardır. *Tasvir-i Efkâr*, 20 Mayıs 1335 (20 Mayıs 1919), nr. 2725.

Bey⁴⁸⁷, Küçük Talat Bey ve Halil Paşa olmak üzere 3 kişi firar etmiş ve 1 kişi de hastanede ölmüştür. 19 kişi doğrudan doğruya, 29 kişi şahsî kefalet, 4 kişi nakdî kefalet, 1 kişi de emr-i şifahî üzere serbest bırakılmıştır. 14 Ekim 1919 tarihi itibarıyla, siyasi meselelerden dolayı Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunanların sayısı ise 40'a düşmüştür⁴⁸⁸. Bunun sebebi; 67 tutuklunun, 28 Mayıs gecesi Bekirağa Bölüğü'nden İngilizler tarafından alınıp Malta'ya sürülmesidir⁴⁸⁹.

Tutuklama ve sürgünler özellikle Damat Ferit hükümetleri döneminde yoğunlaşmış olup, 1920 yılında da sürmüştür. Mart 1919 ile Kasım 1920 arası İstanbul'da veya başka yerlerde tutuklanıp sadece Malta'ya sürülenlerin sayısı 144'tür⁴⁹⁰.

c- Tutuklamalar Karşısında Tepkiler

Hükümetin geniş çaplı tutuklamalara girişmesi, içeride ve dışarıda farklı tepkilere sebep olmuştur. Hükümet taraftarları tutuklamalara geniş destek verirken, hükümetin icraatına muhalif olan kesim, tutuklamaların kanunsuzluğunu dile getirmişlerdir. İtilâf Devletleri ise, kendilerine verilen sözün yerine getirilmekte olmasından dolayı memnuniyet duymuşlardır. Nitekim, 11 Mart günü Amiral Webb, hükümetine şunu bildirir: “*Yeni hükümet, övülecek bir çabayla yeniden tutuklamalara başladı. Eski Sadrazam Sait Halim'den başlayarak, savaş içinde nâzırlık yapmış bir çok kimseyi de kapsayan yirminin üstünde kişi dün tutuklandı*”⁴⁹¹, demiştir. Ayrıca, Webb Londra'ya; Damat Ferit'in tutuklama konusundaki çabasını takdir ederek, tutukluların kendilerine teslimi konusunda “*şimdilik*” fazla sıkıştırılmamasını tavsiye ederek yeni hükümetin kendileri ile yakın işbirliği içinde olduğuna dikkat çekmiştir⁴⁹².

İçeride ise hükümet, İttihatçılara olan kasıtlı yaklaşımı dolayısıyla basının bir kısmı tarafından ağır bir şekilde eleştirilmekteydi. Nitekim, Damat Ferit Paşa hükümetinin tutuklamalara girişeceği sezilince, tutuklama-

⁴⁸⁷ Diyarbakır eski valisi Reşid Bey'in, Bekirağa Bölüğü'nden kaçıp, yakalanacağını anlayınca tabancasıyla intihar ettiği yukarıda verilmişti.

⁴⁸⁸ *Alemdar*, 14 Teşrin-i Evvel 1335 (14 Ekim 1919), nr. 303.

⁴⁸⁹ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 106.

⁴⁹⁰ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 197.

⁴⁹¹ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 64.

⁴⁹² G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 175-176.

lardan bir gün önce Ebuzziyazâde, “*Bir Milyon Maktül Müslüman*” başlıklı makalesiyle, Ermenilerin bir milyon Müslüman’ı öldürdüğünü hatırlatıyordu. Bu konudaki somut bilgilerin, Tevfık Paşa hükümeti döneminde Sulh Konferansına belgeleriyle sunulduğuna dikkat çekilmekte idi⁴⁹³. Bu hatırlatma ile, başlayacak haksız yargılamaların önüne geçilmek isteniyordu. Tutuklamaların başlaması ile tepkiler daha net ortaya çıkmaya başlamıştır. Damat Ferit hükümetinin kanunsuz bir hareket yapmayacağına dair söz vermesine rağmen, gerçekleştirilen icraatın ve hele Ahmet Emin ve Celâl Nuri gibi gazetecilerin, bahsedilen suçların hiçbirisinde iştiraki olmamasına rağmen tutuklanmaları şiddetle eleştirilmiştir⁴⁹⁴. *Hâdisât* gazetesi; İttihatçıların tutuklanmalarının, şimdiye kadar bir kanuna dayandırılmaması bir tarafa bırakılacak olsa bile, gazetecilerin tutuklanmasını, hiçbir tarafsız vicdanın mazur gösteremeyeceğini ifade etmiştir⁴⁹⁵. *Âti*, *Yeni Gün* ve *Vakit* gazeteleri de benzer eleştirilerde bulunmuşlar, tutuklamaların herhangi bir mahkeme kararıyla değil, Meclis-i Vükelâ kararıyla, yani siyasi bir kararla gerçekleştirildiğine dikkat çekmişlerdir.

Bu arada, bir taraftan tutuklamalar devam ederken, diğer taraftan da daha evvel tutuklananlar Divân-ı Harb-i Örfîde sorgulanmaktaydılar. Sorgulandıktan sonra da tutuklama müzekkereleri düzenlenmekteydi. Yalnız tutuklular arasında bulunan eski sadrazam Said Halim Paşa, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi ve diğer nazırlık ve âyan üyeliği yapmış olanlar, yapılan sorgulamalara karşı çıkmışlar ve sorulan sorulara cevap vermekten kaçınmışlardır. Çünkü bu kişiler, sadece Divân-ı Âli huzurunda sorgulanabileceklerini, Kanûn-ı Esasî hükümlerine göre Divân-ı Harb-i Örfî’nin kendilerini sorgulamaya yetkili olmadığını ve cevap vermek mecburiyetinde olmadıklarını söylemişlerdir⁴⁹⁶. Fakat savcı Yusuf Bey bu itirazları dikkate almayacaklarını ifade etmiştir⁴⁹⁷.

⁴⁹³ Ebuzziyazâde, “Bir Milyon Maktül Müslüman”, *Tasvir-i Efkâr*, 10 Mart 1335 (10 Mart 1919), nr. 2676.

⁴⁹⁴ *Yeni Gün*, 11 Mart 1335 (11 Mart 1919), nr. 187; *Tasvir-i Efkâr*, 12 Mart 1335 (12 Mart 1919), nr. 2678.

⁴⁹⁵ *Hâdisât*, 12 Mart 1335 (12 Mart 1919), nr. 77.

⁴⁹⁶ *Yeni Gün*, 15 Mart 1335 (15 Mart 1919), nr. 191; *Tasvir-i Efkâr*, 15 Mart 1335 (15 Mart 1919), nr. 2681.

⁴⁹⁷ *Tasvir-i Efkâr*, 16 Mart 1335 (16 Mart 1919), nr. 2681.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası taraftarı basın ise, tutuklamalar konusunda, bazı basın organlarında çıkan tepkilere ve tutuklamaların kanunsuzluğu sebebiyle ifade vermek istemeyen tutuklulara sert eleştirilerde bulunmuşlardır. Refik Halit *Sabah* gazetesinde; gerçekleştirilen tutuklamaların, intikama değil adalete dayandığını iddia etmiştir. Ayrıca kurulan Divân-ı Harb-i Örfî'yi savunarak; telâşa gerek olmadığını, çünkü kurulan mahkemenin âdil bir mahkeme olduğunu, tarafsız ve âdil bir yargılama yapılacağını ve davalar milletin huzurunda görülmek suretiyle, suçluların cezalarını bulacağını söylemiştir⁴⁹⁸. Divân-ı Harb-i Örfî'nin Kanûn-ı Esâsî'ye aykırı olduğu eleştirilerine cevap verilirken de; hükümetin süratle ve şiddetle hareket etmesi için, kanunun himayesinde bazen kanundan ayrı iş yapmasının câiz ve gerekli olduğu ileri sürülmüştür. Ülkede İdâre-i Örfîye'nin yürürlükte olması dolayısıyla, gerçekleştirilen işlerin ülkenin istikbal ve emniyetiyle ilgili olduğu savunulmuştur⁴⁹⁹. *Alemdar* gazetesi ise daha sert bir tavır takınmıştır. Refi Cevad “*Bazı Şahsiyetler Etrafında*” adlı makalesinde; “*sehpalar bu adamlara lâîyk değildir. Koparılması lâzım gelen bu kâşalar keütükler üzerinde kesilip günlerce seng-i ibrette kalmalı*”⁵⁰⁰ diyordu. Bir gün sonraki yazısında ise; “*Tutuklamalar gözümüzü doyurmadı. Daha ziyade şiddet! Daha ziyade şiddet! Daha ziyade şiddet!*”⁵⁰¹ diyor ve hükümete, verecekleri cezada takip etmeleri gereken metodu açıklıyordu.

Diğer taraftan İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin tutuklanmaları ve kanuna aykırı biçimde yargılanmalarına gösterilen tepkiye, Damat Ferit hükümetinin Dahiliye Nazırı Cemal Bey, İttihatçıları çok ağır bir şekilde suçlayarak cevap vermiştir. *Moniteur Oriental* gazetesine verdiği beyanatta; İttihatçıların sekiz yüz bin Ermeni'yi öldürdüğünü ve dört yüz bin Rum'u tehcir ettiklerini iddia etmiştir. Ayrıca dört milyon Türk'ü de öldürdüklerini ifade etmiştir⁵⁰². Cemal Bey'in bu açıklaması kamuoyunda büyük bir infial uyandırmıştır. Süleyman Nazif “*Haksız İddialar*” makalesiyle nâzıra

⁴⁹⁸ Refik Halid, “İntikam Değil Adalet”, *Sabah*, 10 Mart 1335 (10 Mart 1919), nr. 10531.

⁴⁹⁹ “Bugün tasfiye ve tecziye keyfiyetini kuvveden fiile çıkarmaya azmeden hükümetin, kanunun himayesinde bazı müteferri icraat yapması elbette caiz ve zarûridir. İdare-i Örfîye'yi temsil eden Divân-ı Harb, muhâkeme istediği gibi hareket eder”. Refik Halid, “Teenni ve İntizâr”, *Sabah*, 11 Mart 1335 (11 Mart 1919), nr. 10532.

⁵⁰⁰ Refi Cevad, “Bazı Şahsiyetler Etrafında”, *Alemdar*, 12 Mart 1335 (12 Mart 1919), nr. 82.

⁵⁰¹ *Alemdar*, 13 Mart 1335 (13 Mart 1919), nr. 83.

⁵⁰² *Hâdisât*, 15 Mart 1335 (15 Mart 1919), nr. 80; *İkdam*, 15 Mart 1335 (15 Mart 1919), nr. 7936.

büyük tepki göstermiştir. Nazif; İttihatçıların yapmış oldukları bazı tahribat ile ilgili hükümetin tedbirlerine ses çıkarmayacağını, ancak Ermenilerle ilgili iddialarına teessüf ettiğini belirtmiştir. Sözlerini; “*Dahiliye Nâzırı bu itirafı kimin hesabına ve ne gibi vesikalara dayanarak gazete sütunlarına atıyor? Ermeni meselesi ortaya çıktığında Cemal Bey emekli ve bir köşede miskince oturuyordu. Kendi gözleriyle bir şey görmüş değil. Nezaretinin topladığı vesikalar ise kendisini tezkîp eder*”, diyerek sürdürmüştür. Ayrıca Cemal Bey bu iddiasıyla, Ermeni temsilci Bogos Nubar Paşa’nın iddiasını yalnız teyit değil, “*dört fersal*” da geçtiğini söylemiştir. Çünkü onun bile ölen Ermenilerin sayısını iki yüz bin verdiğine dikkat çekerek, Cemal Bey’i olayları ve rakamları tahrif etmesinden dolayı kınamıştır⁵⁰³. İsmâil Hâmî de; “*Artık Yeter*” adlı makalesiyle Cemal Bey’i eleştirip, bunu hiçbir kimsenin kabul edemeyeceğini ifade ettikten sonra; “*Eğer Ermenistan Cumburreisi yerinde ben olsam, Ermeni davasını güçlendiren bir Osmanlı nazırına birinci rütbeden bir Ararat nişanı vermekte bir an tereddüt etmezdim. Çünkü Bogos Nubar Paşa’yı bile geçmiştir*” diye tepki göstermiştir⁵⁰⁴.

Cemal Bey, ortaya çıkan tepkiler sonucu birkaç gün sonra yaptığı açıklamada, sekiz yüz bin Ermeni’nin katledilmiş olduğunu söylemediğini çok iyi hatırladığını belirtmiştir. Söz konusu gazetenin verdiği rakamın, ancak tehcire şamil olabileceğini söyleyen Cemal Bey, yazıldığı gibi o kadar nüfusun katledilmiş olamayacağının da çok açık olduğunu belirtmek zorunda kalmıştır⁵⁰⁵.

Cemal Bey, başka bir mülâkatta da; eski hükümetlerin tutuklama ve yargılama konusunda işi sürüncemede bıraktıklarını söylemiştir. Sorgulamanın özel olarak yapılmasının veya her sanık aleyhinde ayrı şahit dinlenmenin mümkün olmadığını dile getiren Cemal Bey, böyle yapılırsa işin senelerce süreceğini belirtmiştir. Örnek olarak da, Kemal Bey’in davasında Yozgat’taki bazı şahitlerin ifadelerinin dinlenmeye başlanmasının, davayı sürüncemeye düşürdüğünü iddia etmiştir. Cemal Bey kendilerinin hızlı hareket edeceklerini ifade ederek, kısmen de olsa Tefvîk Paşa dönemindeki hukukî prosedüre uyma çabalarını gereksiz bulmuştur⁵⁰⁶.

⁵⁰³ S. Nazif, “Haksız İddiâlar”, *Hâdisât*, 17 Mart 1335 (17 Mart 1919), nr. 82.

⁵⁰⁴ İsmail Hâmî, “Artık Yeter”, *Memleket*, 18 Mart 1335 (18 Mart 1919), nr. 37.

⁵⁰⁵ *Tasvir-i Efkâr*, 19 Mart 1335 (19 Mart 1919), nr. 2685.

⁵⁰⁶ *Hâdisât*, 15 Mart 1335, (15 Mart 1919), nr. 80.

Dahiliye Nazırı; eski nâzırların Divân-ı Âlî'de yargılanmaları gerekmez mi? şeklindeki soruya da, hayır, cevabını vererek; Kanûn-ı Esâsî'de nâzırların ancak Divân-ı Âlî'de yargılanacakları açık ise de bu kanunun lağvedildiğini söylemiştir⁵⁰⁷. Gerçekte böyle bir şey olmamasına rağmen Cemal Bey'in bu şekilde konuşması, İttihatçıların yargılanmasını isteyenler tarafından bile eleştirilmiştir. Nitekim Süleyman Nazif; Kanûn-ı Esâsî'nin lağvedilmiş olduğundan kimsenin haberi olmadığını belirterek, bir adam kendisine zorlama olmaksızın nasıl böyle bir şey söyleyebilir, diye tepki göstermiştir. Diğer taraftan, Kânûn-ı Esâsî'nin hükümlerini İttihatçılar ihmal etmişlerse, cezaları kanunen verilsin diyen Süleyman Nazif, Cemal Bey altı gün evvel görevine başlarken, olmayan bir şeye mi sadık kalacağı sözünü vermiştir, diye de sormuştur⁵⁰⁸.

d- İngilizlerin Baskısının Fiilî Müdahaleye Dönüşmesi

Tutuklamalar devam ederken, bir taraftan da İngilizlerin baskısı gittikçe artmaktaydı. Bu baskılar sadece tutuklama konusunda değildi ve hükümetin her icraatını kapsıyordu. Artık hükümet işgal kuvvetlerinden bağımsız bir iş göremez vaziyette idi. İstedikleri memuru göreve getirip, istediklerini görevden alıyorlardı. Nitekim Dahiliye Nazırı Cemal Bey, göreve gelmesinin haftasında, İngilizlere danışmadan Polis Umum Müdürü Halil Bey'i görevden alıp, yerine Nurettin Bey'i getirince, İngiliz Askerî Kontrol Heyetini kızdırmıştır. Bunun üzerine İngilizler Damat Ferit Paşaya; “*müdürlüğünü geri alınız ve eskisini iade ediniz*” diyerek, kendi başlarına iş yapamayacakları konusunda ilk ihtarı çekmişlerdir⁵⁰⁹.

Hükümet bir taraftan işgal kuvvetlerinin sonu gelmez isteklerini yerine getirmeye çalışırken, diğer taraftan da İstanbul dışındaki İttihat ve Terakki mensuplarına yönelik ihbar, şikâyet dilekçe ve telgraflarını incelemekle meşgul olmaktaydı. Bu dilekçe ve telgraflar Anadolu'nun değişik illerindeki kilise temsilcileri, Ermeni ve Rum milleti ile, çeşitli sebeplerle birbirine kin ve husumet besleyen jurnalci gruplardan oluşmaktaydı. Ge-

⁵⁰⁷ *İkdam*, 15 Mart 1335 (15 Mart 1919), nr. 7936; *Hadisât*, 15 Mart 1335 (15 Mart 1919), nr. 80.

⁵⁰⁸ Süleyman Nazif, “Haksız İddialar”, *Hâdisat*, 17 Mart 1335 (17 Mart 1919), nr. 82.

⁵⁰⁹ Bu olayı Refik Halit Karay şöyle anlatır: “Kabine polis meselesiyle ilk şamarını yemiş oldu ve bu şamarın ürkekliği de, zıfâf gecesi karsısını korkutan herifin hikâyesinde olduğu gibi, ömrümüz oldukça devam edip gitti”. Refik Halit daha sonra Cemal Bey'e; “kabine heriflere (İngilizleri kastederek) danışmadan mı seni oraya getirdi?” diyerek, ihtiyatsız hareketini eleştirdiğini aktarır. R. H. Karay, *Minelbab*, s. 84-86; M. Tevfik Bey, *Miitareke Devri Hatıraları*, s. 160.

len ihbarlar genelde; tehcir, taktil, gasp, zorla din değiştirme ve Müslümanların yanında bulunduğu iddia olunan kadın ve çocukları kapsıyordu⁵¹⁰. Bunun üzerine İngilizler devreye girip, söz konusu “suçluların” hemen yakalanıp Divân-ı Harb-i Örfî’ye gönderilmelerini sağlamaktaydılar⁵¹¹. İngilizlerin bu konulardaki baskısı özellikle mahkemeler çalışırken daha fazla olmuş; hem tutuklamanın, hem yargılamanın, hem de ceza vermenin yakın takipçisi olmuşlardır. Hatta Divân-ı Harb-i Örfî yargılamalarının yapılacağı salonu bile bizzat teftiş etmişlerdir. Yargılamaya hazır olup olmadığını kontrol için Erkân-ı Harbiye-i Müttefik Emniyet-i Umumiye Müdürü Mösyö Massau (?), Emniyet-i Umumiye Kumandanlarından Mösyö Henry ve özel kâtipleri adliyeye gelip, salonu görmüşler ve memnuniyetlerini belirtmişlerdir⁵¹². Edirne Ermeni murahhasası Arsin Efendi de, Ermeni meselesinden zanlı olanlar hakkında gösterilen çabalardan ve tutuklamalarda dolayı Dahiliye Nazırına teşekkür etmiştir⁵¹³.

Fakat İngilizler gün geçtikçe davranışlarını sertleştirmişler, tutuklanacak kişileri ihbar etmekle veya baskı ile mahkemeye getirtirmekle yetinmeyip, bizzat kendileri tutuklamaya başlamışlardır. Nitekim, Giresun’un Bulancak nahiyesinde Rum tehcirinde bulunmuş Sefer isminde birisini Ada’da tutuklamışlar ve Beyoğlu’ndaki bürolarına getirmişlerdir. Sonra Dahiliye Nezareti’ne haber vermişler, Nezaret de Polis Müdürlüğüne emir verip, evrakıyla beraber Divân-ı Harb-i Örfî’ye getirilmesini istemiştir⁵¹⁴. Bazen de hükümete haber vermeye gerek duymamışlardır. İstedikleri kişileri kendileri yargılamış, kendileri alıp gitmişlerdir. Örneğin, Maraş’ta bulunan Sivas valisi Kemal Bey bunlardandır. Tehcir suçundan sorumlu olduğu düşünülen Kemal Bey, Halep İngiliz Kumandanının emri ile Maraş İngiliz Kumandanı tarafından tutuklanmış, sonra da otomobil ile Halep’e götürülmüştür. Maraş Mutasarrıfı bunu engellemek için

⁵¹⁰ BOA., DH. KMS., 50-2/54; BOA., DH. EUM. AYŞ., 11/2; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979, s. 127.

⁵¹¹ Hakkında şikayet yapılan kişilerin, İngilizlerin takibine maruz kaldığına dair onlarca belge vardır. Birkaçını vermek istiyoruz. BOA., DH. ŞFR., 96/38; 96/214; 96/242; 97/162; 97/230; 97/231; 97/232; 97/235.

⁵¹² *Sabah*, 16 Mart 1335 (16 Mart 1919), nr. 10534.

⁵¹³ *İkdam*, 1 Nisan 1335 (1 Nisan 1919), nr. 7953.

⁵¹⁴ BOA., DH. KMS., 51-1/73.

çaba sarf etmişse de başaramamıştır⁵¹⁵. Aslında Divân-ı Harb-i Örfî Kemal Bey'e ifade vermesi için celp davetiyesi göndermişti. Fakat, İngilizler daha acele hareket ettikleri için, Kemal Bey bu davetiyei göremeden götürülmüştür⁵¹⁶. İhtimal kendi elleriyle kurdurdukları mahkemeye de artık güvenmemeye başlamışlardır. Tutuklama ve yargılama konusunda Fransızlar da İngilizlerden geri durmamışlardır. Trabzon tehciri suçlularını araştırmak için bu bölgeye giden sorgu hâkimi Sitraki Fıraka(?) Uryan Efendi, tahkikat yapması için kendisine zorluk çıkartıldığı iddiasıyla Fransa Siyasi Mümessillğine şikayette bulunmuş, Mümessillik de Osmanlı Hariciye Nezaretini bu konuda uyarmıştır⁵¹⁷.

Görüldüğü üzere tutuklamalar, İtilâf devletlerinin istediği şekilde sürmüş, onlar her kimi istemiş ise hükümet onları derhal tutuklamıştır. Yargılamalar da aynı minval üzere sürmüştür. Böylece işgal altındaki Osmanlı Devleti'ne, en fazla müdahalenin yargı alanında olduğu görülmüştür. Nitekim Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmakta olan Hüsametdin Ertürk'e, o andaki mahkeme reisi Mustafa (Kürt-Nemrut) Paşa şunları söylemiştir: “*Seni pek iyi tanıyorum. Namuslu ve dürüst bir askersin. Askerlikten başka bir işle meşgul olmadığına kâniim. Fakat işgal altında çalışan bir Divân-ı Harb, vicdanından ziyade hisleriyle hareket eder. Bu bize yukarıdan gelen emirdir*”⁵¹⁸.

e- Beşinci Şube Evrakları ve Damat Ferit Paşa—Ahmet Rıza Bey İhtilâfı

Hatırlanacağı gibi, Divâniye mebusu Fuad Bey'in, 28 Ekim 1918 tarihinde verdiği takrir üzerine, Said Halim ve Talat Paşa kabinesi üyeleri Meclis-i Mebusan'ın Beşinci Şubesi'nde sorgulanmış, ancak 21 Aralık 1918'de meclisin feshiyle bu sorgulama yarım kalmıştı. Damat Ferit Paşa iktidara gelince, İttihatçıları daha şiddetli bir şekilde cezalandırmak için haklarında delil kabul edilecek hiçbir fırsatı kaçırmak istememiştir. Bu amaçla, İttihatçılara yönelik giriştiği geniş tutuklamanın hemen arkasından, 13 Mart 1919'da, Beşinci Şube'nin yarım kalan tutanaklarını, Meclis-i Mebusan kapalı olduğu için aynı zamanda ona da vekâlet eden Meclis-i

⁵¹⁵ BOA., BEO., 340567.

⁵¹⁶ BOA., DH. EUM. AYŞ., 20/118.

⁵¹⁷ BOA., DH. ŞFR., 103/134.

⁵¹⁸ H. Ertürk, *İki Devrin*, s. 350.

Âyan reisi Ahmet Rıza Bey'den, Divân-ı Harb-i Örfi savcılığına teslimini istemiştir⁵¹⁹. Bununla, tutuklanmış olan İttihatçı nazırların suçlarının ispatlanacağını düşünmekteydi. Meclis-i Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey bu talebi, kanunlara aykırı olduğu ve komisyon tutanakları yayımlanmadığı gerekçesiyle uygun görmemiştir⁵²⁰. Bunun üzerine Damat Ferit Paşa, soruşturma tutanaklarını alabilmek için konuyu Meclis-i Vükelâ'ya getirmiştir. 26 Mart 1919 tarihinde⁵²¹ toplanan Meclis-i Vükelâ; Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey'in, evrakların verilmesinin, kanunlara ve devletin geleneklerine uygun düşmeyeceği yönündeki gerekçesini kabul etmemiştir. Çünkü Divân-ı Harb-i Örfi'nin bakmaya yetkili olduğu suç gruplarının, Beşinci Şube evrakları arasında bulunduğu düşünülmüştür. Dolayısıyla alınan kararda; Ceza Muhakemeleri Kanunu hükümlerine göre; Divân-ı Harb-i Örfi savcı ve sorgu hakimlerinin, işlenen suçlara ait maddi delil niteliğini taşıyan evrakları nerede olursa olsun alabileceklerini öngördüğü hatırlatılmıştır. Ayrıca Divân-ı Harb-i Örfi savcılığı tarafından talep edilen evrakların delilleriyle birlikte teslim edilmemesinin, kamu hukukunun takip edilmesini geciktireceği uyarısı yapılarak, bunun kamunun zararına olacağına dikkat çekilmiş ve gerekli evrakların savcılığa hemen verilmesi istenmiştir⁵²².

Fakat Ahmet Rıza Bey Meclis-i Vükelâ'nın bu kararına rağmen, evrakların verilemeyeceğini, istenirse görülebileceğini söylemiştir. Bunun üzerine Damat Ferit, hem evrakları vermemesi, hem de Vahdet-i Milliye ismiyle bir cemiyet teşkil etmiş olup bundan padişah ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın da şüphelendiği gerekçesiyle, 31 Mart'ta Âyan reisi Ahmet Rıza'yı azledip yerine, adı geçen evrakları vereceğini vaat eden Hoca Mustafa Asım Efendi'yi getirmiştir⁵²³. Başkan vekilliğine de, üyelerden

⁵¹⁹ *İkdam*, 14 Mart 1335 (14 Mart 1919), nr. 7935.

⁵²⁰ *BOA., MV., 214/121; Ahmet Rıza Bey'in*, s. 71-72.

⁵²¹ Taner Akçam, Beşinci Şube tutanaklarının Damat Ferit'in emriyle 17 Mart 1919 tarihinde Divan-ı Harb Müddeiummiliği'ne gönderildiğini yazmaktadır. T. Akçam, *İnsan Hakları*, s. 416. Halbuki Meclis-i Vükelâ'da bu konu, yukarıda ifade edildiği gibi 26 Mart 1919'da görüşülmüş ve evrakların teslimi istenmiştir. Dolayısıyla söz konusu tutanaklar bu tarihten önce Divân-ı Harb-i Örfi Müddeiummiliğine teslim edilmiş olsaydı, zaten konu Meclis-i Vükelâ'ya gelmezdi. Bu bakımdan 17 Mart tarihi yanlıştır.

⁵²² *BOA., MV., 214/121*.

⁵²³ Celâl Bayar hatıralarında Hoca Asım Efendi ile ilgili şunları kaydeder: "Hoca Asım Efendi, Damat Ferit Paşanın peşinde koşan fikir ortaklarından, bu suretle şahsına ikbal sağlamak isteyenlerden biriydi. Ahmet Rıza Bey, eski kabine üyelerine ait sorgu dosyalarının Divân-ı Harbe verilmesini,

Aristidi Paşa ile Azaryan Efendi getirilmiştir⁵²⁴. Ahmet Rıza Bey bu konuyu değerlendirirken; Damat Ferit yasama gücünün bağımsızlığını takdir edemediği için, söz konusu evraklarda İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhinde mühim şeyler vardır düşüncesiyle ele geçirmek istediğini ve bu yüzden ısrar ettiğini belirtmiştir⁵²⁵.

f- Tabkik Heyetlerinin Yenilenmesi

Damat Ferit Paşa hükümeti, İstanbul'daki İttihat ve Terakki mensupları ile onların iktidarı döneminde görev almış kişileri tutuklattıktan sonra, aynı hızla vilâyetlere yönelmiştir. Hükümetin bu konudaki hassasiyetinin farkında olan vilâyetlerdeki gayrimüslim unsurlar da, takibatın hızlandırılmasında etkili olmuşlardır. Bazen kendi başlarına, bazen de İtilâf Devletleri temsilcileri aracılığıyla arka arkaya şikâyet telgrafları göndererek hükümetin daha fazla çaba harcamasını sağlamışlardır. Gönderilen bu telgraflarda; eski İttihatçıların yeniden İttihatçılığı yaymaya başladığı ve Ermenilere işkence etmekte olduğu⁵²⁶, tehcir esnasında bölgelelerinde görev yapıp Ermenilerin mallarını alan kaymakamların hâlâ yargılanmadıkları⁵²⁷, Ermeni mallarıyla haksız servet biriktiren ve onlara zulmeden muallimlerin bulunduğu⁵²⁸ ve Müslüman ahaliyi gayrimüslim ahali aleyhine tahrik ettikleri⁵²⁹ ve benzeri daha birçok iddialar dile getirilmekteydi. Bunun üzerine Damat Ferit Paşa, vilâyetlerden gelen bu tür iddialara büyük önem vererek, buradaki İttihatçıların tutuklanmalarını istemiştir. Nitekim, 23 Mart 1919 tarihinde vilâyetlere gönderilen bir tebliğ ile; İttihat ve Terakki mensuplarının hemen her yerde asayiş ihlâl

Kânûn-ı Esâsî'ye aykırı olduğu için reddediyordu. Hoca bunu yapacağını vaat ettiği için Âyan Reisliğine getirilmişti". C. Bayar, *Ben de, V*, s. 1598. Oysa Tayyib Gökbilgin, yeni Âyan Reisi Asım Efendi'nin, Damat Ferit'ten gördüğü baskı üzerine adı geçen evrakları verdiğini yazıyor. M. T. Gökbilgin, *Millî Mücadele*, s. 57. Türkgeldi de; Damat Ferit'in, Ahmet Rıza'nın değiştirilmesi için padişaha ısrarda bulunduğunu, çünkü onun Fransız taraftarı olduğu gibi, Vahdet-i Milliye'i toplamasından İngilizlerin rahatsız olduğunu ve Âyan ve Mebusan dairelerini işgal edebileceklerini söylediğini aktarmaktadır. A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 200.

⁵²⁴ Ş. C. Erdem, *Damat Ferit*, s. 42; Mehmet Tevfik Bey hatırasında, âyan Reisliğine kendi isminin de geçtiğini belirttikten sonra; "memlekette aklı başında kim varsa bu tevcihata şaşıp kalmıştır" der. *M. Tevfik Bey'in Mütareke Devri*, s. 159.

⁵²⁵ *Ahmet Rıza Bey'in*, s. 71-72.

⁵²⁶ *BOA., DH. İ. UM.*, 19-15/1-28.

⁵²⁷ *BOA., DH. KMS.*, 50-1/63.

⁵²⁸ *BOA., DH. KMS.*, 50-1/78.

⁵²⁹ *BOA., DH. KMS.*, 50-1/54.

eden hareketlerde bulundukları ve vatanın harap olmasına sebep olan bu idarenin, böyle bir zamanda eski fesat hareketlerini tekrar etmeleri halinde serbest bırakılmasının kesinlikle caiz olamayacağı dile getiriliyordu. İlâveten, orada bulunan cemiyet mensuplarının hemen yakalanarak Divân-ı Harb-i Örfî'ye gönderilmeleri isteniyordu⁵³⁰. Ayrıca Tahkik Heyetlerine verilen talimatla; tahkikat sonucu tehcirde suçlu oldukları ortaya çıkmış, ancak tutuklama müzekkereleri henüz düzenlenmemiş olan şahısların, müzekkereler çıkıncaya kadar firarlarına meydan verilmemesi ve gözetim altına alınmaları istenmekteydi⁵³¹. Bunun üzerine ihbar telgrafları artarak devam etmiş, tutuklamaların arkası kesilmemiştir.

Hükümete yapılan ihbarlar, mahallî idareciler ve Tahkik Heyetleri tarafından dikkatle araştırılmakta, ancak hiçbirisinin aslı çıkmadığı gibi, çeşitli siyasi amaçlar güdüldüğü belirtilmekteydi. Ama buna rağmen tutuklamalar gerçekleştirilmiştir. İhbarların asılsız olup, Tahkik Heyetleri tarafından haksız tutuklamalar yapıldığının en büyük delili, Dahiliye Nazırı Cemal Bey'in görevden alınıp, İttihatçı aleyhtarlığı onun kadar şiddetli olmayan⁵³² Mehmet Ali Bey'in göreve getirilmesinden sonra gönderdiği uyarı mahiyetindeki şifrelerden anlaşılmaktadır. Tahkik Heyetine yapılan bir uyarı ile; tehcir ve taktıl ile ilgili iddiaları araştırırken delil olmadıkça, hiçbir kimsenin haysiyet ve şahsiyeti hakkında suçlamada bulunmamaları ve devleti rencide edecek hareketlerden kaçınmaları ihtar edilmiştir⁵³³. Fakat bu ihtara pek riâyet edilmediği görülmüştür. Nitekim, Tahkik Heyetleri sadece suçlama ile kalmayıp, delile bile ihtiyaç duymaksızın asılsız ihbarlarla tutuklama yapıp Divan-ı Harb-i Örfî'ye göndermeye devam edince tekrar uyarılmış ve bu uygulamanın kanuna aykırı olduğuna dikkat çekilmiştir. 12 Nisan 1919'da vilâyetlere gönderilen ve daha önce de bu konuda talimat verildiği için, mükerrer sayılacak bir yazıda, kanunî bir delil olmadıkça hiçbir kimsenin tutuklanmasının ve Divân-ı Harb-i Örfîye sevkinin câiz olmadığı bildirilmiştir. Taşralarda Seyyar Tahkik Heyetleri ve muayyen daireler teşkil edildiği halde, haklarında hiçbir delil ve ispat edinilmesine gerek duyulmadan, sadece asılsız ihbarlarla bazı kimselerin tutuklu olarak Dersââdet Divân-ı Harb-i Örfisine gönderildiği belirtilen

⁵³⁰ BOA., DH. ŞFR., 97/230.

⁵³¹ BOA., DH. EUM. AYŞ., 3/19; BOA., DH. ŞFR., 97/292.

⁵³² Ş. C. Erdem, *Damat Ferit*, s. 19.

⁵³³ BOA., DH. ŞFR., 96/17.

talimatta, kanun hükümleri ile uyuşmayan bu kabil hareketlere son verilmesi, bundan sonra da Divân-ı Harb savcılığı tarafından talep olmaksızın hiç kimsenin tutuklanarak İstanbul'a gönderilmemesi istenmiştir⁵³⁴. Görüldüğü üzere, haddi aşan icraattan hükümetin kendisinin de rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır. Çünkü vilâyetlerden ırkî, dinî ve fırka taassubu ile tutuklanıp götürüldüğünü gören birçok suçsuz insan, bulundukları bölgeyi terk etmeye ve gizlenmeye başlamışlardır⁵³⁵. Hatta hükümet bu konuda öyle aşırıya kaçmakta idi ki, suçsuz olduğu tahkikat sonucu ispatlanan kimselerin bile İstanbul'dan memleketlerine gitmelerine izin verilmemiştir⁵³⁶. "Suçluların" tutuklanması konusunda yapılan bu aşırılıklar, anlaşılan tüm uyarılara rağmen giderilememiş ki, konu Meclis-i Vükelâ'da yeniden değerlendirilmiştir. 7 Mayıs 1919'da yapılan bir değişiklik; Polis Müdüriyet-i Umumiyesinde, bundan böyle Divân-ı Harb'e sevk olunacak sanıkların, kanunun belirttiği şekilde sorgulamasını yapacak, sevk sebebi konusunda tezkere hazırlayabilecek "*kanuna âşina*" kimselerden oluşan bir Heyet-i İstihbâriye ve Tahkikiyenin kurulmasına karar verilmiştir⁵³⁷.

Damat Ferit hükümetinin, vilâyetlerden daha fazla suçlu toplama isteğinin bir sonucu olarak, Tahkik Heyetleri içindeki görevliler zaman zaman değiştirilmekle beraber, 20 Nisan 1919 tarihinde daha geniş çaplı bir değişikliğe gidilmiş, tüm üyeleri yenilenmiştir. Beşer üyeden oluşan dört heyet kurulmuş, bu heyetlerde, azınlığa mensup bir üyenin bulunmasına da özen gösterilmiştir. Ayrıca maaşları da artırılmıştır⁵³⁸.

⁵³⁴ BOA., DH. ŞFR., 97/135; BOA., DH. ŞFR., 100/153; BOA., DH. ŞFR., 98/129.

⁵³⁵ F. A. Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, s. 26-27.

⁵³⁶ Nitekim; Tahkik Heyetince icra kılınan sorgulama neticesinde kefaletle serbest kalan Kastamonu İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulü Vekili Mehmet Mahir, Dersaadet'te kimsesiz ve sefil kaldığından bahisle, icabında çağırılınca tekrar gelmek için izin istemesine rağmen kendisine olumlu cevap verilmemiştir. BOA., DH. EUM. AYŞ., 13/91.

⁵³⁷ BOA., BEO., 342888.

⁵³⁸ I. Heyet: Dimitraki Efendi, Aziz Bey (Adliyeden), Fettah Bey, Kemal Bey (Askeriyeden), Ömer Azmi Efendi (İlmiyeden); II. Heyet: Misak Efendi, Zeki Bey (Adliyeden), Mehmet Ali Bey, Sabit Bey (Askeriyeden), Mehmet Fazlı Efendi (İlmiyeden); III. Heyet: Hasan Cevad Bey, Avni Bey (Adliyeden), Hayreddin Bey, Halil Hamid Bey (Askeriyeden), Ahmed Hulusi Efendi (İlmiyeden); IV. Heyet: Hüsnü Bey, Artin Efendi (Adliyeden), Naib Bey, Sabri Bey (Askeriyeden), Hazim Efendi (İlmiyeden); Dersaadet Tahkik Heyetine ise; Mütakâid Topçu Miralay Mehmet Ali, Piyade Bnb. Halil Hamid, Piyade Kaymakam Kemal ve Süvari Bnb Sabit, mütakâid erkân-ı harbiye Kym. Hayreddin, Piyade Bnb. Saib, Mütakâid Kym. Fettah, Süvari Bnb. Sabri Beyler tayin edilmişlerdir. BOA., BEO.,

Aslında Tahkik Heyetlerinin görevi, Tevfik Paşa hükümeti döneminde de belirlendiği gibi, Ermenilerin sevki sırasında meydana geldiği iddia olunan suiistimalleri araştırmak ve suçu sabit görülenleri Divân-ı Harb-i Örfî'ye göndermektir. Ancak Damat Ferit hükümetleri, tahkikatı I. Dünya Savaşı yıllarında meydana gelen hadiselerle sınırlı tutmamış, Balkan Harbi sonrasında Rumların Yunanistan'a sevkinde görevli olanların bile tahkikatını yapmıştır⁵³⁹. Anlaşılan hükümet Ermeni meselesinde suçlu bulamayınca, tahkikatı geriye doğru genişletmek istemiştir. Bununla, yapılan tahkikatların birtakım gerçekleri ortaya çıkarmak ve adaleti teslim etmek gibi bir amaç taşımadığı anlaşılmıştır.

Diğer taraftan Damat Ferit hükümeti, Osmanlı ülkesi içindeki Ermenilere ve diğer gayrimüslim unsurlara karşı yapıldığı iddia olunan birtakım abartılı olaylara duyarlı olup, her türlü ihtiyaçlarını karşılarken⁵⁴⁰, aynı günlerde Balkanlardan ve Osmanlı ülkesinin değişik bölgelerinden İstanbul'a ve Anadolu'ya malları alınmış, aç ve sefil bir vaziyette gelmiş olan binlerce Türk mülteciye herhangi bir yardım yapmamıştır. Makedonya'da, Epir'de ve eski Sırbistan'da binlerce Müslüman'ın hayatına mâl olmuş katliâmdan hiç söz edilmemiştir⁵⁴¹.

342577; *Tasvir-i Efkâr*, 21 Nisan 1335 (Nisan 1919), nr. 2702; *Hadisât*, 21 Nisan 1335 (21 Nisan 1919), nr. 111; *Sabah*, 21 Nisan 1335 (21 Nisan 1919), nr. 10572.

⁵³⁹ Nitekim bu konudaki belge; "Balkan Harbi'nden sonra İmam Pazarı ve Nadirli Köyleri Rumları'nın Yunanistan'a tehcirinde zimedhal olanlar hakkındaki tahkik evrakının tamamlandığı", şeklindedir BOA., DH. EUM. AYŞ., 9/18.

⁵⁴⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 228-229.

⁵⁴¹ G.K. Söylemezoğlu, *Yok Edilmek*, s. 14-15.

III. BÖLÜM

DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ YARGILAMALARI

A- YOZGAT TEHCİRİ YARGILAMASI

Yozgat Tehciri yargılaması, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinin ele aldığı ilk davadır. Dava, 16 Aralık 1918 tarihinde, emekli ferik Mahmut Hayret Paşa başkanlığında iki askeriyeden ve iki adliyeden üyelerin katılımıyla İstanbul'da oluşturulan Fevkalâde Divân-ı Harb-i Örfî'de ele alınmıştır⁵⁴². Yozgat tehciri ile ilgili soruşturmaları tamamlayan Tetkik-i Seyyiât Komisyonu da, konu ile ilgili sorgulama evraklarını 5 Ocak 1919 tarihinde mahkemeye teslim ederek yargılama sürecini hızlandırmıştır⁵⁴³.

Yozgat vilâyetinden, tehcire tabi tutulanların sevkleri sırasında görevlerini kötüye kullandıkları iddia edilen sanıklar, Aralık 1918 yılı ortalarından itibaren tutuklanmaya başlamışlardır. Bunlar içinde, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey⁵⁴⁴, Yozgat Evkaf memuru Feyyaz Ali Bey, Yoz-

⁵⁴² BOA., BEO., 340979; Divân-ı Harb-i Örfîler'in kuruluşu ile ilgili Padişahın İrade-i seniyyesi, *TV.*, 21 Kanûn-ı Evvel 1334 (21 Aralık 1918), nr., 3424; *Tasvir-i Eşkâr*, 22 Kanûn-ı Evvel 1334 (22 Aralık 1918), nr. 2598; *Vakit*, 23 Kanûn-ı Evvel 1334 (23 Aralık 1918), nr. 419.

⁵⁴³ *Vakit*, 6 Kanûn-ı Sanı 1335 (6 Ocak 1919), nr. 433.

⁵⁴⁴ Aslında Kemal Bey, daha önce görevini suiistimal ve emvâl-i metrukeden mal satın aldığı gerekçesiyle Ankara Vilâyeti Meclis-i İdarenin 8 Ocak 1917 ve Şûra-yı Devlet'in 12 Nisan 1917 tarihli kararlarıyla zaten yargılanmıştı. Buna göre; 7 Ekim 1917 tarihinde üç ay hapis, dört ay rütbe ve görevinden uzaklaştırılma cezası verilmiştir. Bunun üzerine Kemal Bey, memurların emvâl-i metrukeden mal satın almasını yasaklayan bir emir bulunmadığı gerekçesiyle cezaya itiraz etmiştir. Bu itiraz, 25 Temmuz 1918 tarihinde Konya İstinâf Mahkemesi tarafından Kemal Bey'in beraatıyla sonuçlanmıştır. Bu berat kararından sonra Kemal Bey Konya Zer'iyyât Müfettişliğine tayin edilmiş, bu görevde iken de Ermeni meselesi dolayısıyla tutuklanmıştır. N. Bilgi, *Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in*, s. 87; Nigar, Esüntimur, *Yozgat ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamaları* (1914-1923), (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, s. 61. Bazı kaynaklarda Kemal Bey'in tutuklanma tarihleri ile ilgili farklı bilgiler vardır ki bunlar yanlıştır. Örneğin, Ali Çankaya'nın eserinde; "Ermeni tehciri olayından suçlu bulunduğu gerekçesi ile, Tevfik Paşa kabinesi yerine gelen I. Damad Ferid Kabinesi'nce 30 Ocak 1919'da Konya'da tevkif ettirilip İstanbul'a getirildi", denilmektedir. Ali Çankaya, *Son Asr Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III, Ankara 1968-1969, s. 1156. Damat Ferit

gat Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Tevfık Bey ve üç polis memuru bulunuyordu⁵⁴⁵.

Yozgat tehciri davası iki safhadan oluşmaktadır. Birincisi, Mahmut Hayret Paşa başkanlığında 5 Şubat 1919'dan, Damat Ferit Paşanın sadrazam oluşuna kadar sürmüştür (4 Mart 1919). Bu dönemde yapılan duruşmalardan bir karar çıkmamış olması yüzünden, Tevfık Paşa hükümeti içeriden ve dışarıdan ağır eleştirilere uğramış ve hükümet istifa etmek zorunda kalmıştır.

İkinci safha ise, Damat Ferit Paşa hükümetinin kurulmasından sonraki safhadır. Bu dönemde “Fevkalâde Divân-ı Harb-i Örfî” lağvedilerek, daha geniş yetkilerle “Dersaadet Divân-ı Harb-i Örfîsi” kurulmuştur. Mahkeme başkanlığına erkân-ı harb mirlivalarından Ali Fevzi Paşa, üyeliklerinin tamamı askeriye olmak üzere mirlivâ Ali Nazım, Mustafa (Kürt-Nemrut) ve Zeki Paşalar ile Miralay Recep Ferdi Bey tayin edilmişlerdir. Savcılığına; Ticâret-i Bahriye Mahkemesi Reisi Yusuf Ziya Bey, Birinci Muâvinliğine; Adliye Nezareti Umûr-ı Hukûkiye Muâvini Haralombos Efendi, İkinci Muâvinliğine; Savcı Muâvinlerinden Kudretullah ve avukatlardan İbrahim Reşad Bey atanmışlardır. Fakat duruşmalarda daha çok Rum Haralombos Efendi'nin öne çıktığı görülmektedir⁵⁴⁶. Sorgu hakimliğine ise; Halep eski mebusu Artin Boşgezenyan, Beyoğlu Sorgu Hakimliği üyelerinden Nazif ve Misak Mugaryan, İkinci Mahkeme-i Ticaret azasından Dimitraki Efendilerle, İzmir İstinâf Müddeiumûmisi Cevad, Emniyet-i Umûmiye Seyrusefer Müdürü Hüsnü Beyler tayin olunmuşlardır⁵⁴⁷. Fakat mahkeme reisi Ali Fevzi Paşa 18 Mart tarihinde istifa etmiş ve yerine İmâlât-ı Harbiye eski Müdürü erkân-ı Harbiye Ferikliğinden emekli Mustafa Nazım Paşa tayin

Paşa'nın, hükümetini 4 Mart 1919'da kurduğu bilindiğine göre, söz konusu tarih doğru değildir. Ayrıca bir başka kaynaktaki; “7 Ocak 1919'da tutuklanan Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey de ilk yakalananlar arasındadır” bilgisi de aynı şekilde yanlıştır. Bkz. Fırat Doğan, “Ermeni Meselesi ve Üç Millî Şehidimiz”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2/9, Aralık 1980, s. 67.

⁵⁴⁵ *Vakit*, 8 Ocak 1335 (8 Ocak 1919), nr. 435; N. Bilgi, *Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in*, s. 94; N. Esüntimur, *Yozgat ve Çevresinden*, s. 61.

⁵⁴⁶ N. Bilgi, *Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in*, s. 136.

⁵⁴⁷ *BOA.*, *DH. UMVM.*, 159/ 53; *Memleket*, 12 Mart 1335 (12 Mart 1919), nr. 31; *Tasvir-i Efkar*, 12 Mart 1335 (12 Mart 1919), nr. 2678.

edilmiştir⁵⁴⁸. Ancak yukarıda da açıklandığı gibi, heyetin diğer üyeleri arasında da istifalar devam edip gitmiştir.

1- Duruşmaların Başlaması

Yozgat tehciri davasına, 5 Şubat 1919 Çarşamba günü başlanmıştır. 16 Aralık 1918'den beri beklenen ve basın tarafından tarihî bir gün olarak nitelendirilen bu dava, Adliye Nezâreti'ndeki Cinayet Mahkemesi salonunda görülmüştür. Duruşmayı izlemek üzere, halktan da birçok kişi erken saatlerden itibaren Adliye Nezâreti önünde beklemeye başlamışlardı. Salonda; basının temsilcilerinden, hukuk erbabından, sefir ve büyük memurlardan her seviye ve meslekten dinleyicilere yer ayrılmış, içerisi tıklım tıklım dolmuştu⁵⁴⁹. Sanıklar⁵⁵⁰ Kemal Bey, Tevfik Bey ve Feyyaz Bey süngülü askerler nezaretinde salona getirilmişler ve kimliklerin açıklanmasıyla celse başlamıştır.

Kimlik tespitinden sonra Divân-ı Harb-i Örfî reisi Mahmut Hayret Paşa sanıklara; Ermenilerin tehciri sırasında öldürme, mal gaspı ve bazı suçlardan dolayı Tahkik Heyetince yargılanmalarına karar verildiğini ve okunacak olan fezlekeyi iyi dinlemelerini söylemiştir. Bunun üzerine, 30 Ocak 1919 tarihinde düzenlendiği anlaşılan Tahkik Heyeti raporu okunmuştur. Raporda; 1331 (1915) senesinde zarurî sebeplerden dolayı, askeriye tarafından gösterilen lüzum üzerine bazı vilayetlerde Ermenilerin tehcir edildiği belirtilmiştir.

⁵⁴⁸ BOA., BOE., 341932; *Tasvir-i Efkâr*, 20 Mart 1335 (20 Mart 1919), nr. 2686.

⁵⁴⁹ *Hâdisât*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 60; *Vakîi*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 464; *Sabah*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 10497.

⁵⁵⁰ Divân-ı Harb-i Örfî'nin ilk davası olması, iç ve dış mahfillerce büyük önem atfedilmesinden dolayı mahkemede her ayrıntı dikkatle gözlenmiştir. Mahkeme heyetinin oturuş biçiminden, maznunların yürüyüşüne ve giydikleri elbisenin rengine ve şekline kadar her nokta önemle incelenmiştir. Nitekim iki süngülü asker ve bir polis kontrolü altında getirilen maznunları basın şöyle tarif etmiştir: "Kemal Bey esmer, az sakallı, kısa boylu- bazısı orta boylu olarak tarif ediyor-, Mehmet Tevfik Bey şişman, uzunca boylu, kırmızı yüzlü ve mukavves burunlu, Feyyaz Bey ise sarışın, mutavassıt. Vakit gazetesi Feyyaz Bey'i, uzun boylu, esmer ve siyah bıyıklı" olarak tarif etmiştir. Ayrıca Kemal Bey'in soğukkanlı, Tevfik Bey'in lâkayd, Feyyaz Bey'in ise asabi olduğu belirtilmiştir. *Yeni Gün*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 154; *Vakîi*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 464.

Bu sırada Boğazlıyan ve Yozgat'ta birtakım Ermenilerin katledilmesi ve mallarının alınmasından dolayı Kemal Bey ve arkadaşlarının tutuklandığı ifade edilmiştir⁵⁵¹.

2- Savunma Avukatları

19 Ağustos 1326 (1 Ağustos 1910) tarihli İdâre-i Örfiye Karamâme-sinde; Divân-ı Harb-i Örfilerde yargılama sırasında, savunma usulünün geçerli olduğu yazılmakta ise de⁵⁵², ne Meşrutiyetten önce, ne de sonra bunun pek uygulanmadığı, sanıklara kendisini savunacak bir vekil tayin etme hakkının verilmediği anlaşılmaktadır⁵⁵³. Daha evvel savunma avukatı vekili olmaksızın yapılmış yargılamalara şüpheyle bakıldığı için, başlamak üzere olan tehcir davaları sebebiyle, sanıkların savunmasına büyük önem verildiği görülmektedir. Nitekim, Baro başkanı ve dava vekili Celâleddin Arif Bey, tutukluların hakkını korumak için İstinâf Müddeiumûmisine başvurarak, tutuklamaların tamamen kanunsuz bir şekilde gerçekleştiğini belirtmiştir. Divân-ı Harb kararı ile bile olsa, tutuklama müzekkerelerinin yazılması gerektiğini ifade ederek, tutukluların yirmi dört saatten fazla polis müdürlüğünde tutulamayacağına dikkat çekmiştir. Bu arada Celâleddin Arif Bey, hiçbir tutuklunun resmî vekâletini almadığını, fakat gerekirse ve kendisini vekil tayin ederlerse meseleyi takip edeceğini belirtmiştir⁵⁵⁴.

Diğer taraftan, bu dönemde tehcir davalarını müdafaa etmek büyük bir risk teşkil etmesine rağmen, bazı avukatlar büyük bir cesaret örneği göstererek Yozgat sanıklarının avukatlığını üstlenmişlerdir. Nitekim duruşmanın ilk günü, Kemal Bey'in avukatlığını Selahaddin ve Mustafa

⁵⁵¹ *Vakit*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 464.

⁵⁵² *BOA., MV., 213/62; BOA., BEO., 340905.*

⁵⁵³ Nitekim, Yozgat tehciri davasının başlamasından birkaç gün önce kaleme alınan bir yazı bunu teyit etmektedir. Yazıda; Meşrutiyetten önce böyle bir uygulamanın olmadığı, hatta 1904 yılında Haleb'de yargılanmakta olan bir kaymakam için ailesi bir dava vekili tayin etmek istediği zaman, İstanbul'dan Seraskerlik'ten gönderilen bir yazı ile, bunun caiz olamayacağı belirtilmiştir. Makalede; Meşrutiyetten sonra da durumun değişmediği, “teşekkül eden Divân-ı Harblerin hiçbirine dava vekili uğradığına dâir bir rivâyet işitilmedi” denmiştir. Devamla; “Meşrutiyetin hulûlünden beri Divân-ı Harbler teşkili ve bunlardan idama kadar hükümler sudûru pek çok görülmüş iken, hiçbir Divân-ı Harbde vekil ve muhâmi bulundurulmaması Meşrutiyet için bir büyük lekedir” denilmiştir. Ayrıca tehcir davalarının başlamak üzere olduğu hatırlatılarak, maznunların mukaddes olan haklarının korunması için, Divân-ı Harblerde vekil bulundurulması konusunda tereddüt gösterildiği takdirde, Muhâmil Cemiyetinin bu meseleyi üstlenmesi tavsiye edilmektedir. *İkdam*, 3 Şubat 1335 (3 Şubat 1919), nr. 7895.

⁵⁵⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 5 Şubat 1335 (5 Şubat 1919), nr. 2643.

Halid Beyler, Binbaşı Tevfik Bey'in avukatlığını Hasan Hami Bey, Feyyaz Bey'in avukatlığını da Sadeddin Ferid ve Hasan Hayri Bey üstlenerek mahkemede yerlerini almışlardır⁵⁵⁵.

3- Savcının Talebi

Tahkik Heyeti'nin kararnamesinin okunmasından sonra, savcı Sami Bey iddiânâmeyi okumuştur. Konuşmasına, mahkeme heyetinin yüklenmiş olduğu davanın büyüklüğünü ve önemini vurgulayarak başlayan Sami Bey, mahkeme heyetine; meydana gelen olayların fâilleri hakkında adaletin tatbik edilmesi suretiyle, bütün milletin masumiyetine sürülmek istenilen kanlı lekelerin adaletle silinmesinden sorumlu olduklarını ifade etmiştir. Devamla; mahkemenin bu şahısların, memleketin selâmet ve saâdetini "sırf şahsî menfaatleri uğrunda nasıl fedâ ettiklerini" bütün çıplaklığıyla ortaya çıkararak, milletin meşrû savunma hakkına hizmet edecek ve devletin temelini sağlamlaştıracak adil bir icraat göstermekle mükellef olduğunu söylemiştir.

İddiânâmede dikkat çekilen önemli bir husus, Ermenilerin sevk edilmesinin gerekliliğine olan atıftır. Nitekim Sami Bey konuşmasında; Osmanlı idaresindeki gayrimüslimlerin asırlardır huzur, refah ve emniyet içinde yaşadıklarını hatırlatmıştır. Ancak, Ermenilerin ara sıra meydana gelen vatandaşlığa uymayan hareketlerinin sebepleri lâıyıkyla araştırıldığında, bunun Osmanlı idaresinin içeride yaptığı hatalardan ziyade, dış emellerin etkisiyle gerçekleştiğini ifade etmiştir. Gayrimüslimler arasında bulunan Ermenilerin de, dış etkiler sonucu Osmanlı memleketi içinde olay çıkartmaktan geri durmadıklarını belirtmiştir. Diğer taraftan, Sami Bey Ermenilerin gizli faaliyetlerini açıklarken; harbin sebeplerini araştırdığı sırada bazı mühim evrak ve dosyaları incelediğini ve yabancı basının mütalâasını da tetkik ettiğini hatırlatmıştır. Sami Bey bu incelemenin neticesinde; Ermenilerin olağanüstü gizli teşkilâtları sayesinde, Osmanlı vilâyetlerinin en önemli ve hudut itibariyle en tehlikeli bölgelerinde, ordunun ve hükümetin askerî tedbirlerini bozan hareketlere giriştikleri kanaatine vardığını söylemiştir. Bu hareketler karşısında önceki hükümetin de, kendilerini iç vilâyetlere doğru sevk etme kararı verdiğini belirtmiştir. Ancak, tehcirin siyasî bir karar olarak iyi tatbik edilemediğini de söyleyen Sami Bey, netice olarak

⁵⁵⁵ *Yeni Gün*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 154; *İkdam*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 7899; *Tasvir-i Efkâr*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 2644.

zulme yakın olayların meydana geldiğini iddia etmiştir. Tehcir esnasında bazı kişilerin, şahsî menfaatleri için Ermenilerin mallarını gasp ettiklerini, paralarını çaldıklarını ve gayrimenkullerini düşük fiyatla satmalarına sebep olduklarını ifade etmiştir.

Meydana gelen bu olayların, İttihat ve Terakki hükümeti döneminde soruşturulduğuna ve suçlu olanların Divân-ı Harblerde cezalandırıldığına dikkat çeken Sami Bey, ancak giden Tahkik Heyetlerinin öldürülme olaylarını araştırmadıklarını iddia etmiştir. Netice itibarıyla Sami Bey, Yozgat tehcir ve taktilinden suçlu olanların Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmalarını talep etmiştir⁵⁵⁶.

Burada hemen belirtmek gerekir ki, gerek Tahkik Heyetinin raporunda, gerekse iddia makamı olarak Sami Bey'in iddianâmesinde, Ermenilerin sevk edilmelerinin sebebinin, şahsî amaçları uğruna ve dış etkilerle ülke içinde giriştikleri ayrılıkçı hareketlerin ve iç emniyeti ihlâl etmelerinin sonucu olarak gerçekleştiğinin itiraf etmiş olması son derece önemlidir. Yani iddiânâmede, Ermenilerin sevk edilme sebeplerinin, kendi isyan hareketlerinin bir sonucu olarak gerçekleştiği tespitinin yapılmış olması, bu davalar açısından dikkat çekicidir.

İddianâmenin okunmasını müteakip, mahkemede müddei şahsî sıfatıyla bulunduğunu söyleyerek söz alan Leon Remzi Efendi, Yozgat'ta meydana gelen olaylardan ve aile fertlerinin öldürülüp mallarının alınmasından bahisle, bu fiilleri işleyen Kemal Bey ve arkadaşlarından şikayetçi olmuştur. Bunun üzerine söz alan avukat Sadeddin Ferid Bey, müddei şahsî olarak bulunduğunu söyleyen Leon Remzi'nin elinde, söz konusu akrabalarının vekili olduğunu gösteren bir belge bulunmadığını, dolayısıyla mahkemede müddei şahsî olarak değil, ancak dinleyici olarak bulunabileceğini dile getirmiştir. Fakat savcı Sami Bey, konunun genişliğini ve mahkemenin süratli bir şekilde karar vermesi gerektiğini dile getirerek, Leon Remzi'nin bilgilerinden istifade etmek amacıyla, mahkemeden müddei şahsî olarak bulunmasını talep etmiş, mahkeme heyeti de bu

⁵⁵⁶ *Tasvir-i Efkar*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 2644; *İkdam*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 7899; *Yeni Gün*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 154; *Vakit*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 191), nr. 464; N. Bilgi, *Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in*, s. 109.

talebi kabul etmiştir⁵⁵⁷. Böylece mahkeme heyeti, ilk tehcir davası yargılamasında, elinde herhangi bir vekâlet olmayan birisinin mahkemede müddeîşahsî olarak yer almasını kabul etmek suretiyle, ilk usulsüzlüğe göz yummuş oldu.

Bu usulsüzlük bir gün sonraki duruşmada da devam etmiş, yine elinde veraset veya vekalet belgesi olmayan başka şahıslar, dava vekillerinin itirazlarına rağmen, müddeîşahsî olarak kabul edilmişlerdir. Hımayak Hüsrevyan ve Surenyan adlı bu iki müddeîşahsî, ilk konuşmalarına, bir gün önce iddianâmede Ermeniler hakkında çeşitli görüşleri dile getiren savcı Sami Bey'e tepki göstererek başlamışlardır. Müddeîşahsî Hımayak Hüsrevyan, söz konusu görüşlerinden dolayı müddeiumûmi Sami Bey'in davadan çekilmesini talep etmiştir. Hüsrevyan; savcının iddianâmesinde yer alan, "*Ermenilerin ecnebilere alet olduğu*" sözünü kabul etmeyeceğini söylemiştir. Ermenilerin Osmanlı ülkesinde asırlardan beri adalete mazhar oldukları şeklindeki ifadeyi de reddeden Hüsrevyan, Tanzimat'a kadar ülkede adaletin olmadığını iddia etmiştir. Ermenilerin, maruz kaldıkları muamele yüzünden ecnebilerin hürmetine mazhar olmuş olabileceklerini, ancak alet olmadıklarını söyleyerek, müddeiumûmi Sami Bey'in görevini terk etmesini talep etmiştir.

Buna cevap veren Sami Bey, amacının sadece tehciri gerektiren unsurları saymak olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan Hüsrevyan'ın ret talebini değerlendiren mahkeme heyeti ise; gerek savcı Sami Bey Efendinin, gerek müddeîşahsînin ifadelerinin, Divân-ı Harbî Örfî'ye karşı hiçbir etki yapmayacağını dile getirerek bu talebi kabul etmemiştir⁵⁵⁸.

4- Divân-ı Harb-i Örfî'nin Yargılama Yetkisinin Tartışılması⁵⁵⁹

Divân-ı Harb-i Örfî reisi Mahmut Hayret Paşa, savcının iddianâmesi, müddeîşahsî tarafından verilen şahit listesinin okunması ve avukatların usulsüz yapılan uygulamalara itirazlarından sonra, Kemal Bey'den hakkındaki iddialara karşı ne diyeceğini sormuştur.

⁵⁵⁷ *Tasvir-i Efkâr*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 2644; *Yeni Gün*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 154.

⁵⁵⁸ *Yeni Gün*, 12 Şubat 1335 (12 Şubat 1919), nr. 160.

⁵⁵⁹ Divân-ı Harb-i Örfîlerin yargılama yetkisi ve bu mahkemelerin Kanûn-ı Esasî ile olan ilişkileri, İkinci Bölüm'de değerlendirilmiştir.

Kemal Bey savunmaya geçmeden önce, bu Divân-ı Harb-i Örfînin kendisini yargılamaya yetkili olmadığını ileri sürmüştür. Kendisine isnat edilen suçların mahallinin Yozgat olduğunu, delil ve şahitlerin de orada bulunduğunu ifade ile, kendisinin Yozgat Adliye Mahkemesi'nde yargılanması gerektiğini söylemiştir⁵⁶⁰.

Aynı şekilde savunma Selahaddin Bey de, mahkemenin bu davada yetkisiz olduğunu dile getirerek; Ceza Muhakemeleri Usulüne göre; bir suçun fâili, ya suçun işlendiği yerde, ya yakalandığı yerde, ya da ikâmet mahallinde yargılabileceğini öngörmektedir. Halbuki bu meselede, bu üç noktaya da temas eden bir yönün olmadığını, dolayısıyla sanıkların yargılanmaları için Yozgat'a sevk edilmeleriyle, meselenin açıklığa kavuşacağını söylemiştir⁵⁶¹.

Ayrıca savunma avukatları, Kemal Bey'in daha önce Yozgat İstinâf Mahkemesi'nde yargılandığını ve berat ettiğini, dolayısıyla tekrar yargılamayacağını dile getirmişlerdir. Savcı ise buna itiraz ederek, Kemal Bey'in Yozgat'ta cinayetten yargılanmadığını belirtmiştir. Bu tartışmalar üzerine, tehcir sonrasında Boğazlıyan'a müfettiş olarak gitmiş olan Nedit Bey'in raporu okunmuş ve bu raporda, Kemal Bey'in cinayetden değil, tehcir esnasındaki suistimallerden yargılandığı ifade edilmiştir.

Bunun üzerine mahkeme reisi Kemal Bey'e, Yozgat'ta yargılanıp yargılanmadığını sormuş, o da, mal yağmacılığı ve adam öldürme meselesinden yargılandığı cevabını vermiştir. Kemal Bey'in Yozgat'ta tutuksuz olarak yargılandığını da öğrenen reis Hayret Paşa; hiçbir suçlunun tutuksuz yargılamayacağını, dolayısıyla Yozgat'taki yargılamanın öldürme olayı ile ilgili olamayacağını söylemek suretiyle, daha yargılama yapmadan Kemal Bey'in suçluluğu konusunda kararını vermiştir⁵⁶². Mahkeme başkanının bu kanaatinin, herhangi bir maddî delile veya bir şahidin ifadesine dayanarak değil, tamamen Ermeni Leon Remzi Efendi'nin verdiği ifadelerle göre oluştuğu anlaşılmaktadır.

Netice itibarıyla mahkeme heyeti, ne Kemal Bey'in itirazını ne de savunma avukatlarının itirazlarını dikkate almış, Divân-ı Harb-i Örfî'nin bu davada yetkili olduğu kararını vermiştir.

⁵⁶⁰ *Yeni Gün*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 154.

⁵⁶¹ *Vakit*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 464.

⁵⁶² *İkdam*, 6 Şubat 1335 (6 Şubat 1919), nr. 7899.

5- Sanıkların İfadeleri ve Şahitlerin Dinlenmesi

Yapılan bu tartışmalardan sonra mahkeme reisi Mahmut Hayret Paşa, Kemal Bey'e tehcir ile ilgili sorular sormuştur. Kemal Bey verdiği cevaplarda; bölgesindeki Ermenileri hükümetin verdiği emirler doğrultusunda, toplu olarak Kayseri yoluyla Deyr-i Zor'a sevk ettiğini, sevk edilen Ermenilerin mallarının muhafaza altına alındığını ve öldürülmeleri hususunda kesinlikle bir emir almadığını, böyle bir işi yapmadığını ve yaptırmadığını ifade etmiştir.

Mahkeme reisi soru sorarken, salonda bulunan müddei şahsiler de araya girip sorular sormuşlar, Kemal Bey'in Keller Köyü'ne gelip, at üstünde öldürülen Ermenileri seyrettiğini, kendisinin bizzat üç kişiyi öldürdüğünü, bir Ermeninin parmağındaki yüzüğü alabilmek için parmağını kestirdiğini iddia etmişlerdir. Kemal Bey bu iddiaların yalan olduğunu, kendisinin Keller köyüne gitmediğini ve bunu ispat edebileceğini söylemiştir. Ayrıca, ne öldürdü dedikleri adamları tanıdığını, ne de parmak kırıp yüzük aldığını söyleyerek, ne kadar adi hisle dolu olursa olsun, hiçbir memurun bu derece aşağı bir fiili işleyemeyeceği cevabını vererek suçlamaları reddetmiştir⁵⁶³.

Duruşmalarda, Kemal Bey ve diğer sanıklara kendilerini yeterince savunma fırsatı verilmediği halde, aleyhlerinde olmak üzere neredeyse her celsede farklı şahitler ortaya çıkmıştır. Fakat bu şahitlerin ifadelerinden, iddia ettikleri öldürme olaylarını görmedikleri gibi, daha çok duydukları ve kendilerine ezberletilenleri aktardıkları anlaşılmıştır. Ayrıca verilen ifadelerin şüpheli ve uydurma olduğuna hem savcı, hem de diğer mahkeme heyeti şahit olmuşlardır. Nitekim, mahkemede şahit olarak dinlenen ve yaşının önce 12, sonra 17 olduğunu söyleyen Agop oğlu Artin adlı Ermeni, talebe olduğunu ve Keller köyünde jandarmaların birçok kişiyi öldürdüğünü, kendisinin ise kaçarak Kayseri'ye geldiğini söylemiştir. Bu ifade, savcı Sami Bey'in dikkatini çekmiş ve şahidin daha evvel Tetkik-i Seyyiât Komisyonu huzurunda verdiği ifadeyle çeliştiğini belirtmiştir. Müddeiumûmi, şahidin daha önce öldürmeler sırasında bacağından yaralandığını ve ıstırapından ölü gibi yıkıldığını beyan etmiş olduğu halde; şimdi ise kaçtığını söylüyor. Nasıl kaçmıştır? Deyip yalanını ortaya koy-

⁵⁶³ *Yeni Gün*, 9 Şubat 1335 (9 Şubat 1919), nr. 157; *İkdam*, 9, 11 Şubat 1335 (9-11 Şubat 1919), nr. 7902, 7904; *Tasvir-i Efkâr*, 9 Şubat 1335 (9 Şubat 1919), nr. 2647; *Vakıf*, 9, 11 Şubat 1335 (9-11 Şubat 1919), nr. 467, 469.

mak istemiştir. Bunun üzerine Şahit; “*Allah tarafından bir kuvvet geldi. Yarının acısını bile Kayseri’ye gidene kadar duymadım!*” demiştir. Bu ifade savcıyı tatmin etmemiş ve “*bu kabil değil!*” diyerek, şahidin yalan söylediğini belirtmiştir.

Kemal Bey bu yalancı şahidin ifadelerine daha fazla dayanamayarak; çocuğun ifadelerinin sırf uydurma olduğunu ve beyanlarının birbirini tutmadığını söylemiştir. Kendisinin sözü edilen bayramda Yozgat’ta olmadığını da söyleyen Kemal Bey, hakkındaki iddiaları reddetmiştir. Şahidin ifadesindeki, Kemal Bey’i önce Keller’de gördüm, sonra da Sırçalı Tekkesi’nde gördüm ifadelerinin çelişkili olduğunu da dikkat çeken Kemal Bey, şahid Artin’e; kendisini nasıl gördüğünü, kaymakam elbisesinin nasıl olduğunu da sormak suretiyle, şahidin kendisini tanıyıp tanımadığını test etmiştir.

Mahkeme heyeti ise, şahidin birbirini tutmayan çelişkili ifadelerini fark etmesine rağmen, bunları aydınlatma cihetine gitmediği gibi, bu tür birbirine zıt ifadeleri dikkate almaya devam etmiştir. Kemal Bey, bu tutarsız ifadelere tepki gösterip, şahidin kendisini daha evvel nasıl gördüğünü tarif edemediğine dikkat çekmek istemiş ise de, reis Hayret Paşa, “*evsâfım tayin edemese de, tanır*” cevabıyla şahidin tutarsız ifadelerine lakayt kalmıştır.

Bu arada söze karışan mahkeme azası Mustafa (Kürt-Nemrut-) Paşa da şahide; “*akrabalarından kimlerin kesildiğini de söyle*” diyerek, suç arama çabalarını sürdürmüştür. Şahidin; “*amcamın kızı, oğlu...*” dedikten sonra duraklaması üzerine; Mustafa Paşa devreye girmiş ve “*anam, babam, hepsini söyle*” diyerek, anasının babasının kesildiğini hatırlayamayan(!) şahide, “*öldürüldüklerini*” Mustafa Paşa hatırlatmıştır. Şahit Artin’in, Tevfik Bey’le ilgili ifadeleri de çelişkili olmuş, onu önce görmediğini söylemişken, sonraki ifadesinde tanıdığını belirtmiştir.

Savunma avukatlarından Hami Bey, şahidin ifadelerindeki zıtlıklara mahkeme reisinin dikkatini çekip, yaşı ile ilgili verdiği farklı bilgileri hatırlatması üzerine, reis Hayret Paşa; “*dursun oğlum, sonra tetkik ederiz*” cevabıyla Hami Bey’in itirazını dikkate almamıştır.

Verdiği ifadelerle şüphe uyandıran diğer bir şahit de Mıgırdıç oğlu Serkis’dir. Bu şahit, gördüğünü iddia ettiği olayları; senesi, ayı, günü ve saati ile ayrıntılı biçimde çok düzgün ve kâğıda yazılmış gibi anlatınca,

savcı Sami Bey'in dikkatini çekmiştir. Sami Bey şahidin ifadesindeki güzelliğe işaret ettikten sonra, reise; şahidin ifadelerine düzmece denilebileceğini, kendisinin ise yalan söylüyor diyemeyeceğini ancak itiraz edilebileceğinden, konunun açıklığa kavuşturulmasını istemiştir. Bunun üzerine, ifadelerin daha evvelden ezberletildiği belli olan şahit, ifadesindeki düzgünlüğü “*İdadî*” mezunu olmasına bağlayınca, savunma avukatı Halid Bey; kendisinin de *hukuk* mektebinden çıktığını, bunun yanı sıra, kanun yorumlayan bir mevkide bulunduğu halde, bir olayın ayı, günü ve saatiyle hatırlanmasının nasıl mümkün olduğuna şaşırdığını söylemiş ve şahide olayları zabtetmiş mi, diye sormadan edememiştir. Bu iddialar hakkında ne düşündüğü, olayların doğru olup olmadığı bile sorulmayan Kemal Bey ise araya girerek sadece, uydurmadan başka bir şey değildir, diyebilmiştir⁵⁶⁴.

Mahkeme heyeti, dinlenen şahitlerin iddialarının aslının olup olmadığına bakmaksızın, yeni Ermeni şahitleri dinlemeye devam etmiştir. Hatta bu şahitlerin, çocuk yaşta olmaları bile önemsenmemiştir. Bunlardan birisi de Öjeni Varvayan'dır. 13-14 yaşında görünmesine rağmen 18 yaşında olduğunu, öldürme emirlerini Kemal Bey'in verdiğini ve paralarını çaldığını iddia eden bu bayan, kendisinin de başından yaralandığını ve yara izinin hâlâ başında belli olduğunu söylemiştir.

Bu ifadeler de, yine savunma avukatlarından önce savcı Sami Bey'in dikkatini çekmiştir. Sami Bey, başındaki yaranın ne zaman olduğunun ve dediği gibi balta ile mi kesildiğinin doktor muayenesi ile anlaşılabileceğini ifade ettikten sonra, “*yaralandım diyor, tüm kadınlar kesiliyordu diyor, ben dışarı çıkmıştım gözümle gördüm, katal başladı diyor. Madem ki tüm kadınlar kesiliyordu, neden kendisini diri olarak gösterdi. Kemal Bey'in tüm kadınları öldürmesini söylediği halde, kendisi nasıl kurtulmuş?*” diye sormuş ve ifadelerdeki tutarsızlıkları dile getirmiştir. Bu şahit de öncekiler gibi, “*Allah'ın lütfıyla sağ kaldım..!*” demiştir. Sonra, başındaki yaranın tespiti için doktor muayenesi yapılmıştır. Raporun sonucuna göre; yaranın tehcir sırasında değil, daha bir sene evvel meydana geldiği ve ağır bir alet ile de kesilmediği ortaya çıkmıştır.

⁵⁶⁴ *Vakî*, 12 Şubat 1335 (12 Şubat 1919), nr. 470; *Tasvir-i Efşâr*, 12 Şubat 1335 (12 Şubat 1919), nr. 2650; *İkdam*, 13 Şubat 1335 (13 Şubat 1919), nr. 7906; *Yeni Gün*, 14 Şubat 1335 (14 Şubat 1919), nr. 162.

Böylece bu şahidin ifadelerinin de uydurma ve düzmece olduğu ortaya çıkmıştır⁵⁶⁵.

Bir başka şahit ise, sanıklardan Feyyaz Bey'i tutuklatmak için yalan söylediğini mahkemede itiraf eden Alis isimli bayandır. Bu bayan, daha önce Tahkik Heyeti huzurunda verdiği ifadesinde; kendisinin Yozgatlı olup, tehcir sırasında Yozgat'ta bulunduğunu, Ermenileri öldürüp mallarını alanın Feyyaz Bey olduğunu ve bunu gözleriyle gördüğünü ifade etmişti. Ayrıca, Ermeni mahallesindeki evine gelerek tüm eşyasının bizzat Feyyaz Bey'in adamları tarafından çalındığını da belirtmişti. Fakat mahkemede tüm bu iddiaların iftira olduğunu yine kendisi itiraf etmiştir. Bayan Alis burada verdiği ifadede, kendisinin İzmit Bağçecikli olduğunu, Feyyaz Bey'i de İstanbul'da tanıdığını söylemiştir. Tehcir sırasında Yozgat'ta bulunmadığı için, Kemal Bey'i ve Tefvîk Bey'i tanımadığını belirten şahit şöyle devam etmiştir: *“Bir gün dükkânıma gelen Yozgatlı bir arkadaşım, Ermenileri öldüren bu adam diye, Feyyaz Bey'i gösterdi. Takip ettim. Feyyaz Bey'i Londra birabanesinde görünce, Galatasaray polis merkezinden aldığım polister vasiyesiyle adalete teslim ettirdim. Başka bir şey bilmiyorum”*. Bunun üzerine savcı Sami Bey şahide, daha evvel vermiş olduğu yukarıdaki ifadelerini hatırlatınca; Feyyaz Bey'i polise yakalatmak için yalan söylediği cevabını vermiştir.

Konu ile ilgili bilgi veren Feyyaz Bey de; *“Bu madmazel haber vermiş. Tetkik-i Seyyiât Komisyonuna geldiğimde bunu gördüm. O gün çıkan Ermenice gazeteler, Yozgatlı Ermenileri kulübe davet etti. Hepsi komisyona geldiler. Yanıma Vahan isminde birisi geldi ve para vermezsem aleyhimde şahitlik yapacağını söyledi. Ben de verdim ve polise müracaat ettim. Polis de Vahan'ın üzerindeki, numaraları daha evvelden alınmış paraları buldu ve tevkif etti”* demiş ve söylediklerinin hepsinin yalan olduğunu ifade etmiştir.

Savunma avukatı Hüseyin Hüsnü Bey, yalancı şahitlik yapan bu kadının hakkında tahkikat açılmasını ve tutuklanmasını istemiştir. Fakat, maznunlar hakkında ufacık bir açığı büyük bir delil olarak sunma gayretinde olan savcı Sami Bey, ortaya çıkan yalancı şahitler hakkında herhangi bir muamelede bulunmadığı gibi, bu kadınla ilgili olarak da; *“bırakın gitsin*

⁵⁶⁵ *Memleket*, 15 Şubat 1335 (15 Şubat 1919), nr. 8; *Vakit*, 16 Şubat 1335 (16 Şubat 1919), nr. 474; *Yeni Gün*, 17 Şubat 1335 (17 Şubat 1919), nr. 26.

efendim, kadındır” diyerek serbest kalmasını sağlamıştır⁵⁶⁶. Oysa, bu bayan, yalancılığını itiraf etmemiş olsa idi, pekâlâ iddiaları önemli bir şahit sıfatıyla dikkate alınacaktı.

Yozgat tehciri davasındaki duruşmalar hep bu minval üzere devam etmiştir. Aleyhte dinlenen yirmi beş kadar şahidin önemli bir kısmı yalancı şahit olarak ifade vermiş ve ifadelerindeki tezat mahkemede ortaya çıkmıştır. Bir kısmı ise, sadece duyduk demekle yetinmişlerdir. Adı geçen sanıkların suçluluklarını ortaya koyan bir delil bulunamamıştır. Delil olarak görülenler ise, yukarıdaki şahitlerin anlattıklarıdır. Gerek Tevfik Paşa dönemindeki mahkeme heyeti, gerekse Damat Ferit Paşa'nın iş başına gelmesinden sonra değiştirilen mahkeme heyeti, şahitlerin ifadelerindeki bu çelişkileri görmelerine rağmen, yine de kararlarının oluşmasında bu şahitlerin ifadeleri etkili olmuştur. Zaten ceza verme niyetinde olan Di-vân-ı Harb-i Örfî heyeti, iddiaların doğruluğunu test etme gereğini duymamıştır. Üstelik mahkeme heyeti sanığa soru sorarken, işlendiği iddia edilen fiili yapıp yapmadığını değil, yaptığını düşündüğü bir suçu teyit ettirmek adına sormuştur. Örneğin; hapisneden cinayetle mahkûm kimselerin salıverilip salıverilmediği öğrenilmek istenirken, böyle bir olayın gerçekleşip gerçekleşmediği öğrenilmeden, “*Yozgat hapishanesinden cinayetle mahkûm kaç kişi salıverildi?*” şeklinde sorarak, daha evvel edinilen bilgi ve kanaatlerin teyit ettirilmesi gayreti içinde olunmuştur.

Mahkeme heyeti, ifadelerdeki çelişkiye rağmen, aleyhte ifade veren onlarca şahit dinlerken, sanıkların gösterdiği lehteki şahitlerin dinlenmesi konusunda aynı tutarlılığı göstermemiştir. Nitekim, Kemal Bey ve arkadaşlarının bu amaçla verdikleri isimlerden sadece İstanbul'da bulunan birkaçının dinlenmesi cihetine gidilmiştir. Mahkeme heyeti, aleyhte şahitlik edeceklerin vilâyetlerden getirilmelerini sağlarken, lehte ifade verecek olanlar için olumsuz bir tavır takınmıştır. Savcı Sami Bey, savunma şahidi olarak dinlenecek olanların Yozgat'ta olduklarını ve gelmelerinin mümkün olmadığını belirtirken, müddei şahsî Leon Efendi de, gelecek şahitlerin verecekleri ifadeyi kastederek “*Feyyaz Bey'e iyi denilmekle iyi olduğu anlaşıl-*

⁵⁶⁶ *Vakit*, 23 Şubat 1335 (23 Şubat 1919), nr. 481; *Memleket*, 23 Şubat 1335 (23 Şubat 1919), nr. 15; *İkdam*, 23 Şubat 1335 (23 Şubat 1919), nr. 7916; *Yeni Gün*, 23 Şubat 1335 (23 Şubat 1919), nr. 171; *Tasvir-i Efkâr*, 23 Şubat 1335 (23 Şubat 1919), nr. 2661. (Ek-X)

lamağ” demiştir. Neticede, savunma şahitlerinin yol paraları sanıklar tarafından karşılanması şartıyla dinlenebilecekleri belirtildi. Bunun üzerine savunma avukatları; “*efendim, adalet para ile satın alınamaz. Maznun olanların parası olmayabilir*” diyerek tepki göstermişler ve ifadelerinin Yozgat cinayet mahkemesinde de alınabileceğini söylemişlerdir⁵⁶⁷. Fakat mahkeme heyeti, sanıkların lehinde ifade verecek olanları “suç ortağı” olarak görüp, aleyhlerinde ifade verecekler ise “mağdur” gözüyle baktığı için bu talebi önemsememiştir. Böylece savunma avukatlarının birçok noktadaki itirazları ciddiye alınmadığı gibi, sanıklara isnat edilen suçları reddetmek için verdikleri yazılı itirazlar bile “*suratlarına atılarak hakaret edilmiştir*”⁵⁶⁸.

6- Avukatların Savunması

Savcı Haralombos Efendi idam talebinde bulunduktan sonra, söz savunma avukatlarına verilmiştir. Kemal Bey’in savunmasını yapan Selahaddin Bey konuşmasına, davanın büyüklüğünü ve tarihî önemini dile getirerek başlamıştır. Ermenilerin Osmanlı Devleti içindeki iktisadî güçlerine ve refahlarına da temas eden Selahaddin Bey, kurmuş oldukları gizli teşkilâtları ile birtakım isyan hareketlerine giriştiklerini hatırlatmıştır. Bunun sonucu olarak hükümetin, ülkenin savunması için tehcir kararı aldığını belirtmiştir

Selahaddin Bey, bazı yerlerde Ermenileri mağdur eden olayların meydana gelmiş olabileceğini, ancak bunda Kemal Bey’in ilgisinin olmadığını söylemiştir. Kemal Bey’e sadece verilen tehcir emrini yerine getirdiğini, bunun hesabını da kanunu çıkarandan sormak gerektiğini belirten Selahaddin Bey, Kemal Bey’in sadece tehcir edilenlerin iâşe ve ibâtesini temin edemediğinden dolayı belki ceza verilebileceğini ifade ederek isnat edilen suçlamaları reddetmiştir.

Selahaddin Bey şahitlerin durumlarına da temas ederek, şahitlerin iddia ettikleri hiçbir olayı görmediklerinin anlaşıldığını belirtmiş ve ifadele-

⁵⁶⁷ *İkdam*, 14 Şubat 1335 (14 Şubat 1919), nr. 7907.

⁵⁶⁸ Nitekim Mehmet Tevfik Bey, mahkeme heyetinin bu konudaki tavrını şöyle izah ediyor: “mahkemenin hüküm bina ettiği meselelerin doğru olmadığını tahrîrî ve şifahî olarak heyet-i hâkimeye arz ettiysen de, ne şifahî ma’rûzatım, ne de tahrîrî müsted’ayâtım nazar-ı itibara alınmadığı gibi, bu babdaki itiraz istidâm vekilimin suratına atılmak suretiyle hedef-i tahkîr oldum”. *BOA., DH. MB. HPS.*, 135/13.

rindeki bütün zıtlıkları teker teker saymıştır. Dolayısıyla şahitlerin kin ve garazla hareket ettiklerini söylemiştir.

Savunma avukatlarından Hami Bey de; mahkemede dile getirilen ifadelerin, yapıla gelmekte olan propagandaların bir tekrarı olduğunu söyleyerek, Müslümanlara isnat olunan olayların sebebini, Ermenilerin istiklâl fikrine bağlamıştır. Ayrıca Hami Bey, “*Anadolu’nun her tarafında bombalarla İslâmlara tecavüz edenler mi zâlim değildir? Harbin ilanıyla beraber Ermeni vatandaşların ortaya koydukları durum ve Müslümanları imbâ politikasının neticesi olan katliamlar nelerdir?*” diye sorarak, Ermenilerin meydana gelen olaylardaki sorumluluklarına dikkat çekmiştir.

Hami Bey, hükümetin resmi kayıtlarında Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanların sayısının bir milyon olduğunu, Müslümanların bomba veya silâha sahip olmadıklarını, oysa kendilerini mazlum mevkiinde tutan Ermenilerin, bu halde iken ordunun hareketini kestikleri için hükümetin tehcir kararını almak mecburiyetinde kaldığını belirtmiştir. Hami Bey reise hitaben; “*Paşa Hazretleri! Öldürülen bir milyon Müslüman’ın en az yarım milyon kâtili olması lâzım gelir*” demiş ve Ermenilerin de tahkikat ve takibata uğramasının gereğine işaret etmiştir. Ayrıca müvekkili Tevfik Bey’in, Ermenilerin isyan hareketini bastırmakla görevlendirildiğini belirten Hami Bey, o bölgedeki çetelerin hâlen mevcut olduğunu dile getirmiş ve beratını talep etmiştir⁵⁶⁹.

7- Mehmet Kemal Bey’in ve Tevfik Bey’in Savunmaları

Savunma avukatlarından sonra söz Kemal Bey’e verilmiştir. Kemal Bey savunmasını “*metin bir ses*”⁵⁷⁰ ile okumuştur. Dinleyenler ve mahkeme heyeti, Kemal Bey’in savunması⁵⁷¹ karşısında bir hayli duyulanmışlardır⁵⁷².

⁵⁶⁹ *İkdam*; 8 Nisan 1335 (8 Nisan 1919), nr. 7961; *Memleket*, 8 Nisan 1335 (8 Nisan 1919), nr. 56; *Tasvir-i Efkâr*, 8 Nisan 1335 (8 Nisan 1919), nr. 2698.

⁵⁷⁰ N. Bilgi, *Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in*, s. 146.

⁵⁷¹ Kemal Bey’in savunması kendisi tarafından değil, o anda Bekirağa Bölüğü’nde tutuklu bulunanlar tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır. Halil Menteşe anılarında; “zavallıyı bir odaya tkmışlar, aleyhinde yazan gazeteleri de hücre sine doldurmuşlar. Son muhâkemesinden evvel, ‘aman bana bir müdâfaanâme yazıverin’ diye yalvarmaya başladı. Bir müdâfaanâme yazıp verdim. Mahkemede okumuş, gelince beni buldu, boynuma sarıldı. ‘Beyim Allah razı olsun, müdâfaamı yaptım, sesimi milletime duyurdum, tarihe naklettim, artık asılısam da gam yemem. Divân-ı Harb reisini de ağlattım demişti” diye

Kemal Bey konuşmasına, önce Ermeni olaylarının tarihî gelişimini vererek başlamıştır. Mahkeme heyetinin söz konusu olayları sadece oluş tarzı ile değil, aynı zamanda meydana geli sebepleri ve âmilleriyle ele alması gerektiğini belirtmiştir. Mahkeme heyetinin vicdanî adâletleriyle sadece tek bir meseleyi değil, bütün milletin mağduriyetini aydınlatacağını söyleyen Kemal Bey mahkeme heyetine hitaben, daha düne kadar normal bir mahkeme heyeti konumunda iken, bu dakikadan itibaren tarihî bir mahkeme sıfatını kazanmış olduklarına dikkat çekmiştir.

Kemal Bey, Ermeni komitelerinin bağımsız bir Ermenistan için çalıştıklarını, Rus Çarlığı'nın maddî ve manevî destekleriyle birçok vilâyette, neye mâl olursa olsun Türkleri öldürdüklerine dikkat çekmiş, bu kadar büyük cinayetler işleyenlerin mahkemesi görülmedikçe, hem insanlığın hem İslâmiyetin vicdanı aydınlanmayacaktır, demiştir.

Osmanlı toplumunun en sakin, hoşgörülü ve hakperver bir unsuru olan Türklerin, bahsedilen zulümlerin müsebbibi olamayacağını vurgulayan Kemal Bey, I. Dünya Savaşı yıllarında ve tehcir esnasında binlerce dindasının ve ırkdaşının Ermeniler tarafından öldürüldüğünü hatırlatmıştır.

Türk unsurunun uğramış olduğu onca zulme rağmen, mağlubiyetin ülke aleyhinde meydana getirdiği cereyanı gidermek için, iddia makamının kararı ve basının isteğiyle, eğer bir siyaset gereği kurbanlar verilmesi gerekiyorsa, kendisinin vatani için canını vermeye hazır olduğunu belirtmiş, ancak ailesiyle perişan kalmış bir şahsın asılmakta olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Kemal Bey reise; “*Paşa hazretleri!*, diyerek yalvarırcasına; Ermenilerin yalan söylediklerini, kendisinin adam öldürmediğini, sadece ordunun önünde ve arkasında silâhlarını günahsız Müslümanlara çeviren Ermenileri sevk ettiğini, bunu da aldığı emir üzerine yaptığını belirtmiştir. Kimseyi öldürmediğini ve ahaliyi birbiri aleyhine kışkırtmadığını ifade eden Kemal Bey, kendisinin küçük bir memur olarak, iddia edilen olayların tertipçisi ve düzenleyicisi olamayacağına işaret etmiş, ellerini vicdanlarına koyarak hakkında öyle karar vermelerini istemiştir.

yazmaktadır. *Halil Mentşe'nin*, s. 238. Hüseyin Cahit Yalçın ise, müdâfaanâmeyi İsmail Müştak Bey'in yazdığını belirtmektedir. H. Yalçın, *Siyasal*, s. 260.

⁵⁷² Gazeteler bu duygulu anı şöyle ifade etmişlerdir: “*Kemal Bey'in beyanâtı hâzırân üzerinde büyük bir tesir icra ederek herkesi ağılatmıştır*”. *İkdam*, 8 Nisan 1335 (8 Nisan 1919), nr. 7961; *Memleket*, 8 Nisan 1335 (8 Nisan 1919), nr. 56.

Kemal Bey'den sonra savunmasını Tevfık Bey yapmıştır. Hayatının her safhasında insanlık hisleri ile hizmet ettiğini ve gittiği her yerde amirlerinin teveccühünü kazandığını belirten Tevfık Bey, mahkemeye gelen şahitlerin hepsinin yalancı olduğunu söylemiştir⁵⁷³.

Mahkemenin sonunda, reis Mustafa Nazım Paşa sanıklara hitaben; Divân-ı Harbin vicdanlarının emrettiği şekilde hareket edeceklerini ve hiçbir hissiyata tâbi olmayacaklarını belirtmiştir. Kamuoyu da, mahkeme heyetini, verecekleri kararın önemine dikkat çekerek, verilecek hükmün gelecek nesilleri de etkileyeceği düşüncesiyle dikkatli olması yönünde uyarmıştır. Nitekim, mahkemenin kararını açıklamasından önce yazdığı bir makalede Ebuzziyazâde; bütün bir memleketin, büyük bir endişe ile Divân-ı Harb-i Örfinin kararını beklediklerini yazarak, Mustafa Nazım Paşa ve arkadaşlarının, şimdiye kadar hiçbir mahkeme heyetinin kalmadığı kadar nazik bir durumu olduklarına dikkat çekmiştir. Çünkü bu mahkemenin vereceği hüküm öyle alelâde bir hüküm değil, tarihte uzun akisler bırakacak olan birtakım facialar hakkında, yine tarihin sayfalarında yer alacak mahiyette bir hüküm olacaktır, demiştir⁵⁷⁴.

8- Divân-ı Harb-i Örfî'nin Kararı

Divân-ı Harb-i Örfî'de, 5 Şubat 1919 tarihinden itibaren görüşülme-ye başlanan Yozgat Tehciri davası, 8 Nisan 1919 tarihinde açıklanan karar ile son bulmuştur. Mustafa Nazım Paşa'nın başkanlığındaki Divân-ı Harb-i Örfî kararında⁵⁷⁵; Boğazlıyan Kaymakamı ve Yozgat Mutasarrıf vekili Kemal Bey'in ve Yozgat livası Jandarma Kumandanı Binbaşı Mehmet Tevfık Bey'in tehcir eylemini, verilen emirler doğrultusunda yapmadıkları, şahsî menfaatleri için Ermenilerin hukuklarına riâyet etmedikleri ifade edilmiştir. Ayrıca sanıkların, kötü emellerini gerçekleştirmek için tehcir kabilelerinin başına sorumsuz kişileri tayin ettikleri zikredilen

⁵⁷³ *Tasvir-i Efkar*, 8 Nisan 1335 (8 Nisan 1919), nr. 2698; *Memleket*, 8 Nisan 1335 (8 Nisan 1919), nr. 56; *İkdam*, 8 Nisan 1335 (8 Nisan 1919), nr. 7961.

⁵⁷⁴ Ebuzziyazâde, "Divân-ı Harb'in Hükümüne İntizâr Ederken...", *Tasvir-i Efkar*, 9 Nisan 1335 (9 Nisan 1919), nr. 2699.

⁵⁷⁵ 8 Nisan 1335 (8 Nisan 1919) tarihli Divân-ı Harb-i Örfî'nin Karar sureti: Reis; Ferik Mustafa Nazım Paşa Hazretleri, Aza; Mirliva Zeki Paşa, Aza; Mirliva Mustafa Paşa, Aza; Mirliva Ali Nazım Paşa, Aza; Miralay Receb Ferdi Bey. *BOA*., *DH*. *MB*. *HPS*., 135/13.

kararda, sanıkların suçlu olduklarının, şahitlerin mahkemede verdikleri ifadelerden anlaşıldığı belirtilmiştir.

Sonuç olarak, Kemal Bey ve Tevfik Bey, Mülkiye Ceza Kanununun 45'inci maddesi gereğince suçlu kabul edilmiştir. Ancak Kemal Bey'in, sancağın en büyük mülkî amiri olması ve meydana gelen öldürme ve yağma olaylarının düzenleyicisi olması sebebiyle asıl suçlu, Tevfik Bey'in de işlenen suçlara ortak olduğu kabul edilmiştir. Böylece Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi, Askerî Ceza Kanununun 171. ve Mülkiye Ceza Kanununun 170. maddelerine göre Kemal Bey'i idama, ikinci derece suçlu kabul edilen Tevfik Bey'i ise, Ceza Kanunun 45. Maddesinin ikinci fıkrası gereğince 15 yıl geçici kürek cezasına çarptırmıştır⁵⁷⁶.

Aslında ne Kemal Bey'in ne de Tevfik Bey'in, ilgili ceza kanunları kapsamına giren bir suç işlediği ispat edilebilmiş değildir. Kararın gerekçesinde sayılan hususlara bakıldığında zaman, söz konusu suçların işlenip işlenmediği tartışmalıdır. Çünkü mahkeme heyetinin kanaati büyük ölçüde, dinlenen şahitlere göre oluşmuştur. Oysa bu şahitlerin ifadelerinin ne kadar şüpheli ve düzmece olduğuna, mahkeme heyeti de şahit olmuştu. Bu durum kamuoyu tarafından da bilindiğinden, karar verilirken şahitlerin bu durumlarının göz önüne alınması beklenmişti. Nitekim, kararın sonlarına yaklaşıldığı günlerde Süleyman Nazif, şahitlerin beyanlarının çürüklüğü ve ahlâklarının mahiyeti mahkemece de sabit olduğunu, Divân-ı Harb-i Örfî heyeti kararını verirken, elbet bunları dikkate alacağına olan inancını dile getiriyordu⁵⁷⁷. Fakat durum hiç de öyle olmamış, şahitlerin iddialarının araştırılması cihetine gidilmesi bir tarafa, bilâkis onların ifadelerine büyük önem verilmiştir. Çünkü mevcut siyasî iradenin ceza verme konusundaki arzusu bunu gerektiriyordu. Ayrıca Divân-ı Harb-i Örfî kararlarının temyize tâbi tutulamayacağı da göz önünde bulundurulursa, verilen cezaların kanunlara ve hukuka uygunluğu konusunun tartışmaya açık olduğu net bir biçimde görülür.

⁵⁷⁶ Askerî Ceza Kanunun 171. maddesi: "Gerek müsellahan ve gerek gayr-i müsellah alenen tehâcüm ile ve gerek sûr ve ebvâbla ve gerek eşhâs üzerine icrâ-yı tazyikle müctemian zahire ve erzak ve emtia veya eşyayı yağma ve tahrik etmek....idam"; Mülkiye Ceza Kanunun 170. maddesi: "Taammüden bir şahsı katleden veya abâ ve ecdâd ve ümmehât ve ceddâtından birini velev mingayrı taammüden kasden katleyen kimse idam olunur"; Ceza Kanunun 45. maddesinin ikinci fıkrası: "Eğer fiil-i aslı idam veya müebbed kürek cezalarını müstelzim ise, fer'an zimedhal olanlar hakkında on beş seneden aşağı olmamak üzere muvakkat kürek" şeklindedir. BOA., DH. MB. HPS., 135/13.

⁵⁷⁷ Süleyman Nazif, "Bugünkü Muhâkeme", *Hâdisât*, 2 Nisan 1335 (2 Nisan 1919), nr. 92.

9- Kararın Onaylanması ve İnfaz

Divân-ı Harb-i Örfî'nin Yozgat tehciri sanıklar hakkındaki kararı açıklanınca, hükümetin, kararın padişah tarafından onaylanması ve gereğinin yerine getirilmesi için elini çabuk tuttuğu görülmüştür. Karardan bir gün sonra, 9 Nisan 1919 Çarşamba günü Sadrazam Damat Ferit Paşa saraya gidip Sultan Vahdettin ile görüşmüş ve kararnâmenin âcilen imzalanması için özel çaba göstermiştir. Kararnâmenin padişahın önüne gelmesinden sonraki süreci ve padişahın kendisine söylediklerini A. F. Türkgeldi şöyle anlatmaktadır: “*Şimdi çirkin bir hal karşısında kaldık amma iş bununla bitmeyecek, tevâli edecek. Onun için şimdiden önünü kesmek lâzım. Şeyhülislâm Efendi’yi telefonla arayın; bu kararı görmüş mü? Görmüş ise benim bunu imza etmeliğim için yarın sabaha kadar bir fetvâ-yı şerife îtâsını taahhüd ediyorlar mı? Sorun!*” demiştir. Böylece, vereceği karara Şeyhülislâm’ı da ortak etmek istemiştir. Padişah Ali Fuad (Türkgeldi) Bey’; aslında bu kararnâmeyi tasdik etmekte tereddüt etmeyeceğini, ancak işin genişleyip intikam şekline dönüşmesinden endişe ettiğini söylemiştir. Padişah verilen cezanın hafifletilmesinin de mümkün olabileceğini, ancak bu sefer de suçluları sahiplenildiği şeklinde anlaşılabileceğini düşünerek, fetva almaya mecbur olduğunu ifade etmiştir⁵⁷⁸.

Sonuç olarak, fetva meselesini konuşmak üzere saraya gelen Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi’ye padişah; hilâfet sıfatından ötürü vekili olması sebebiyle bu mesuliyete kendisini ortak etmek istediğini, dolayısıyla verilecek idam ve hapis cezası ile ilgili her hüküm hakkında ayrı ayrı fetva vermedikçe imzalamayacağını söylemiştir. Şeyhülislâm da fetva verilebileceği cevabını vererek padişahın yanından ayrılmış ve bir gün sonra da fetvayı yazarak sadrazamın yaveri ile saraya göndermiştir. Padişah fetvayı okuduktan sonra “*maksada muvâfık*” bulmayarak, Şeyhülislâm’a kendi tarifi üzere bir cevap yazdırmıştır⁵⁷⁹. Ancak padişah, fetvanın istediği şekilde tamamlanmasını beklemeden kararnâmeyi, 9 Nisan 1919 tarihinde imzalamıştır⁵⁸⁰. 10 Nisan 1919 tarihinde de gereği yerine getirilmek üzere Harbiye Nezâreti’ne gönderilmiştir⁵⁸¹.

⁵⁷⁸ A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 202-203.

⁵⁷⁹ A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 205.

⁵⁸⁰ Kararnâmenin metni için bkz. N. Bilgi, *Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in*, s. 155.

⁵⁸¹ BO.A., BEO., 342356.

Karar aynı gün Kemal Bey ve Tevfik Bey'e bildirilmiş, Kemal Bey'in idamının infazı için hazırlıklar tamamlanarak kendisi Beyazıt meydanına getirilmiştir. Aylardır devam eden bu davanın sonucu halkta büyük bir heyecan uyandırmış ve kalabalık Beyazıt meydanını doldurmuştu. O andaki manzarayı H. Ertürk şöyle anlatır: “*Meydanı dolduran insan kalabalığını on binlerin üstünde buluyordum. Saat öğleden sonra beşi geçiyordu. Yollar, meydanlar, damlar mahşerî bir kalabalık halinde dolmuştu. Şimdiki Üniversitenin Rektörlük Dairesinin önündeki çınarın altında üç ayaklı bir darağacı kurulmuştu. Bu idam sehpasının etrafı jandarma ve polisle koridor altına alınmıştı. Binanın önünde İngiliz, Fransız askerî kuvvetleri de yer almıştı*”⁵⁸². İnfaz alanında bulunan Kemal Bey'e son sözü sorulmuş, o da suçsuz olduğunu ve çocuklarını millete emanet ettiğini söylemiştir. Sonra da, daha önce kaleme aldığı vasiyetini okumuş ve 10 Nisan 1919 Perşembe günü akşam saat 19.30'da Beyazıt meydanında idam edilmiştir⁵⁸³.

Kemal Bey'in idam edilmesinden sonraki günlerde ilginç bir tartışma yaşanmıştır. Bu tartışma, Kemal Bey'in idam kararname'sinin yalnız iki gazeteye verilip, diğerlerinin haberdar edilmemesi meselesidir. Dahiliye Nezareti, her türlü tebliğin matbuat idaresinin aracılığıyla yapılması usulden olduğundan, dedikodulara sebep olan bu durum hakkında matbuat idaresinden bilgi istemiştir. Verilen cevapta, tebliğin kendileri vasıtasıyla değil, doğrudan Divân-ı Harb başkanlığınca ilgili gazetelere verildiği ifade edilmiştir. Bunun üzerine Divân-ı Harb-i Örfî kendisini savunarak; kararnameyi sadece iki gazetenin husûsî istihbâratının istediğini, isterlerse diğerlerine de verebileceklerini ifade etmiştir⁵⁸⁴. Bu gazetelerin hangileri olduğu bilinmemekle beraber, mahkemenin ilgili kararnameyi sadece iki gazeteye vermesi dikkat çekicidir.

10- Verilen Cezalara Kamuoyunun Tepkisi

Acele bir biçimde ve sabaha kadar bile bekletilmeden idam edilen Kemal Bey'in cenazesi, 11 Nisan 1919 Cuma günü, Türk bayrağına sarılarak, kalabalık bir cemaatin katıldığı merasimle Kadıköy Kuşdili civarındaki mezarlığa defnedilmiştir. Bir milyon Müslüman'ın Ermeniler tarafın-

⁵⁸² H. Ertürk, *İki Devrin*, s. 282.

⁵⁸³ *Memleket*, 11 Nisan 1335 (11 Nisan 1919), nr. 61; N. Bilgi, *Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in*, s. 162; Kandemir, “Boğazlıyan Kaymakamı Nasıl Asıldı?”, *Tarih Hazinesi*, Sayı, 11, İstanbul 1951, s. 621; N. Esütümler, *Yozgat ve Çevresinden*, s. 70.

⁵⁸⁴ *BOA*, *DH. KMS.*, 51-1/56.

dan katledilmesi konusunda hiçbir girişimde bulunmayan Damat Ferit hükümetinin, siyasî bir tavırla verdiği bu cezayı kabullenemeyen halk, cenaze merasiminde büyük protesto gösterilerinde bulunmuşlardır. Cenazeyi “*Türklerin büyük şehidi Kemal Bey*”⁵⁸⁵ yazılı çelenk ile karşılayan Tıp öğrencilerinden başka, Hüdâyî Dergâhı temsilcileri ve Kadıköy Mecidiye Dergâhı Şeyhi Münip Bey de merasime katılmıştır⁵⁸⁶.

Türk milletinin büyük bir ekseriyeti bu karara tepki gösterirken, Damat Ferit hükümeti ve taraftarları, verilen idam kararından dolayı memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. Refik Halid köşesinde; idamın adli ve hukûkî yönden ne kadar isabetli olduğuna temas ettikten sonra şöyle devam etmiştir: “*Bilhassa cihân efkâr-ı umûmiyesinin aleyhimize ciltler dolusu eserler yazmasına bâdi olan taktik davalarında hiç şüphesizdir ki, efkâr-ı umûmiye-i cihani lehimize imâle edecek ve bundan bütün millet ve vatan müstefîd olacaktır*” diyerek, verilen idam kararından elde edilmesini umduğu siyasî faydayı dile getirmiştir⁵⁸⁷.

Öte yandan cenaze merasimine katılıp, bu kararı haksız bulup kınayan göstericiler II. Divân-ı Harb-i Örfî'ye sevk edilmiştir⁵⁸⁸. Gerekçe olarak, bunu yapanların İttihatçı oldukları, amaçlarının Divân-ı Harb-i Örfînin maneviyatını kırmaya yönelik olduğu öne sürülmüştür. Nitekim, *Sabah* gazetesinde konu ile ilgili çıkan “*Münasebetsiz Bir Hareket*” isimli makalede, protestocu gençler eleştirilerek, bunlar vatanî vazifelerinden ve “*memleketin gerçek menfaatlerinden habersiz gafil beş altı kişiden oluşan gençler*” olarak tarif edilmiştir. Cenazeye “gereksiz ve anlamsız bir saygı” gösterildiği ve tabuta çiçek konulmasının eleştirildiği yazıda, bu harekete millî şerefimizi yıkabilecek elim bir davranış gözüyle bakılmıştır. Yazıda bu hareketi yapanların, “*elleri kırılmalı*” Ocakçıların tezviratına kapılanlar olduğu dile getirilerek, amaçlarının; mahkeme heyetinin maneviyatını kırmak, verilen kararları haksız göstermek ve Müslümanlara zulmeden Ermenilerin de yargılanmasını sağlamak olduğu iddia edilmiştir. Makalede; protestocuların bu hareketleriyle mahkeme heyetini caydıramayacakları gibi, Türklere zulmeden Ermenilerin artık ortalıkta olmadığı, ayrıca onların

⁵⁸⁵ C. Bayar, *Ben de, V*, s. 1523.

⁵⁸⁶ *Sabah*, 17 Nisan 1335 (17 Nisan 1919), nr. 10571; *Hâdisat*, 19 Nisan 1335 (19 Nisan 1919), nr. 109.

⁵⁸⁷ Refik Halid, “Tehcir Davaları”, *Sabah*, 11 Nisan 1335 (11 Nisan 1919), nr. 1052.

⁵⁸⁸ *Tasvir-i Efkâr*, 22 Nisan 1335 (22 Nisan 1919), nr. 2703.

çete hareketleriyle bu işleri yaptıklarını, halbuki Ermenileri öldüren İttihatçıların mevcut olduğu dile getirilmiştir⁵⁸⁹. Aynı gazete birkaç gün sonraki makalesinde de; Damat Ferit Paşa'nın icraatını övmekte, Sulh Konferansı'nın devam ettiği bu günlerde, Kemal Bey'e verilen idam cezasına ve diğerlerine “müsmir⁵⁹⁰ bir faaliyet” olarak bakmıştır. İttihatçıların bu şekilde cezalandırılmasıyla, millete isnat edilen “cinayet” suçlamalarından kurtulunacağı iddia edilmiştir⁵⁹¹.

Cenazede meydana gelen protesto hareketlerinin takibata uğratılması ve hükümet yanlısı basında rahatsızlık oluşması, gelişmelerden hükümetin endişe duyduğunu göstermektedir. Nitekim, Dahiliye Nazırlığı görevinden ayrıldıktan sonra bu konudaki görüşlerini açıklayan Ali Kemal Bey; eğer kendi elinde olsa, Kemal Bey'e cenaze alayı tertip eden ve yardım toplayarak Türklüğü dünya medeniyetine karşı bir kat daha lekeleyen gazeteleri bir daha çıkmamak üzere kapattığı gibi, sahiplerini de cezalandıracağını, yazmıştır⁵⁹².

Kemal Bey'in idam edilmesi ve cenaze merasiminde yaşananlar sadece içeride değil, dışarıda da büyük bir yankı uyandırmıştır. Nitekim İngiliz Yüksek Komiseri, “*Kırım suçuna katılmaktan dolayı bir kimse ilke kez lâayık olduğu cezaya çarptırılmıştır*”⁵⁹³ diyerek, idam cezasından duyduğu memnuniyeti Londra'ya bildirmiştir. E. La Fontain adlı bir İngiliz istihbarat yüzbaşısı da, “*böyle bir gösteri yapılacağı Emniyet makamlarınca bilindiği halde, bunu önlemek için hiçbir şey yapılmadığı bildiriliyor. Törenin, bugünkü hükümete karşı düşmanca bir gösteri olduğu açıktır*”⁵⁹⁴ beyanıyla, cenaze merasiminde meydana gelen gösterilerden duydukları endişeyi göstermiştir.

Kısacası, Kemal Bey'in idam edilmesini Türk milleti bir türlü hazmedemediği gibi, “*millî şehit*” unvanı vererek ona sahip çıkmış, daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldığı zaman eşi ve çocuklarına, 14 Ekim

⁵⁸⁹ Başyazı (imzasız), “Münasebetsiz Bir Hareket”, *Sabah*, 15 Nisan 1335 (15 Nisan 1919), nr. 10566.

⁵⁹⁰ Müsmir: meyveli, faydalı, kârlı, netice veren. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1998

⁵⁹¹ Başyazı (imzasız) “Müsmir Bir Faaliyet”, *Sabah*, 17 Nisan 1335 (17 Nisan 1919), nr. 10569.

⁵⁹² *Sabah*, 29 Temmuz 1335 (29 Temmuz 1919), nr. 10669.

⁵⁹³ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 76.

⁵⁹⁴ G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 178-179; B. N. Şimşir, *Malta*, s. 79.

1922 tarihinde çıkarılan bir kanunla “*Hidemât-ı Vatanîye*” tertibinden maaş bağlanmıştır⁵⁹⁵.

11- Diğer Sanıklar

Karar sonucu 15 yıl geçici kürek cezası verilen Tevfık Bey tekrar Bekirağa Bölüğü'ne getirilmiş ve idam edilmeyip kurtulduğu için buradaki diğer tutuklular tarafından tebrik edilmiştir⁵⁹⁶. Tevfık Bey daha sonra, Damat Ferit hükümetinin yıkılması üzerine, kararların haksız ve yalancı şahitlere istinaden ve siyasî olarak verildiğini düşünerek affını ve Eskişehir'e naklini istemiştir⁵⁹⁷.

Diğer sanık Feyyaz Bey ise, müzâyedededen aldığı bir yüzük dolayısıyla aylarca sorgulanmış ve her seferinde yüzüğü parasıyla aldığını ve bu durumu belgesi ile ispat edebileceğini söylemiş, neticede söz konusu fiillere iştiraki olmadığı düşünülmüş ve davası ayrılmıştır⁵⁹⁸. Bundan başka, aynı davadan sanık olan onlarca kişinin ise iftiraya uğrayıp suçsuz olduğu sonradan anlaşılmıştır⁵⁹⁹. Fakat bu kişiler suçsuz olmakla beraber ne tahliye edilebilmiş, ne de ceza verilebilmiş, aylarca hapis hanelerde yatmışlardır. Sevk memuru Numan Efendi hakkında ise, himayesine verilen Ermenileri sağ olarak sevk mahalline ulaştırdığı için sorgulanmasına gerek olmadığına karar verilmiştir.

B- TRABZON TEHCİRİ YARGILAMASI

Diğer vilâyetlerde olduğu gibi, Trabzon ve çevresinde de Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapmak suretiyle bölgede bulunan Müslüman halka zarar vermeleri, hükümeti tedbir almaya zorlamıştı. Trabzon Anadolu'ya açılan önemli bir liman olduğu için, Ermeniler bu yolu kullanarak her türlü silâh kaçakçılığı ve casusluk faaliyetlerini buradan yürütmekte ve I. Dünya Savaşı öncesinde ülkenin emniyetini büyük ölçüde bozmaktaydılar. Dolayısıyla hükümet bir savaş tedbiri olarak, 8 Haziran 1915 tarihinde

⁵⁹⁵ *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi*, Devre I, c. XXIII, İçtima 119, Ankara 1960, s. 408.

⁵⁹⁶ N. Bilgi, *Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in*, s. 158.

⁵⁹⁷ *BOA., DH. EUM. AYŞ.*, 27/59.

⁵⁹⁸ *Tasvir-i Efkâr*, 2 Nisan 1335 (2 Nisan 1919), nr. 2698.

⁵⁹⁹ N. Esüntimur, *Yozgat ve Çevresinden*, s. 72.

Trabzon vilâyetine gönderdiği bir emirle, bu bölgedeki Ermenilerin Musul vilâyeti ile Urfa ve Zor istikametlerine sevk etmiştir⁶⁰⁰.

Mütarekeyi müteakiben, bu sevk esnasında suiistimal yaptıkları iddia olunan bazı görevlilerin yargılanmalarına karar verilince, Tahkik Heyeti'nin Trabzon ve İstanbul'da konu ile ilgili yaptığı araştırmanın sonucu olarak, Ocak 1919 yılı başından itibaren söz konusu kişiler tutuklanmaya başlanmıştı. Bu kapsamda olmak üzere; Trabzon eski Gümrük Müdürü Mehmet Ali Bey, Trabzon eski valisi Cemal Azmi Bey, tüccardan Acente Mustafa ve Niyazi Efendiler tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne konuldular⁶⁰¹. Daha sonraki günlerde ise bu tutuklamalar artarak devam etmiş, aynı davadan sorumlu olarak Trabzon Sıhhiye Şube Müdürü Ali Saib Bey'in İzmir'de tutuklandığı duyurulmuştur⁶⁰². Bu arada, Trabzon tehciri davasından sanık olan eski vali Cemal Azmi Bey Almanya'da firarda olduğu için, 3 Mart'ta yayınlanan bir kararname ile; teslim olması için on gün süre verilmiş, aksi takdirde gıyaben yargılanıp mallarının haczedileceği ilan edilmiştir⁶⁰³. Böylece Divân-ı Harb'i Örfî'de ikinci dava olarak kabul edeceğimiz Trabzon Tehciri davasının soruşturması 27 Şubat 1919 tarihinde bitirilebilmiş, yargılamaya ise ancak 26 Mart'ta başlanabilmiştir⁶⁰⁴.

1- Duruşmalar

Trabzon Tehciri davası, Yozgat davasında olduğu gibi, Mustafa Nazım Paşa başkanlığındaki aynı heyet tarafından yürütülmüştür. Savcılık makamında ise Haralombos Efendi, Cevad Bey, Reşad Bey ve Kudretullah Bey, Talat Bey ve Feridun Bey bulunmuşlardır. Savunma avukatları olarak da Osman Bey, Kuddusi Bey, Şefkati Bey, Selahaddin Bey ve İbrahim Bey görev almışlardır.

⁶⁰⁰Zeynep Tüfekçi, *Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamalar*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, s. 99.

⁶⁰¹ *Yeni Gün*, 6 Kanûn-ı Sani 1335 (6 Ocak 1919), nr. 124; *Vakî*, 8 Kanûn-ı Sani 1335 (8 Ocak 1919), nr. 435; Diyarbakır valisi Dr. Reşit Bey hatıralarında; Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu olduğu sırada, Gümrük Müdürü Mehmet Ali Bey ile tüccardan Niyazi Bey'in 3 Ocak'ta Divân-ı Harbde kefaletle serbest bırakıldıklarını kaydederken, 15 Ocak tarihinde yeniden Bekirağa Bölüğü'ne getirildiğinden bahseder. A. Mehmetefendioğlu, *Dr. Reşit Bey'in*, s. 86-89.

⁶⁰² *İkdam*, 28 Şubat 1335 (28 Şubat 1919), nr. 7920.

⁶⁰³ *İkdam*, 3 Mart 1335 (3 Mart 191), nr. 7923.

⁶⁰⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 28 Şubat 1335 (28 Şubat 1919), nr. 2666.

26 Mart'ta başlayan davada; Acente Mustafa Efendi, Rüsûmat Müdürü Mehmed Ali Bey, Otelci Niyazi Bey, Merkez-i Umumî azasından topçu binbaşılıktan emekli Yusuf Rıza Bey, Trabzon Polis Müdürü Nuri, Jandarma müfettişi muâvini kaymakam Talat Bey ve Vilâyet Sıhhiye Müdürü Ali Saib Bey vicâhen yargılanacaklardır. Trabzon eski valisi Cemal Azmi Bey, İttihat ve Terakki murahhası Nail Bey ve bazı arkadaşları ise giyaben yargılanacaklardır.

Kimlik tespitinden sonra, Tahkik Heyetinin sanıklar hakkındaki raporu okunmuştur. Raporda; Cemal Azmi Bey ile Trabzon Alman Konsolosluğunun tasvibi ve Bahaeddin Şakir Bey'in tebliği ile bölgedeki Ermenilerin bir kısmının çocuklarıyla birlikte öldürüldüğü, bir kısmının da denize döküldüğü iddia edilmiştir. Müteakiben söz alan savcı Haralombos Efendi de; sanıklar hakkındaki kanaatini baştan belirterek, tehcir emrinin verilmesiyle, bunlara, hayvanlara yapılacak birtakım tedbirler alındığını, emirleri uygulayanların gerekli tedbiri almadıklarını ve bu yüzden birtakım suiistimallerin meydana geldiğini iddia etmiştir. Bunun için sanıkların vicâhen, firarda olanların da giyaben yargılanmalarını talep etmiştir⁶⁰⁵.

Adı geçen sanıklar, tehcir kararının uygulanışı ve bu esnada meydana geldiği iddia olunan suiistimaller, bazı Ermenilerin zehirlenerek öldürülmesi, denize atılması ve mallarının alınması gibi suçlamalardan dolayı yargılanmışlardır.

Yargılama; Vali Cemal Azmi Bey'in firarda olması sebebiyle, ilk olarak Acente Mustafa Bey'le başlamıştır. Mustafa Bey tehcirin yapılışı ile ilgili soruya; Trabzon'da Ermeni tehcirinin, Rus bombardımanını müteakiben çıkarılan emir üzerine başladığını, ancak şehirde herhangi bir öldürme olayı meydana gelmediği gibi, bilâkis kendisinin otuz kadar Ermeniye tehcirden korumak için deniz motoruyla kaçırıldığını belirtmiştir.

Rüsûmat Müdürü Mehmed Ali Bey ise; kafil olarak sevk edilen Ermenilerin yollarda jandarmalara saldırarak şehit ettiklerini duyduğunu, Hilâl-ı Ahmer Hastanesi mümessili olarak çocukların öldürülmesi meselesini duymadığını ifade etmiştir.

⁶⁰⁵ *Yeni Gün*, 27 Mart 1335 (27 Mart 1919), nr. 203; *Tasvir-i Efkar*, 27 Mart 1335 (27 Mart 1919), nr. 2688; *İkdam*, 27 Mart 1335 (27 Mart 1919), nr. 7948;

Daha sonra ifadesi alınan Otelci Niyazi de; tehcir esnasında İstanbul'da bulunduğunu, iddia edilen olaylardan haberi olmadığını, kendisi aleyhinde şahitlik eden Dikran Filoş'u (?) ve Nuryani'yi tanımadığını söylemiştir.

Polis Müdürü Nuri Efendi ise, tehcir işinde alâkasının bulunmadığını, valinin emriyle teşkil edilen “*tabarrî ve tabliye komisyonunda*” görev aldığını, bu arada da emvâl-ı metrûkeden hırsızlık yapan birkaç memuru azlederek mahkemeye sevk ettiğini beyan etmiştir.

Diğer taraftan Nuri Bey, sevk meselesi yüzünden kendisinin sorgulanıp da, meydana gelen olayların sebebi olan Ermenilerin istisna tutulmasına tepki göstermiş; birtakım Ermeni caniler gezerken, kendilerinin hapsedilmesinin doğru olmadığını, bugün on paraya muhtaç olup, avukat bile tutamadığını söylemiştir. Sevkiyat yapılırken kadınlara ve çocuklara özel bir önem gösterdiklerini de ilâve eden Nuri Bey, onlar için “Dâruleytam ve Babalıklar” teşkil edildiğini ifade etmiştir.

Daha sonra sorgulanan Kaymakam Talat Bey de; tehcir esnasında Trabzon'da herhangi bir olay olmadığını, emvâl-i metrûke için komisyon kurulmuş olup, herhangi bir suiistimal meydana gelmediğini ve Trabzon'da çete bulunmadığını belirtmiştir.

İfadesi alınan diğer bir kişi de Trabzon'da Sıhhiye Müdürlüğü yapmış olan Dr. Saib Bey'dir. Saib Bey'e; tehcir esnasında hastaneye gelen Ermeni hastaları ve çocukları zehirlediği suçlaması yapılmıştır. Oysa Saib Bey mahkemedeki ifadesinde; kendisinin İzmir'de bulunduğu esnada, hiçbir sorguya tâbi olmadan evrakında “tehcir ve taktıl” işinden suçlu olarak gösterilmiş olduğunu, ancak İzmir Divân-ı Harbinin bunu kabul etmeyip berat ettiğini söylemiştir. Fakat kendisine sonradan yapılan bir iftira ile tekrar tutuklandığını söyleyerek, tek bir kelime bile sorgulama yapılmadan mahkemeye çıkarıldığına dikkat çekmiştir⁶⁰⁶. Bunun üzerine reis kendisine, mahkemeye güvенеbileceğini ve haksızlığın giderileceği açıklamasını yapmıştır.

⁶⁰⁶ *İkdam*, 27 Mart 1335 (27 Mart 1919), nr. 7948; *Yeni Gün*, 27 Mart 1335 (27 Mart 1919), nr. 203.

Trabzon tehciri dâvâsı, genelde bu esaslar çerçevesinde yürütülmüştür. Mahkemeye davet edilen şahitlere; söz konusu şahısları tanıyıp tanımadıkları ve bunların iddia edilen suçları işleyip işlemedikleri istikametinde sorular yöneltilmiştir.

Şahitlerin ifadeleri içinde en dikkat çeken, kendisi de Bekirağa Bölüğü'nde yatmakta olan eski III. Ordu Komutanı Vehib Paşa'nın verdiği yazılı ifadedir. Vehib Paşa buradaki ifadesinde; Trabzon ve civarındaki Ermeniler sevk edilirken, bazı sorumsuz kişilerin kabilelere saldırıp mallarını aldıklarını, ancak kendisinin söz konusu bu kişileri Divân-ı Harb-i Örfî'de cezalandırdığını dile getirmiştir. İslâm ahâli ile ordunun her zaman namusunu koruduğuna işaret eden Vehib Paşa, Ermeniler tarafından kendilerine yapılan onca zulme rağmen, halkın o elim dakikalarda bile sabır ve sükûnetini bozmadığını ifade etmiştir⁶⁰⁷.

Fakat Vehib Paşa'nın verdiği ifadelerin tamamı basında yer almamış, İtilâf Devletleri Sansür Komisyonu, söz konusu bu ifadelerin bir kısmını sansürlemiştir. Bu durum, sansürlenен kısımların üç gün sonra yayımlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Yayımlanmasına önce izin verilmeyen ifadelerinde Vehib Paşa, Ermeni kabilelerine yapılan saldırılara ilaveten, Ermenilerin Müslümanlara yaptığı çok büyük işkence ve zulümlerden de bahsetmiştir.

Vehib Paşa buradaki ifadesinde; Rusların tecavüzünün 1915 yılı sonlarında başladığını ve Hasankale'ye kadar geldiklerini belirtmiştir. Bu Rus kuvvetleri içinde birçok gönüllü Ermeni çetelerinin de bulunduğunu ifade eden Vehib Paşa, bu âni tecavüz karşısında Müslümanların çok azının kaçabildiğini, diğerlerinin ise yerlerinde kaldığını belirtmiştir. Bu saldırıya Osmanlı ordusunun karşılık vermesi üzerine Rusların kaçtıklarını ifade eden Vehib Paşa, ancak bunlar giderlerken, içerideki Osmanlı Ermenilerin de yardımıyla, eli silâh tutan ne kadar Müslüman varsa hepsini öldürdüklerini, diğerlerini ise esir alarak Rusya içlerine götürdüklerini anlatmıştır. Yapılan bu mezâlime ise Rusların ses çıkarmadığına dikkat çekmiştir. Ayrıca, asırlardır bu bölgede Ermenilerin ve Müslümanların kardeşçe yaşamış olmalarına rağmen, Ermenilerin ilk olarak saldırıya geçtiklerini ve bunun neticesinde, Pasinler'in iki yüz elli kadar köyünü

⁶⁰⁷ *Tasvir-i Efkar*, 30 Mart 1335 (30 Mart 1919), nr. 2690; *İkdam*, 31 Mart 1335 (31 Mart 1919), nr. 7952.

tamamen yaktıklarını zikretmiştir. Bölgedeki yerli Ermenilerin, Müslüman yaralı askerleri ve halkı feci bir surette öldürdüklerini dile getiren Vehib Paşa, kar kalktıktan sonra elleri bağlanarak boğulmuş, organlarla bağlandıktan sonra birçok azaları kesilmiş, kırlara atılmış, çukurlara doldurulmuş şekilde Müslüman şehitlere tesadüf edildiğini belirtmiştir.

Diğer taraftan Vehib Paşa, Ermenilerin öldürmedikleri Müslümanları ise, sürükleyerek Rusya'ya götürdüklerini belirtmiştir. Ermenilerin, genç kızlara karşı en kötü muâmeleleri reva görmekten çekinmediklerine dikkat çeken Vehib Paşa, Pasin'in bakire kızlarının Rus kazaklarına peşkeş çekildiğini; Tutak, Kara Kilise, Azad, Miçkeri (?) gibi yerlerde İslâm kızlarından tesis edilen umumhânelerde, Ermeniler vasıtasıyla Rus ordusunun kana, ırza ve namusa susamış efradının hislerinin tatmin edildiğini ifade etmiştir. Vehib Paşa ayrıca, ciğerpârelerinin ellerinden zorla alınarak, bu suretle Ermenilerin ihtiraslarına atıldığını gören ve bağı yanarak memleketine dönen veya firar eden Müslümanların, bu faciaları dindaşlarına naklettikleri zaman bile, İslâm unsurun, yalnız Allah'ın lütuf ve keremine sığınarak hislerine mağlup olmadıklarını ve aynı âkıbete uğramamak için daha sakın bölgelere göç etmeyi tercih ettiklerini belirtmiştir.

Vehib Paşa ifadesinin sonunda; iki unsur arasındaki ölümlere, her zaman Ermeni unsurunun komiteye tâbi kısımları tarafından sebebiyet verildiğini, özellikle seferberlik esnasında Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için, ordunun her türlü emniyet tedbirlerini ihlâl ettiklerini ve İslâm köylerini yakarak insanları katlettiklerini hatırlatmıştır. Dolayısıyla bugün mahkemede, İttihatçıların da birtakım yanlışları olsa da, bir tarafa ceza vermeye çalışılırken, Ermenilerin yaptığını görmemenin, insanlık ve adaletle bağdaşmayacağını belirtmiştir⁶⁰⁸. Fakat Vehib Paşa'nın bu bilgi ve uyarıları, niyeti baştan belli olan mahkeme heyetinin meseleye bakışında herhangi bir etki yapmamış, mahkeme ifadeleri daha önceden ayarlanmış şahitleri dinlemeye devam etmiştir.

Bunlar içinde; Rus teb'asından olan Akif Kapdan, Nevaret(?) Hanım, Madam Arabyan, Sofya veled-i Onik(?) ve Habib Siranüş gibi birçok şahit ifade vermişlerdir. İfadelerinde; şahitlerin bir kısmı tehcir esnasında Trabzon'da olduğunu söylerken, diğer bir kısmı ise Trabzon dışında bu-

⁶⁰⁸ *Tasvir-i Efkâr*, 1 Nisan 1335 (1 Nisan 1919), nr. 2692.

lunduklarını belirtmişlerdir. Diğer taraftan bir kısım şahitler de, Ermenilerin öldürüldüğünü ve mallarının alındığını görmediklerini ama duyduklarını belirtirken, bazıları da gözüyle görmüş gibi anlatmışlardır.

Meselâ şahitlerden Habib Siranüş ifade verirken; Trabzon limanına Moskof bombardımanı başladığı zaman şehrin dışına çıktığını, sonra Bahaeddin Şakir Bey'in gelip, muhtarlara kapalı zarflar dağıttığını ve bunun sonucunda da Ermenilerin tehcir edildiğini söylemiştir. Tehcir başladığı zaman bazı kimselerin denize atıldığını, bazılarının da hastanede şırınga ile öldürüldüğünü iddia eden şahit, tehcir komisyonunda Acente Mustafa, kaymakam Galip Bey ve diğer tutukluların bulunduğunu ifade etmiştir. Bu iddia üzerine söz alan kaymakam Galip Bey; kadının ifadelelerinin düzmece olduğunu, çünkü oturduğunu söylediği Tursun mevkiinin, şehirden iki buçuk saat mesafede bulunup, komisyonun kararından haberdar olamayacağına dikkat çekmiştir. Üstelik kendisinin tehcir komisyonunda da bulunmadığını ifade etmiştir.

Sanıklardan Niyazi Efendi de, kendisinin tehcir komisyonunda olup, Ermenileri kayıklara doldurarak sevk ettiğini iddia eden Dikran Narlıyan(?) isimli şahidin yalan söylediğini, çünkü o zaman kendisinin bahsedilen yerde olmadığını belirtmiştir. Nitekim, Niyazi Efendi'nin olay mahallinde olmadığı, mahkeme heyetinin yapmış olduğu araştırmayla da teyit edilmiş ve böylece şahidin ifadesinin yalan olduğu ortaya çıkmıştır⁶⁰⁹.

Trabzon tehciri davasında sadece Ermeni veya Rumlar değil, daha evvel devletin değişik kademelerinde görev almış veya halktan kişiler de lehte veya aleyhte şahitliklerde bulunmuşlardır. Bunlardan bazıları; Trabzon Ahz-ı Asker Şubesi Reisi Necmeddin Bey, Maliye Nezareti Vâridât-ı Umûmiye Müdürü Lütfi Bey, Jandarma Mülâzimi Münir Efendi, Abdülkadir Efendi, Rüsûmat Emanet-i Tarife kalemi Müdürü Hakkı Bey, Kerküklü Mehmed Ali Efendi ve Nemlizâde Remzi ve diğerleridir. Bu şahitler içinde aleyhte ifade verenler, iddia edilen Ermeni katliamı, malların çalınması ve bazı Ermenilerin hastanede zehirlenmesi konularını sadece duyduk demekle yetinmişlerdir. Netice itibariyle mahkeme bu minval üzere yargılamasını tamamlamıştır.

⁶⁰⁹ *İkdam*, 4 Nisan 1335 (4 Nisan 1919), nr. 7957; *Tasvir-i Efkâr*, 4 Nisan 1335 (4 Nisan 1919), nr. 2695.

2- Trabzon Tehciri Davası Hakkında Savcının Talebi

Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılamaların sonuna gelindiği zaman, 16 Mayıs 1919 tarihinde savcı Feridun Bey, sanıklar hakkında hazırladığı iddiânâme'yi okumuştur. Feridun Bey iddianâmesinde; Trabzon vilâyeti ile merkezlerinde tehcir işlemi tatbik edilirken, Ermeni erkeklerin ve daha sonra kadın ve çocukların Değirmendere mevkiinde öldürüldüğünü, çocuk ve kadınların kayıklara bindirilerek denize atıldıklarını, bazılarının Hilâl-i Ahmer hastanesinde zehirlendiklerini ve kıymetli mallarının çalındığını iddia etmiştir.

Buna göre savcı; Vali Cemal Azmi ve murahhas Nail Beylerin, İttihat ve Terakki denilen haydut çetesinin Trabzon temsilcileri olarak, adı geçen fiillerin işlenmesinde asıl suçlu oldukları gerekçesiyle idamını talep etmiştir.

Niyazi, Mustafa, Nuri ve Mehmed Ali Beylerin de, işlenen suçlara yardımcı olmaları dolayısıyla, cezalandırılmalarını istemiştir. Sanıklardan Dr. Saib Bey'in ise doktor olması hasebiyle, herhangi bir kişiyi öldürmek için zehirlemesine gerek olmadığına, böyle bir şey isterse, gereğinden fazla vereceği ilaçla veya yanlış bir teşhisle de bunu yapabileceğine dikkat çekmiştir. Dolayısıyla Saib Bey'in, hastaneye gelen Ermenileri zehirlediği iddialarını, aklın ve mantığın kabul etmeyeceğinden onun beraatını talep etmiştir. Savcı Feridun Bey'in bu tespiti aynı zamanda, Dr. Saib Bey ile ilgili mahkemedeki Ermeni şahitlerin, bu yöndeki iddialarının gerçek olmadığını da ortaya koymuştur.

Savcı; Kaymakam Talat Bey'in de, Tekâlif-i Harbiye Komisyonu'nda âzâ olarak görev yaptığını, ancak tehcir, taktıl veya başka bir suiistimali olduğunu düşünmediğini zikrederek onun da beraatını talep etmiştir⁶¹⁰. Savcının bu yöndeki talebi de, keza Ermeni şahitlerin Talat Bey hakkında ortaya koyduğu iddiaları gerçekçi bulmadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

⁶¹⁰ *İkdam*, 16 Mayıs 1335 (16 Mayıs 1919), nr. 7998; *Tasvir-i Efkâr*, 16 Mayıs 1335 (16 Mayıs 1919), nr. 2727; *Memleket*, 16 Mayıs 1335 (16 Mayıs 1919), nr. 96; *Hâdisât*, 16 Mayıs 1335 (16 Mayıs 1919), nr. 106.

3- Avukatların Savunması

Savcının, sanıklar hakkındaki iddianâmesini okumasından iki gün sonraki oturumda sözü savunma avukatları almıştır. 17 Mayıs günü gerçekleşen bu oturumda Osman Bey, Şefkati Bey, Selahaddin Bey, Kuddusi Bey ve Galip Bey müvekkillerini savunarak beraatlarını talep etmişlerdir. Savunma avukatları genel olarak, müvekkillerinin kendilerine isnat edilen suçları işlemediklerini, iddiaların tamamen asılsız olduğunu ve şahitlerin ifadelerinin birbirini tutmadığını dile getirmişlerdir. Vekillerden Kuddusi Bey ise, müvekkili Niyazi Bey'i savunurken; bir suç işleyenin soruşturulması gerektiği, oysa burada, suç işleyen değil, müvekkilinin suç aranmak suretiyle mahkemeye getirildiğini, yani Niyazi Bey'in, tutuklanmasından sonra suç aranmaya başlandığını söylemiştir.

Dr. Saib Bey ise savunmasını kendisi yapmıştır. Kendisinin hastaları zehirlediği iddialarının akla ve mantığa uygun gelmediğinin, iddia makamı tarafından da dile getirildiğine, dolayısıyla masumiyetinin ortada olduğuna dikkat çeken Saib Bey, ancak amacının sadece kendisini kurtarmak olmadığını, aynı zamanda Osmanlı tıbbına sürülen lekenin silinmesini istediğini, şahsından ziyade en büyük emelinin bu olduğunu söylemiştir. Dr. Saib Bey daha sonra, kendisine yöneltilen hastaları zehirleme, çocukları küfele re doldurup öldürtme gibi iddiaların geçersizliğini delilleri ile ortaya koymuş, Ermeni şahitlerin ifadelerindeki çelişkiyi ispatlamaya çalışmıştır⁶¹¹.

4- Mahkemenin Kararı ve Onaylanması

Trabzon tehciri ile ilgili dava, tarafların iddia ve savunmalarından sonra tamamlanmış ve karar 28 Mayıs tarihinde açıklanmıştır.

Kararda; eski Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey gizli emirler yayımlamak, Trabzon İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulü Nail Bey de, aldığı bu gizli emirlere uyarak, görünürde tehcir kanununu uygulamak, ancak gerçekte gizli emirler gereğince Ermenileri öldürmek üzere birtakım tertibat almaktan suçlu bulunmuş ve her ikisi hakkında; Askerî Ceza Kanunnâmesinin 171. ve Mülkiye Ceza Kanunnâmesinin 170. maddelerine uygun olarak gıyaben idamlarına karar verilmiştir.

Sanıklardan Rûsûmat Müdürü Mehmed Ali Bey ise; Vali Azmi Bey'in suçlarına ortak olmaktan ve yolsuzluklarına hizmet etmekten dola-

⁶¹¹ *Vakîi*, 18 Mayıs 1335 (18 Mayıs 1919), nr. 562; *Memleket*, 18 Mayıs 1335 (18 Mayıs 1919), nr. 98.

yı suçlu bulunmuş ve 10 sene müddetle kürek cezasına çarptırılmıştır. Polis Müdürü Nuri Bey de; şehrin asayışı ile görevli olmasına rağmen, Ermenilerin mallarını ve kendilerini yeterince korumamasından dolayı suçlu bulunmuş ve bir sene hapis ve iki sene memuriyetten mahrumiyet cezasına çarptırılmıştır. Acente Mustafa Bey ise, vali ile sıkı işbirliğinde bulunup, nakliye vasıtasını, gasp ettikleri malları taşımakta kullanmasından dolayı suçlu bulunmuş, yine ona da, bir sene hapis ve iki sene memuriyetten mahrumiyet cezası verilmiştir. Kaymakam Talat Bey ile Niyazi Efendi'nin ise beraatlarına karar verilmiştir. Sıhhiye Müdürü Dr. Ali Saib Bey hakkındaki davanın ise, mahkemeden ayrılarak devamına karar verilmiştir. Verilen hükümler, 29 Mayıs 1919 tarihinde padişah tarafından onaylanmış ve karar sureti de 1 Haziran 1919'da Takvim-i Vekâyi'de yayımlanmıştır⁶¹².

Davası ayrılan Dr. Saib Bey'in mahkemesi daha sonra aylarca sürmüş, fakat suçlu olduğunu ispatlayacak bir delil bulunamamıştır. Bunun üzerine mahkemesi 22 Aralık 1919 günü sona ermiş ve savcı da, hakkındaki iddiaların aslı olmadığına ve şahitlerin ifadelerinin de çelişkilerle dolu olduğuna dikkat çekerek beraatını talep etmiş ve mahkeme heyeti de Saib Bey'in beraatını kararlaştırmıştır⁶¹³.

Bu arada, yukarıdaki 1 Haziran 1919 tarihli karara göre, birer sene hapis ve ikişer sene memuriyetten mahrumiyet cezası alan Acente Mustafa Efendi ve Polis Müdürü Nuri Efendi daha sonra Şûra-yı Devlete başvurmışlar ve 18 Kasım 1919 tarihli Tecil-i Mücâzât Kararnâmesine göre affedilmelerini talep etmişlerdir. Fakat kendilerine, Divân-ı Harb kararlarının affedilmesinin veya tecilinin Şûra-yı Devlet'in yetkisi dışında olduğu cevabı verilmiştir⁶¹⁴.

Diğer taraftan, Meclis-i Vükelâ'nın 10 Aralık 1919 tarihindeki toplantısında; söz konusu kişilere isnat edilen suçlardan dolayı ceza verilirken, zaman aşımının dikkate alınmadan verildiği, dolayısıyla affedilmeleri gerektiği dile getirilmiştir⁶¹⁵. Bunun üzerine Nuri Bey ve Acente Mustafa

⁶¹² BOA., BEO., 343184; TV., 1 Haziran 1335 (1 Haziran 1919), nr. 3563; *Tasvir-i Efkâr*, 2 Haziran 1335 (2 Haziran 1919), nr. 2743; Z. Tüfekçi, *Trabzon ve Çevresinden*, s. 141.

⁶¹³ *Vakit*, 22 Kanûn-ı Evvel 1335 (22 Aralık 1919), nr. 764; *Alemdar*, 22 Aralık 1335 (22 Aralık 1919), nr. 371.

⁶¹⁴ BOA., BEO., 345284.

⁶¹⁵ BOA., MV., 217/161.

Efendi'nin cezası 27 Aralık 1919'da affedilmiş⁶¹⁶, fakat Şûra-yı Devlet'in 27 Temmuz 1920 tarihli kararına göre, memuriyetten mahrum olma cezası af kapsamı dışında kalmıştır⁶¹⁷.

Trabzon tehciri davasında gıyaben idam cezasına çarptırılan Cemal Azmi ise, firarda bulunduğu Berlin'de iki Ermeni tarafından düzenlenen suikast sonucu, 17 Nisan 1922 tarihinde öldürülmüştür⁶¹⁸.

5- Topal Osman ve Arkadaşlarının Trabzon Tehciri Davasında Yargılanmak İstenmesi

Trabzon tehciri davası devam ederken, Karadeniz bölgesindeki Ermeni ve Rumlar boş durmamakta, tehcir meselesini bahane ederek yeni yeni bir takım isimleri padişaha, patrikhâneye ve İngiliz karargâhlarına bildirmekteydiler. Nitekim, Giresun'da da tehcir işlerinin çok kötü icra edildiği ve Ermenilerin mallarını aldıkları iddialarıyla, bölge tüccarlarından Sarı Mahmud zâde Hasan, Sarı Mahmud zâde Eşref Efendilerle, Feridun zâde Osman Ağa'nın da (Topal Osman) Divân-ı Harb-i Örfî'ye teslimini istemişlerdir. Bu şikâyetin amacı, Rumların, kendi hedeflerine ulaşmak için karşılarında bir engel olarak gördükleri şahısları bertaraf etmektir⁶¹⁹. Netice olarak bu baskılar sonuç vermiş ve adı geçen kişilerin tutuklanıp İstanbul'a gönderilmesi için Trabzon valisi Ali Galip Bey'e emir verilmiştir.

Fakat bu kişilerin tehcir işinden suçlu görülüp, tutuklanarak mahkemeye tesliminin istenmesi, Giresun eşrâfının tepkisine sebep olmuştur. Giresun müftüsü Muhiddin Efendi, Nakîbuleşrâf Ali, Belediye reisi Şükür, Ticaret Odası reisi Kâşif ve bölgenin diğer ileri gelenlerinden yirmi iki kişinin imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne gönderilen, 10 Mayıs 1919 tarihli telgrafta, bölgelerinde kesinlikle katliam olmadığı ve kimsenin malının alınmadığı belirtilmiştir. Telgrafta; tehcir edilen Ermeni vatandaşlarından,

⁶¹⁶ BOA., BEO., 345559.

⁶¹⁷ BOA., BEO., 348303.

⁶¹⁸ Z. Tüfekçi, *Trabzon ve Çevresinden*, s. 156.

⁶¹⁹ Erden Menteşeoğlu, *Osman Ağa*, Giresun 1991, s. 40-41; Osman Ağa'nın, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde bölgede yaptığı hizmetler hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Beyoğlu, "Millî Mücadele'de Giresun'un Yeri ve Önemi", *Giresun Tarihî Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 1996, İstanbul 1997, s. 212-213; Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Srasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman", *Giresun Tarihî Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 1996, İstanbul 1997, s. 262-263.

kaza dahilinde hiçbirinin burnunun bile kanamadığı ve kendilerini Müslümanlar olarak, insaniyetperver yardımlarla ve büyük teessürlerle uğurladıklarını belirtmişlerdir. Kaza dahilinde kesinlikle öldürme, yağmalama veya mal gaspı gibi fiillerin olmadığı da dile getirilen telgrafta, bu iddiaları; birkaç fesatçı ve iftiracı kişilerin, garaz ve düşmanlık uğruna yaptığına dair yemin etmişlerdir⁶²⁰.

Giresun Belediye reisi olan Feridun zâde Osman Ağa, bir iftira sonucu tutuklanacağını anlayınca, silâhlı güçleri ile birlikte Sivas'a firar etmiştir. Bu gelişmeler üzerine Sivas vilâyetinden gelen bir telgrafta, Osman Ağa'nın, Karahisar ve Giresun bölgesinin asayişine hizmet etmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine Meclis-i Vükelâ, 7 Temmuz 1919 tarihinde aldığı bir kararla; Osman Ağa'nın Karahisar'a varıp aman dilemesine ve kendisini takip edecek bir kuvvetin de olmaması sebebiyle, sahip olduğu kuvvetlerle bölgenin asayişine hizmet etmesinin uygunluğuna karar vermiştir⁶²¹. 10 Kasım 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında da; Osman Ağa'ya ilaveten, yanında bulunan 169 kişilik kuvvetin, bölgedeki asayiş sağlamaya yönelik hizmetlerinden dolayı, haklarındaki adli takibatin ertelenmesine karar verilmiştir⁶²².

C- BÜYÜK DERE TEHCİRİ DAVASI

1- Duruşmalar

Trabzon tehciri davasının devam ettiği günlerde, Divân-ı Harb-i Örfî'de aynı zamanda Büyük Dere tehciri davası da görüşülmekteydi⁶²³. 23 Nisan 1919 tarihinde Mustafa Nazım Paşa'nın başkanlığındaki bu mahkemede, Büyük Dere merkez memuru Kerim Bey, Büyük Dere muhtarı Laz Celâl Efendi, Büyük Dere'de oturan eşrâftan Selânikli Refik Hıfzı Bey ve Hâfız Mahmud Efendi yargılanmışlardır. Savcı olarak Feridun Bey

⁶²⁰ BOA., DH. EUM. AYŞ., 8/38.

⁶²¹ BOA., MV., 216/69.

⁶²² BOA., MV., 217/105.

⁶²³ Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı günlerde, İstanbul'da Büyük Dere ve civarı savaş bölgesi ilân edildiğinden, burada oturan gayrimüslim vatandaşların başka bir yere nakledilmesi kararlaştırılmıştır. Rus donanması Boğazı bombalamakta olduğundan, burada oturan vatandaşların can güvenliği sebebiyle evlerini başka bir yere taşımaları istenmiştir. Tamamen bir “*nakl-i mekân*” olan bu hadiseye de tehcir diye bakılmış, güya buradaki vatandaşların mallarının çalındığı iddia edilmiştir. Dolayısıyla o zaman burada görevli bazı kimseler de Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmışlardır.

görev yaparken, sanıkların savunmasını da Selim Hüsnü Bey, Haşmet Bey ve Mustafa Adil Bey üstlenmişlerdir⁶²⁴.

Oturum; savcı Feridun Bey'in iddianâmesini okumasıyla başlamıştır. İddianâmede; Büyük Dere'de tehcir uygulanırken bir çok kanunsuz işler yapıldığı ve hırsızlıklar meydana geldiği iddia edilmiştir.

Haklarındaki iddiaya ilk cevabı Kerim Bey vermiştir. Konuşmasına; Büyük Dere'de tehcir yapılmadığını, aslında İstanbul'un tehirden istisna tutulduğunu ifade ederek başlayan Kerim Bey, Rus donanmasının Boğazı bombalamasıyla, bölgede oturan gayrimüslimlerin evlerinin değiştirilmesi emrinin verildiğini belirtmiştir. Kerim Bey, naklin askerî bir tedbir olarak gerçekleştirildiğini, bu iş yapılırken de vatandaşların sıkıntı çekmemesi için her türlü emniyet tedbirinin alındığını ifade etmiştir. Ayrıca Şirket-i Hayriye'den vapur getirterek ve kayıklar kiralayarak naklin rahat yapılmasını sağladıklarını dile getirmiştir⁶²⁵.

Meydana gelen hırsızlık olaylarına da cevap veren Kerim Bey, isteyenlerin eşyalarını götürdüğü gibi, götürmeyenlerin malları için de vesika tertip ederek kayıt altına alındığını söylemiştir. Ancak nakil gerçekleşikten sonra bazı hırsızlıkların meydana geldiğini, bunun da gelip geçenler tarafından veya bölgede bulunup görevini suiistimal eden askerler tarafından yapıldığını belirtmiştir. Kerim Bey, çalınan malların birçoğunu daha sonra bulup sahiplerine teslim ettiğini de ifade etmiştir. Kendisine izafe edilen "yağmacılık" kelimesini asla kabul etmeyeceğini belirten Kerim Bey, şu anda evindeki on nüfusun, oturacak sandalyesi olmadığı için yemeği iki defada yediklerine temas ederek, içinde bulunduğu sıkıntılı durumu gözler önüne sermiştir. Kerim Bey ayrıca nakil süresini kısa tuttuğu suçlamalarını da reddederek, bilâkis emrin üç gün olarak verildiğini, ancak kendisinin özel olarak uğraşıp bunu on beş güne çıkarttığını ifade etmiştir.

Daha sonra dinlenen muhtar da, nakil gerçekleşirken bir görevi olmadığını, ancak memurların görevini iyi yaptıklarını söylemiştir⁶²⁶.

⁶²⁴ *İkdam*, 24 Nisan 1335 (24 Nisan 1919), nr. 7976.

⁶²⁵ *Tasvir-i Efkâr*, 24 Nisan 1335 (24 Nisan 1919), nr. 2705.

⁶²⁶ *Tasvir-i Efkâr*, 24 Nisan 1335 (24 Nisan 1919), nr. 2705.

Mahkeme daha sonraki günlerde gerek sanıkları, gerekse şahitleri davet ederek yargılamayı sürdürmüştür. Duruşmalarda genel olarak, söz konusu sanıkların, nakledilen şahısların mallarını alıp almadıkları üzerinde durulmuştur. Yargılamanın seyrine bakıldığında zaman görülmüştür ki, buradaki gayrimüslimlere ait ciddi bir kayıp söz konusu değildir. Nitekim, birkaç celse kazan hırsızlığı meselesi ile uğraşmış, kazan çalındı mı çalınmadı mı tartışmaları ile vakit geçirilmiştir. Şahitler içerisinde lehte ve aleyhte ifadeler verenler olmuş, fakat bunların çoğu, iddia edilen hırsızlık olaylarını duyduk, demekle yetinmişlerdir⁶²⁷.

Diğer davalarda olduğu gibi, Büyük Dere davasında da, gayrimüslimlerin İngilizlere sığınarak satmış oldukları bir malı geri isteme veya haksız para talep etme girişiminde bulundukları görülmüştür. Nitekim, mahkemede yargılanan Celâl Efendi, daha evvel çok iyi geçindikleri ve fırını kiralamış Rum Pandol'un(?), mütarekeyi müteakiben İngilizlerin İstanbul'a gelmesiyle onların yanında çalışan iki Rum'u kendisine musallat ederek, haksız yere parasını aldığını söylemiştir. Bu durumu gidip generallerine şikayet ettiğini ifade eden Celal Efendi, şikayetinin haklı bulunarak fırınının iade edildiğini anlatmıştır⁶²⁸.

23 Nisan günü başlayan Büyük Dere tehciri davası bir ay sürmüştür. Bu davada; nakil süresinin kısa tutulması, kazan hırsızlığı ve bazı sorumsuz kimşelerin buradaki boş evlere girip alındığı iddia edilen birkaç parça eşya meselesinden başka bir konu görüşülmemiştir.

2- Kararın Açıklanması

Divân-ı Harb-i Örfî kararını 24 Mayıs'ta açıklamıştır. Kararda; şahitlerin memur Kerim Bey ve eşraftan Refik aleyhlerine verdikleri ifadelerin ciddiye alınmadığı görülmüştür. Nitekim, Kerim ve Refik Beyler aleyhine dile getirilen hırsızlık ve yağmacılık olaylarını yaptıklarına dair bir delil bulunmadığı gibi, kanaatlerinin de bu yönde olduğu belirtilmiştir⁶²⁹. Zaten savcı da sanıkların beratlarını talep etmiştir.

Fakat Kerim Bey, şahsen işlemiş olduğu bir suçtan değil, meydana gelen bazı hırsızlık olaylarına engel olamaması sebebiyle, vazifesini suiis-

⁶²⁷ *Tasvir-i Efkâr*, 25 Nisan 1335 (25 Nisan 1919), nr. 2706.

⁶²⁸ *İkdam*, 3 Mayıs 1335 (3 Mayıs 1919), nr. 7985.

⁶²⁹ *BOA., DH. HMŞ.*, 3/1-150.

timal etmek suçundan mahkûm olmuştur. Buna göre; merkez memuru Kerim Bey'e bir sene hapis ve bir sene memuriyetten men cezası verilmiştir. Refik Bey ise, Alko isminde birisinin dalyanını zorla ucuz fiyata kiralaması “*sebeb-i şiddet*” kabul edilerek iki sene hapis cezasına çarptırılmıştır. Diğer sanıklar Celâl Efendi ile Hafız Mahmut Efendi'nin ise beraatlarına karar verilmiştir.

Ancak mahkeme üyelerinden Mustafa Paşa, Refik Bey aleyhinde kanunî bir suç görülmediği ve şahsî bir davacı da olmadığı düşüncesiyle hakkındaki karara katılmamış ve beraat etmesi yönünde oy kullanmıştır. Yine memur Kerim Bey'in, aldığı emri yerine getirdiğinden ve Büyük Dere naklinin İstanbul'da herkesin gözü önünde cereyan ettiğinden herhangi bir suçunun olmadığını beyan etmiştir. Ayrıca, naklin gerçekleşmesinde acele edilmiş ise, bunun suçunun da Kerim Bey'e ait olamayacağını dile getirerek onun da beraati yönünde oy kullanmıştır⁶³⁰.

Böylece, hiç tehcir olmadığı halde, sadece savaş yüzünden evlerinin yerinin değiştirilmesini, mütareke ortamının verdiği fırsatla istismar etmek isteyen Rumlar, bu yargılama sonucunda amaçlarına ulaşamamış ve herhangi bir suç unsurunun olmadığı ortaya çıkmıştır.

D- İTTİHAT VE TERAKKİ MENSUPLARININ YARGILANMALARI

1- Kamuoyunun Konuya Yaklaşımı

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte, İtilâf Devletleri'nin, İttihat ve Terakki iktidarı döneminde görev almış; asker, bürokrat ve hükümet üyeleri hakkında izleyecekleri politika, kendileri tarafından veya mütareke hükümetleri vasıtasıyla teker teker tutuklanmalarıyla ortaya çıkmıştı.

Yozgat tehciri davasının sonucu olarak, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idam edilmesinden iki hafta sonra ve Trabzon tehciri davasının devam ettiği günlerde başlayan İttihat ve Terakkinin önde gelen mensuplarının yargılanmasına, hem Türk kamuoyu hem de İtilâf Devletleri büyük bir önem vermiştir. Fakat Kemal Bey'in cenazesinde meydana gelen tepkilere bakılarak, İngilizlerin bu davadan pek umutlu olmadığı görülmektedir⁶³¹. Nitekim, Amiral Calthorpe konu ile ilgili güvensizliğini dile getirirken; “*şimdi bize, hükümetin aynı şiddeti geniş mikeyasta ve hem de*

⁶³⁰TV., 24 Mayıs 1335 (24 Mayıs 1919), nr. 3618.

⁶³¹ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 79.

*yüksek mevkilerde bulunmuş olan suçlulara tatbik etmek cesaretini gösterebilip gösteremeyeceğini anlamak kâhıyır*⁶³² diyerek, bu konuda kendilerinde oluşan şüpheyi açıkça belirtmiştir.

Fakat İngilizlerin aksine, İstanbul'daki Rum ve Ermenilerin bu mahkemenin büyük ümitler bekledikleri anlaşılmakta⁶³³, tutukluların yargılanması için meydana gelen gecikmelerden bile rahatsızlık duymaktaydılar. Nitekim, Divân-ı Harb-i Örfî Reisi Mustafa Nazım Paşa *Moniteour Oriental* gazetesine açıklamada bulunduğu sırada muhabir; bu gecikmelerin, yargılamanın bir an önce sonuçlanmasını isteyen kamuoyunu asabilenleştirdiğini, dolayısıyla yargılamaların süratli bir şekilde tamamlanması arzusunu dile getirmiştir⁶³⁴.

Türk kamuoyu da İttihatçı liderlerin yargılanmalarına olağanüstü ilgi göstermiş ve bu yargılamayı, Osmanlı tarihinde başlı başına bir “*vak'a*” teşkil ettiği biçiminde değerlendirilmiştir⁶³⁵. Ancak yukarıda da değinildiği gibi, kamuoyu meseleye yine farklı yaklaşmıştır. Bazıları bu yargılamayı, Damat Ferit Paşa'nın büyük bir icraatı gözüyle değerlendirip, Osmanlı Devleti'ni kötü idare edenlerin cezasını görecekleri tarihî bir ibret tablosu olarak görürlerken⁶³⁶, bazıları da, meseleyi sadece Ermeni tehciriyle sınırlı ve tek taraflı tutmanın yanlışlığına dikkat çekmişlerdir. Süleyman Nazif bu konuya temas ederken; mahkemenin her türlü haksızlığı ortaya çıkarmasının önemine değinmiş, hatta konunun milletlerarası bir mahkemede bile görülmesinin talep edilmesi gerektiğini hatırlatmıştır. Bu uygulamadan “*ar değil iftihâr ederiz*” diyen Nazif, böylece millete sürülmek istenen ebedî lekenin ortadan kalkacağını ifade etmiş, ancak bunun kabul görmemesini de eleştirmiştir. Oysa, hükümeti tehcir kanunu yapmaya mecbur etmiş ve bir de öldürme efsâneleri çıkarmış olan olayların sebepleri ve tertipleycileri yine böyle bir mahkeme huzurunda ortaya çıkarılsaydı, o

⁶³² G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 178-179.

⁶³³ Nitekim *Le Spectateur d'Orient* gazetesi bu mahkemeyi, “*yeni bir çağ açacak*” gibi görür. B. N. Şimşir, *Malta*, s. 81.

⁶³⁴ *Hâdisât*, 28 Nisan 1335 (28 Nisan 1919), nr. 118.

⁶³⁵ Sözgelimi *Tasvir-i Efkâr* gazetesi bu mahkemeyi şöyle yorumlamıştır: “Divân-ı Harb salonlarından cereyana başlayacak olan muhâkeme, son birkaç asırlık târîh-i siyâsiyemizde müstesna bir sahife-i ehemmiyet işgaline namzeddir” Başyazı (imzasız), “Bugünkü Muhâkeme”, *Tasvir-i Efkâr*, 28 Nisan 1335 (28 Nisan 1919), nr. 2709; *Memleket*, 29 Nisan 1335 (29 Nisan 1919), nr. 79.

⁶³⁶ Başyazı (imzasız), “Bugünkü Muhâkeme”, *Tasvir-i Efkâr*, 28 Nisan 1335 (28 Nisan 1919), nr. 2709.

zaman Osmanlının diğer unsurları da, lütfunu ve himâyesini dilendikleri dünya devletlerinden açık bir alın ile adalet talep edebilirlerdi diyerek, buna karşı çıkanların, böyle bir mahkemede yargılanmayı göze alamadıklarına işaret etmiştir⁶³⁷.

İttihatçı liderlerin yargılanmaya başlamasıyla, mahkeme bir takım unsul tartışmaları ile uğraşmaya başlamıştır. Özellikle bu kişilerin, Divân-ı Harb-i Örfî yerine Divân-ı Âli'de yargılanabilecekleri hükmünü içeren Kanûn-ı Esâsi hükümlerini gündeme getirmeleri, yoğun bir şekilde tartışma konusu olmuştur⁶³⁸. Ayrıca söz konusu bu kişilerin ne ile suçlandığı da net değildir. Halil Menteşe hatıralarında bu meseleye şöyle temas eder: “İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin yargılanması bir problem teşkil ediyordu. Ellerimize tevkif müşekkereleri verildi. Cürüm yerinde ‘sıfır’ vardı. Tahkikat başladı. Fakat âdilâne bir muhâkeme süsü verilmek istendiğinden vükelânın muhâkemesi için kanunî bir sebep bulunamıyordu. Çünkü Kanûn-ı Esâsi gereğince vükelânın icraatından dolayı muhâkemeleri Divân-ı âli’ye aitti”⁶³⁹. Diğer taraftan, tutuklu bulunan kişiler başka iddialardan sorgulanmışlarsa da, daha çok “Ermeni katliâmı” meselesiyle suçlanmışlardır. Zaten gerek hükümetin, gerekse İtilâf devletlerinin mahkemeden beklentileri de daha çok bu yöneydi.

2- Duruşmaların Başlaması

İttihatçı liderleri yargılamak üzere kurulan Divân-ı Harb-i Örfî'nin ilk oturumu, 27 Nisan 1919 Pazartesi günü saat 13.50'de başlamıştır. Mahkeme reisi Ferik Mustafa Nazım Paşa'dır. Üyeleri ise; Mirliva Zeki Paşa, Mirliva Mustafa (Kürt-Nemrut) Paşa Mirliva Ali Nazım Paşa, Miralay Recep Ferdi Bey'dir. Savcı olarak ise Mustafa Nazmi Bey vardır. Daha sonraki duruşmalarda savcılık görevlerini, farklı zamanlarda olmak üzere muâvinlerden Reşad Bey, Cemil Bey ve Feridun Bey yerine getirmişlerdir. Yargılama sırasında sanıklara; Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kuruluşu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu teşkilât ile olan gizli ve açık ilişkileri, İttihat ve Terakki Cemiyetinin merkez ve taşra teşkilâtlarının faaliyetleri ve Ermeni meselesi gibi birçok alanda sorular yöneltilmiş olmakla beraber, burada daha çok konumuzun sınırı gereği, Ermeni meselesine ait olan kısımlar ele alınmıştır. İlk celsede; eski Sadrazam Said Halim Paşa, eski Hâriciye Nazırı ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey (Menteşe), eski Hâriciye Na-

⁶³⁷ Süleyman Nazif, “Dünkü Muhâkeme”, *Hâdisât*, 29 Nisan 1335 (29 Nisan 1919), nr. 119.

⁶³⁸ *İkdam*, 5 Mayıs 1335 (5 Mayıs 1919), nr. 7987.

⁶³⁹ H. Menteşe, *Anıları*, s. 237.

zır Ahmed Nesimi Bey, eski Adliye Nazırı İbrahim Bey, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyelerinden Talat Bey (Küçük Talat), Rıza Bey, Midhat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Atıf Bey, eski İâşe Nâzırı Kemal Bey, eski Maârif Nazırı Ahmet Şükrü Bey ve eski Merkez Kumandanı Cevad Bey'in kimlik tespitleri yapılmıştır. Talat Efendi (Paşa), Enver Efendi (Paşa), Cemal Efendi (Paşa), Dr. Nazım Efendi, Dr. Bahaeddin Şakir Efendi, Dr. Rusûhi Efendi ve Aziz Efendiler ise gıyaben yargılanacaklardır⁶⁴⁰.

Duruşma, Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, eski Maârif Nazırı Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rusûhi ve Emniyet-i Umumiye eski müdürü Aziz Beyler'in firarda olmaları ve kendilerine 14 Nisan 1919 tarihinde tanınan 10 günlük teslim olma süresinin dolması üzerine, gıyaben yargılanmalarına dair olan kararnâmenin okunmasıyla başlamıştır. Firarda olan bu paşalar daha evvel askerlikten çıkarılmış oldukları için, kararnâmede "*Enver Bey, Cemal Bey*" diye zikredilmiş ve her türlü medenî haklardan mahrum oldukları, mallarının haczedileceği ve nerede ele geçirilirse tüm adli memurların kendilerini yakalamakla yükümlü oldukları bildirilmiştir.

Reis, yargılama sırasında sanıklara savunma avukatı kullanma hakkının verilmesini hatırlatarak; kendilerine avukatı kullanma hakkının verilmesinin ne teâmülden ne de kanunî bir mecburiyetten kaynaklanmadığını, bununla amaçlarının, savunmayı kolaylaştırmak olduğunu söylemiştir. Mahkemenin aleni olarak yargılama yapacak olmasını da, adaletle ve tarafsızlıkla çalışacağının bir delili olarak değerlendiren reis Mustafa Nazım Paşa, bu hakkın suiüstimal edilmemesi uyarısında bulunmuştur⁶⁴¹.

3- Tahkik Heyetinin Hazırladığı Raporun Okunması

Tahkik Heyetinin ayrıntılı biçimde düzenlemiş olduğu raporda, sanıklar hakkında ciddi ithamlar ileri sürülüyordu. Burada; İttihat ve Terakki Cemiyetinin, biri programa ve iç nizâma dayanan açık ve resmî, diğeri-

⁶⁴⁰ İttihat ve Terakki mensuplarının, 27 Nisan 1919 tarihinde Divân-ı Harb-i Örfî'de gerçekleştirilen yargılamalarının zabıtları, Takvim-i Vekâî'nin eki olarak belli günlerde yayımlanmış olup, bir kısmı sonradan bir araya getirilmiştir. *Takvim-i Vekâî, Divân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Ceridesi*, nr. 3540, s. 1. (Bundan sonra, "DHÖZC" olarak kısaltılacaktır).

⁶⁴¹ DHÖZC., s. 4

nin ise, sözlü ve gizli olarak uygulanan bir politikasının olduğu dile getirilmekteydi. Gizli amaçlarını, kurmuş oldukları Teşkilât-ı Mahsûsa ile gerçekleştirdikleri iddia ediliyordu. Bahaeddin Şakir gibi bazı önderlerinin, diğer bölgelerin İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları ile işbirliği yaptığı ve büyük meblağda paraları harcadığı ifade edilmekteydi.

Tahkikatın konusu olan Ermeni tehciri meselesinin, münferit bir olay olmadığı veya münferit bir şahıs tarafından gerçekleştirilmediği belirtilen raporda, meydana gelen olayların, söz konusu kişiler tarafından özel olarak kurulmuş gizli bir teşkilât ve gizli emirlerle yapıldığı iddia edilmekteydi.

Teşkilât-ı Mahsûsa adı altında kurulan gizli teşkilâtın, özel olarak yazdığı veya sözlü olarak bildirdiği emirlerin vilâyetlere tebliğiyle, tehcirin imha amacına yönelik olduğu, bazı resmi görevlilerin, Talat Bey'in kendilerine bu yönde emirler gönderdiği iddialarına yer veriliyordu⁶⁴².

Erzurum, Mamûratülaziz, Samsun, Diyarbakır, Trabzon, Kastamonu gibi bölgelerde Teşkilât-ı Mahsûsa'nın faal olarak çalıştığı, Ermenilerin sevk edilmesinde ve onlara suüstimallerin tatbikinde bu çetelerin önemli rolü olduğu, bu uygulamalardan Talat, Cemal ve Enver Paşaların da haberi olduğu iddia ediliyordu.

Nazırlık görevinde bulunanların, sorgulama sırasında kendilerinin Divân-ı Harb-i Örfî'de değil, Divân-ı Âlî'de yargılanmaları gerektiği şeklindeki ifadelerine de değinilerek, bu talebin geçersiz olduğu söyleniyordu. Nazırların iddialarına delil olarak gösterdikleri Kanûn-ı Esâsi hükümlerinin, ancak memuriyetlerinden dolayı doğmuş suçların Divân-ı Âlî'de bakılabileceğini öngördüğünü açıklıyordu. Oysa, suçların şahsen veya “fer'an zîmedba” olarak işlendiği, dolayısıyla bu kişilerin adi fertten farkları kalmadığı ve bu yüzden de kendilerine herhangi bir istisnâi muamelenin uygulanmasının söz konusu olamayacağı zikredilmekteydi. Böylece, kendilerini yargılayacak olan mahkemenin Divân-ı Âlî değil, Divân-ı Harb-i Örfî olduğu açıklanmıştır⁶⁴³.

⁶⁴² DHÖZC., s. 5.

⁶⁴³ DHÖZC., s. 8.

4- Savcının Talebi

Tahkik Heyetinin hazırlamış olduğu kararname'nin okunmasından sonra, sözü savcı Mustafa Nazmi Bey almıştır. Mustafa Nazmi Bey konuşmasına, firarda olan sanıklara, mahkemede bulunan maznunlara isnat edilen suçların, okunan raporda yer aldığını, tüm bu suçların delilleri ile birlikte dosyalarda mevcut olduğunu dile getirerek başlamıştır.

Savcı, muhtelif Osmanlı unsurlarının birbirlerine düşürülmek suretiyle Osmanlı tarihine kanlı bir leke vurulduğunu ve bu suçları işleyenleri, Osmanlı hukukunun affetmeyeceğini ifade etmiştir. İkinci Meşrutiyetin ilânı ile birlikte İslâm ve Hristiyan tüm Osmanlı teb'asının birbiriyle kucaklaştığını, ancak bir müddet sonra öldürme, gasp ve ihtikâr gibi olayların meydana gelmeye başladığını, tüm bu kötülüklerin sorumluluğunun ise, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Merkez-i Umûmisine ve Teşkilât-ı Mahsûsaya ait olduğunu söylemiştir.

Savcı Mustafa Nazmi Bey, söz konusu suçları işleyen vükelânın Di-vân-ı Harb-i Örfî'ye, nazır sıfatlarıyla değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânı ve Merkez-i Umumi üyeleri olmaları dolayısıyla sevk edildiğini söylemiştir. Bu suçları işleyen Müslüman- Hristiyan kim olursa olsun hakkında takibat yapılacağını, savcılığın sadece tek bir tarafın değil, tüm Osmanlı vatandaşlarının hukukunu korumaya çalıştığını, zarar görmüş her kim olursa olsun, gelip şikâyetlerini dile getirebileceklerini belirtmiştir. Ancak savcının bu ifadesine rağmen, ne daha evvel, ne de daha sonra, isyan ve katliâm hareketlerine katılmış birçok Ermeniden herhangi birinin takibata uğradığına veya ceza verildiğine rastlanmamıştır.

Mustafa Nazmi Bey, mahkeme heyetinin her türlü intikam hissinden ve siyasî etkilerden uzak olduğunu, hiçbir devlet ve hiçbir milletin, Osmanlı hükümetinden ve Osmanlı mahkemesinden, kimsenin cezalandırılmasını istemediğini ve isteyemeyeceklerini ileri sürmüştür. Halbuki, savcının bunları ifade ettiği o sırada, mahkemede hazır bulunan sanıkların neredeyse tamamı İtilâf Devletleri tarafından verilen listeler sonucu tutuklanmışlar ve onların arzusu istikametinde mahkemeye sevk edilmişler-

dir. Netice olarak Mustafa Nazmi Bey, yukarıda adı geçen kişilerin, söz konusu fiilleri işlemiş oldukları iddiasıyla yargılanmalarını talep etmiştir⁶⁴⁴.

5- Mahkemenin Yargı Yetkisinin Tartışılması

İttihat ve Terakki mensuplarını savunmak amacıyla ilk sözü Celâleddin Arif Bey almıştır⁶⁴⁵. Celâleddin Arif Bey konuşmasına, mahkeme üyelerini verecekleri kararlarda adil olmaları yönünde uyararak başlamıştır. Mahkemede verilecek kararların, sadece müvekkillerini veya o andaki nesli değil, Osmanlının gelecek nesillerini de ilgilendirdiğini hatırlatarak, bu mahkemeyle memlekette adaletin her türlü kin ve şâibeden arınmış bir biçimde uygulanıp uygulanmadığının ölçüleceğini belirtmiştir. Bu mukaddes mahalden sadelik ve ihtisamlı bir ses yükseleceğini ve bu sesin, bütün ortaya atılan o gürültüleri bastıracağını ve bütün azametiyle istikbalde de işitileceğini, ve bu sesin de adaletin ve hakikatin sesi olacağını dile getirmiştir⁶⁴⁶.

Celâleddin Arif Bey bu uyarı ve temennilerinden sonra, müvekkillerine isnat edilen “suçlar” ve Divân-ı Harb-i Örfî’nin, nazırlık görevlerinde bulunmuş olan kişileri yargılama yetkisine sahip olup olmadığı konusuna girmiştir. Tehcir kânununun, Meclis-i Vükelâ kararıyla düzenlenip, padişahın iradesiyle yürürlüğe girdiğini hatırlatarak, eğer bu kanunun tatbikinde bir kusur ve ihmal varsa, Kanûn-ı Esâsinin 31. Maddesine göre, vükelânın Divân-ı Harb’de değil, Divân-ı Âlî’de yargılanabileceğini belirtmiştir. Müvekkillerine isnat olunan fiilleri memuriyetlerinden hariç tutup, şahsen işlemiş oldukları suç olarak kabul etmenin de mümkün olamayacağına işaret etmiştir⁶⁴⁷. Ayrıca nazırların, İttihat ve Terakki cemiyetinin tabii üyesi olmaları sebebiyle, cemiyet tarafından yapılan gizli suüstimalleri bildikleri halde önlemedikleri için, onların da suçlu kabul edildikleri iddiasına da temas ederek, eğer o şekilde farz edilse bile, bu suçlamaların

⁶⁴⁴ DHÖZC., s. 9.

⁶⁴⁵ Celâleddin Arif Bey Baro reisi olup, Yozgat tehciri davası arefesinde, İttihat ve Terakki mensuplarının tutuklanmalarının kanunsuzluğuna dikkat çekmişti. Ayrıca Divân-ı Harb kararı ile bile olsa, tevkif müzekkeresi olmaksızın kimsenin tutuklanamayacağı ve maznunların polis müdürlüğünde 24 saatten fazla kalamayacağı yönünde eleştirilerde bulunmuştu. *Tasvir-i Efkâr*, 5 Şubat 1335 (5 Şubat 1919), nr. 2643.

⁶⁴⁶ DHÖZC., s. 10.

⁶⁴⁷ DHÖZC., s. 10.

da memuriyetlerini suiistimal etmek anlamına geleceğinden, işlenen suçların şahsî suç olarak kabul edilemeyeceğine dikkat çekmiştir.

Müvekkillerinin bir kısmının nazır olup, icraatının ancak Divân-ı Âli huzurunda sorgulanabileceklerini ifade eden Arif Bey, bu konuda Kanûn-ı Esâsî'nin hükmünün açık olduğunu, dolayısıyla ne sorgu heyetinin, ne iddia makamının ve ne de mahkemenin bu açık hükmü başka türlü yorumlayamayacağını dile getirmiştir. Kanûn-ı Esâsî'yi yorumlama görevinin sadece Meclis-i Âyan'a ait olduğunu, çünkü Meclis-i Âyan'ın da, memurlardan tehcir suçu işleyenlerin Divân-ı Âli huzurunda yargılanacakları kararını verdiğini hatırlatmıştır. Netice olarak vükelânın da Divân-ı Âli huzurunda yargılanacakları kararının verildiğini, kurulmuş olan Divân-ı Harb'in, söz konusu kişileri yargılamaya yetkili olmadığını dile getirmiştir⁶⁴⁸. Nazırların söz konusu fiilleri memuriyetleri dışında, şahsen işlemiş oldukları kabul edilse bile, söz konusu nazırları yargılama yetkisinin Divân-ı Harbde değil, adlî mahkemelerde olması gerektiğini söylemiştir. Divân-ı Harbin olağan üstü bir mahkeme olması sebebiyle, adi suç kapsamındaki davalara bakmasının yetkisi dışında olduğunu ifade etmiştir. Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin sadece, İdâre-i Örfîye zamanlarına mahsus olduğunu ve bir bölgede iç ve dış emniyetin bozulmasıyla yürürlüğe girebileceğine dâir Kanûn-ı Esâsî'nin ilgili hükmünü hatırlatmıştır. İstanbul'da da İdâre-i Örfîyenin yürürlükte bulunması dolayısıyla Divân-ı Harblerin kurulduğuna değinen Celâleddin Arif Bey, ancak İdâre-i Örfîye Kararnâmesi'nin dokuzuncu maddesine göre Divân-ı Harb'in yetkisinin, sadece yerine geçtiği Ceza Mahkemelerinin vazifesiyle sınırlı olduğuna işaret etmiştir. Buna göre; Divân-ı Harb'in hem yetki çerçevesinin, hem kazâî çerçevesinin ve hem de vazifesinin sınırlı olduğunu belirtmiştir⁶⁴⁹. Böylece Celâleddin Arif Bey, Divân-ı Harb-i Örfî'nin, en büyük mahkeme olan Divân-ı Âlî'nin bakmış olduğu davaları üstlenmeye yetkisinin olmadığını ifade etmiştir.

Daha sonra söz alan avukatlardan Sadeddin Ferid Bey de, aynı şekilde, müvekkillerini sorgulama ve yargılama yetkisinin Meclis-i Mebusan tarafından oluşturulacak Divân-ı Âlî'ye ait olduğunu tekrarlamıştır. Sadeddin Bey ayrıca, Meclis-i Mebusan'ın Beşinci Şubesi tarafından meseleye zaten el konulmuş olduğunu, dolayısıyla bir davanın iki ayrı

⁶⁴⁸ DHÖZC., s. 11.

⁶⁴⁹ DHÖZC., s. 12.

seleye zaten el konulmuş olduğunu, dolayısıyla bir davanın iki ayrı merci tarafından incelenmesinin kanunen mümkün olmadığını ifade etmiştir. Böylece ikinci avukat da, meseleyi yetki bakımından ele almış ve bu konuda Kanûn-ı Esâsî'nin ilgili maddelerine atıfta bulunarak, yapılacak yargılamanın kanunsuzluğuna dikkat çekmiştir. Son olarak Sadeddin Bey Divân-ı Harb heyetine, davanın yetkileri haricinde olduğu kararını vermelerini talep etmiş ve ayrıca mahkeme heyetini uyarmıştır. Heyetin gücünün ve yetkisinin çok geniş ve verilecek kararların da kesin olduğuna dikkat çeken Sadeddin Bey, ancak ileride bu yetkiyi ve kararları çok iyi değerlendirecek bir “*mahkeme-i tarîb*” ve bunun da üstünde, her ferdin icraatının ecir ve mükâfatını sorgulayacak bir de “*mahkeme-i kübra*”nın bulunduğunu unutmamalarını istemiştir. Bütün mukaddesatın manevî huzurunda tarihin yüce heyetlerine yüklediği en ağır adalet görevini yerine getirmelerini isteyerek, mahkemeyi bu davada yetkisizlik kararı vermeye davet etmiştir⁶⁵⁰. Diğer taraftan, tekrar söz alarak yetki meselesindeki itirazlara cevap veren savcı, sanıklara isnat edilen suçların memuriyetleri itibariyle değil, Merkez-i Umumide, Merkez-i Umuminin genel toplantısında ortaya çıkmış suçlardan dolayı olduğu konusundaki görüşünü tekrar etmiştir. Yani işlenen suçların şahsen gerçekleştirildiğini, dolayısıyla Divân-ı Harb-i Örfî'nin söz konusu bu davaya bakmaya yetkili olduğu konusundaki tavrında ısrar etmiştir⁶⁵¹.

Yargılamaya 4 Mayıs günü devam edilmiştir. Bu arada duruşmanın başında, sanıklardan eski Meclisi-i Mebusan reisi Halil Bey (Menteşe) bir dilekçe sunmak istemiş, ancak savcı muâvini Reşad Bey buna itiraz etmiştir. Mahkemenin yetkisi konusunda taraflarca farklı görüşler ortaya konulduğunu, fakat mahkemenin bu konudaki kararının ne yönde olduğunun belli olmadığını söyleyen Reşad Bey, önce mahkemenin bu konudaki kararını tebliğ etmesinin, mahkemenin usulünden olduğunu hatırlatmıştır. Bunun üzerine, avukatların itirazlarına sebep olan yetki konusunda mahkemenin kararı okunmuştur.

Kararda, Tahkik Heyetinin raporu ve iddia makamının görüşü doğrultusunda, mahkemenin söz konusu davaya bakmaya yetkili olduğu ilân edilmiştir. Diğer taraftan, karar metninde dile getirilen bazı hususlardan, mahkeme heyetinin, sanıklar hakkında ön yargılı olduğu anlaşılmıştır.

⁶⁵⁰ DHÖZC., s. 13.

⁶⁵¹ DHÖZC., s. 14.

Çünkü mahkeme, daha sanıkları dinleyip yargılamadan suçlu oldukları hükmünü peşinen vermiştir. Yani mahkeme heyeti, “*ihsâs-ı rey*”de bulunmuştur. Nitekim, okunan kararda; İttihat ve Terakkinin Merkez ve Meclis-i Umumi üyeliklerinde bulunmuş olan sanıkların, söz konusu suçların işlenmesine sebep oldukları dile getirilmiştir. Diğer taraftan kararda, tehcir kanununun uygulanması sırasında, İttihat ve Terakki Meclis-i Umumisinin, değişik bölgelere tayin ettikleri ve gönderdikleri memur ve temsilcileri vasıtasıyla gerçekleştirilen bütün “cinayetlerden” haberdar olduğu ve söz konusu üyelerin izinleriyle yapıldığının, ortaya konan ikna edici delillerden anlaşıldığı dile getirilmiştir. Kararın bir başka yerinde de; “*sanıkların şahsen işledikleri suçlar*” ibaresi kullanılmıştır. Yargılama öncesi mahkeme heyetinin bu peşin hükmüne, avukat Haydar Rifat Bey itiraz etmiş ve mahkeme heyetinden mevkilerini terk etmelerini talep etmiştir. Mahkeme heyetinin, sadece iddiada bulunmakla görevli olan iddia makamının ve Tahkik Heyetinin delillerini ikna edici bulduğunu söylemesinin, heyetin kararını baştan verdiğini “*ıkerar*” eden bir tutum olduğuna dikkat çeken dava vekili Haydar Bey, bununla mahkemenin, yargılama öncesi bakacağı dava hakkındaki hükmünü açıklamış olduğunu ve bunu da devletin resmî bir gazetesiyle ilân ettiğini belirtmiştir. Haydar Bey’in, mahkemenin “*ihsâs-ı rey*”de bulunduğuna dikkat çektiği diğer bir nokta ise; kararda suçlar konusunda, “*işlendiği iddia olunan değil*”, “*işledikleri*” ibaresinin kullanılmasıyla, yargılama öncesi hükmün verilmiş olduğunu, bunun ise Kanûn-ı Esâsi tarafından yasaklandığını ileri sürerek “*redd-i hâkim*” talebinde bulunmuş ve mahkeme heyetinden görevlerini bırakmalarını talep etmiştir⁶⁵².

Mahkeme heyeti, “*ihsâs-ı rey*”de bulunmadıklarını ileri sürerek, dava vekillerinin bu konudaki itirazlarını reddetmiştir. Ayrıca, İdâre-i Örfiye Kararnamesinin ikinci maddesi hükmüne göre, bir bölgedeki örfi idarenin ilân olunmasıyla birlikte, Kanûn-ı Esâsi’nin ve diğer mülkî düzenlemelerin geçici olarak yürürlükten kaldırıldığı hükmünü hatırlatmıştır.

Kısacası mahkeme; avukatların itiraz ettikleri noktaları dikkate almamış ve Divân-ı Harb-i Örfi’nin, İttihat ve Terakki mensuplarını yargılayabileceği kararını vermiştir⁶⁵³.

⁶⁵² DHÖZC., s. 41-42.

⁶⁵³ DHÖZC., s. 16-17.

6- Sanıkların Sorgulanması

4 Mayıs tarihli duruşmada ilk olarak Midhat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Talat Bey, Rıza Bey, Cevad Bey ve Atıf Bey'in sorgulamaları yapılmıştır.

Sorgulamalarda söz konusu bu kişilere, Ermenilerin tehcir edilmeleri ve bu esnada meydana geldiği iddia olunan ölüm olayları sorulmuş, İttihat ve Terakki Fırkası'nın ve Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bu konudaki sorumluluğu üzerinde durulmuştur. Fakat mahkeme heyeti soruları sorarken, bilinmeyen veya yanlış bilinen bir konuyu açıklığa kavuşturmak için değil, sanki daha çok, yapıldığına hükmettiği bir takım suiistimalleri teyit ettirme gibi bir tavır içinde hareket etmiştir.

Mahkeme heyeti, meydana geldiği iddia edilen olaylarda, İttihat ve Terakki Fırkası ile ona bağlı tüm merkez ve taşra birimlerinde görevli kimselerin esas sorumlu olduğunu düşündüğünden, sorgulamalarda hükümet-fırka ilişkisini çözmeye çalışmış, daha doğrusu, hükümetin icraatında, fırkanın etkisinin ne olduğunu öğrenmeye uğraşmıştır. Nitekim, ilk sorgulanan Merkez-i Umûmi azalarından Midhat Şükrü Bey, bu çerçevede Ermeni konusu ile ilgili sorulara cevap verirken; tehcir uygulamasının askerî bir mesele olarak kendisini ilgilendirmedğini, çünkü savaş dolayısıyla yapıldığını ifade etmiştir. Fakat bu esnada meydana gelen bazı ölüm olaylarına tüm arkadaşlarının tepki gösterdiğine dikkat çekerek, konu ile ilgili kendilerine ulaşan malumatı Dahiliye Nazırına ilettiklerini belirtmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nazırının kendilerine; konuyu araştırmak için Tahkik Heyetlerini gönderdiğini, işin sonunun alınıp, sorumluların tutuklandığını ve idam edilecekleri cevabını verdiğini söylemiştir⁶⁵⁴.

Diğer taraftan mahkeme heyeti, Midhat Şükrü Bey'in, Bahaeddin Şakir Bey'e yazmış olduğu bir şifreden dolayı, İttihat ve Terakki Fırkası'nın hükümet işlerine karıştığını söylemiştir. Mithat Şükrü Bey ise bunu reddederek, Ermenilerin bütün isyan hareketlerine rağmen, kendilerinin Ermenilere karşı iyi davrandıklarını, savaş başlamadan önce Erzurum'da bulunan Ermenilerle iyi ilişkiler içinde bulunduklarını ve seçimlerde birbirlerinin adaylarına oy verdiklerini açıklamıştır. Ancak, savaş başladıktan sonra, düşmana karşı vatani korumak için ortak hareket etmeleri istenin-

⁶⁵⁴ DHÖZC., 37.

ce, Ermenilerden, biz Türklerle ortak hareket etmeyiz cevabını aldıklarını belirtmiştir. Bunun üzerine şifrede de yazılı olduğu gibi⁶⁵⁵, Bahaeddin Şakir Bey'e, yine de Ermenilerle görüşmelerini söylediğini, anlaşılmaya ve iyi niyet göstermeye çalışmalarını ondan istediğini hatırlatmıştır. Adı geçen şifrenin, hükümet işlerine müdahale değil, bilâkis, unsurlar arası iyi ilişkilerin korunması için yapılan bir çalışma olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir⁶⁵⁶.

Midhat Şükrü Bey'e sorulan bir başka soru ise; İttihat ve Terakki Murahhaslarının ve Kâtib-i Mesullerin bazı vali ve mutasarrıflara, Ermenilerin sevk edilmesi ve "öldürülmesi" konusunda baskı yaptıkları, emre itaat etmeyen vali ve mutasarrıfların azledildikleri iddiasıdır. Mahkeme reisi, Kastamonu valisi Reşit Paşa ve Ankara valisi Mazhar Bey'in bu kabilden olup, emre itaat etmedikleri için hemen azledildiklerini ifade etmiştir. Midhat Bey bu iddiayı da kabul etmemiş ve hiçbir İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulünün böyle bir şey yapamayacağı gibi, müdahale edenlerin de görevlerinden alındığını söylemiştir. Ayrıca Kastamonu valisi Reşid Paşa ile on beş senedir tanışıp arkadaşı olduğunu ve kendisine hiç bu şekilde bahsetmediğini ifade etmiştir. Reşid Paşa'nın hasta olması dolayısıyla azledildiğini belirtmiştir. Ankara Valisi Mazhar Bey'le ise devamlı görüştüğünü ve böyle bir şey olmadığını, gerekirse bu konuda kendisi ile yüzleştirilebileceğini söylemiştir⁶⁵⁷.

Midhat Şükrü Bey'e son olarak, eski Üçüncü Ordu Kumandanı Vehib Paşa'nın, Trabzon tehciri davası görüşülürken; Ermenilerin tehcir edilmesinin İttihat ve Terakki Fırkası'nın kararıyla olduğu, tehcir edilen Ermenilerin mallarının çoğunun da İttihat ve Terakkiye alındığı şeklindeki ifadesi hatırlatılmıştır. Midhat Şükrü Bey bu iddia üzerine; Vehib Paşa'nın mahkemeye gelmesini, bunu nasıl ve kimden haber aldığını ve nasıl olduğunu söylemesini istemiştir. İttihat ve Terakki Fırkası'nın sandığına

⁶⁵⁵ Mahkeme reisinin, Midhat Şükrü Bey'in hükümet işlerine karıştığına bir delil olarak sunduğu şifre şudur: "10 Ağustos 1330 iş'ânınızdan ve burada görüşdüğümüz bazı zevâtın ifadelerinden, Ermenilerin bizimle müştereken harekete mütemâyil olmadıkları anlaşılmıştır. Binâenaleyh, meslek-i müttehazemizin kendilerinden ketmi icab ediyor. Maahâza, Ermeni vatandaşlarımızın refah ve saâdeti esâsen, hükümet ve cemiyetçe fevkalâde mütezem olduğundan, bu hususta icab eden teminâtın itasıyla, kalblerinin tatminine gayret olunması dirayetinizden muntazardır". *DHÖZC.*, s. 72.

⁶⁵⁶ *DHÖZC.*, s. 72.

⁶⁵⁷ *DHÖZC.*, s. 92.

tek bir Ermeni “*habbesinin*” bile girmediğini ve giremeyeceğini ifade eden Midhat Şükrü Bey, bilâkis Ermenilere yardım ettiğini söyleyerek bu iddiaları da reddetmiştir⁶⁵⁸.

Ermeni olaylarına ilişkin en fazla soru sorulan kişilerden birisi de, İttihat ve Terakki Merkezi-i Umûmi üyeliği görevinde bulunmuş olan Ziya Gökalp'tir. Ziya Bey'den de, İttihat ve Terakki Fırkası'nın hükümet işlerine müdahalesinin derecesi ve bundan hareketle, meydana gelen suistimallerde fırkanın rolü öğrenilmeye çalışılmıştır. Netice itibarıyla, bu olayları engellemek için çaba göstermediği gerekçesiyle, Ziya Gökalp Bey'in de suçlu olduğu düşünülmüştür.

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın fırkadan gördüğü desteği ve söz konusu teşkilâtın Ermenilere yönelik hareketlerinde fırkanın tavrını soran Divân-ı Harb-i Örfî reisi Mustafa Nazım Paşa'ya Ziya Gökalp, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Harbiye Nezareti'nde kurulan resmî bir teşkilât olduğunu, İttihat ve Terakki Fırkası ile bir ilgisi olmadığı gibi, onun tehcir veya öldürme olaylarına karıştığına dair bir şey duymadıkları cevabını vermiştir. Diğer taraftan Ziya Gökalp Bey, fırkanın hükümet işlerine karışma yetkisinin olmadığını, bu yüzden de duyulan bazı olaylar üzerine Merkez-i Umûmi olarak resmî bir teşebbüste bulunmadıklarını, ancak Dahiliye Nazırı'ndan şahsî olarak bilgi aldıklarını ifade etmiştir. Kendilerine verilen bilgide, Dahiliye Nazırı'nın Tahkik Heyetleri gönderdiği ve suçluların Divân-ı Harblere verildiği cevabını aldıklarını söylemiştir.

Divân-ı Harb-i Örfî reisi, vilâyetlerde meydana gelen olaylarda İttihat ve Terakki Murahhaslarının ve Kâtib-i Mesullerin iştiraki bulunduğunu ve hatta en büyük teşvikçisi olduğunu söyleyince, Ziya Gökalp ile mahkeme reisi arasında karşılıklı atışmalar yaşanmıştır. Mahkeme reisi Ziya Gökalp Bey'e; Fırka temsilcilerinin vilâyetleri dolaşp da öldürme olaylarını görmemelerine imkân olmadığına göre, üyelerin bunu kongrelerde dile getirmemelerinin, söz konusu icraatın merkezce genel bir tasvip gördüğü anlamına geldiğini söylemiştir. Bunun üzerine Ziya Gökalp Bey mahkeme reisine; kongrenin üç yüz kişiden oluştuğunu, dolayısıyla iddia olunan olayları görüp de tasvip etmeyen ve söyleyen mutlaka birisinin bulunacağı cevabını vermiştir. Reisin; “*işte kongrede mevcut olan üç yüz kişi, hepsi de bu fikirde imiş*” diyerek iddiasında ısrar edince, Ziya Gökalp; “*Nasıl*

⁶⁵⁸ DHÖZC., s. 120.

olabilir. Çünkü onlar muhtelif memleketlerden gelmiş, tahsilleri ayrı; Ermeniler var, Rumlar var, Museviler var. Velhasıl her unsurdan ferdler var, onlar tasvib ederler mi id?" diye karşılık vermiştir⁶⁵⁹.

Mahkeme reisi Ziya Gökalp'e onlarca soru sormuş, fakat İttihatçılara yönelik reisin kendi zihninde verdiği "suçlu" hükmünü zahiren tasdik ettirecek delile bir türlü ulaşamamış ve bu yüzden de soruların tarzından, reisin sinirlendiği anlaşılmıştır. Çünkü mahkeme reisinin, "suç için delil" olarak gördüğü her noktaya son derece net cevaplar veren Ziya Gökalp Bey, mahkeme heyetine beklediği bu fırsatı vermemiştir. Nitekim, İttihat ve Terakki Fırkası'nın, meydana geldiği iddia olunan olayları, gerek hükümet nezdinde, gerekse Meclis-i Mebusan'da neden engellemediği veya olayların fırka meclisinin gündemine niye girmediği şeklindeki sorularda da beklediği cevabı bulamayan mahkeme reisi en sonunda sinirlenip; *"şu muayyen olan maddeler bir türlü meydana çıkıp anlaşılmıyor"*, demiştir. Ayrıca reis, *"böyle taktik gibi önemli bir olay, o maddelerin içine girmezse hangi konu girer"* diye de söylenmiştir. Mahkeme reisinin, bu bir yerde kendi kendine söylendiği intibahı veren ifadesi üzerine Ziya Gökalp; *"olaylar girmez, program maddeleri girer"*, karşılığıyla reise gereken cevabını vermiştir⁶⁶⁰.

Mahkeme reisi, İttihat ve Terakki Fırkasına ait bir suç unsuru bulamayınca, son olarak, İttihatçı önderlerin ülkeden kaçukları esnada, meclisteki mebusların hiçbir ciddi teşebbüste bulunmadıklarını, dolayısıyla bunun İttihat ve Terakkinin tüm icraatını tasvip etme anlamına geldiğini iddia eden soruyu yöneltmiştir. Ziya Gökalp bu soruya da; İttihat ve Terakkiden ve Meclis-i Umumiden istifa edip kongre toplandığında, kendilerinin parti teşkilâtı ile alakaları kalmadığı gibi, liderlerin de zaten firar etmiş oldukları cevabı vermiştir. Dolayısıyla kendilerinin münferit fertlerden ibaret kaldıklarına işaret etmiştir. Bunun üzerine, reisle Ziya Gökalp arasında şu konuşma geçmiştir:

Reis: *Meclis-i Mebusan'da bulunan İttihat ve Terakki mebusları da kalkmamıştı ya!*

Ziya Bey: *Onu mebuslar bilir, bendeniz mebus değilim.*

Reis: *Sizce sormak istediğim, bunların böyle hareketi merkezce tasvip edilmiş şebâbi anlaşılıyor da onun için.*

⁶⁵⁹ DHÖZC., s. 39-40.

⁶⁶⁰ DHÖZC., s. 83.

Ziya Bey: *Hayır efendim, onlar İttihat ve Terakki feshedildikten sonra gitmişler. Ondan sonra fırka değil ki neye gittiklerini sorsunlar?*⁶⁶¹.

Mahkeme heyeti benzer soruları Atıf Bey'e ve Rıza Bey'e de sormuş, onlar da söz konusu iddiaları reddetmişlerdir. Böylece Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin, adı geçen sanıkları Ermeni meselesiyle ilgili sorgulaması bu minvalde cereyan etmiş ve bir netice elde edilememiştir.

7- Bazı İttihatçı Tutukluların Malta'ya Sürülmesi⁶⁶²

İttihat ve Terakki mensupları büyük bir çaba ve heyecanla tutuklanıp yargılanmalarına başlanmıştı. Ancak günler geçtikçe, mahkemeden somut bir karar çıkacak gibi de görünmemekteydi. Çünkü isnat edilen “suçların” işlendiğine dair kesin deliller ortaya konamamaktaydı. Ayrıca yapılan usul tartışmaları, yukarıda da değinildiği gibi, bir hayli vakit almıştı. Dolayısıyla mahkemeden önemli bir karar çıkacağı konusunda zaten şüpheli olan İtilâf Devletleri ve özellikle İngiltere, mahkemenin bu yavaşlığını da görünce, İttihatçıların cezalandırılacaklarına olan inançlarını iyice kaybettikleri anlaşılmaktadır⁶⁶³. Böylece İttihatçıları, kurdurdukları olağanüstü mahkemede cezalandıramayacaklarını anlayan İngiltere, bunları Malta'ya götürme plânlarına girişmiştir⁶⁶⁴. Nitekim, mahkemenin yargılamadaki yavaşlığını Calthorpe şöyle tarif etmiştir: “*Bunların muhâkemeleri ile ilgili muâmelât o derece ağır aksak ve o kadar önemsizdir ki, maskaralık bile onun yanında küçük kalır*”⁶⁶⁵. Bu arada, İngiltere'nin İttihatçıları Malta'ya sürme plânlarını hızlandıracak, başka bir önemli olay ortaya çıkmıştır. Bu olay, 15 Mayıs'ta İtilâf Devletlerinin desteğiyle, Yunanlıların İzmir'i işgal etmesi sonucu, kamuoyunda meydana gelen geniş protesto hareketleridir. Çünkü İstanbul'da gerçekleştirilen bu tepkiler sonucu, dışarıdaki birtakım İttihatçıların, Bekirağa Bölüğü'nü basarak buradaki İttihatçıları serbest bırakacakları şâiyası yayılmıştı. Nitekim, Amiral Webb bu konuda Londra'ya şu bilgileri göndermiştir: “*Son olaylar, Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluların bazılarının ya da hepsinin serbest bırakılmasına kalkışılması olasılığını doğurmuştur. Bunlar arasında önde gelen öyle İttihat ve Terakki üyeleri vardır ki, bu*

⁶⁶¹ DHÖZC., s. 123.

⁶⁶² İttihatçıların Malta'ya sürülmesi konusunda geniş bilgi için bkz: Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976.

⁶⁶³ *Hadisât*, 30 Mayıs 1335 (30 Mayıs 1919), nr. 150.

⁶⁶⁴ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 98-100.

⁶⁶⁵ G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 180.

kimseler, müttfiklerin kararlarına karşı açıkça direnme kararı verilince karışıklık yaratacak güçlere iyi bir katkı olacaklardır. Böyle bir hareketin önlenmesi zorunlu görülmektedir. Kendisine danıştığım General Milne, Malta'ya gönderme olanakları sağlanıncaya kadar bu kimseleri teslim almaya hazırır⁶⁶⁶.

19 Mayıs günü ikinci defa Sadarete tayin edilen Damat Ferit'in de⁶⁶⁷, Amiral Calthope'a yazdığı gizli bir yazı ile söz konusu haberlerin doğruluğuna inanarak, Bekirağa Bölüğü'ndeki kişilerin İstanbul'dan uzaklaştırılması talebinde bulunduğu, aynı kaygıyı paylaşan İngilizlerin de bu teklifi derhal kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Hatta bu söylenenden sonra tedbir olarak Bekirağa Bölüğü'ne İngiliz ve Fransız askerleri yerleştirilmiştir⁶⁶⁸. Netice itibariyle meydana gelen gelişmeler, İttihatçıların sürgün edilmesi konusunu hızlandırmıştır.

İttihatçıları yargılamaya 27 Nisan 1919 günü başlayan Divân-ı Harb-i Örfi mahkemesi, 4 Mayıs tarihli oturumunda, firarda olan İttihatçı paşalarının evrakları tamamlanmadığı için, beraber yargılanmaları düşüncesiyle, nazırlık görevlerinde bulunmuş olan tutuklu diğer İttihatçıların davasının, yukarıda sorgulamaları yapılmış olan fırka mensuplarından ayrılmasına karar vermişti. O tarihten itibaren, Mayıs'ın 25'ine kadar yukarıda bahsedilen kişileri yargılamakla meşgul olan mahkeme, 28 Mayıs günü birdenbire ve hiçbir şeyden habersiz bir durumla karşılaşmıştır. Bu sürpriz gelişme, 28 Mayıs günü yargılamalarının yapılması için hazırlıklar tamamlanmasına rağmen, İttihatçı tutukluların, İngiliz Kumandanlığınca görevlendirilen bir binbaşı tarafından Bekirağa Bölüğü'nden teslim alınıp götürülmesidir. Sabah altı civarlarında yük otomobilleriyle hapishaneye gelmiş olan üç İngiliz zabiti, isimleri yazılı iki listeyi hapishane müdürü Kaymakam Ali Bey'e vermişlerdir. İstanbul Muhâfızı Seyid Paşa'nın da hazır bulunduğu bu esnada, teslimi istenen söz konusu kişiler dışarı çıkarılıp önce saf tutturulmuşlardır. Sonra, devletin en üst noktasında görev almış bu önemli şahsiyetler, Fransız ve İngiliz askerleri eşliğinde beş adet yük otomobiline on altışar kişi olarak bindirilmişler, oturma imkânı olmadığı için de ayakta olarak önce Arapyan Hanına, oradan da bir tüccar gemisiyle Malta adasına sürülmüşlerdir. Bunların sayıları, Harbiye Nezareti Müs-

⁶⁶⁶ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 99.

⁶⁶⁷ Ş. C. Erdem, *Damat Ferit*, s. 63.

⁶⁶⁸ Cavid Bey, *Mütareke Devrinin*, s. 193; M. Tevfik Bey, *Mütareke Devri*, s. 194-196; T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke*, s. 155-158; B. N. Şimşir, *Malta*, s. 100.

teşarı Fevzi Paşa'ya verdikleri listede ilk önce 20 kişi olarak belirtilmiş iken, sonradan verdikleri ikinci bir liste ile 67 kişi olarak belirtilmiştir⁶⁶⁹. Aslında Divân-ı Harb-i Örfî, İttihatçı nazırları hemen yargılamak için, hapishaneye alelacele bir “*celbnâme*” hazırlayıp göndermişti. Ancak İngilizler, bu celbnâmenin gelmesini beklememişlerdir⁶⁷⁰. İttihatçıların götürülmesiyle birlikte, hapishane etrafında nöbet tutan İngiliz ve Fransız askerleri de buradaki görevlerinin sona ermesinden dolayı ayrılmışlardır⁶⁷¹.

Mahkeme açısından ani bir gelişme olarak kabul edilebilecek olan İttihatçıların İngilizlere teslim edilmesini, Divân-ı Harb-i Örfî'ye, İstanbul Muhâfızı Mirliva Seyid Paşa bildirmiştir. Seyid Paşanın 29 Mayıs tarihli bu yazısı, 3 Haziran tarihindeki duruşmada okunmuştur. Yazıda; yargılanmaları için mahkemeye davet edilen kişilerin, 28 Mayıs Çarşamba günü saat iki buçukta, İngiliz Kumandanlığı tarafından görevlendirilen bir binbaşıya teslim edildiği bildirilmektedir⁶⁷².

Bu gelişme üzerine reis Mustafa Nazım Paşa, savcı muâvini Feridun Bey'e görüşünü sormuş, o da mahkeme heyetinden; hâpiste cinayetten tutuklu bulunan Said Halim Paşa ve arkadaşlarının, İngiltere'nin İstanbul'daki siyasî temsilcileri tarafından alınıp bilinmeyen bir semte götürüldüklerini, dolayısıyla söz konusu kişilerin, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'na göre davalarının ayrılmasını talep etmiştir⁶⁷³. Yargılamanın başlamasından bu yana, söz konusu kişilere ait davanın ikinci defa ayrılmasını talep eden savcı, görüldüğü üzere, sanıkların nereye götürüldüğü konusunda da sağlıklı bir bilgiye sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Böylece İttihat ve Terakki cemiyetinin ileri gelenlerine ve savaş sorumlularına ağır cezalar vermek amacıyla, olağanüstü yetkilerle kurulmuş olan Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi, sanıkların ellerinden alınmasıyla, davayı bir sonuca ulaştıramamıştır. Bu gelişme üzerine Divân-ı Harb-i

⁶⁶⁹ *Hâdisat*, 30 Mayıs 1335 (30 Mayıs 1919), nr. 150.

⁶⁷⁰ *Hadisât*, 29 Mayıs 1335 (29 Mayıs 1919), nr. 149.

⁶⁷¹ *Sabah*, 29 Mayıs 1335 (29 Mayıs 1919), nr. 10606.

⁶⁷² Seyid Paşa'nın Divân-ı Harb-i Örfî'ye gönderdiği yazı şöyledir: “Berâ-yı muhâkeme, mâh-ı hâlin yirmi sekizinci Çarşamba günü saat iki buçukta, mahkeme-i aliyyelerinden celb edilen zevâtın yevm-i mezkûrda İngiliz Kumandanlığı tarafından gönderilen bir binbaşıya teslim edilmiş olduklarından, iktizâ-yı hâlin ifası mütevakıf-ı ra'y-i âli-i riyâsetpenâhileridir, efendim hazretleri?”, DHÖZC., s. 128.

⁶⁷³ DHÖZC., s. 128.

Örfî aldığı kararda; eski Sadrazam Said Halim Paşa, eski Nâfia Nazırı Abbas Halim Paşa, eski Şeyhülslâm Hayri Efendi, eski Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, eski Adliye Nazırları Halil ve İbrahim, eski Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat, eski Nâfia Nazırı Ali Münif Bey, eski Maarif Nazırı Şükrü ve eski İâşe Nazırı Kemal Beylerin de İtilâf Devletleri tarafından götürülen 67 kişinin içinde bulunduğunu, fakat bunların mahkemeye gelmeleri kendi ellerinde olmadığından, evvelce başlanmış olan yargılamalarına kaldığı yerden başlamak ve daha sonra tamamlamak üzere, “*şimdilik*” davanın ayrılmasına karar verildiğini bildirmiştir⁶⁷⁴. İlginçtir, mahkeme bir yandan sanıklar elindeymiş gibi davanın ayrılmasına karar verirken, diğer taraftan da elinde bulunmayan ve bir daha mahkemeye gelme ihtimali dahi bulunmayan bu kişiler için gıyabî yargılama kararı da verememiştir.

8- İttihatçıların Malta'ya Sürülmesine Tepkiler

İttihat ve Terakki mensuplarının İngilizler tarafından götürülmesi, ertesi günü çıkan gazetelerin genelinde fazla yorum yapılmadan, sadece haber olarak verilirken, bazı gazetelerde ise memnuniyet meydana getirdiği ve “hak ettiler” mantığıyla değerlendirildiği göze çarpmıştır. Fırkacılık taassubunun en ağır örneğinin verildiği *Sabah* gazetesinin “*Maltaya Doğru*” başlıklı imzasız baş makalesi, bu düşünceyi çok açık bir şekilde ortaya koymuştur. Makalede; koca Osmanlı İmparatorluğunu felâket ve uçurumun kenarına sürükleyenlerin ve tarihte görülmemiş kötülükleri icra edenlerin, bugün Akdeniz’in mavi dalgalarını, küçük bir gemi içinde amaçlarına ulaşmadan hüsrana uğramış bir vaziyette yararak gittikleri belirtilmiş ve o “*türedilerin bu akıbeta uğrayacakları*” belliydi, denilmiştir. Avrupa’nın söz konusu suçluları cezalandıracağını daha evvelden ilân ettiğine işaret edilmiştir. Yazıda, İttihatçıların, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin çalışmasını çeşitli bahanelerle engellendikleri iddia edilmiş, amaçlarının, yargılanmaktan kurtulup, biriktirdikleri servetleri İsviçre’de yemek olduğu dile getirilmiştir. Ancak, memlekette on sene boyunca Haccâc-ı Zâlim’e rahmet okutacak bir istibdat idaresi kurmuş olan bu şahısların, şimdi Malta’ya giderlerken, o tatlı rüyalarının ebediyen sona ermiş olduğunu anlamış oluyorlar denilen makalede, Avrupalıların adaleti yerine getirme konusundaki icraatı da övülmüştür⁶⁷⁵.

⁶⁷⁴ DHÖZC., s. 128.

⁶⁷⁵ Başyazı (imzasız), “Maltaya Doğru”, *Sabah*, 30 Mayıs 1335 (30 Mayıs 1919), nr. 10607.

İttihatçıların sürülmesinin beklenen bir olay olduğunu iddia eden ve onlara karşı gerekli cezalar verilmediği için, hem ülkenin hem de kendilerinin başlarına bunların geldiği iddia edilen diğer bir makale ise *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayımlanmıştır. “*Erkân-ı İttihâdın Teb’îdî*” başlıklı makalede; İzzet Paşa, Tefik Paşa ve Damat Ferit Paşa kabinelerinin, adaletin yerine getirilmesi konusunda sürat gösteremediği ve kararsız hareket ettiği dile getirilmiş, dolayısıyla, İtilâf Devletlerine kabahat bulmaya bile dilimiz varmıyor, denilmiştir⁶⁷⁶.

Böylece İttihatçı karşıtı kesim, İtilâf Devletlerinin, İttihat ve Terakki mensuplarını sürgüne göndermelerinin haklı sebepleri olduğuna inanmış ve bu müdahaleden dolayı sevinmişlerdir. Diğer taraftan İzmir’in ve ülkenin diğer bölgelerinin İtilâf Devletleri tarafından işgal edilmekte olduğu bir devrede dile getirilen bu düşünceler, ülkede fırka rekâbetinin ve şahsî intikam duygularının hangi boyutlara ulaşmış olduğunu göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

9- Geride Kalan İttihatçıların Davasının Devam Etmesi

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi duruşmaya, 3 Haziran 1919 tarihinde eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, eski Posta, Telgraf ve Telefon Nâzırı Hüseyin Haşim Bey ve eski Âyan reisi Rifat Beyler ile devam etmiştir. Önce bu kişiler hakkında, Tahkik Heyetinin hazırlamış olduğu rapor ve mahkemenin kararı okunmuştur. 22 Mayıs tarihli rapor ve 26 Mayıs tarihli kararnâmede, Malta’ya sürülen kişilerle birlikte, geride kalanlar hakkındaki suç unsurları sayılmıştır. Bu suç unsurları sayılırken genel olarak, İttihat ve Terakki Fırkası’nın hükümetin işlerine büyük oranda müdahale ettiği ve alınan kararların; kâtip ve murahhasların oluşturduğu ve hiçbir resmî sıfatları bulunmayan Merkez-i Umumi üyelerinin de katıldığı Meclis-i Umumi’de verildiği dile getirilmiştir. Dolayısıyla, Meclis-i Umumi’yi oluşturan nazır ve mebusların toplantılarına, Merkez-i Umumi üyelerinin de katılmasının yanlışlığı ifade edilmiştir.

Tehcir ve “taktıl” suçlarının, İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulleri ve Murahhasları vasıtasıyla gerçekleştirildiği iddia edilen kararnâmede, Teşkilât-ı Mahsûsa’nın da fırka mensuplarınca oluşturulduğu dile getirilmiştir. Böylece hükümeti oluşturan kişilerin, fırkanın ve Teşkilât-ı Mahsûsa’nın yaptığı suiistimalleri desteklediği ve meydana gelen “suçlara”

⁶⁷⁶ Başyazı (İmzasız), “*Erkân-ı İttihâdın Teb’îdî*”, *Tasvir-i Efkâr*, 30 Mayıs 1335 (30 Mayıs 1919), nr. 2740.

sa'nın yaptığı suiistimalleri desteklediği ve meydana gelen “suçlara” ortak olduğu gerekçesiyle yargılanmaları kararlaştırılmıştır.

Mahkeme reisi, bazı İttihatçıların Malta'ya sürülmelerinden sonra okunan bu kararnâmede dile getirilen iddiaların, geride kalanları da kapsadığını ifade etmiştir. Musa Kâzım Efendi'nin, Rifat Bey'in ve Haşim Bey'in, İttihat ve Terakki Meclis-i Umûmi üyelerinden olmaları dolayısıyla, söz konusu fırkanın manevî şahsiyetine yöneltilen suçlara, kendilerinin de katıldığının iddia edildiğini dile getiren reis, savcının bu yönde açıklayacağı hususları iyi dinlemeleri yönünde onları uyarmıştır⁶⁷⁷.

Bu uyarıdan sonra savcı muâvini Feridun Bey, söz konusu kişiler hakkındaki iddialarını dile getirmiştir. Mahkeme elindeki İttihat ve Terakki mensuplarını kaçırınca, iş, mevcut olanlara birtakım suçlar isnat ile yargılamaya devam etmeye kalmıştır. Çünkü, yargılamaların başından beri “tehcir ve taktıl” konuları öncelikle ele alınırken, bu sefer, mahkemede hazır bulunanların bu konularda doğrudan bir ilgisinin olmadığını bilen savcı, söz konusu kişilere İttihat ve Terakki hükümetlerinin tüm icraatının sorumluluğunu yüklemeyi amaçlamıştır. Nitekim Feridun Bey bu davayı, altı yüz yıllık Osmanlı Devleti'ni büyük hatalar sonucu perişan duruma getirenlerin hesabının görüldüğü bir dava olarak nitelemiş ve bu tarihi büyük dava, “*tehcir ve taktıl*” davası değildir, demiştir.

Savcı; fırarda bulunan Enver, Talat ve Cemal Efendilerle beraber, eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, eski Meclis-i Âyan reisi Rifat Bey ve eski Posta Telgraf Nazırı Haşim Bey'in, idarî teşkilâtın dışında birtakım teşkilât ve makamlar ihdas ettiklerini, devletin üç kuvveti olan, Meclis-i Âyan, Meclis-i Mebusan ve icra kuvveti dışında dördüncü bir kuvvet oluşturduklarını dile getirmiştir. Feridun Bey bu kuvveti, İttihat ve Terakki cemiyetinin, Meclis-i Umumi ve Merkez-i Umumi diye birbirine bağlı kurumlarında, devletin her işinin konuşulduğu ve karara bağlandığı yerler olarak belirtmiştir. Böylece mahkeme, elinde kalan üç beş kişiyi, İttihat ve Terakki hükümetlerinin tüm karar ve uygulamalarından dolayı suçlamıştır.

Savcının iddialarını açıklamasından sonra, mahkemede ilk önce Musa Kâzım Efendi sorgulanmış ve kendisine İttihat ve Terakki'ye mensup

⁶⁷⁷ DHÖZC., s. 131.

olduğu zamandan, Şeyhülislâmlığa getirilişine kadar uzun bir yelpazede sorular yöneltmiştir. Musa Kâzım Efendi, Ermenilerin “öldürülmesi” ile ilgili soruya, kendisinin bazı şeyler duyduğunu, ancak bunun resmî olmadığını, kulaktan duyduklarını ifade etti. Müslümanların kıtal yaptıklarını değil, tam tersine, Ermenilerin Müslümanları katlettiklerini, ordunun menzillerini tehdit ettiklerini, orduyu iki ateş arasında bıraktıklarını ve Müslümanların eşyalarını yağmalayarak köylerini yaktıklarını işittiğini söyledi. Tehcirin de, bunları müteakiben yapıldığını bildiğini, Ermeni teb'asına zulüm edildiğine ve Müslümanların Ermenileri öldürdüklerine dair bir şey duymadığını belirttikten sonra, “*zaten böyle bir şey işitseydim, o hükümete de, cemiyete de lanet okuyarak çıkar giderdim*”⁶⁷⁸ demiştir.

Reisin, fırka içinde Osmanlı âdetlerine uymayan, açık ve gizli suçlar işleyen, cinayetler ve ihtikârlar yapan adamlar olduğunu bildiğiniz halde, fırkayı neden terk etmediniz şeklindeki sorusuna da Musa Kâzım Efendi; “*Müslüman cemiyeti içinde de türlü türlü adamlar var. Hırsız, katil, cani, dinli, dinsiz vesâir. Binâen aleyh, bu adamlar vardır diye biz bu cemiyetin içinden çıkalım mı? Ne yapalım, tabii çıkmayız. Fırkada da siyasî bir cemiyet olarak, her türlü adamın bulunabileceğini*” söylemiştir. İttihat ve Terakki Fırkası’ndan neden çıkmadığı ile ilgili soruya Rifat Bey ise, “*içine girmedim ki, çıkayım*” cevabını vermiştir. Tehcirle ilgili soru karşısında Haşım Bey ise; kendisi nazır olduğu zaman tüm bu meselelerin bitmiş olduğunu belirtmiştir⁶⁷⁹.

Böylece yargılamalar, meydana geldiği iddia olunan olaylarda, İttihat ve Terakki Fırkası’nın manevi sorumluluğu olduğu, dolayısıyla, tüm üyelerinin rolünün olması gerektiği anlayışıyla yapılmıştır. Sanıklar bu iddiaları reddettikleri gibi, bu yaklaşımı da doğru bulmamışlardır. Nitekim, mahkemenin son yargılama tarihi olan 24 Haziran’da Musa Kâzım Efendi, bir heyete mensup bir şahsın işlemiş olduğu suçtan dolayı herkes sorumlu olacak olursa, dünyada hiçbir cemiyetin olmayacağını söylemiş ve reise, “*bu doğru bir muhâkeme değil paşa hazretleri*” demiştir⁶⁸⁰.

10- Yargılamanın Sonu

a- Savcının İttihatçılar Hakkındaki Düşüncesi

⁶⁷⁸ DHÖZC., s. 147.

⁶⁷⁹ DHÖZC., s. 179.

⁶⁸⁰ DHÖZC., s. 183.

Sanıkların sorgulamalarının 24 Haziran'da tamamlanmasıyla, savcı muâvini Reşad Bey iddianâmesini okumuştur. Reşad Bey iddianâmesinde, İttihat ve Terakki Fırkası'nın ortaya çıkışından, kendisini feshedene kadar geçen sürede, fırkanın tüm faaliyetlerine temas etmiş ve söz konusu fırka mensuplarına birçok suç unsurları isnat ederek, iddianâmesini geniş bir yelpaze içerisinde değerlendirmiştir.

Diğer taraftan Reşad Bey, bu tarihî mahkemenin ve onun heyetinin, kararını tarafsız bir şekilde ortaya koyacağını söyleyerek, savaş yılları içinde çok sıkıntılar çeken halkın, kararları kesin ve değişmez olan Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinden önemli sonuçlar beklediğine işaret etmiştir.

Ceza kanununun amacının; etkili bir ders vermek, ahlâkî düzeltmek ve şahsen zarar görmüş birisinin intikamını almak gibi üç temel esasa dayandığını ifade eden Reşad Bey, fakat bu büyük vazifenin bugün bunu değiştirdiğini ve buna dördüncü bir sebep olarak, milletin namus ve itibarının tamamının iâdesinin eklendiğini belirtmiştir⁶⁸¹.

Reşad Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyeti elde etmek amacıyla kurulmuş olduğunu, başlangıçta pek ulvî amaçlar ve vatan sevgisi taşıdığına milletin inandığını, ancak bir müddet sonra ahlâklarını değiştirerek, komitecilik zihniyetiyle yeniden mutlakiyet idaresine döndüklerini iddia etmiştir.

Diğer taraftan, konuşmasını İngiltere ve Fransa'yı överek devam ettiren Reşad Bey, sadrazam Kâmil Paşa'nın, himayesine ve yardımına pek çok muhtaç olduğumuz İngiltere kralının şahsî takdirini görmüş olduğunu, ancak İttihatçıların onu düşürmeleriyle, yabancıların ilk hayal kırıklığına uğradığına değinmiştir.

Reşad Bey, İttihatçıların olumsuz uygulamalarını sayarken; onların ülkeyi kendi mülkleri gibi idare ettiklerini, Kanûn-ı Esâsî'yi şahsî çıkarları için kullandıklarını ve bunun neticesinde de, koskoca imparatorluğun yıkılmasına sebep olduklarını iddia etmiştir. Ülke içinde her türlü muhalefeti susturduklarını da belirten Reşad Bey, Anadolu'da ve Balkanlar'da unsurlar arasındaki ayrılığın sebeplerinin de İttihatçıları olduğunu ileri sürmüştür.

⁶⁸¹ DHÖZC., s. 186.

Diğer taraftan Reşad Bey, savaşın çıkmasından sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Almanya'nın tarafında hareket etmesini de eleştirmiş ve bu savaş sebebiyle, İttihatçıların binlerce masum halkın ölümüne sebep oldukları suçlamasını dile getirmiştir.

Reşad Bey'in İttihatçılara karşı yönelttiği bir diğer suçlama ise, eski Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın, IV. Ordu Kumandanı iken Araplara karşı uyguladığını iddia ettiği "haksızlıklar" olmuştur. Burada savcı, Cemal Paşa'nın, ayrılıkçı Arapları Aliye Divân-ı Harb-i Örfî'sindeki yargılamalarına temas etmiş ve bu mahkemenin vermiş olduğu idam kararlarını eleştirmiştir⁶⁸².

Kısacası savcı Reşad Bey, İttihat ve Terakki mensuplarını, doğrudan veya dolaylı olarak, söz konusu fiillerin işlenmesinden dolayı sorumlu tutmuştur.

b- Savcının Ermeniler Hakkındaki Düşüncesi

Divân-ı Harb-i Örfî'nin kuruluşundan beri, içeride ve dışarıda İttihatçılara karşı yöneltilen suçlamaların en başında, sevk sırasında Ermenilere yapıldığı iddia olunan suiistimaller gelmiştir. Dolayısıyla mahkemedeki sorgulamalarda da hep bu konu öne çıkarılmıştır. Yozgat tehciri davasında, Trabzon tehciri davasında ve İttihatçıların ileri gelenlerinin yargılandığı bu davada da, sebepleri yukarıda izah edilen belli gerekçelerle, bu meseleye özel bir önem atfedilmiş, zoraki "suç" ve "suçlu" icat edilmiştir.

Ancak bu duruşmanın sonunda, İttihat ve Terakki Cemiyetini ve onun mensuplarını ağır bir şekilde eleştiren savcı Reşad Bey, meydana gelen olaylarda, Ermenilerin kendi sorumluluklarını ilk defa, bir savcı olarak açık bir şekilde ortaya koymuş ve onlara karşı ağır suçlamalar yöneltmiştir. Reşad Bey'in bir taraftan İttihatçılara, yukarıda da değinildiği gibi, kuruluşundan itibaren kendi vatanına ve vatandaşlarına karşı çeşitli sebeplerle verdikleri zararları sayarken en acımasız eleştirileri yöneltmesi, diğer taraftan da bizzat Ermenilere yönelik hususları dile getirmesi son derece dikkat çekmiştir.

Reşad Bey konuşmasını, savunma avukatlarını andıran bir tarzla yaparak, Ermeni meselesinin sebepleri ve ilk başlangıç aşaması araştırıldıkça, konu hakkında sağlıklı bir hüküm vermenin doğru olamayacağını

⁶⁸² DHÖZC., s. 177-178.

dile getirmiştir. Bu sebepten de biraz geçmişe bakmak gerektiğine işaret etmiştir. Reşad Bey, ilk tehditkâr arzularını Berlin Kongresi'nde açığa çıkaran Ermenilerin, sonra Fransa inkılâbının coşturduğu milletlerin arasına önce fikir ve emel olarak, daha sonra da fiilen katılmış olduklarını dile getirmiştir. Ermenilerin Mora Yarımadası'nda çıkan isyan ve ihtilâlle-re uzaktan seyirci kalmakla yetinmediklerine dikkat çeken Reşad Bey, Venedik'teki Mehitarist okulu ile diğer şubelerinde Ermenilere millî bir fikir telkin edildiğini ve bu fıkırın her vasıta ile duyurulduğunu ifade etmiştir. Diğer taraftan, millî fikirlerin hiçbir vicdan tarafından çirkin gösterilemeyeceğine de vurgu yapan Reşad Bey, artık toplumların eskimiş savunma araçları ile milletleri “*sükût ve râm etmeleri kabil değildir*” demiştir.

Ancak Ermeniler istiklâl peşinde koşarlarken, Osmanlı ülkesinin hiçbir yerinde çoğunlukta bulunmadıklarına ve Müslüman nüfusu karşısında daha az nüfusa sahip oldukları gerçeğini düşünmek istemediklerine dikkat çeken Reşad Bey, bu durum onlar için büyük bir engeldi, demiştir. Reşad Bey, Ermenilerin bu tabii engeli, gayr-i tabii bir vasıta ile yok etme teşebbüsünde bulunduklarını ve Avrupa'nın müdahalesini davet etmek için, ülkenin değişik bölgelerinde isyan ve ihtilâl hareketlerine giriştiklerini söylemiştir. Bu yolu da, programlarının ruhu ve esası olarak benimsediklerine dikkat çekmiştir. Nitekim bu amaçla, Abdülhamit zamanında Bâbî-âli ve Osmanlı Bankası baskınını düzenlediklerini hatırlatan Reşad Bey, Van'da çıkardıkları kanlı isyanlar ve padişaha karşı tertip ettikleri suikast sonucu da bir çok masum insanın kanına girdiklerini ifade etmiştir. Böylece Ermenilerin, emellerine ulaşmak için nasıl bir yol takip etmek istediklerini fiilen gösterdiklerini belirtmiştir. Reşad Bey ayrıca, II. Abdülhamid zamanını, Ermeni meselesinde en şaibeli bir dönem olarak göstermek isteyenlerin ve bu hususta milleti lekelemek haksızlığında bulunanların, düşüncelerini düzeltmeleri için, bu meselenin ortaya çıkışından, son zamana kadar olan aşamalarının araştırılması gerektiğini belirtmiştir.

Reşad Bey daha sonra, Ermenilerin gerçekleştirdikleri isyan ve çetecilik hareketlerini birer birer saymıştır. İlk olarak, meşrutiyetin dokuzuncu ayında, Ermenilerin aşırılıklarının sonucu olarak ortaya çıktığını söylediği Adana olaylarına temas eden Reşad Bey, arkasından, I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine, Ermenilerin Rus Çar'ının davetine icabet ederek, Bitlis ve Van illerinde gösteri hazırlıklarına başladıklarını söylemiştir. Bununla, savaş başladığı zaman Osmanlı askerî hareketini meşgul etmeyi ve Erme-

nileri hükümet emirleri aleyhine isyana teşvik etmeyi amaçladıklarını belirten Reşad Bey, bunun sonucunda, Ermenilerin bir kısmının silâhlarıyla Rusya'ya kaçtıklarını, bir kısmının da içeride, daha evvel hazırlamış oldukları silahları ve patlayıcı maddeleri kullanarak Müslümanları “*beder ve itlâf*” ettiklerini ifade etmiştir. Reşad Bey bu isyan hareketlerini, muntazam kuvvetler teşkil ederek, ordunun arkasını tehdit etme faaliyetlerinin takip ettiğini söyleyerek; Pastırmacıyan, Vahan Papasyan, Arşak ve benzeri çete reislerinin hem askerimizle savaştığını, hem de Van, Bitlis ve Erzurum vilâyetlerinde kadın, çocuk, ihtiyar istisnasız yüz binlerce İslâm nüfusunu insafsızca katlettiklerini söylemiştir.

Reşad Bey'in dikkat çektiği bir başka önemli nokta ise, Ermeni komitelerinin, tüm Ermeni milletine gönderdikleri bildirilerle, Ermeni devletinin kurulmasının an meselesi olduğu, bu yüzden de tüm Ermenilerin fedakârlığa davet edildiğini belirtmesidir. Bunlara ait resmî belgelerin, tarafsız birçok yabancıların raporlarında bulunduğu da temas eden Reşad Bey, ayrıca Bâbıâli'nin ve Harbiye Nezareti'nin evrakları arasında da mevcut olduğunu söylemiştir. Reşad Bey, Ermenilerin yaptıkları faciaları gösteren sinema filmlerinin de alınmış olduğunu ilave etmiştir.

Reşad Bey, Ermenilerin tüm bu faaliyetlerinin sonucu olarak, tek tek veya toplu olarak tehcir edilmeleri yetkisini veren kanunun çıkarılmasının bir mecburiyet üzerine olduğunu söylemiştir. Diğer taraftan Reşad Bey bu kanunun, Ermenilerin daha evvel Müslümanlara karşı giriştikleri düşmanlıklar ve özellikle Osmanlı ülkesini parçalamak arzusu gibi sadakate uymayan, devletin en buhranlı zamanında varlığına kastetmelerinden doğan üzüntü sebebiyle uygulanmasının suiistimal edildiğini ve bu uygulamanın, Osmanlı hükümetinin kendi teb'asından intikam alır gibi gösterildiğine, oysa bunun medenî bir devlete yakışmayıp, ancak fertlerin ve basit fikirli adamların yapacağı bir iş olacağına işaret etmiştir.

Reşad Bey'in iddiânâmesinde Ermenilerle ilgili İttihatçılara yönelik eleştirdiği tek husus ise, savaş bölgesi dışında bulunan vilâyetlerdeki Ermenilerin de tehcir edilmesidir. İşte bu esnada meydana gelen birtakım faciaların, Osmanlı hükümetini savunma yapacak bir noktaya düşürdüğünü belirten Reşad Bey, bunun da, resmî nüfuzlarını kullanan bazı kimse-lerin duygusallığa kapılmasından ileri geldiğini ifade etmiştir⁶⁸³.

⁶⁸³ DHÖZC., s. 189.

Netice olarak, savcı Reşad Bey'in, Ermenilerin başka bölgelere nakledilmelerinin suç sayıldığı ve bunun için idam kararlarının verildiği Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi heyetinin huzurunda, İttihat ve Terakki hükümetinin bu uygulamasının âdeta haklı sebeplere dayandığını ispata çalışır gibi konuşması çok anlamlıdır. İttihat ve Terakki mensuplarının Malta'ya sürülmesinden yaklaşık bir ay sonra, iddia makamı olarak Reşad Bey'in bu ifadeleri, hem mahkeme heyeti, hem de İtilâf devletleri için çok önemli mesajları içermektedir. Savunma avukatlarına söz bırakmayacak kadar açık olan bu tarihî hatırlatmalar, mahkemede kimin niçin yargılandığını da açıkça ortaya koymaktadır.

Bu uzun konuşmanın ardından mahkeme reisinin Reşad Bey'e yönelttiği tek eleştiri, yargılama Ramazan ayı içinde cereyan ettiğinden, Reşad Bey'i meşrû mazeretini belirtmeksizin mahkeme huzurunda orucunu bozduğu için azarlaması olmuştur. Reşad Bey de; oruç bozmadığını, dudaklarını ıslattığını söylemiştir.

Reşad Bey'in bir savcı olarak, Divân-ı Harb-i Örfî'de Ermenilere yönelik ifadeleri hemen etkisini göstermiş, ihtimal birileri bu açıklamadan rahatsız olmuş olmalı ki, mahkemenin kararını açıklamasından birkaç gün sonra, 8 Temmuz 1919 tarihinde bu görevinden azledilmiştir⁶⁸⁴. Fakat savcının bu ifadelerinden kamuoyunun, özellikle sanıkların bir hayli memnun olduğu görülmüştür⁶⁸⁵.

c- Savcının Beraat Talebi

Savcı Reşad Bey iddiânâmesinde, Ermenilerle ilgili düşüncelerini dile getirdikten sonra, İttihat ve Terakki hükümetlerini ve bu fırkaya mensup olanları, ülkeyi savaşa sokmak suretiyle içinde bulunulan kötü durumun sorumluları olarak göstermiştir. Ayrıca Reşad Bey, Meşrutiyetin ilânından sonra, İttihatçıların, tüm devletin idaresini kendi başlarına sorumsuzca

⁶⁸⁴ BOA., BEO., 343633.

⁶⁸⁵ Nitekim Cavid Bey hatıralarında bunu şöyle anlatır: “Reşad Bey bu akşam kulüpte pek çok kimsenin yanında mahkemede bana dair söylediği şeyleri nakletmiş. Bunun üzerine orada bulunanların bazıları ziyade tebrik ettiği gibi, Nuh da Cavid Bey için söylediğin sözlerden dolayı senin ağzını öpeyim, demiş”. Cavid Bey; “Bir itilâfçı müddeiumûmi tarafından vuku bulan bu beyanat, efkâr-ı umumiye de şüphesiz iyi bir tesir hâsil etmiştir” demektedir. Cavid Bey, Mütareke Devrinin, s. 210-211.

yönettiklerini, bunun birçok sakıncalar doğurduğunu ve ülke insanının meşrutiyete ait iyi niyetlerini yok ettiklerini belirtmiştir.

Reşad Bey daha sonra, İttihat ve Terakki Fırkası'nın, ülkede gizli olarak dördüncü bir kuvvet ihdas ettiklerini iddia etmiş ve tüm icraatını bu gizli kuvvet aracılığıyla yerine getirerek suç işlemiş olduklarına değinmiştir. Diğer taraftan Reşad Bey, bu tarihî mahkemede ele alınacak en önemli konunun, sanıklar arasında fırkanın açık şekli ile meşrû olarak meşgul olanlarla, ülkeyi kötü hâle sokan gizli kuvvet sahiplerini ayırmak olduğuna işaret etmiş ve bunun da sorgulamalarda ortaya çıktığını ve bunların sayısının fazla olmadığını söylemiştir.

Sonuç olarak Reşad Bey, son beş senelik kötülüklerin sorumlusu olarak, firarda olan Talat Paşa ile rütbeleri alınmış olan Enver ve Cemal Beyleri ve o gizli kuvveti oluşturan Dr. Nazım'ı göstermiştir. Dolayısıyla söz konusu bu kişilerin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görünürdeki şeklinden başka, onu gizli bir cemiyet haline sokmaları sebebiyle asıl suçlu olarak kabul edilmesini ve Cemiyetler Kanununun on ikinci, Ceza Kanununun elli beşinci maddesine göre de cezalandırılmalarını talep etmiştir.

Sanıklardan firarda olan eski Maliye Nazırı Cavid Bey ile Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Beylerin memleketin yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden olup, görevlerinde iken herhangi bir kötü hallerinin görülmediğini söylemiştir. Ayrıca Avrupa'da tahsil görmüş olan bu kişilerin, İttihat ve Terakkiye ait suistimalleri onaylamadıklarının da belli olduğunu dile getirmiştir.

Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'yi ise, memleketin yetiştirdiği çok değerli ilim ve irfan sahiplerinden birisi olarak tarif eden savcı Reşad Bey, böyle önemli mevkileri işgal etmiş birisinin, gayrimeşru işleri olamayacağını ve bunu hiçbir iz'an sahibinin kabul etmeyeceğini söylemiştir. Zaten Musa Kâzım Efendi'nin mahkemede verdiği cevapların da bunu gösterdiğini dile getiren Reşad Bey, kendisine bütün kalbiyle bağlı olan Türk gençliğinin, Musa Kâzım Efendi'ye isnat edilen söz konusu şaibelere inanmadığını belirtmiştir.

Reşad Bey, Posta ve Telgraf Nazırı Haşım Bey'in de aynı şekilde hiçbir zaman İttihat ve Terakki Fırkası'nın icraatına katılmadığını, nazırlık görevini vatan sevgisi ile kabul ettiğini ve mahkûmiyetini icap ettiren bir durumun da ortaya çıkmadığını ifade etmiştir.

Âyan Reisi Rifat Bey'in de pek asil ve necip bir aileye mensup olduğunu belirten Reşad Bey, kendisinin hiçbir zaman o az sayıdaki şer grubunun emellerine hizmet etmediğini anlatmıştır.

Böylece savcı Reşad Bey, fırarda olup gıyaben yargılanan Cavid Bey ile Mustafa Şeref Bey'in ve vicahen yargılanan Musa Kâzım Efendi, Rifat Bey ve Haşım Beylerin iyi hallerini saydıktan sonra beraatlarını talep etmiştir⁶⁸⁶.

d- Avukatların Savunması

Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi ve Posta Nâzırı Haşım Bey'in vekâletini üstlenen Ali Haydar Bey, 26 Haziran 1919 tarihinde yaptığı savunmada, mahkeme sıralarında oturan İttihat ve Terakki mensuplarından büyük bir kısmının keyfî olarak Malta'ya götürüldüğünü hatırlatmış, mevcut olanların da, makamlarını işgal ettikleri zaman itibarıyla, ceza gerektiren hiçbir sorumluluklarının bulunmadığını dile getirmiştir. Dolayısıyla verilecek kararın mahkumiyet olacağına inanmadığını ifade etmiştir⁶⁸⁷.

Konuşmasına, savcı Reşad Bey'in İttihat ve Terakki Fırkası hakkındaki iddialarına cevap vererek devam eden Ali Haydar Bey, ne cemiyet kurmanın, ne de bir fırkaya üye olmanın suç teşkil edemeyeceğini dile getirmiştir. Üstelik İttihat ve Terakki Fırkası kurulurken, İngiltere'deki fırkaların programlarından büyük ölçüde istifade edildiğini de örnekleriyle anlatmıştır⁶⁸⁸.

Savunma avukatı Vekili Ali Haydar Bey, bir gün önce iddianâmeyi okuyan savcı Reşad Bey'in sanıklara yönelik ifadeleri dolayısıyla cevap vermeyi gerektirecek bir durum görmediği gibi, bilâkis iddia makamına, söz konusu açıklamaları sebebiyle teşekkür etmiştir. Haydar Bey itirazlarını daha çok, mahkeme heyetinin, Tahkik Heyetlerinin raporlarında dile getirilen hususları dikkate alarak, kararların bu raporlar doğrultusunda verilecek olmasına yöneltmiştir.

Tahkik Heyetlerinin raporunda, tüm hükümet memurlarının doğru-
dan veya dolaylı olarak suçlu kabul edildiğini hatırlatan Ali Haydar Bey, eğer iddia edildiği gibi, o zamanki memur ve nazırların hepsi canı olarak

⁶⁸⁶ DHÖZC., s. 191-193.

⁶⁸⁷ DHÖZC., s. 195.

⁶⁸⁸ DHÖZC., 195-198.

kabul edilirse, onların yaptıkları icraatın tamamının kanunsuz olduğunu kabul etmek gerekir diyerek, buna kimsenin cesaret edemeyeceğini ifade etmiştir.

Ali Haydar Bey, savunmasında, dile getirilen “*dördüncü kuvvet*” oluşturulduğu suçlamalarına da itiraz ederek, bunun hukuk ve ilim açısından bir değeri olmadığını, fırka ile hükümet ileri gelenlerinin görüşmesinin sadece “*istişarî*” amaçlı olduğunu belirtmiştir.

Diğer taraftan Ali Haydar Bey, fırka içindeki bazı kimselerin işledikleri suçların herkesi ilgilendirmeyeceğini, firkada her türden insanın bulunabileceği, dolayısıyla, müvekkillerinin isnat edilen hiçbir suiistimalin fâili olmadıklarını söylemiştir.

Müvekkillerinin memuriyetleri dolayısıyla sorgulanmaları gerekse bile, bunun tetkik yerinin Divân-ı Harb-i Örfî değil, Divân-ı Âli olması gerektiğini hatırlatan Ali Haydar Bey, zaten iddia makamının da beraat talebinde bulunduğundan, müvekkillerinin beraatlarına hüküm verilmesini istemiştir⁶⁸⁹.

e- Divân-ı Harb-i Örfî'nin Kararı

Mahkeme, tarafların iddia ve savunmalarını dinledikten sonra, 5 Temmuz 1919 günü, vicâhen yargılanmış olan eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, eski Şeyhülislâm Es'ad Efendi, eski Âyan reisi Rifat Bey ve eski Posta Telefon ve Telgraf Nazırı Hüseyin Haşım Bey hakkındaki kararını açıklamıştır.

Mahkeme, gıyaben yargılanmış olan eski sadrazam Talat Paşa, eski Harbiye Nazırı Enver (Paşa) Efendi, eski Bahriye Nazırı Cemal (Paşa) Efendi, eski Maarif Nazırı Dr. Nazım Bey, eski Maliye Nazırı Cavid Bey, eski Posta Telefon ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi, eski Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman Elbistanî Efendi ve eski Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey hakkındaki kararını da vermiştir.

Kararda; İttihat ve Terakki hareketinin ilk ortaya çıkışı anlatılırken, bu hareket mensuplarının, tek kurtarıcımış gibi davrandıklarını ve böylece halkı kendilerine inandırdıkları dile getirilmiştir⁶⁹⁰.

⁶⁸⁹ DHÖZC., s. 196-202.

⁶⁹⁰ Karar metnindeki ifadeler şöyledir: “Hürriyet ve adalete susamış olan Osmanlılar üç yüz yirmi dört senesi Temmuzun dokuzuncu günü Resne dağlarından fevârân eden galeyânı âb-ı zülâl-

Diğer taraftan Tarblusgarp ve Balkan savaşlarındaki mağlubiyetin sorumlusu olarak İttihat ve Terakki Fırkası görülmüş, fırkanın takip ettiği milliyet ve kavmiyet politikaları yüzünden de, Osmanlı unsurları arasında ayrılığa sebep oldukları ifade edilmiştir. Özellikle Ermenilerin, millî emelleri doğrultusunda hareket etmelerinin sebebi olarak, Meşrutiyetin yanlış tatbik edilmesi gösterilmiştir.

Ayrıca kararda, İttihat ve Terakki Fırkası'nın ileri gelenlerinin hükümet işlerine karıştıkları gibi, Trabzon, Yozgat ve Boğazlıyan tehciri olaylarının da, söz konusu fırkanın ileri gelenleri tarafından gerçekleştirildiği dile getirilmiştir. Karardaki bir başka nokta ise, sorumluların, meydana gelen olayları sonradan öğrendiği farz edilse bile, “suçlular” hakkında herhangi bir işlem yapmamacalarının hata olduğu değerlendirilmiştir.

Kararda, Osmanlı hükümetinin kanunî şeklini oluşturan üç kuvvete ne ilâveten, dördüncü bir tehdit kuvvetinin oluşturulduğuna da temas edilmiş ve bu yüzden fırkanın manevî şahsiyetini temsil eden Meclis-i Umumi üyelerinden olup, ancak fırarda bulunanların da suçlu olduğu belirtilmiştir. Bunlar; eski Sadrazam Talat Paşa, eski Harbiye Nazırı ve askeriyeden tard edilmiş Enver (Paşa), eski Bahriye Nazırı Cemal (Paşa) ve eski Maarif Nazırı Dr. Nazım Efendiler olarak sayılmış ve asıl suçlu olarak zikredilmişlerdir.

Karar açıklanınca görülmüştür ki, gıyaben veya vicahen yargılanan bazı sanıklara hakkında, gerek iddia makamının gerekse savunmanın olumlu değerlendirmeleri, mahkeme heyeti tarafından pek dikkate alınmamıştır. Nitekim, fırarda bulunanlardan eski Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey ile eski Maliye Nazırı Cavid Bey'in de, haklarındaki olumlu kanaate rağmen, meydana gelen suüstimallerde ikinci derecede suçlu olduklarına karar verilmiştir.

Mahkemenin kararındaki en ilginç değerlendirme, eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi için yapılmıştır. İddia makamının ve savunma avukatının, hakkında “*erbâb-ı fazl ve kemaliden*” diye övüp, beratını talep ettikleri Musa Kâzım Efendi için, mahkeme heyeti aynı kanaati taşımamıştır. Aynı kanaatte olmaması bir tarafa, kararda; Musa Kâzım Efendi için, savcı ve savunma avukatı gibi yüksek tahsil görmüş olanları bile hakkında iyi dü-

i hürriyet ve bir dârü-yı semavî gibi telakkî ederek zulüm ve i'tisaf yaralarını tedavi için yegâne devâ-yı şifa-bahşâ olduğuna kanaat-ı kâmile ile itikad edip” diye devam etmektedir. DHÖZC., s. 217.

şünmeye sevk eden birisinin, cahil halkı çok daha rahat kandırıp, cemiyetin faaliyetlerini meşru gösterdiği ileri sürülerek, hem savcı hem de savunma avukatının, Musa Kâzım Efendi hakkındaki hüsn-i niyetlerine katılmamıştır.

Mahkeme heyeti, Musa Kâzım Efendi'nin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilmî ve dinî şubesini idare ettiği gibi, sorgulama esnasında İttihat ve Terakki'den çıkmayı, İslâmiyetten çıkmağa benzettiğinden dolayı da, bahsedilen “*fażl ve kemâle*” sahip olmadığı kanaatine varmıştır. Böylece mahkeme, Musa Kâzım Efendi'nin, aslen olmasa da, söz konusu cinayetlerde ikinci derecede suçlu olduğu kararını vermiştir.

Netice olarak, mahkeme heyetinin, söz konusu kişiler hakkındaki kanaati suçlu oldukları yönünde belirttiği için, Talat Paşa ile Enver, Cemal ve Dr. Nazım Beylerin, Mülkiye Ceza Kanununun 45. maddesinin birinci fıkrası gereği gıyaben idamlarına karar verilmiştir. Cavid Bey ile Mustafa Şeref Bey'e yine gıyaben olmak üzere on beşer sene kürek cezası verilmiştir. Eski Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi ile eski Ticaret Nazırı Süleyman Elbistanî Efendiler ise, daha evvel Avrupa'ya gitmiş olmaları dolayısıyla davalarının ayrılmasına karar verilmiştir.

Vicahen yargılanmış olanlardan Musa Kâzım Efendi on beş sene müddetle kürek cezasına çarptırılmıştır. Eski Âyan reisi Rifat Bey ile eski Posta Telefon ve Telgraf Nazırı Haşım Bey'in de, İttihat ve Terakki Fırkası'nın suçlarında herhangi bir iştiraki olmadığı düşüncesiyle beraatlarına karar verilmiştir⁶⁹¹.

f- Karara Tepkiler

Şeyhülislâm'a verilen 15 sene kürek cezası konusu, gerek mahkeme içinde, gerekse dışında ihtilâfa sebep olmuştur. Bazıları verilen cezayı az görürken, bazılarının da cezanın hafifletilmesi için uğraşmaya başladıkları görülmüştür. Nitekim, mahkeme azasından Mustafa Paşa (Kürt-Nemrut), eski Posta Telgraf Nazırı Haşım Bey'in beraat etmesine, Musa Kâzım Efendi'nin de idama mahkûm edilmemiş olmasına teessüf etmiştir. Hatta Mustafa Paşa; bir hukuk adamı gibi davranmak yerine, “*kaḫa hakke, Kânûn-ı Esâsi ne demektir? Örfî muâmele lâzımdır*” diyerek, hiçbir hukuka tâbi

⁶⁹¹ DHÖZC., s. 218-220; TV., 13 Temmuz 1335 (13 Temmuz 1919), nr. 3597.

olmak istememiştir⁶⁹². Musa Kâzım Efendi'nin, yazmış olduğu bir eserden dolayı idama mahkûm edilmesi gerektiğini de söyleyen Mustafa Paşa, bu eserin yayımlanmasıyla İslâm milletleri arasına nifak girdiğini iddia etmiş, bu yüzden de Musa Kâzım Efendi'yi kürek cezasına çarptıran kararnameyi, idam talebi şerhi koyarak imzalamıştır⁶⁹³.

Sultan Vahdettin ise, Mustafa Paşa'nın aksine, Musa Kâzım Efendi'ye verilen cezayı ağır bulmuş ve içine sindirememiştir. Kararnâme tasdik için önüne geldiğinde, fikrini sorduğu Başkâtibi Ali Fuad Bey, alelâde bir Rum ve Ermeni Papaz hapsedildiğinde, hükümet tarafından nasıl bir siyasî mesele olarak kabul ediliyorsa, iki defa şeyhülislâmlık yapmış birisinin on beş sene kürek cezasına çarptırılmış olmasının da memlekette iyi bir tesir bırakmayacağını, padişahın affı ya da hafifletilmesi yetkisini kullanmasını istemiştir⁶⁹⁴. Sultan Vahdettin'in; "*beş bunak askerın verdiği hükmü ben tasdik etmem*" dediği de rivayet edilir⁶⁹⁵.

Padişah konuyu Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Âyan Reisi Asım Efendi ve nazırlardan Abdurrahman Şeref Efendi ile görüşmüş ve cezanın, geçici sürgüne dönüştürülmesi konusu ağırlık kazanmıştır. Musa Kâzım Efendi'nin affı ile cezasının sürgüne dönüştürülmesi konusu Meclis-i Vükelâ'da da konuşulmuş, ancak bazı nazırlar buna karşı çıkmışlardır. Nitekim, Ahmet Abuk Paşa hükmün affına itiraz etmiş, sebep olarak da, Musa Kâzım Efendi'nin ulemeden olduğunu, dolayısıyla onun İttihatçılar arasında bulunmasının, İttihatçıların itibarını arttırdığı gerekçesini ileri sürmüştür. Ancak bu tartışmalardan sonra padişah kendi yetkisini kullanarak, Divân-ı Harb'in bu konudaki hükmüne iştirak etmeyerek, on beş sene kürek cezasını, nefy-i muvakkat (geçici sürgün) cezasına çevirmiştir⁶⁹⁶. Diğer taraftan, padişahın hükmü tasdik ettiği sırada Paris Barış Konferansı için Fransa'da bulunan Sadrazam Damat Ferit Paşa dönünce, o da bu aftan memnun olmamış ve bir gün padişahın huzurunda iken; "*Musa Kâzım Efendi'nin affı pek fena tesir yaptı, olmamalı idi*" demiştir⁶⁹⁷.

⁶⁹² Cavid Bey, *Miütareke Devrinin*, s. 219.

⁶⁹³ *Sabah*, 14 Temmuz 1335 (14 Temmuz 1919), nr. 10654.

⁶⁹⁴ A. F. Türkgeldi, *Görüp*, s. 229.

⁶⁹⁵ Cavid Bey, *Miütareke Devrinin*, s. 222.

⁶⁹⁶ BOA., ŞD., 670/21, lef, 2; Cavid Bey, *Miütareke Devrinin*, s. 224.

⁶⁹⁷ A.F. Türkgeldi, *Görüp*, s. 228.

Kararın sürgüne dönüştürülmesinden sonra, Musa Kâzım Efendi cezasını çekmek üzere Edirne'ye gönderilmiştir. Bu arada padişahın iradesinde, verilen sürgün cezası ile ilgili bir sürenin belirtilmemiş olması, bir başka tartışma konusu olmuştur. Nitekim, Musa Kâzım Efendi'nin avukatı Ali Haydar Bey, Şurâ-yı Devlet'e bir dilekçe vererek, sürgün cezasının en az üç ay, en fazla üç sene olabileceğini, dolayısıyla Musa Kâzım Efendi'nin ne kadar süre için gönderildiğini öğrenmek istemiştir. Ancak bu konuda bir cevap alamamıştır. Diğer taraftan Musa Kâzım Efendi, altı aya yakın bir süre Edirne'de kaldıktan sonra, Ali Rıza Paşa hükümetinin kurulmasıyla gerek kendisi, gerekse avukatı vasıtasıyla İstanbul'a nakli için tekrar dilekçe vermişler, ancak bundan da bir sonuç çıkmamıştır⁶⁹⁸. Musa Kâzım Efendi A. F. Türkgeldi aracılığıyla sadrazam Ali Rıza Paşa'ya özel haber de göndermiş, ancak Ali Rıza Paşa; “*Ab Hocam! Sen böyle başından büyük işlere ne karışırsın*” diyerek, arkadaşlarla bir görüşeyim, cevabını vermiştir⁶⁹⁹.

Musa Kâzım Efendi'nin ne af isteği, ne de İstanbul'a gelme arzusu kabul edilmiş, hatta almakta olduğu maaşı bile kesilmiştir. Bunun üzerine Musa Kâzım Efendi, ilgili yerlere tekrar dilekçeler yazarak, parasızlık çektiğini ve hiç olmazsa ölmeyecek kadar olsun bir gelir verilmesini istemiştir. Fakat, Musa Kâzım Efendi'nin bu talebi de yerine getirilmemiş, “*belki bir sonraki yıl olabilir*” cevabıyla geri çevrilmiştir. Musa Kâzım Efendi isteklerini elde edebilmek için uğraşırken, amacına ulaşmadan 10 Ocak 1921 tarihinde, sürgün cezasını çekmekte olduğu Edirne'de vefat etmiştir.

Böylece, özellikle Ermeni meselesi bahane edilerek tutuklanan onlarca İttihat ve Terakki mensubunun önderlerinden elde bulunan sadece Musa Kâzım Efendi anılan cezayı almış, onun da gerekçesi görüldüğü gibi, Ermeni tehciri ile ilgili olmamıştır.

E- İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ KÂTİB-İ MESULLERİNİN YARGILANMASI

İttihat ve Terakki Fırkası'nın merkezdeki görevlilerine ilâveten, vilâyetlerdeki temsilcisi durumunda olan “*Kâtib-i Mesuller*”, mütarekeyi müteakiben farklı tarihlerde olmak üzere teker teker tutuklanmışlardı. Yargılama-

⁶⁹⁸ BOA., ŞD., 670/21.

⁶⁹⁹ A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 229.

rına ise, uzun bir tahkikat süreci geçirildikten sonra, Merkez-i Umumi azalarının ve diğer kabine üyelerinin yargılamaları bitmek üzere iken, 21 Haziran 1919 tarihinde başlamıştır⁷⁰⁰.

Kâtib-i Mesullerin yargılanması yaklaşık yedi ay sürmüştür. İlk yargılamaya Mustafa Nazım Paşa döneminde başlanmış, 8 Ocak 1920 tarihinde Es'ad Paşa döneminde yargılama sona ermiştir. Yargılamanın başlangıcındaki Divân-ı Harb-i Örfî azaları şunlardır: Mirliya Zeki Paşa, mirliya Mustafa Paşa (Nemrut-Kürt), mirliya Ali Nazım Paşa, miralay Receb Ferdi Bey. Savcı olarak olarak ise savcı yardımcılarında Feridun Bey bulunmuştur.

Yargılanan Kâtib-i Mesuller ise şunlardır: Bursa Kâtib-i Mesulü Dr. Ahmed Midhat Bey, Eskişehir Kâtib-i Mesulü Dr. Besim Zühdü Bey, Manisa Kâtib-i Mesulü Avni Bey, Edirne İttihat ve Terakki müfettişi Abdülgani Bey, Teceddüt Fırkası Beyoğlu Kâtib-i Mesulü Selahaddin Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti Mirgün şubesi kâtib vekili Hüseyin Cevdet Bey, Halep Kâtib-i Mesulü Mehmed Cemal Bey olmak üzere yedi kişidir.

1- Duruşmaların Başlaması

Duruşmalara, sanıkların kimlik tespitinin yapılmasından sonra, haklarındaki kararname okunmasıyla başlamıştır. Kararnâmede, söz konusu sanıkların diğer konulardaki sorumluluklarına ilaveten, Ermeni tehcirindeki rollerine değinilmiştir. Kâtib-i Mesullere yüklenen “suç” ile diğer Merkez-i Umumi üyelerine yüklenen “suç” aynıdır. Çünkü Kâtib-i Mesuller, İttihat ve Terakki Cemiyetinin vilâyetlerdeki icraatını yürütmek üzere ihdas edilmiş bir teşkilât olarak kabul edildiğinden, Merkez-i Umumi üyelerinin yapmış oldukları icraatta dolaylı olarak suçlu kabul edilmişlerdir. Dolayısıyla söz konusu kişilerin, Ermenilerin tehcir edilmesi işleminin gerçekleştirilmesinde, “katledilmelerinde” ve mallarının “yağmalanmalarında” dolaylı olarak suçlu oldukları iddia edilmiş ve bu yüzden yargılanmalarına karar verilmiştir⁷⁰¹.

Yargılama sırasında Ermenilerin sevk edilmesi meselesi ile ilgili ilk soru, Edirne İttihat ve Terakki Müfettişi Abdülgani Bey'e sorulmuş ve

⁷⁰⁰ DHÖZC., s. 161.

⁷⁰¹ DHÖZC., s. 163.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Edirne'deki tehciri neden engellemediği suçlaması yöneltilmiştir. Buna karşılık Abdülgani Bey, tehcirin bir kanuna dayanarak ve valinin kontrolünde yapıldığını, ayrıca Kâtib-i Mesullerin böyle bir görevi olmadığı gibi, valilere karışma yetkilerinin de bulunmadığını belirtmiştir. Üstelik konunun askerî bir mesele olması yüzünden, ayrıntılarına da vakıf olmadığını söylemiştir.

Abdülgani Bey, Edirne'de Ermeni sevkıyatının sınırlı miktarda yapıldığına işaret ettikten sonra, Meclis-i Vükelâ ve hükümet tarafından alınan bir tedbirin niye yapıldığını sorgulamanın Edirne İttihat ve Terakki Cemiyetine düşmediğini, üstelik sadece Edirne'de değil tüm vilâyetlerde, merkezin almış olduğu kararları lâıykıyla değerlendirecek seviyede tahsilli Kâtib-i Mesullerin sayısının da çok az olduğunu söylemiştir. Ayrıca Edirne'nin bir savaş bölgesi olduğunun da unutulmaması gerektiğini belirtmiştir⁷⁰².

Mahkeme reisinin; Ermenilerin gittikleri bölgelerde öldürülüp öldürülmediği konusundaki soruya ise Abdülgani Bey, Edirne'de hiçbir Ermeni'nin öldürülmediği gibi, gidenlerin tamamının geri geldiğini ve geride bıraktıkları mallarının da iyi korunmuş olduğunu ifade etmiştir.

Abdülgani Bey'in yargılama sırasında yaptığı bu savunmadan sonra, bazı Ermeniler mahkemeye, Abdülgani Bey'in söz konusu ifadelerinin gerçeği yansıtmadığını dile getiren bir telgraf çekmişlerdir. Mahkeme heyeti bir sonraki duruşmada gelen bu telgrafi okutmuştur. Bunun üzerine Abdülgani Bey, bunun “*millî bir garağ*” olduğunu, ne biliyorlarsa gelip mahkemede söylemelerini talep etmiş ve “*onların yazmış oldukları telgraf esâsen bendeniz hakkında değildir. Milletim hakkındadır, paşa hazretleri! Çünkü beni ve dolayısıyla milletimi mahkûm etmek istiyorlar*” demiştir⁷⁰³. Abdülgani Bey, Edirne'nin hudut olması sebebiyle, karşı tarafa kaçan olmasın diye daha önceden haber verilmediğini ve sevkini bir gecede gerçekleştiğini, ayrıca Ermenilerin tamamının değil, bir kısmının sevk edildiğini söylemiştir. Abdülgani Bey, Ermenilerin mallarının yağmalandığı iddialarına ise; kendisinin tehcirden sonra Edirne'de üç sene daha oturduğunu, ancak o zaman duymadığı yağma suçlamalarının şimdi ortaya çıktığını belirterek,

⁷⁰² DHÖZC., s. 169-170.

⁷⁰³ DHÖZC., s. 205.

Ermenilerin mevcut siyasî ortamdan istifade etmek istediklerine işaret etmiştir⁷⁰⁴.

Daha sonra sırasıyla sorgulanan tüm sanıklara, bulundukları bölgelerde tehcir yapıp yapılmadığı sorulmuştur. Zühdü Bey'e Eskişehir, Midhat Bey'e de Bursa ile ilgili sorular yöneltilmiştir. Mithat Bey Bursa'da kendisine herhangi bir şikâyet gelmediğini, çünkü Kâtib-i Mesullerin olaylara müdahale edecek bir yetkisi bulunmadığını dile getirmiştir. Mithat Bey ayrıca, meydana gelen suiistimallerle ilgili hükümetin zaten tahkikat yaptırdığını ve suçu sabit görülen bazı görevlilerin cemiyet tarafından teşkilâtten ihraç edildiğini ifade etmiştir. Mahkemede Kâtib-i Mesuller, kendilerinin vali veya hükümete karışma yetkilerinin bulunmadığını ısrarla belirtmişlerse de, reis ısrarla; neden valiye, hükümete baskı yapmadınız, neden engellemediniz gibi soruları sormaya devam etmiştir⁷⁰⁵.

Kâtib-i Mesullerin yargılamaları her zaman düzenli bir şekilde yürütülememiştir. Çünkü yargılamalar başladıktan bir müddet sonra, Temmuz 1919 yılı içinde Damat Ferit hükümetinde meydana gelen istifalar ve 1 Ekim'den itibaren Ali Rıza Paşa hükümetinin kurulması gibi siyasî gelişmeler yargılamaların seyrini etkilemiştir. Bu hükümet değişiklikleri ülkede sadece siyasî belirsizlikleri değil; Divân-ı Harb-i Örfî heyetinde, teşkilâtında ve yargılama biçiminde de sık sık oynanması sonucunu doğurmuştur. Bu istikrarsız durum ise, yargılamaların düzenli bir şekilde yapılmasını engellemiştir. Nitekim, Kâtib-i Mesuller davasına uzun bir aradan sonra tekrar başlandığı zaman, hem hükümet hem de Divân-ı Harb heyeti değişmişti. Hükümette Ali Rıza Paşa, Divân-ı Harb-i Örfî'nin başında ise Es'ad Paşa vardı. Dolayısıyla yargılamalara kalınan yerden devam edilmiş ve Kâtib-i Mesullere yönelik aynı suçlamalar sürdürülmüştür. Kâtib-i Mesullere yönelik sorular yine aynı yönde cereyan etmiş; bölgelerindeki Ermeni tehciri ve "taktili" konusu üzerinde durulmuştur⁷⁰⁶.

Uzun süren bu yargılama sırasında yeni bir şey gündeme gelmediğinden, duruşmaların biri bitip diğeri başlamış; reis hep aynı soruları sormuş, sanıklar da aynı cevapları vermişlerdir. Ancak arada bir, lehte veya aleyhte şahitler dinlenmiş, aleyhteki şahitler kendilerine yöneltilen sorula-

⁷⁰⁴ DHÖZC., s. 207.

⁷⁰⁵ DHÖZC., s. 213.

⁷⁰⁶ *Tasvir-i Efkâr*, 3 Teşrin-i Evvel 1335 (3 Ekim 1919), nr. 2859.

ra; “*gözümlle görmedim, ancak işittim*” demekle yetinmişlerdir. Hatta aylarca süren bu yargılamadan sıkılan sanıklar, 18 Ekim’de Harbiye Nazırı Cemal Paşa’ya bir dilekçe vererek, kendilerine isnat edilen suçların iddiadan ibaret olduğunu beyan ederek, uzman bir heyet tarafından yargılanmalarını talep etmişlerdir. Bu talep Divân-ı Harb-i Örfî’ye intikal etmişse de, verilen cevapta, yargılamanın sonuna gelindiğinden buna gerek olmadığı bildirilmiştir⁷⁰⁷.

Yargılanacak olan sanıklardan birisi de Çankırı Kâtib-i Mesulü Cemal Oğuz Bey idi. Cemal Oğuz Bey yargılamalar başladığı sırada hasta olduğu için davası ayrılmıştı. Ancak daha sonra biraz iyileşmesi üzerine, o da diğer arkadaşlarının arasına getirilmiştir. Cemal Oğuz Bey, Çankırı’ndan Ankara’ya gönderilen Ermenilerden beşini öldürmekten sorumlu tutulmaktaydı. Fakat verdiği ifadede Cemal Oğuz Bey, tehcir sırasında Çankırı’da bulunmadığını ve söz konusu kişileri hiç tanımadığını belirtmiştir. Kararnâmede kendisine isnat edilen suçlardan dolayı yedi aydır yattığını öğrenince çok şaşırdığını dile getiren Cemal Oğuz Bey, bunun tamamen iftira olduğunu söylemiştir. Cemal Bey’in aleyhinde şahitlik eden Karabetyan ise; 190 kişi ile İstanbul’dan Çankırı’ya sevk olunduklarını, buradan da başka yerlere sevk olunup, Cemal Oğuz Bey’in çok kötülüğünü gördüklerini iddia etmiştir⁷⁰⁸.

Bir sonraki oturumda tekrar ifade veren Cemal Oğuz Bey; kendisinin Nisan ayında dahilî emniyeti ihlâl maddesinden dolayı tutuklandığını, ancak kendisi hakkında daha evvel hiçbir şikâyet yokken, Ermenilerin uydurma iddialarının sonradan çıktığına dikkat çekmiştir. Aleyhinde şahitlik eden Ermenilerin ifadelerinin ise zorla alındığını söylemiştir.

Daha sonra dinlenen Terlemeciyan(?) isimli bir Ermeni şahit ise; Vanlı olup, Cemal Oğuz Bey’i iyi tanımadığını, Çankırı’ya dört sene evvel geldiklerini ve dört ay kaldıklarını söylemiş ve o zaman orada tehcir yapılmadığını belirtmiştir. Sonra İstanbul’a gelince, bir gün sokakta Cemal Oğuz Bey’i gösterdiklerini ve kendisine; Ermenileri öldürenin bu olduğunu söylendiğini ifade etmiştir. Kendisinin gözü ile bir şey görmediğini, bildiklerini ise Ermeni gazetelerinden okuduğunu belirtmiştir. İlginçtir, şahit bir şey bilmiyorum demesine rağmen savcı; Çankırı’da Cemal Bey’in

⁷⁰⁷ *Vakit*, 19 Teşrin-i Evvel 1335 (19 Ekim 1919), nr. 706.

⁷⁰⁸ *Alemdar*, 28 Teşrin-i Evvel 1335 (28 Ekim 1919), nr. 316.

fenalık yaptığına dair bir şey bilip bilmediğini ısrarla sormaya devam etmiş, o da, orada iken hiçbir fenalık yaptığını ne gördüm, ne de duydum demiştir. Bir başka Ermeni şahit Artin de; Cemal Bey'i hiç tanımadığını, kendisinin Çankırı'da eczacı kalfası asker olarak bulunduğunu söylemiştir. Sonra bazı öldürme olayları duyup, bunu gazeteye yazdığını, ancak bunları araştırmadığı gibi, Cemal Bey'e de hiç tesadüf etmediğini, fenalık yaptığını da görmediğini belirtmiştir. Şahitlerin Cemal Bey hakkında herhangi bir bilgileri olmamasına rağmen yine de mahkemeye gelip şahitlik etmeleri, İstanbul'daki Rum-Ermeni Şubesinin, yalancı şahit tedarik etmedeki gayretinin bir sonucu olduğunu belirtmek gerekir. Cemal Bey, Ermeni şahitlerin bu ifadelerinden sonra suçsuz olduğunu bir kere daha söyleyip, sekiz aydır çektiği sıkıntının sona ermesini istemiş ve “*daba on beş gün evvel dünyaya gelen çocuğumun kulağına ezan okuyamadım*” diyerek tahliyesini talep etmiştir⁷⁰⁹. Duruşmaların çok uzun sürmesi bir ara Cemal Bey'in sinirlerini iyice bozduğundan hastanede intihara teşebbüs etmişse de son anda kurtarılmıştır⁷¹⁰.

Uzun bir yargılama dönemi geçiren Kâtib-i Mesullerin davası, genelde bu minval üzere cereyan etmiş ve sorgulamalar 1919 yılı Aralık ayı sonunda tamamlanmıştır.

2- Avukatların Savunması

Kâtib-i Mesullerin ilk savunmasını Ali Haydar Bey yapmıştır. Daha evvel Merkez-i Umumi üyelerinin suçlandığı konulardan, Kâtib-i Mesullerin de dolaylı olarak suçlu oldukları iddiasıyla yargılandıklarını hatırlatan Ali Haydar Bey, ancak “asıl suçlu” kabul edilenler hakkında bile suç bulunamayıp haklarında “*men'-i muhâkeme*” kararı verilmişken, şimdi bunların aynı “suçlardan” mahkûm edilmek istenmesinin yanlışlığına işaret etmiştir.

Ali Haydar Bey daha sonra, bir fiilin suç sayılabilmesi için gerekli hukukî şartları saymış ve müvekkillerinin hiçbirisinin eyleminin, söz konusu bu suçlar kapsamına girmediğini ifade etmiştir⁷¹¹.

Sözü daha sonra bir başka avukat Hasan Hayri Bey almıştır. Hasan Hayri Bey de, müvekkillerinin daha ortada hiçbir suçları yok iken tutuk-

⁷⁰⁹ *Vakit*, 4 Teşrin-i Sani 1335 (4 Kasım 1919), nr. 721.

⁷¹⁰ *Tasvir-i Efkâr*, 24 Kanûn-ı Evvel 1335 (24 Aralık 1919), nr. 2937.

⁷¹¹ *Vakit*, 1 Kanûn-ı Sani 1336 (1 Ocak 1920), nr. 773.

landıklarına, gazete ve diğer yollarla sonradan suç arandığına dikkat çekmiştir. Müvekkili Bolu Kâtib-i Mesulüne, Ermeniler aleyhine bazı çeteler teşkil ettiği suçlamasının yapıldığını belirten Hasan Hayri Bey, oysa burada yapılanın, ordu kumandanlığının emriyle silah aramak olduğunu, Bolu'da tehcir yapılmayıp sadece inzibat tedbiri olarak bazı Ermenilerin civar köylere gönderildiğini ifade etmiştir.

Müvekkillerine isnat edilen cürümlerin, şahitlerin iddiasından ileri gitmediğini ifade eden Hasan Hayri Bey, oysa mahkûmiyet için vicdanî kanaatin yetmeyeceğini, hükmün ancak kanunî deliller ile verilebileceğini hatırlatmıştır⁷¹².

3- Kararın Açıklanması

Divân-ı Harb-i Örfî, Kâtib-i Mesuller ile ilgili kararını 10 Şubat 1920 tarihinde vermiştir⁷¹³. Kararda; Kâtib-i Mesullerin mütarekeyi müteakiben ülkenin her tarafında nifak çıkarıp asayiş ihlâl etmeye başladıkları, bu davranışlarıyla vatanın daha fazla zarar görmesine sebep olacaklarından, bunu engellemek için tutuklandıkları dile getirilmiştir. Ayrıca, yapılan sorgulamalarda Kâtib-i Mesullerin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vilâyetlerdeki temsilcileri oldukları ve onların işledikleri "suçlara", dolaylı olarak destek verdiklerinin anlaşılmasından dolayı Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılandıkları ifade edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yüklenen söz konusu suçlar ise; ülkeyi savaşa sokmak, ihtikâr, tehcir, taktil, sürgün gibi fiilleri işlemek olarak sayılmıştır.

Kararda ayrıca, Kâtib-i Mesullerin vilâyetlerde Ermenilerin sevk edilmesi kararını uygulamayan valilerin değiştirilmesinde rol oynadıkları da zikredilmiştir.

Bu suçlamalar sayıldıktan sonra, Kâtib-i Mesuller isim isim zikredilerek, haklarındaki hükümlerin neye dayandırıldığı açıklanmıştır. İlk önce Kastamonu Kâtib-i Mesulü Hasan Fehmi Efendi hakkındaki karar açıklanmıştır. Buna göre Hasan Fehmi Efendi, Müslümanları Ermeniler aleyhine kışkırtmak, vali Reşit Paşa'nın görevden uzaklaştırılmasında rol oynamak ve hükümet işlerine müdahale etmekle suçlanmıştır. Ayrıca Hasan Fehmi Efendi'nin, Ermenilerin sevk edilmesinde önemli nüfuz sahibi

⁷¹² *Vakit*, 3 Kanûn-ı Sani 1336 (3 Ocak 1920), nr. 775.

⁷¹³ *TV*., 10 Şubat 1336 (10 Şubat 1920), nr. 3783.

olduğu ve sevk sırasında mallarını aldığı dile getirilmiştir. Söz konusu bu fiillerden dolayı Hasan Fehmi Efendi'ye, on sene süreyle küreğe konulma cezası verilmiştir.

Sanıklardan Bolu Kâtib-i Mesulü doktor Midhat Bey'in ise; Bolu'da Ermeni az olmasından dolayı burasının muaf tutulmasına rağmen, nüfuzunu kullanarak bu bölge Ermenilerinin de sevke tâbi tutulması için miting düzenlediği ve Merkez-i Umumi'nin kanunlara aykırı kararlarının tatbikini kolaylaştırdığı için suçlu olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, Bursa'da bulunduğu sırada İttihat ve Terakki kulübünün inşaatı için yardım topladığı ve mebus seçimlerinde eşraftan bazı kişilere sonucu etkilemek için baskı yaptığı dile getirilmiştir. Bu suçlardan dolayı doktor Midhat Bey'e de keza on sene süreyle küreğe konulma cezası karar verilmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Edirne müfettişi Abdülgani Bey ise; burada yapılan mebus seçimlerinde hükümet memurlarına baskı yapmak ve Müdâfaa-i Milliye'den kendi hesabına akçe almakla suçlanmıştır. Ayrıca Artin, Ohannes Altunyan, Aleksan Sarrafiyan, Hayık Kürkçiyen ve Leon Merakçiyen adlı Ermenilerin ifadeleri doğrultusunda, Abdülgani Bey'in; Ermenilerin mahvedilmelerine, tehcir sırasında paralarının alınmalarına, sevk mühletini kısa tutmasına ve Ermenilerin mallarının düşük fiyatla satılmasına sebep olduğu dile getirilmiştir. Abdülgani Bey hakkında ise, ayrıca Edirne tehciri davası devam ettiği ve Abdülgani Bey bu davada da sanık olarak yargılandığı için, kararın ona göre belirlenmesi benimsenmiştir.

Manisa Kâtib-i Mesulü Avni Bey ise; iç borçlanma tahvillerinin kaydı için oluşturulan komisyondaki görevi sırasında bazı şahısları dövdüğü ve kanunsuz olarak hapsedtiği gerekçesiyle dokuz ay hapis cezasına çarptırılmış, ancak tutukluluk süresi dikkate alınarak tahliye edilmiştir.

Diğer maznunlar; Beyoğlu Kâtib-i Mesulü Hasan Salahaddin Bey, Eskişehir Kâtib-i Mesulü doktor Besim Zühdü Bey, Mîrgün Kâtib-i Mesulu vekili Cevdet Bey, Halep Kâtib-i Mesulü Cemal Bey, Konya Kâtib-i Mesulü vekili Abdülkadir Efendi, Kastamonu Kâtib-i Mesulü vekili Münir Bey, Karahisar-ı sahib Tasfiye Komisyonu eski reisi Âgâh Bey ve Karahisar-ı sahib eski Tasfiye Memuru Hayreddin Beyler ise, söz konusu suçların işlenmesinde herhangi bir katkıları veya ortaklıkları tespit edilemediğinden haklarında beraat kararları verilmiştir.

Kâtib-i Mesuller hakkında verilen bu hükümlere Divân-ı Harb-i Örfî heyetinin tamamı katılmayıp, üyelerden erkân-ı harb Miralay Süleyman Şakir Paşa ile Mirliva İhsan Paşa bir çok noktadan karşı çıktıklarını belirtmişlerdir. Söz konusu üyelerin hükümlere itirazları; İdâre-i Örfîye Kararnemelerinin uygulanışı, suçların cinsi ve suçluların bu konudaki sorumluluklarıyla, şahısları hakkında dile getirilen suçlamalara yönelik olmuştur⁷¹⁴.

F- MAMÜRATÜLAZİZ (ELAZIĞ) TEHCİRİ YARGILAMALARI

1- Duruşmaların Başlaması

Mamûratülaziz (Elazığ) tehciri davasına 30 Temmuz 1919 tarihinde başlanmıştır. Duruşmaların başlangıcında Divân-ı Harb-i Örfî reisliği görevinde, henüz atanalı bir hafta olan Mirliva Zeki Paşa bulunmakta idi. Savcı olarak da muavinlerden Sadi Bey vardı. Fakat Zeki Paşa'nın görevi sadece bir ay sürdüğünden, daha sonraki duruşmalar Mirliva Es'ad Paşa'nın reisliğinde devam etmiştir.

Mamûratülaziz davasındaki sanıklar şunlardı: İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyelerinden Teşkilât-ı Mahsûsa reisi Doktor Bahaeddin Şakir Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti Mamûratülaziz Kâtib-i Mesulü Resneli Nazım Bey, eski Harbiye Müsteşarı ve Ordu Kumandanı Mahmud Kamil Paşa, Mamûratülaziz Polis Müdürü Reşad Bey, eşraftan Mahmud, Halil ve biraderi Bekir, Jandarma yüzbaşlarından Kâzım ve Ethem, Mülâzım Mehmed Ali, Salih ve Şevki, Harputlu Hacı Kerim, Komiser Adıgüzel ve biraderi Mehmed, Adıyamanlı Bedri, vilâyet valisi Sabit, Maarif Müdürü Ferid, eski mebus Safvet ve Mehmed Said Efendiler, Der-sim mebusu Nuri ve Harput Kaymakamı Asım Beyler.

Duruşma başlayınca; söz konusu sanıklardan Bahaeddin Şakir ve Resneli Nazım Beyler mahkemede bulunmadıklarından, haklarındaki mehil kararnamesi okunmuş, on gün içinde gelmemeleri halinde emlâk ve diğer mallarının haczedileceği ve gıyaben yargılanacakları açıklanmıştır.

Vali Sabit ve Harput Kaymakamı Asım Beyler de İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüş olduğundan, onların da davaları ayrılmıştır.

⁷¹⁴ Servet Avşar, "Divân-ı Harb-i Örfî Üyesi Kurmay Albay Süleyman Şakir Bey'in Ermeni Tehciri Nedeniyle Yargılanan İttihat ve Terakki Mensuplarına Verilen Mahkûmiyet Kararına İtiraz Raporu", *Ermeni Araştırmaları*, 1. *Türkije Kongresi Bildirileri*, II, Ankara 2003, s. 145.

Mebus Hoca Said ve Safvet Efendiler ise memleketlerinde bulunduklarından ve gelmeleri uzun zaman alacağından, onların da davalarının ayrılmasına karar verilmiştir. Böylece mahkemede hazır bulunanların kimlik tespitinden sonra, söz konusu kişiler hakkındaki Tahkik Heyetinin hazırladığı rapor okunmuştur. Raporda; Mamûratülaziz tehciri sırasında kafilere saldırıldığı, Ermenilerin mallarının alındığı ve emvâl-i metrûkenin tahrip edildiğinden bahisle, bunu yapanların cezalandırılmaları gereği dile getirilmiştir. Maarif Müdürü Ferid Beyle Dersim mebusu Nuri Bey söz konusu suçların işlenmesinde ikinci derecede suçlu kabul edilmesi dolayısıyla da, bu iki sanığın yargılanmasına geçilmiştir.

İlk sorguya çekilen Nuri Bey'e Ermeni tehcirine ilişkin sorular yöneltilmiştir. Nuri Bey verdiği cevaplarda; tehcirin Dahiliye Nezareti'nden gelen emir üzerine başladığını, kendisinin tehcir işi ile uğraşmadığını ve vilâyet hudutları içinde bir iki ufak olay dışında bir hadisenin meydana gelmediğini söylemiştir. Emval-i metrûke ile ilgili sorulara da; giden Ermenilerin, eşya ve mallarının bir kısmını kendilerinin sattıkları, bir kısmını da emvâl-i metrûke komisyonuna teslim ettikleri cevabını vermiştir. Diğer taraftan, bazı Ermenileri kendi çiftliğinde sakladığını da belirterek, onları tehcirden kurtardığını ifade etmiştir⁷¹⁵.

Ferid Bey ise, tehcir sırasında dizanteri hastalığından yatmakta olduğundan, hiçbir şeye müdahale etmediğini ve meydana gelen olaylarla bir ilgisinin bulunmadığını belirtmiştir. Daha sonra konu ile ilgili mahkemeye getirilen bazı şahitler dinlenmiştir. Bunlardan Altıncı Ordu Kumandanı Halil Paşa, sanıkları hapiste tanıdığını ve Mamûratülaziz'de yapılan tehcir hakkında bilgisi olmadığını söylemiştir. Şahit olarak bulunan eski Erzurum Valisi Tahsin Bey ise, tehcirin Dahiliye Nezareti'nden gelen emir üzerine yapıldığını, Ermenilere hazırlanmaları için bir ay mühlet verdiğini ve eşyalarının da teminat altına alındığını söylemiştir. Ancak bazı vilâyetlerde istenmeyen olayların olduğunu işittiğini de ilave etmiştir. Ayrıca söz konusu bu şahitlere, Teşkilât-ı Mahsûsa ile ilgili sorular da yöneltilmiştir⁷¹⁶.

⁷¹⁵ *Tasvir-i Efkâr*, 30 Temmuz 1335 (30 Temmuz 1919), nr. 2797; *İkdam*, 30 Temmuz 1335 (30 Temmuz 1919), nr. 8071.

⁷¹⁶ *Tasvir-i Efkâr*, 3 Ağustos 1335 (3 Ağustos 1919), nr. 2801.

Mahkemede dinlenen bir başka şahit ise Margeret Hanım'dır. Harputlu olduğunu belirten bu hanım, daha önce Tahkik Heyeti huzurunda sanık Nuri Bey'i tanımadığını söylemiş olduğu halde, mahkemede; Nuri Bey'in birçok fenalıklar yaptığını, Ermenilerin mallarını aldığını ve bazılarını da öldürdüğünü iddia etmiştir.

Bu ifadelere hem sanıklar, hem de savunma avukatı Yorgaki Efendi itiraz etmiştir. Yorgaki Efendi, şahidin Harputlu olmadığını, ifadelerinin özel olarak ezberletilerek mahkemeye gönderildiğini söylemiştir. Bunun üzerine mahkeme başkanı şahide Harput'la ve orada bulunan bazı Ermenilerle ilgili sorular sormuş, ancak şahit bunlara düzgün bir cevap vermemiştir. Böylece ifadelerindeki yalan ortaya çıkmıştır.

Bir başka şahit ise, Kasyar(?) Efendi'dir. Bu da tehcir sırasında Harput'ta bulunmadığı halde, Harput'ta birçok Ermeninin öldürüldüğünü ve mallarının alındığını iddia etmiştir. Bu iddialara cevap veren sanık Nuri Bey, bu şahidin tutuklanmadan evvel kendisine gelip para istediğini, fakat parayı vermeyince, Kasyar(?) Efendi'nin bazı Ermenilerden duyduğu söylentilere göre hükümete bir dilekçe verdiğini ve söz konusu iftiraları da bu sebeple dile getirdiğini söylemiştir. Nuri Bey'in bu ifadelerini savunma avukatı Yorgaki Efendi de teyit etmiş ve bunu ispat edecek belgelerin elinde olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine şahit sinirlenerek Yorgaki Efendi'ye sitem etmiştir⁷¹⁷.

İlerleyen duruşmalarda da lehte veya aleyhte birtakım şahitler dinlenmiş, ancak sanıklar hakkında ciddi bir suç unsuru ortaya çıkmamıştır. İddialar isnattan öteye geçmemiş, aleyhte verilen ifadelerin daha çok işitmeye dayalı olduğu görülmüştür. Nitekim, maznunların müdafaalarının yapıldığı duruşmada, Ferid Bey lehine, Harput Ermenileri adına gönderilen bir dilekçede, Ferid Bey'in birçok Ermeni'yi kurtardığı, bir çok kadını himaye ettiği, dolayısıyla tahliye edilmesi talep edilmiştir. Ayrıca Patrikhaneye hitaben yazılan dilekçede de, söz konusu sanığın tahliyesi için aracı olması istenmiştir⁷¹⁸.

⁷¹⁷ *Vakî*, 26 Ağustos 1335 (26 Ağustos 1919), nr. 650; *Sabah*, 26 Ağustos 1335 (26 Ağustos 1919), nr. 10684; *Tasnî-i Efkar*, 26 Ağustos 1335 (26 Ağustos 1919), nr. 2824.

⁷¹⁸ *Alemdar*, 11 Kanûn-ı Sani 1336 (11 Ocak 1920), nr. 391; *İkdam*, 11 Kanûn-ı Sani 1336 (11 Ocak 1920), nr. 8331.

2- Kararın Açıklanması

Mamûratülaziz tehciri ile ilgili dava, 13 Ocak 1920 tarihinde tamamlanmıştır. Mahkemede giyaben yargılanmış olan Bahaeddin Şakir hakkında verilen kararda; Teşkilât-ı Mahsûsa'nın reisi sıfatıyla, İstanbul'dan Trabzon ve Erzurum vilayetlerine ve diğer bölgelere giderek, hapisten tahliye edilen suçluları, Ermeniler aleyhine teşkilatlandığı dile getirilmiştir. Ayrıca, söz konusu bu gruplar aracılığıyla Ermenileri öldürttüğü ve mallarını yağma ettirdiği ifade edilmiştir. Kararın sonunda; Bahaeddin Şakir'in bazı illerin valilerine gönderdiği şifrelerle, bölgelerindeki Ermenilerin imha edilmesi için emirler verdiği, dolayısıyla suçluluğunun sabit olduğu zikredilerek, Caza Kanununun 181. maddesine göre giyaben idam cezasına çarptırılmıştır.

Diğer taraftan kararda ayrıca; diğer firarî Resneli Nazım Bey hakkında söz konusu suçları işlediğine dair bir işaret bulunmadığı dile getirilmiştir. Fakat Bahaeddin Şakir Bey ve İttihat ve Terakki Katib-i Mesulü Midhat Şükrü Beyle devamlı irtibat halinde bulunduğundan suçların işlenmesini kolaylaştırmaktan suçlu bulunmuştur. Yani “*fâil-i aslilere*” destek olduğu hükmüne varılmıştır. Böylece Resneli Nazım Bey, giyaben on beş sene kürek cezasına çarptırılmıştır.

Davanın başından beri haklarında birtakım iddialar ileri sürülen Derişim mebusu Mehmed Nuri ile Mamûratülaziz Maarif Müdürü Ferid Beyler ise; tehcir, taktik veya emvâl-i metrukeden mal almak gibi suçları işlediklerine dair bir delil bulunamaması sebebiyle beraatları kararlaştırılmıştır⁷¹⁹. Zaten Mehmet Nuri Bey'in herhangi bir suçunun olmadığı ve hakkında şahitlik eden kadının yalan söylediği, Mehmet Nuri Bey tutuklandığı zaman, Elâzığ Ermenileri adına gönderilen bir telgrafta ortaya çıkmıştı. Otuza yakın Ermeni Dahiliye Nezareti'ne yazdıkları 12 Temmuz 1919 tarihli telgrafta; Mehmet Nuri Bey'in, Ermeni kadının yaptığı şahitlik üzerine tutuklandığı, oysa hiçbir kötülüğünün olmadığı gibi, bilakis kendilerine aylarca yiyecek verdiğini dile getirmişlerdir. Mehmet Nuri Bey'in mükâfat göreceği yerde, bir garaz ve iftira uğruna hapsedilip ceza görmesinin, Allah indinde mesuliyet gerektireceği ifade edilmiş ve bu telgrafı hiçbir etki altında kalmadan sırf insanlık için gönderdiklerini

⁷¹⁹ TV., 9 Şubat 1336 (9 Şubat 1920), nr. 3771; *Alemdar*, 14 Kanûn-ı Sani 1336 (14 Ocak 1920), nr. 394.

ni yazmışlardır. Elâzığ tehciri ile ilgili verilen kararlar, 9 Şubat 1920 tarihli Takvim-i Vekâyî'de yayımlanmıştır.

G- DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ'DE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

Mütareke dönemi hükümetleri, Divân-ı Harb-i Örfî'nin kuruluşundan beri mahkemeden hep hızlı ve etkili bir ceza vermesini beklemiş, fakat bu bir türlü gerçekleşememiştir. Çünkü mahkeme, tutuklu bulunan sanıklara yönelik, özellikle Ermenilerin sevki sırasında suiistimal yaptıklarına dair bir suç unsuru bulamamıştır. Küçük memurlar için bu durumu “özel şahitlerle” aşmaya çalışan mahkemenin, önemli mevkideki İttihatçılar için aynı yola gitmesi zordu. Çünkü, mahkemeye getirilen şahitlerin, bir nazırın veya bir başka önemli görevlinin yaptığı icraatı gördüm demesi biraz daha imkânsızdı. Dolayısıyla Divân-ı Harb-i Örfî'deki yargılamalar aylarca sürmüş, özellikle İttihat ve Terakki mensuplarının ileri gelenleri istenilen şekilde cezalandırılmamıştır. Bu süreç, bir kısım İttihatçı önderlerin Malta'ya sürülmesi ile sonuçlanmış, geride kalanlara da ciddi bir ceza verilememiştir. En son Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'ye verilen kürek cezası da affedilerek sürgüne çevrilmiştir.

Bütün bu gelişmelerin İtilâf Devletlerinin yanı sıra, hükümeti de rahatsız ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim, sadrazam Damat Ferid'in Paşa'nın, Paris'ten gelir gelmez Musa Kâzım Efendi'nin kürek cezasının affedilmesine gösterdiği tepkiyi ve savcı Reşad Bey'in Ermenilerle ilgili ifadelerinin sonucu olarak azledilmesi gibi gelişmeler arka arkaya konulduğu zaman, hükümetteki bu rahatsızlık daha açık bir şekilde görülebilir. Bunun için hükümet, Divân-ı Harb-i Örfî yargılamalarını daha da etkinleştirilmeyi planlamıştır. Bu amaçla kamuoyuna, Divân-ı Harb-i Örfî'nin yargılama biçiminde değişikliklere gidileceği ve sanıklar lehine olan bazı uygulamaların kaldırılacağı haberleri yansımıştır. Nitekim, 15 Temmuz 1919 tarihinde basına bir demeç veren Adliye Nazırı Vasfı Molla Bey; Divân-ı Harb-i Örfî'nin gerçek şekline döneceğini, çünkü gerçek Divân-ı Harblerde savunma avukatı olamayacağı gibi, açıktan yargılama da yapılamayacağını ve böylece yargılananın daha süratle yerine getirileceğini söylemiştir⁷²⁰. Görüldüğü üzere hükümet, yargılama esnasında avukat bulunmasını ve yargılananın herkese açık olmasını istememekte, bunların

⁷²⁰ *Sabah*, 15 Temmuz 1335 (15 Temmuz 1919), nr. 10665.

varlığının, mahkemenin hızlı karar alma sürecini engellediğini düşünmektedir.

Adliye Nazırının plânlarını açıkladığı günlerde, Damat Ferit Paşa da Barış Konferansı için gittiği Paris'ten dönmüştü. 15 Temmuz 1919'da İstanbul'a dönen ve Paris'te istediğini bulamayan Damat Ferit Paşa, içeride de kötü şartlarla karşılaşmıştı. Anadolu'daki hareket gittikçe güçlenmekte, düşman istilâsı da yayılmakta idi. Ayrıca Damat Ferit Paşa Paris'te iken, Hürriyet ve İtilâf Fırkası reisi Sadık Bey'in, aniden kabine aleyhine bir tavır sergilemesi, dolayısıyla hükümetin, bir "*fırka kabinesi*" olmaktan çıktığı sebebiyle de zor durumda kaldığı dile getirilmekteydi⁷²¹. İşte Damat Ferit hükümeti böyle bir ortamda 20 Temmuz günü istifa etmiş, fakat on iki saat bile geçmeden yeni hükümeti tekrar kendisi kurmuştur⁷²². Bu yeni hükümet için, hiçbir fırkaya mensup olmayan tarafsız, bir "*iş kabinesi*" olacağı değerlendirilmiştir⁷²³.

21 Temmuz'da yeni hükümet kurulunca, yukarıdaki açıklamayı yapan Adliye Nazırı Vasfi Molla Bey'e kabinede görev verilmediği görülmüştür. Fakat Divân-ı Harb-i Örfî açısından önemli olan değişiklik, 8 Mart'tan beri mahkeme reisi olan Mustafa Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırlığına getirilmiş olmasıdır⁷²⁴.

24 Temmuz'da da, Mustafa Nazım Paşa'nın boşalttığı Divân-ı Harb-i Örfî reisliğine, birinci üye görevini yürütmekte olan Mirliva Zeki Paşa getirilmiştir. Birinci üyelik görevine de Mirliva Emin Paşa, aza mülâzimliğine ise emekli Ethem Paşa tayin edilmişlerdir⁷²⁵. Bu küçük yeniliğin dışında, Divân-ı Harb-i Örfî'nin diğer üyelerinde herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir.

⁷²¹ *Tasvir-i Efkâr*, 21 Temmuz 1335 (21 Temmuz 1919), nr. 2790; *Mehmet Teyfik Bey'in*, s. 237.

⁷²² Ş. C. Erdem, *Damat Ferit*, s. 116; S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 436.

⁷²³ Başyazı (imzasız), "*İş Kabinesi*", *Sabah*, 22 Temmuz 1335 (22 Temmuz 1919), nr. 10662.

⁷²⁴ *TV.*, 22 Temmuz 1335 (22 Temmuz 1919), nr. 3604; Ş. C. Erdem, *Damat Ferit*, s. 116. Harbiye Nazırlığına tayin edilen Mustafa Nazım Paşa'nın yerine sonradan Süleyman Şefik Paşa atanmıştır. Gerçek olarak da, Mustafa Nazım Paşa'nın Damat Ferit Paşa'nın her istediğini yapmaya uygun olmadığı ve 7 Ağustos'ta Bekirağa Bölüğü'nden kaçan Halil Paşa ile Küçük Talat'ın kaçmalarından sorumlu olması ileri sürülmektedir. S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 455.

⁷²⁵ *BOA.*, *BEO.*, 343729; *TV.*, 24 Temmuz 1335 (24 Temmuz 1919), nr. 3608; *Tasvir-i Efkâr*, 25 Temmuz 1335 (25 Temmuz 1919), nr. 2792.

1- Mahkeme Heyetinin Yenilenmesi

Mirliva Zeki Paşa'nın Divân-ı Harb-i Örfî reisliğine tayin edilmesinden henüz bir ay sonra, mahkeme heyetinde tekrar değişikliğe gidilmiştir. Bu değişikliğin asıl amacı, yukarıda değinildiği gibi, yargılamaları daha süratli ve daha etkin kılmaktır. Fakat bu ani değişikliğe sebep olan birkaç gelişmeden bahsedilebilir. Bunlardan birincisi; diğer davaların devam ettiği bu günlerde, Bekirağa Bölüğü'nde yatmakta olan ve yargılanmaları beklenen eski Altıncı Ordu Kumandanı Halil Paşa (Enver Paşanın amcası) ile Talat Bey'in (Küçük Talat) 7 Ağustos günü kaçmasıdır⁷²⁶. Oysa bir gün önceki gazeteler, Halil Paşa'nın yargılanmasına yakında başlanacağı haberini veriyordu⁷²⁷. İkincisi; bu kaçıştan dolayı, Harbiye Nazırlığını yürütmekte olan bir önceki Divân-ı Harb-i Örfî reisi Mustafa Nazım Paşa'nın kusurlu görülüp görevinden alınması ve yerine eski Basra Valisi ve Kumandanı emekli ferik Süleyman Şefik Paşanın getirilmesidir. Ayrıca Harbiye Nazırı Mustafa Nazım Paşanın, Anadolu'daki Kuvâ-yı Milliye meselesi karşısındaki yaklaşımı sebebiyle de, Damat Ferit Paşa tarafından hoşlanılmadığı anlaşılmaktadır⁷²⁸. Çünkü bu firar olayından, Anadolu hareketinin güçleneceği endişesiyle İngilizler çok rahatsız olmuşlar ve bu rahatsızlıklarını Babâli'ye de bildirmişlerdir⁷²⁹. Nitekim, yeni Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa, müsteşarı Ahmet Fevzi Paşa'yı kabul eder etmez, bu olayın iç ve dış yansımalarının da etkisiyle, hemen firar konusunu gündeme getirmiş; "*Paşam, Askeri tevkişhanedeki firar hadiselerinin ardı arası kesilmiyor. Bu çok fena bir şey*" diyerek, Halil Paşa ile Küçük Talat Bey'in kaçışına tepki göstermiştir. Bu tepki üzerine de müsteşar istifa etmiştir⁷³⁰.

Bütün bu gelişmeler, Divân-ı Harb-i Örfînin reis ve üyeleri de dahil olmak üzere, heyetin tamamının kısa süre içinde ikinci kez değiştirilmesi sürecini doğurmuş ve Zeki Paşa görevinden alınmıştır. Görevinden niye alındığını bilmeyen Zeki Paşa, alınma tebliğinin kendisine telefonla bildirildiğini söylemiştir⁷³¹.

⁷²⁶ M. Taylan Sorgun, *Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, İstanbul 1999, s. 280-283.

⁷²⁷ *Tasvir-i Efkâr*, 6 Ağustos 1335 (6 Ağustos 1919), nr. 2804.

⁷²⁸ *Mehmet Teyfik Bey'in*, s. 254-255; A. F. Türkgeldi, *Görüş*, s. 234-235; S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 455.

⁷²⁹ G. Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 181; B. N. Şimşir, *Malta*, s. 128.

⁷³⁰ T. M. Göztepe, *Vahidettin Mütareke*, s. 209.

⁷³¹ *Tasvir-i Efkâr*, 28 Ağustos 1335 (28 Ağustos 1919), nr. 2826.

Fakat Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa yapılan bu değişiklikleri, Divân-ı Harb-i Örfî üyelerinin hizmetlerinin, Askeri Ceza Kanununa göre altı ayla sınırlı olup, sürelerinin dolmuş olmalarına bağlamıştır⁷³². Ancak yapılan değişikliğin, dile getirilen mevzuat gereği olması zayıf bir ihtimaldir. Çünkü Divân-ı Harb-i Örfî heyeti içinde Mustafa (Kürt-Nemrut) Paşa gibi altı ayı çoktan doldurmuş üyeler bulunduğu gibi, bir ayı henüz doldurmuş olanlar vardır. Hatta Mustafa Paşa görevinden alındıktan sonra, başka bir göreve tayin edileceği rivayetleri bulunduğu konusundaki bir soruya, bunun aslı olmadığını ve Divân-ı Harb üyeliğinden niçin alındığını araştırmakla meşgul olduğu cevabını vermiştir⁷³³. Dolayısıyla bu cevap, mahkeme üyelerinin belirli bir süre için görevlendirildiğine dair Harbiye Nazırı'nın beyanıyla uyuşmamakta ve bu konuda bir mevzuatın da bulunmadığını ortaya koymaktadır.

Fakat bu konudaki gerçek niyetin ne olduğunu, Adliye Nazırı Mustafa Bey açıklamıştır. Başlanan bir davanın yargılamasının aylarca sürünce mede kaldığını ve bunun sebebinin, Divân-ı Harb-i Örfîler'in teşkilâtının mükemmel olmamasından kaynaklandığını belirten Adliye Nazırı, mahkeme dokuz aydır devam ettiği halde bir türlü sonuçlanmayan İttihat ve Terakki davalarını buna örnek göstermiştir. Adliye Nazırı Mustafa Bey, tüm bunları dikkate alarak, Divân-ı Harbler'de geniş ölçüde bir teşkilât düzenlemesi yapmak için, mahkemenin reis ve üyelerinin tamamının değiştirildiğini ifade etmiştir. Bu konuda Harbiye Nazırı ile bir araya gelecek ortak çalıştıklarını da ilave etmiştir⁷³⁴.

Bu değişiklik kapsamında, 26 Ağustos 1919 tarihinde yeni Divân-ı Harb-i Örfî reisliğine, Beşinci Kolordu eski kumandanı erkân-ı harb mirlivalarından Ahmed Esad Paşa tayin edilmiştir. Üyeliklerine ise; eski Dokuzuncu Kolordu Kumandanı erkân-ı harb mirliva İhsan Paşa, mülga Altıncı Ordu açıktan erkân-ı harb mirliva Ahmed Hamdi Paşa, Ustrumca Fırkası kumandanlığından emekli erkân-ı harb mirliva İsmail Hakkı Paşa tayin olunmuşlardır. Aza mülâzimliklerine ise; erkân-ı harb miralaylarından Ahmed Refik Bey, İhtiyat sınıfından muvazzaf sınıfına nakil ile e-

⁷³² *Tasvir-i Efkâr*, 30 Ağustos 1335 (30 Ağustos 1919), nr. 2828.

⁷³³ *Yeni İstanbul*, 16 Eylül 1335 (16 Eylül 1919), nr. 280. Mustafa Paşa bu açıklamadan sonra, 28 Eylül'de Bursa valiliğine tayin olunmuştur. Ancak 15 gün bile kalmadan oradan kovulmuştur. *Mehmet Teyfik Bey'in*, s. 271-273.

⁷³⁴ *Sabah*, 28 Ağustos 1335 (28 Ağustos 1919), nr. 10699.

mekli piyade miralay Ahmed Necib Bey getirilmişlerdir⁷³⁵. Ancak daha önceki Divân-ı Harb heyetinde olduğu gibi bu sefer de, tayin edilen üyelerden, Ahmed Hamdi Paşa ve miralay Ahmed Necib Bey istifa etmişlerdir⁷³⁶. Mahkemenin sorgu hakimliğine de önce Karabet Efendi atanmışken⁷³⁷, sonradan bu göreve, Antep İstinâf müddeiumûmisi Osman Remzi Bey ve Halep eski mebusu Artin Efendi tayin edilmişlerdir⁷³⁸. Bu arada, 4 Mayıs tarihinden beri Divân-ı Harb-i Örfî Beşinci Tahkik Heyeti reisliği görevini sürdüren Haralombos Efendi, bazı yolsuz hareketleri yüzünden azledilmiştir⁷³⁹.

2- Divân-ı Harb-i Örfî Teşkilâtının Yeniden Düzenlenmesi

Yargılamaları hızlandırmak ve daha etkin hale getirmek için yapıldığı belli olan bu değişiklik, sadece mahkeme heyeti ile sınırlı kalmamıştır. Mahkemenin teşkilâtı ve yargılama usullerinin de değiştirilmesi hedeflenmiştir. Çünkü şikâyet konusu yapılan husus her zaman, yargılamaların yavaşlığı meselesi olmuştur. Bu tartışmaların yapıldığı günlerde ise Bekirağa Bölüğü'nde aylardır sorgusu yapılmayan ve ne için yattığı bile belli olmayan sanıklar vardır. Nitekim, yeni Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa bu konuya temas ederken, 30 Ağustos 1919 tarihinde yaptığı açıklamada; Askerî Tevkifhâne'de bulunan birçok tutuklunun halen yargılanmadıkları gibi, bunların bazılarının henüz sorgulamalarının bile yapılmadığını belirtmiştir. Harbiye Nazırı olduğu zaman ilk işinin bunları halletmek olduğunu söyleyen Süleyman Şefik Paşa, bunların bazıları yarın yargılanır da beraat edecek olurlarsa, uzun zamandır devam eden tutukluluk mağduriyetlerinin nasıl telâfi edileceğini sormuş ve fazla olarak birçok kimseyi boş yere nezarete bırakmanın doğru olmadığına işaret etmiştir. Dolayısıyla bu konuyu ehemmiyetle ele aldığını ve yargılamalarının süratle yapılacağını ifade etmiştir⁷⁴⁰.

⁷³⁵ TV., 31 Ağustos 1335 (31 Ağustos 1919), nr. 3637; *Sabah*, 28 Ağustos 1335 (28 Ağustos 1919), nr. 10699; *Tasvir-i Efkâr*, 28 Ağustos 1335 (28 Ağustos 1919), nr. 2826.

⁷³⁶ *Tasvir-i Efkâr*, 31 Ağustos 1335 (31 Ağustos 1919), nr. 2829.

⁷³⁷ BOA., BEO., 342911.

⁷³⁸ TV., 28 Eylül 1335 (28 Eylül 1919), nr. 3661.

⁷³⁹ BOA., BEO., 344089; *Tasvir-i Efkâr*, 28 Ağustos 1335 (28 Ağustos 1919), nr. 2826.

⁷⁴⁰ *Tasvir-i Efkâr*, 30 Ağustos 1335 (30 Ağustos 1919), nr. 2828.

Eski bir İttihatçı olduğu söylenen ve Harbiye Nazırlığına getirilirken de diğer nazırların tepkisini çekebileceği endişesi dile getirilen⁷⁴¹ Süleyman Şefik Paşa bu açıklamasıyla, hapiste suçsuz yere birçok kimsenin yatmakta olduğunu itiraf etmiş oluyordu. Dolayısıyla hem mahkeme heyetinin değiştirilmesinin, hem de mahkemenin yargılama usulünde değişiklikler yapılmasının, bu tür haksızlıkları gidereceği düşünülmektedir. Çünkü Divân-ı Harbler'de yargılanmayı bekleyen onlarca kişi bulunmakta, bunlar bir an evvel tahliye olmayı beklemekteydiler. Bunların hepsi tehcir suçlusu değildir. Hükümet bu konuya öncelik verdiği için, diğer “suçlulara” sıra gelmemekteydi. Oysa yargılama yapılırsa, birçoğunun berat edeceği kesindi. Hatta çoğunun tutuklama emri bile yoktu. İleride de anlatılacağı üzere, bu problemi çözmek için özel komisyonlar bile kurulmuştu.

Bu günlerde tartışılan diğer bir husus ise, yargılamaları hızlandırmak için mahkemelerin gizli olacağı şeklindeki iddiadır. Basın bu uygulamanın, yargılamanın süratine bir katkı sağlamayacağı gibi, belki de mahkemenin kararlarını şüpheli hâle getireceğinden, daha da kötü olacağı uyarısında bulunmuştur⁷⁴². Bu tartışmalar üzerine Divân-ı Harb-i Örfi heyetinden yapılan açıklamada, yargılamanın gizli olmayacağı bildirilmiştir⁷⁴³. Fakat Damat Ferit Paşa, 1920 yılı ikinci iktidar döneminde böyle bir uygulamayı getirdiği düşünülürse, bu konunun şimdi de gündeme gelmiş olması muhtemeldir.

Nihayet bütün bu tartışmalardan sonra hükümet, yargılamaları daha etkin hâle getirme konusundaki tavrını netleştirmiş ve yeni bir kararnâme hazırlayarak yürürlüğe koymuştur. 18 Eylül 1919 tarihli bu kararnâme ile Divân-ı Harb-i Örfi'nin teşkilâtında ve yargılama biçiminde önemli bazı değişikliklere gidilmiştir⁷⁴⁴.

On dokuz maddede toplanan bu değişikliklerin birinci maddesi, davaların bir an evvel sonuçlanmasını sağlamak amacıyla, Divân-ı Harb-i

⁷⁴¹ A. F. Türkgeldi, *Görüp*, s. 234; T. M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke*, s. 208.

⁷⁴² *Tasvir-i Efkâr*, 30 Ağustos 1335 (30 Ağustos 1919), nr. 2828.

⁷⁴³ *Tasvir-i Efkâr*, 31 Ağustos 1335 (31 Ağustos 1919), nr. 2829.

⁷⁴⁴ BOA., *Dosya Usulü İradeler Evrakı*(DUİT), 54/1.2; TV., 18 Eylül 1335 (18 Eylül 1919), nr.

Örfiler'in sayısının çoğaltılmasını öngörmekteydi⁷⁴⁵. Bu madde ile daha çok, İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfî'nin yetkisi dahilinde olup, ancak tehcir, taktik, isyan, ihtikâr gibi konuların dışındaki davaları ele almaya fırsat bulamaması veya öncelik olarak görmemesi sebebiyle, kendi içinde bir tasnife gitmesi hedeflenmiştir.

Kararnâmede; Divân-ı Harb-i Örfî heyetinin tamamının askerlerden oluşturulması uygulamasının aynen devam ettiği de görülmüştür⁷⁴⁶. Hatırlanacağı üzere, Tevfik Paşa'nın ilk sadareti sırasında, 16 Aralık 1918'de kurulan Divân-ı Harb-i Örfî heyetinin üyelerinin ikisi sivil üyelerden oluşturulmuş idi. Bu uygulamaya, Damat Ferit Paşa'nın ilk Sadareti sırasında son verilmiş ve 8 Mart 1919 tarihindeki kararnâme ile, Divân-ı Harb-i Örfî heyetinin tamamının askerlerden olması cihetine gidilmiştir.

Bu yeni kararnâme ile yapılan önemli bir diğer değişiklik, Divân-ı Harb-i Örfîler'e bağlı olarak çalışan Tahkik heyetlerinin kaldırılmış olmasıdır. Onun yerine sorgu hakimlikleri görevlendirilmiştir⁷⁴⁷. Bunlar da aynen Tahkik Heyetlerinin görev ve yetkisinde olduğu gibi, sanığı celb etme, mahkemeye hazırlama, elde edeceği delillere göre mahkemeye sevk veya serbest bırakma gibi yetkilere sahip olacaktır. Kararnâmede ayrıca; verilen kararların temyiz edilebileceği hükmü de getirilmiştir. Temyizin gerekçesi dile getirilirken; bazı cezalar verilirken insanlık hâli yanlışlıklar yapılabileceği, hâlbuki asıl amacın, suç işleyenleri cezalandırmak olduğu kadar, masum olanların da mağduriyetinin önlenmesi olduğu ifade edilmiştir. Özellikle idam cezalarının telâfisi mümkün olmadığından, kararların temyiz edilmesinin, muhtemel hatalara karşı bir set olacağı gibi, aynı zamanda adaletin bir gereği olduğuna dikkat çekilmiştir⁷⁴⁸.

⁷⁴⁵ Kararnâmenin birinci maddesi: "İdâre-i örfiye ilân olunan her yerde bir ve ledelicâb müteaddid idâre-i örfiye divân-ı harbi bulunur".

⁷⁴⁶ Kararnâmenin ikinci maddesi: "Divân-ı harbi, erkân veya ümerâ-yı askeriyeden bir reis ile dört aza-yı askeriyeden teşekkül eder ve azanın gaybûbetinde ifa-yı vekâlet etmek üzere erkân yahud ümerâ veya zâbitân-ı askeriyeden iki aza mülâzimi bulunur".

⁷⁴⁷ Kararnâmenin altıncı ve onuncu maddesi: "Her Divân-ı harbi nezdinde muâmelât-ı ıstantikiyeyi ifa için Adliye Nazırı tarafından müntehab ve bâirâde-i seniyye mansub bir veya müteaddid müstantik bulunur". "...müstantikler celb ve ihzâr ve istintak ve isticvâb ve cem'-i delâil ve emârât husûsunda ve tevkif ve tahliye ve men'-i veya lüzûm-ı muhâkeme kararları ittihazında usûl-ı muhâkemât-ı cezâiye ahkâmına ittibâ ederler".

⁷⁴⁸ BOA., DUÎT., 54/1.11, lef. 5.

Bu yeni kararname; 8 Mart 1335 (1919), 20 Eylül 1293 (2 Ekim 1877) tarihli İdâre-i Örfiye Kanunu'na ilâve olarak çıkarılan 19 Ağustos 1326 (1 Eylül 1910) ve 28 Nisan 1330 (10 Mayıs 1914) tarihli muvakkat kanunların hükümlerini de lağvetmiştir.

Kararname, söz konusu bu geçici kanunların lağvedilme gerekçelerini de açıklamıştır. 8 Mart 1919 tarihinde çıkarılan kararnâmenin lağvedilme sebebinin; Divân-ı Harb-i Örfiyi oluşturan kişilerin isimleri ve maaşlarının miktarları ile beraber düzenlenmiş olduğundan, onların ayrılmasıyla kararnâmenin hükümsüz kaldığı ileri sürülmüştür. Yani, “*şahsiyet üzerine mübtenî*” olduğu ifade edilmiştir.

1 Eylül 1910 tarihli kararnâmenin ise, belli bir bölgede tatbik olunmak üzere vaz edildiği gibi, özellikle muayyen suçlara ait olmasıyla, istisnâî hükümleri kapsadığı ve bir “*kanûn-ı hususî*” olduğu gerekçesiyle lağvedildiği dile getirilmiştir.

10 Mayıs 1914 tarihli kararname de, Divân-ı Harb-i Örfilerde verilen hükümlerin temyize tâbi tutulamayacağını öngördüğünden, bu uygulamanın böyle devam etmesinin hem faydasız, hem de karışıklığa sebep olduğundan, lağvedilmesinin münasip görüldüğü belirtilmiştir⁷⁴⁹.

Divân-ı Harb-i Örfi heyetinin yenilenmesiyle, heyet üyelerinin maaşlarında da değişikliğe gidilmiştir. 14 Eylül 1919 tarihli bu yeni düzenlemede dikkat çeken husus, bir öncekine göre heyetin maaşlarının bir hayli düşürülmüş olduğudur. 8 Mart tarihli kararnâmeyle kurulan Divân-ı Harb'de reisin maaşı, aylık 10.000 kuruş iken, şimdi 7500 kuruşa indirilmiştir. Üyelere 6000'er kuruş aylık verilirken, bu rakam şimdi 4000'er kuruşa düşürülmüştür. Özellikle savcının maaşı yarı yarıya azaltılarak aylık 7500 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu rakam daha önce 15.000 kuruş idi. Yeni düzenlemeye göre savcı muavinlerinin maaşı aylık 4000, aza mülâzimlerinin 3000, baş kâtiplerin ise 3500 kuruş olarak belirlenmiştir. Sorgu hakimlerine de aylık 5000 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁵⁰.

Divân-ı Harb-i Örfi heyetinin maaşları, 8 Mart 1919 tarihli düzenlemeyle bir hayli yüksek ve üstelik maaşlarına ilâveten verilmekteydi. Şimdi

⁷⁴⁹BOA., DUÎT., 54/1.11, lef, 5; BOA., DUÎT., 54/1.2, lef, 6.

⁷⁵⁰BOA., DUÎT., 54/1.2, lef, 4; TV., 14 Eylül 1335 (14 Eylül 1919), nr. 3653; *Düstur*, II/11, s.

önemli oranda düşürülmesinin sebebi, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik şartlar yüzündendir. Nitekim, yaklaşık bir ay sonra kurulacak Ali Rıza Paşa hükümeti de verilen maaşı yüksek görerek düşürülmesine karar vermiştir. Meclis-i Vükelâ'da alınan kararda; bu miktarlarda fazla zam verilmesinin, fazla sarfiyatı gerektirdiği ve bu durumun, hazinenin hesabı ile uyuşmadığı dile getirilmiştir. Dolayısıyla reis ve üyelere, sadece rütbe-leri maaşlarının bir misli kadar zam verilebileceği kararlaştırılmıştır⁷⁵¹.

H- ALİ RIZA PAŞA HÜKÜMETİ VE DİVÂN-I HARB-İ ÖRFİLER

Anadolu'daki Kuvâ-yı Milliye hareketi gittikçe güçlenmekteydi ve bu arada Sivas Kongresinin toplanmasının engellenip, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının tutuklanması teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bütün bu gelişmeler sonucu Damat Ferit Paşa 1 Ekim 1919 tarihinde istifa etmek zorunda kalmıştır⁷⁵². Yeni hükümeti, aynı zamanda Damat Ferit Paşa kabinesinin bir üyesi olarak (Meclis-i Vükelâyâ memur) görev yapmış olan Ali Rıza Paşa kurmuştur⁷⁵³ (2 Ekim 1919). Yeni hükümetin kurulmasıyla, Divân-ı Harb-i Örfiler'in kuruluş ve işleyişinden doğrudan sorumlu, yani Divân-ı Harb-i Örfiler'in âmiri durumunda olan Harbiye Nazırının değiştirildiği; Süleyman Şefik Paşa'nın yerine, eski II. Ordu müfettişi Cemal (Mersinli) Paşa'nın getirildiği görülmüştür.

1- Yeni Hükümetle Birlikte Yargılama Konusundaki Gelişmeler

Ali Rıza Paşa kabinesinin kurulmasıyla birlikte, hep alışık olunduğu için, Divân-ı Harb-i Örfî heyetinin kendisi dahil, kamuoyunda mahkemelerde bir değişiklik olabileceği beklentisi oluşmuştur. Bu beklenti daha çok, yargılamaların, yeni Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın emriyle durdurulup bir müddet ertelenmesinden ileri gelmiştir. Nitekim, Divân-ı Harb-i Örfî reisi Es'ad Paşa, kendilerine bu yönde bir emir geldiğini ve ikinci bir emre kadar yargılamaların yapılmamasının istendiğini belirtmiştir⁷⁵⁴. Hat-

⁷⁵¹ BOA., MV., 217/61; *Düstur*, II/11, s. 512.

⁷⁵² *Mehmet Teyfik Bey'in*, s. 275-277; T. M. Göztepe, *Vahidettin Mütareke*, s. 215-216; S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 584-590; Ş. C. Erdem, *Damat Ferit*, s. 150-153.

⁷⁵³ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 589.

⁷⁵⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 12 Teşrin-i Evvel 1335 (12 Ekim 1919), nr. 2867; *Vakîi*, 12 Teşrin-i Evvel 1335 (12 Ekim 1919), nr. 697.

ta basında, reis Es'ad Paşa'nın da değiştirilip, yerine Abdülkadir Paşa'nın getirileceği haberleri yer almaktaydı⁷⁵⁵.

Fakat Divân-ı Harb-i Örfî'deki yargılamaların ertelenmesi, birtakım dedikodulara sebep olmuş ve yeni hükümetin bu konuda herhangi bir icraat yapmayacağı şeklinde değerlendirilmiştir. Bunun üzerine Ali Rıza Paşa, bu tür haberleri tezip etmek ve hükümetinin yargılamalar konusundaki görüşünü açıklamak üzere İstanbul'da bulunan *The Chicago Tribune* gazetesi muhabirine bir beyanat vererek; savaş sırasında tehcir ve “taktîl” suçu işlemiş olanların önceki kabineler zamanında başlanmış olan davalarına devam edileceğini ve bu yargılama sırasında suçlu oldukları kanunen ortaya çıkmış olanların da cezalandırılacakları konusunda şüphe edilmemesi gerektiğini söylemiştir⁷⁵⁶.

Hükümetin yargılama konusunda hareketsiz kaldığı ve işi sürünce-mede bıraktığı iddiasını dile getirenler bunu daha çok, Ali Rıza Paşa'nın ve kabinesinin, Anadolu'daki millî harekete olan yakınlığına bağlamışlardır. Bu bakımdan, Kuvâ-yı Milliye hareketini “İttihatçılıkla” itham edenler, bu hükümetin İttihatçıları cezalandırma konusunu ihmal edeceğini ve “*Divân-ı Harbler artık taraf olur*” iddiasını dile getirmişlerdir. Bu iddialara cevap veren *Tasvîr-i Efkâr* gazetesi, asıl tarafgirliğin Damat Ferit hükümetleri döneminde yapıldığını yazmıştır. Üstelik Damat Ferit hükümetlerinin, en fazla başarılı olmak istedikleri cezalandırma konusundaki becerisizlikleri yüzünden bir iş göremedikleri dile getirilmiş ve ellerinde bulunanların da Malta'ya sürüldüğü ifade edilmiştir. Diğer taraftan söz konusu iddiaları dile getirenlerin amacının, kendi kusurlarını örtmek olduğu belirtilmiştir⁷⁵⁷.

Artan bu dedikodular üzerine, yargılamalardaki gecikme ve duraklamaların sebeplerini, Divân-ı Harb-i Örfî reisi Es'ad Paşa bir basın toplantısı düzenleyerek kamuoyuna açıklamak zorunda kalmıştır. Konuşmasında, göreve Eylül ayı başında geldiklerini, araya Kurban Bayramının da girmesiyle gecikildiğini dile getiren Es'ad Paşa, bu arada Adliye Nezareti'ndeki mahkeme salonunun Harbiye Nezareti'ne taşındığını, böylelikle

⁷⁵⁵ *Alemdar*, 14 Teşrin-i Evvel 1335 (14 Ekim 1919), nr. 303; *Tasvîr-i Efkâr*, 12 Teşrin-i Evvel 1335 (12 Ekim 1919), nr. 2867.

⁷⁵⁶ *Tasvîr-i Efkâr*, 13 Teşrin-i Evvel 1335 (13 Ekim 1919), nr. 2869.

⁷⁵⁷ *Tasvîr-i Efkâr*, 20 Teşrin-i Evvel 1335 (20 Ekim 1919), nr. 2876.

yirmi gün geçtiğini, daha sonra da 18 Eylül tarihli kararnâme ile diğer mahkeme heyetinin teşkilinin beklendiğini dile getirmiştir. Ayrıca bundan sonra mahkemenin hızla yargılamalara başlayacağını ilâve etmiştir⁷⁵⁸.

a- İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfîlerin Sayısının Artırılması

18 Eylül kararnâmesi, davaların süratlendirilmesi için, ihtiyaç halinde Divân-ı Harb-i Örfîler'in çoğaltılabileceği hükmünü öngörmekteydi. Fakat meydana gelen hükümet değişikliği ve arkasından Divân-ı Harb heyetlerinin yenilenmesi, bu uygulamaya geçmeyi geciktirmiştir. Nihayet yeni hükümet, söz konusu kararnâmeye işlerlik kazandırarak, İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfîler'in sayısını çoğaltmış ve I. II. ve III. Dersâadet Divân-ı Harb-i Örfîsi olarak isimlendirmiştir. 19 Ekim'de yaptığı bu düzenlemeyle hükümet, Damat Ferit Paşa hükümetinin Eylül ayı başında yenilediği mahkeme heyetini de aynen devam ettirmiş, sadece istifa sonucu boşalan yerlere birkaç yeni üye tayin etmiştir. İstifa sebebi olarak, üyelerden Recep Paşa ile Neşet Bey'in, Sapançalı Hakkı Bey davası görüşülürken, "*ihsâs-ı karar*" etmelerinden dolayı, söz konusu sanık tarafından "*redd-i bâkîm*" talebinde bulunulması gösterilmiştir⁷⁵⁹. Reis Es'ad Paşa hakkında gündeme getirilen görevden alınacağı söylentilerinin ise aslı çıkmamış ve görevinin başında kalmıştır. Yeni üye olarak da; erkân-ı harbiye mirlivası İhsan Paşa, erkân-ı harbiye mirlivası Mustafa Kerimi Paşa, erkân-ı harbiye mirlivası İsmail Hakkı Paşa ve erkân-ı harbiye miralayı Süleyman Şükrü Bey tayin edilmiştir. Erkân-ı harbiye miralay Şükrü Bey ve erkân-ı harbiye piyade kaymakamı İbrahim Ethem Bey ise aza mülâzimi olarak atanmışlardır⁷⁶⁰. Bunun yanında, İstanbul dışında daha önce teşkil edilmiş olan bazı Divân-ı Harb-i Örfîler'in heyeti yenilenmiştir.

İstanbul'da kurulan bu üç Divân-ı Harb'den, tehcir davalarına bakacak olanı, Dersâadet I. İdare-i Örfîye Divân-ı Harb-i Örfîdir. II ve III nolu Divân-ı Harb-i Örfîler ise, iâşe yolsuzlukları, ihtikâr davaları veya İstanbul'da örfî idarenin yürürlükte olması sebebiyle asayişli ilgilendiren

⁷⁵⁸ *Alemdar*, 30 Teşrin-i Evvel 1335 (30 Ekim 1919), nr. 318.

⁷⁵⁹ *Vakûi*, 13 Teşrin-i Evvel 1335 (13 Ekim 1919), nr. 699.

⁷⁶⁰ *TV*, 23 Teşrin-i Evvel 1335 (23 Ekim 1919), nr. 3679; *Tasvir-i Efkâr*, 22 Teşrin-i Evvel 1335 (22 Ekim 1919), nr. 2878.

konuları ele alacaktır. Böylece, Es'ad Paşa'nın reisliğinde sadece tehcir ve "taktıl" konularıyla ilgilenecek bir mahkemenin kurulmasıyla, davaların bir an önce tamamlanacağı düşünülmüştür.

b- Yargılamaları Hızlandırmak İçin Kurulan Özel Bir Komisyon

İttihat ve Terakki hükümetleri döneminde görev almış büyük-küçük tüm asker veya sivil memurlarla, bu hükümet ile bir şekilde iş yapmış halktan kişilerin, asılsız şikâyetler sonucu tutuklandığına daha önce değinilmişti. Bu şikâyetlerin, hangi düşüncelerle ve kimler tarafından yapıldığına yine yukarıdaki bölümlerde temas edilmişti. İşte soyut birtakım ihbarlar sonucu tutuklanan yüzlerce kişi hapis hânedeyi yatmakta olup, ne isnat edilen suçlar ispat edilebiliyor, ne de sanıklar tahliye ediliyordu. Tehcir veya "taktıl" suçları bahaneleriyle tutuklanmış olan bu kişilerin, bir kısmı aylardır mahkemelere girip çıkıyor, bir kısmı da sorgulamaları bile yapılmadan ve ne için tutuklandığı belli olmadan Bekirağa Bölüğü'nde yatıyordu. Böylece, içlerinde sorgulandıkları vakit tahliyeleri kesin olan bu kişiler mağdur olmakta, hatta sınır krizleri geçirmekteydiler.

Nitekim bu mağdurların birisi, tam 218 gündür tutuklu bulunan Reşad Bey'dir. Reşad Bey, I. Dünya savaş zamanı polis müdürlüğünün siyasi kısmında müdür olarak çalışmış bir memur ve eski Bolu mutasarrıfıdır. Bu kadar süre yatıp, sadece bir veya iki defa sorgulanmış olan Reşad Bey'in, işinin kasten sürüncemede bırakıldığı dile getirilmiştir. Reşad Bey hakkındaki suçlama, İttihat ve Terakki zamanında önemli bir mevki işgal etmesi ve bazı şahısları dövdürdüğü iddiasıdır. Halbuki Reşad Bey aleyhinde ciddi hiçbir şikâyet olmamış, bilâkis, lehinde yüzlerce Müslim, gayrimüslim veya yabancı şahitlik etmişlerdir. Fakat buna rağmen yargılaması tamamlanıp tahliye edilmemiştir. Hatta hakkında en son "*men'-i muhâkeme*" kararı verilmesinden sonra bile 45 gün geçmiş, Divân-ı Harb-i Örfî reisi Es'ad Paşa, Reşad Bey'in tahliye evrakını işleme koymamıştır. Bunca süre haksız ve suçsuz yere yattıktan sonra çıkan Reşad Bey hakkında gazetelerde yorum yapılırken; kör bir intikam hissiyle hareket eden Damat Ferit hükümetinin, böyle bir adamı 218 gün sebepsiz tutuklu tuttuğu dile getirilmiştir⁷⁶¹. Fakat bu şekilde haksız yere yatan sadece Reşad Bey değildi, daha başkaları da bulunmaktaydı.

⁷⁶¹ *Vakit*, 12 Teşrin-i Evvel 1335 (12 Ekim 1919), nr. 697.

Nihayet 1918 yılı Kasım ayından itibaren tutuklanmaya başlayıp, suçsuz yere aylarca yatan bu insanların mağduriyeti, Ali Rıza Paşa hükümetinin iş başına gelmesiyle ilk defa somut olarak ele alınmış ve yaşanmakta olan haksızlığın giderilmesi amaçlanmıştır. Bunun için, Meclis-i Vükelâ'nın 30 Ekim 1919 tarihinde yaptığı toplantıda; Harbiye Nazırı, Şûra-yı Devlet reisi, Adliye ve Nâfia Nazırlarından oluşan bir encümen teşkiline karar verilmiştir. Bu encümenin görevi; Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinde yapılan yargılamalardaki gecikmelerin sebeplerini etraflıca araştırmak ve söz konusu problemleri çözmek için her türlü tedbiri almaktır. Diğer taraftan Meclis-i Vükelâ toplantısında, ülkenin savaşa katılmasından sonra birtakım üzücü olayların meydana geldiği hatırlatılmış, buna sebep olanların yargılanmalarıyla adaletin yerine gelmiş olacağına işaret edilmiştir. Ayrıca; meydana gelen bazı olayların az bir grup tarafından yapıldığına dikkat çekilerek, yaratılış gereği her türlü “*şâibe-i vahşetten münezzeh-i âli olan Türk kavm-i necîbinin*”⁷⁶², bahsedilen cinayetlerde kesinlikle “*dahlî*” olmadığı ifade edilmiştir. Ancak, söz konusu suçların fâillerinin ortaya çıkarılması için birçok Divân-ı Harbler teşkil edilmesine ve bunun için bir çok kimsenin tutuklanmasına rağmen, yine de aylardan beri beklenen icraatın gerçekleşmediği dile getirilmiştir. Sonuç olarak, yargılamalardaki gecikmelerin; memleketin yüce menfaatleri ve hükümetin siyaseti ile bağdaşmayacağına dikkat çekilmiş ve bu meseleyi çözmek için özel bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir.

Bu arada hükümet bir yandan komisyon kurmakla uğraşırken, diğer taraftan da bu konudaki kararlılığın bir sonucu olarak, suçsuz olan bazı kimseler Divân-ı Harb-i Örfî tarafından tahliye edilmekteydi. Ancak bu tahliye işi, muhalif basın tarafından kamuoyuna, yukarıdan gelen bir emirle İttihatçıların tahliye edilmekte oldukları şeklinde yansıtılmıştır. Bu konudaki iddialara cevap veren reis Es'ad Paşa; mahkemede İttihatçı-İtilâfçı diye bir ayırımın söz konusu olmadığını, sadece suç arandığını, tahliyelerin, bazı tutuklular hakkındaki “*men'-i muhâkeme*” kararına göre, bazılarının da kefalet sonucu gerçekleştiğini belirtmiştir. Mahkeme reisi, gerçekleştirilen söz konusu bu icraatın, mahkeme heyetinin kararıyla verildiğine de dikkat çekmiştir. Gerçekleştirilen tahliyelerin eleştirilmesinin doğru olamayacağını dile getiren ve bunun gerekçesini anlatan reis Es'ad Paşa; bu gibilerin yedi sekiz aydan beri tutuklu bulundukları halde, suçlanmala-

⁷⁶² BOA., MV., 217/86-1.

rını ve tutuklanmalarını gerektirecek hiçbir delile ulaşılmasından dolayı tahliye edildiklerini söylemiştir. Esa'ad Paşa, mahkemenin şahıs hürriyetinin önemini bildiği için bu kararları vicdanıyla verdiğini de belirterek, ortada dönen dedikoduları tekzip ettiğini söylemiştir. Ayrıca, Divân-ı Harb-i Örfî faaliyet gösteremiyor, tehcir davaları bir neticeye bağlanamıyor diyenlerin, memleketin vaziyetini bilmek istemediklerini, bir adama, bir itham üzerine; “*sen tehcirden dolayı suçlusun, haydi idama*” denilemeyeceğini belirterek, heyetlerinin davalarda sadece delilli suç aradığını belirtmiştir⁷⁶³.

Görüldüğü üzere, aylardır suçsuz yere yatan tutukluların tahliyesi, İttihatçıların salıverilmesi olarak değerlendirilmiştir. Diğer taraftan aynı Es'ad Paşa'nın, yukarıda da belirtildiği üzere, bir tutuklu 218 gün yattıktan sonra hakkında “*men-i muhâkeme*” kararı verilmesine rağmen, Damat Ferit Paşa döneminde bu tutukluyu, söz konusu karardan 45 gün sonra bile tahliye etmezken, Ali Rıza Paşa hükümetinin iş başına gelmesiyle birlikte suçsuz tutukluların tahliyesini, şahıs hürriyeti bakımından değerlendirmiş olması dikkat çekicidir. Divân-ı Harb-i Örfî reisinin, aynı konudaki bu çifte yaklaşımını, siyasetin yargı üzerindeki açık etkisi olarak görmek gerekir.

Ali Rıza Paşa hükümetinin, suçsuz insanların mağdur olmalarını engellemeye yönelik teşebbüsü ve bu konudaki niyeti, hapiste tutuklu bulunan sanıklar için bir ümit olmuş ve tahliye edilmeleri için dilekçeler vermeye başlamışlardır. Bunlardan birisi de, 4 Kasım'da verdiği bir dilekçeyle, sekiz aydır haksız şekilde tutuklu olduğunu belirtip, bir an evvel mahkemenin sonuçlanmasını isteyen Çankırı Kâtib-i Mesulü Cemal Oğuz Bey'dir. Cemal Oğuz Bey bu dilekçeyi verdikten yaklaşık iki ay sonra, mahkemesinin hâlâ sonuçlanmaması üzerine sinir krizi geçirmiş ve intihara teşebbüs etmiştir⁷⁶⁴. Keza, Yozgat tehciri davasından dolayı, Yozgat hapishânesinde 13 aydır yatmakta olan jandarma neferlerinden İsmail

⁷⁶³ *Alemdar*, 30 Teşrin-i Evvel 1335 (30 Ekim 1919), nr. 318.

⁷⁶⁴ Tedavi için bulunduğu hastanede, girmiş olduğu bunalım sonucu intihara teşebbüs edip, ancak son anda hastane görevlileri tarafından kurtarılan Cemal Oğuz Bey; “*uzun müddet haksız yere mevkîf bulunduğundan müteessir olduğumu ve muhâkemâtın bir türlü tamam edilmeyerek aylardan beri talik edilmesinden dolayı intihara teşebbüs ettiğini söylemiştir*”. *Tasvir-i Efkâr*, 24 Kanûn-ı Evvel 1335 (24 Aralık 1919), nr. 2937.

Hakkı, hakkındaki tahkikatın henüz tamamlanmadığından bahisle mağduriyetinin giderilmesini talep etmiştir⁷⁶⁵.

Yeni hükümet, sadece hakkında bir karar verilmeksizin suçsuz yere yatanların, tutukluluk hallerinin sona erdirilmesini isteyenler için değil, hükmü kesinleşmiş olanlar için de bir ümit ışığı olmuştur. Zira mahkûmlar, verilen hükmün adaletine inanmamakta, kararların siyasî olduğunu düşünmektedirler. Nitekim, Yozgat tehciri davasından 15 sene kürek cezasına çarptırılan eski Yozgat Jandarma Tabur Kumandanı Mehmet Tevfik Bey, Divân-ı Harb-i Örfinin hükmünün kesin olduğunu bildiğinden affını değil, ancak birtakım mağduriyetleri sebebiyle Eskişehir'e naklini istemiştir. Bu amaçla 4 Aralık 1919 tarihinde Dahiliye Nazırı Şerif Paşa'ya bir arzuhal yazmış ve burada, verilen kararların kanunsuzluğuna temas etmiştir. Mehmet Tevfik Bey'in arzuhalinde, önemli bazı dikkat çekici noktalar vardır. Bunların başında; kararın siyasî olup, itaat etmek mecburiyetinde olduğunu dile getirmesidir. Çünkü ülkenin ve devletin menfaatinin bu yönde olduğuna, günün birinde hakkın yerini bulacağına inanan Mehmet Bey, kanunu ayaklar altına alarak kendisini lâıyk olduğu nimetten mahrum eden kuvvetin bir daha dönmek üzere yok olup gittiğini ifade ederek, Damat Ferit Paşa'nın bir daha Sadarete gelemeyeceğini ima etmiştir. Mehmet Bey arzuhalinde, şu anda Eskişehir'e nakilden başka bir şey istemediğini, çünkü dış gâilelerin, siyasî etkilerin ve kamuoyunun engelleri yüzünden “*efendimizi müşkül merkeide bulundurmak zilletini irtikâp etmem*” demiştir⁷⁶⁶.

Netice olarak, bu şikâyetlerin artmasıyla birlikte, Harbiye Nazırı Cemal Paşa davaların hızlandırılması için, Divân-ı Harbler'e zaman zaman tamimler göndermiştir⁷⁶⁷. Fakat, ne bu meseleyi çözmek amacıyla kurulmuş olan encümen, ne de hükümetin bu konudaki siyasî iradesi yeterli olmuştur. Hapishânelerdeki mağduriyetler daha aylarca sürüp gitmiştir. Nitekim, söz konusu komisyonun kurulmasından yaklaşık bir yıl sonra aynı şikâyetler tekrar dile getirilmiş ve hapishânelerde “tehcir ve taktıl” bahaneleriyle onlarca kişinin, bir buçuk seneye yakın tutukluluk hallerinin

⁷⁶⁵ BOA., BEO., 346387.

⁷⁶⁶ BOA., DH. EUM. AYS., 27/59.

⁷⁶⁷ Vakit, 14 Kanûn-ı Evvel 1335 (14 Aralık 1919), nr. 756.

devam ettiği görülmüştür⁷⁶⁸. Çünkü böyle bir suçun varlığı hiçbir şekilde ispat edilememekteydi. Dolayısıyla bu “suçları” ispat etmeye ne İtilâf Devletleri’nin baskısı, ne Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın intikam duyguları ve ne de Ermeni yalancı şahitlerinin verdiği ifadeler yetmekteydi. Hatta bu iddiaların gerçek dışı olduğunun en somut örneklerinden birisi yukarıda Mehmet Bey’in verdiği arzualde görülmektedir. Mehmet Bey Eskişehir’e gitmeyi, ailesinin orada olması kadar, bazı ihtiyaçlarını daha rahat karşılayabileceğini umduğu için istemektedir. Çünkü son derece ağır geçim sıkıntısı çektiğini, ailesinin çorap örerek aylık gönderdiği beş altı banknot ile idare etmeye çalıştığını dile getirmiştir. Oysa gerek Yozgat tehciri davası görüşülürken, gerekse diğer davalarda, İttihatçıların, Ermenilerin mallarını, altınlarını çalarak büyük kazançlar elde ettiği iddiaları dile getirilmekteydi. Tehcirin uygulandığı bölgede Jandarma Tabur Kumandanlığı yapmış olan kişinin hapiste ailesinin ördüğü çorap parası ile geçiyor olması, bu iddiaların ne derece doğru olduğunu ortaya koymaktadır.

Böylece Ali Rıza Paşa hükümeti döneminde, daha önce başlanmış veya yeni başlanan tehcir davalarına devam edilmiş, bunlardan bazıları sonuçlandırılarak bir karara bağlanmış, bazıları ise daha sonraki hükümet dönemlerine sarkmıştır.

2- Ali Rıza Paşa Hükümeti Dönemindeki Önemli Bazı Gelişmeler ve Hükümetin İstifası

Ali Rıza Paşa hükümeti döneminde önemli iç ve dış olaylar meydana gelmiş olmakla beraber, konumuzun kapsamı dışında olduğu için o konulara girilmemiştir. Fakat bunlardan birkaçına temas etmek gerekir ki; birincisi, hükümetin Anadolu’da gelişmekte olan hareketin temsilcileri ile yeni bir diyalog başlatmasıdır. Bu amaçla Mustafa Kemal Paşa ile yapılan muhabere sonucunda, Bahriye Nazırı Salih Paşa Amasya’ya gelmiş ve 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde, Anadolu hareketinin önde gelen isimleriyle görüşmeler yapmıştır⁷⁶⁹.

Hükümetin aldığı önemli kararlardan birisi de, yeni bir seçimin yapılması, Meclis-i Mebusan’ın açılacak olmasıdır. Nitekim seçimler 18 Aralık

⁷⁶⁸ Bu şikâyetler, Damat Ferit’in 1920 yılı içinde ikinci dönem iktidarının sona ermesinden sonra sadarete gelen Tefvîk Paşa hükümeti döneminde dile getirilmiştir. BOA., BEO., 349481.

⁷⁶⁹ S. Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya*, s. 147.

tarihinde yapılmış ve 12 Ocak 1920 günü de Meclis-i Mebusan açılmıştır⁷⁷⁰. Bu arada Ali Rıza Paşa kabinesi meydana gelen iç ve dış gelişmeler üzerine 3 Mart 1920 tarihinde istifa etmiş, yerine 8 Mart'ta Salih Paşa kabinesi kurulmuştu. Ancak yirmi sekiz günlük bir Sadareti olan Salih Paşa da, İtilâf Devletleri'nin baskısına daha fazla dayanamamış ve 4 Nisan günü o da istifa etmiştir⁷⁷¹.

a- Yarım Kalan Soruşturma ve Meclis-i Mebûsan'da Yeni Bir Şube

Hatırlanacağı üzere, İttihat ve Terakki mensuplarının ileri gelenleri, Birinci Tevfik Paşa hükümeti zamanında (11 Kasım 1918) Meclis-i Mebusan'da oluşturulan Beşinci Şube'de sorgulanmalarına başlanmış, ancak yine aynı Sadrazam döneminde Meclis-i Mebusan'ın padişah tarafından feshedilmesi üzerine (21 Aralık 1918), bu soruşturma yarım kalmıştı. Şimdi ise meclisin yeniden açılmasıyla, aradan bir yılı aşkın bir süre geçmesine ve İttihatçı önderlerin büyük bir kısmının Malta'ya sürülmüş olmalarına rağmen, sorgulama konusu yeniden meclis gündemine getirilmiştir.

Bu amaçla Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi ile Kale-i Sultaniye Mebusu Yahya Sezai Bey, 12 Şubat 1920 tarihinde bir takrir vermişlerdir. Bunun üzerine Meclis-i Mebusan'da bu konuda nasıl bir yol takip edileceği tartışılmış ve mebuslar görüşlerini açıklamışlardır. Abdullah Azmi Bey takriri hakkında bilgi verirken; bir önceki mecliste Divaniye Mebusu Fuat Bey tarafından verilen takrir üzerine, eski kabine üyelerinin Beşinci Şube'de sorgulandığını, ancak meclisin feshedilmesiyle tahkikatın yarım kaldığını hatırlatmıştır. Dolayısıyla amacının, meclis yeniden açıldığına göre, sorgulama işinin ister aynı şubeye, ister kur'a sonucu bir başka şubeye gönderilmek suretiyle, eksik kalan tahkikatın tamamlanması olduğunu ifade etmiştir. Netice itibarıyla, yarım kalan tahkikat işinin yeni bir şubeye gönderilmesi için kur'a çekilmiş ve bu sefer tahkikatı tamamlama işi İkinci Şube'ye düşmüştür⁷⁷². Bunun üzerine İkinci Şube, Damat Ferit Paşa döneminde yapılan baskıyla, eski Âyan Reisi Mustafa Asım Efendi tarafından

⁷⁷⁰ MMZC., *İçtimâ-ı Ferkalâde*, C. I, 4. Devre, 1. İçtima, 12 Kanûn-ı Sani 1336 (12 Ocak 1920).

S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 224.

⁷⁷¹ A. F. Türkgeldi, *Görüp*, s. 260; T. M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke*, s. 262-263; S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s. 475.

⁷⁷² MMZC., *İçtimâ-ı Ferkalâde*, 4. Devre, 1. İçtima, 9. İnıkad, C. 1, Ankara 1992, s. 95.

kanuna aykırı olarak Divân-ı Harb-i Örfî'ye gönderilen evrakların tekrar meclise iâdesini istemiştir. Yirmi beş zarf içinde bulunan evrakların bir ara kaybolduğu gündeme gelmiş ise de, Harbiye Nezareti, evrakları teker teker sayarak imza karşılığı olarak Divan-ı Harb-i Örfî Savcılığına teslim etmiştir⁷⁷³.

*b- Meclis-i Mebûsan'da Divân-ı Harb-i Örfîlerin Meşrûiyetinin
Yeniden Tartışılması*

Meclis-i Mebûsan'ın açılışından (12 Ocak 1920) bir ay sonra, İzmit Mebusu Sırrı Bey mecliste, tehcir ve “taktıl” meseleleri için özel bir Divân-ı Harb-i Örfî kurulmasının Kanûn-ı Esâsi'ye muhalif olduğunu yeniden gündeme getirerek, Adliye ve Harbiye Nazırlarından konuya ilişkin açıklamalarda bulunmalarını talep etmiştir. Böylece Divân-ı Harb-i Örfîlerin kanunsuzluğu meselesi tekrar tartışmaya açılmıştır⁷⁷⁴.

Konu ile ilgili açıklama yapmak üzere söz alan İzmit Mebusu Hakkı Bey ise, Divân-ı Harb-i Örfîlerin kanuna uygun olarak kurulmadığını söylemiştir. Diğer taraftan Hakkı Bey konuşmasında, nazırların tehcirden dolayı yargılanmaları sırasında, vilâyetlerden İstanbul'a şahit getirme imkânı olmadığı, dolayısıyla bu hususların kendi bölgelerinde halledilmesi gerekeceği Divan-ı Harb-i Örfîye bildirildiği halde, bu karara uyulmadığını hatırlatmıştır. Böylece kanuna uyulmadığından dolayı, ilgililerin yargılanmaları gerektiğini ifade etmiştir⁷⁷⁵.

Takririn sahibi Sırrı Bey ise konuyu açarak; Kanûni Esâsi'nin 89. maddesinde; hüküm vermek için, belli mahkemelerden başka yeni bir mahkeme veya komisyonun kurulmasının yasak olduğunu, oysa tehcir ve “taktıl” meseleleri ile ilgili olanları yargılamak ve aleyhlerinde hüküm vermek üzere bir Divan-ı Harb-i Örfî kurulduğunu söylemiştir. Dolayısıyla bu Divân-ı Harb-i Örfînin varlığının Kanûni Esâsi'ye aykırı olduğunu, ya Kanûn-ı Esasi'nin bu maddesinin lağvedilmesini veya Divân-ı Harb-i Örfî'nin kaldırılmasını, yoksa ikisinin bir arada bulunmasına imkân olmadığını söylemiştir. Sırrı Bey konuşmasında, bir çok kişinin men-sup oldukları mahkemeye değil de, Kanûn-i Esâsi'ye rağmen İstanbul'a

⁷⁷³ *Yeni Gün*, 4 Mart 1336 (4 Mart 1920), nr. 349.

⁷⁷⁴ MMZC., *İçtimâ-ı Ferkalâde*, 9. İnikad, s. 98.

⁷⁷⁵ MMZC., *İçtimâ-ı Ferkalâde*, 9. İnikad. s. 99.

getirilip, Divân-ı Harb'e sevk olunduğunu belirtmiş, bunun da Kanûn-i Esâsi'nin 23. maddesine aykırı olduğunu hatırlatmıştır. Sırrı Bey, uygulamanın devam etmesi dolayısıyla, eski hükümetler kadar, mevcut hükümetin de aynı suça ortak olduğuna dikkat çekmiştir⁷⁷⁶.

Adliye Nazırı Kâzım Bey ile Harbiye Nazırı namına Müsteşar Fuat Paşa, İzmit Mebusu Sırrı Bey'in bu takririne 26 Şubat 1920 tarihli oturumda cevap vermişlerdir. İlk sözü alan Kâzım Bey, Kanûn-i Esâsi'ye aykırı olarak, tehcir davalarına bakmak için “olağanüstü” bir mahkeme teşkil edilmediğini, İdâre-i Örfiye'nin varlığı dolayısıyla bir Divân-ı Harb-i Örfî kurulduğu cevabını vermiştir. Kâzım Bey konuşmasında, 1293 (1877) tarihli İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nde açık bir hüküm bulunmadığı için, hükümetin bu gibi meseleleri süratli bir şekilde sonuçlandırmayı “*ahvâl*” ve “*zamana*” göre uygun gördüğünü ve olayları, iç emniyeti ihlâl etmek olarak telakkî ettiğinden dolayı “suçluların” Divân-ı Harb'e verilmesini belirtmiştir⁷⁷⁷.

İkinci sözü alan Harbiye Nazırı Müsteşarı Fuat Paşa da Kâzım Bey ile aynı yönde konuşarak, Divân-ı Harb-i Örfiler'in Kanûn-ı Esâsi'ye aykırı olduğu ve olağanüstü olarak kurulduğu şeklindeki görüşü kabul etmemiştir.

Sırrı Bey daha sonra, nazırların yaptığı açıklamanın, verdiği takrirle bağlantısı olmadığı gerekçesiyle tekrar söz almıştır. Konuşmasıyla hükümeti âdeta köşeye sıkıştıran Sırrı Bey; ilk önce Hayret Paşanın reisliğinde, tehcir meselesi ve bu konuda suiistimali olanları yargılamak amacıyla olağanüstü yetkilere sahip bir mahkemenin kurulduğunu hatırlatmış, Damat Ferid Paşa iktidara geldiği zaman ise mevcut Divân-ı Harb-i Örfîlerin yetkisini daha da artırdığına temas etmiştir. Sırrı Bey ayrıca, Damat Ferit Paşa'nın 8 Mart 1919 tarihinde, olağanüstü yetkilere sahip olan bu Divân-ı Harb-i Örfî'yi lağvettiği gibi, “*hükümetçe bir sır olarak kalacak sebepten dolayı*”⁷⁷⁸ mahkeme heyetini de değiştirdiğine dikkat çekmiştir. Fakat hükümetin şeklen olsun kendini Kanûn-i Esâsi'nin taarruzundan kurtarmak amacıyla, yeni kurulan Divân-ı Harb'in başından “*fevkalâde*” unvanını kaldırdığını, bunun ise bir aldatmaca olduğunu söylemiştir. Sırrı Bey; bu

⁷⁷⁶ MMZC., *İçtimâ-ı Fevkalâde*, 9. İnikad, s. 99.

⁷⁷⁷ MMZC., *İçtimâ-ı Fevkalâde*, 14. İnikad, s. 214.

⁷⁷⁸ MMZC., *İçtimâ-ı Fevkalâde*, 14. İnikad, s. 215-217.

mahkeme heyetine olağanüstü miktarda maaşlar verilmesinin ve Damat Ferid'in; "*siḡ tehcir, taktil, ihtikâr ve teşkilât-ı mahsûsa vazîfesini ru'yet edeceksiniz*"⁷⁷⁹ şeklindeki resmi tezkeresinin, bu mahkemelerin İdare-i Örfiye ile kurulan mahkeme değil, tamamen özel amaçlı bir mahkeme olduğunu göstermeye yettiğini özellikle vurgulamıştır. Ayrıca, nazırları bile huzuruna çağırıp yargılayan bir mahkemenin, ancak olağanüstü şartlara ve imkânlarla sahip olacağına işaret eden Sırrı Bey, hükümetin bu noktadaki görüşlerini reddetmiştir. Sırrı Bey, İdare-i Örfiye Kararnamesi'nin 1293 (1877) yılında neşredilip henüz kanunlaşmadığına da dikkat çekerek, Kanûn-i Esâsi'ye göre, geçici kanunların Meclis-i Mebusan'ın ilk toplantı yılında, hükümet tarafından kanunlaşmak üzere Meclise getirileceği yönündeki hükmüne rağmen, aradan geçen bunca yıl sonra neden hâlâ uygulanmadığını sormuş ve o günden beri kurulan tüm hükümetleri suçlamıştır.

Netice olarak, Sırrı Bey'in ve diğer mebusların, Divân-ı Harb-i Örfiler'in Kanûn-i Esâsi'ye aykırı olarak kurulduğu yönündeki bu eleştirileri dikkate alınmadığı gibi, zaten bu konuşmadan yaklaşık bir ay sonra, 16 Mart 1920'de, İtilâf Devletleri İstanbul'u resmen işgal etmişler ve Meclis-i Mebusan'ı basarak dağıtmışlardır.

I- İKİNCİ DÖNEM DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETLERİ VE DİVÂN-I HARB-İ ÖRFİLER

1- Hükümetin İlk İcraatı

Damat Ferit Paşa, yaklaşık altı ay süren Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa kabinelerinin ardından, 5 Nisan 1920 tarihinde yeniden Sadrazam oldu⁷⁸⁰. İstanbul'un resmen işgal altında bulunduğu bir sırada sadrazam olan Damat Ferit Paşa'nın, bu ikinci iktidar döneminde, daha da artan oranda İngilizlerin etkisine girdiği görülmüştür. Kuvâ-yı Milliye hareketine karşı daha sert hareketlere girişeceği anlaşılan Damat Ferit Paşa kabinesi, bu amaçla fetva yayımlatmış⁷⁸¹, Kuvâ-yı İnzibatiyeyi kurdurmuş ve isyan eden Anzavur Ahmet'e "paşa" unvanını vermiştir⁷⁸². Diğer taraftan, bu

⁷⁷⁹ MMZC., *İctimâ-ı Ferkalâde*, 14. İnikad, s. 215-217.

⁷⁸⁰ T. M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke*, s. 263; Ş. C. Erdem, *Damat Ferit*, s. 156.

⁷⁸¹ TV., 11 Nisan 1336 (11 Nisan 1920), nr. 3824.

⁷⁸² Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, II, Ankara 1994, s. 464; *Mehmet Tevfik Bey'in*, s. 392-394; A. E. Yalman, *Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz*, s. 675-676.

dönemde Kuvâ-yı Milliye hareketi ile İttihatçılık arasında sıkı bir münasebet kurulduğu için, İttihatçı karşıtları bu hareketi yok etmek amacıyla, hükümetin İttihatçılara karşı çok daha radikal tedbirler almasının önemini dile getirmişlerdir. Nitekim, *Alemdar* gazetesinde Refi Cevad bu düşüncüyü şöyle özetlemiştir: “*Ferid Paşa hazretleri, Köprülü Mehmet Paşa kadar şiddetli, Kuyucu Murat Paşa kadar tasfiyeci, Sokullu kadar dâir-endiş (tedbirli, akıllı) bulunacaklardır. Tam başarıya ulaşabilmek için İttihat ve Terakki düşmanını tepelemek kâfi değildir. Günlerce takip ederek tamamen tenkil etmek lâzımdır*”⁷⁸³. Refi Cevad bir başka makalesinde de, Kuvâ-yı Milliye hareketinin, İttihatçıların eseri olduğunu şu ifadelerle dile getirmiştir: “*Kat’iyetle anlaşılmıştır ki, Kuvâ-yı Milliye, zebrini İttihat ve Terakki’den alıyor. Zaten böyle olduğunu, takip edilen hatt-ı hareket ispat etmiştir. Ankara’ya toplananlar hemen hemen umûmiyetle İttihat ve Terakki ile ervelden beri uzaktan yakından temas etmiş adamlardır*”⁷⁸⁴. İşte bu yüzden Damat Ferit Paşa da, Kuvâ-yı Milliye’yi yok etmek için bir taraftan söz konusu faaliyetlere girişmiş, diğer taraftan da İttihatçıları tamamen yok etmek amacıyla, 1918 yılı Aralık ayından beri iş başında olup, tehcir ve “taktıl” davalarına bakmakta olan Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerine yeniden bir “çeki düzen” vermeyi amaçlamıştır.

a- Divân-ı Harb-i Örfîlerde Köklü Değişiklikler

İtilâf Devletleri’nin, Osmanlı hükümetine karşı baskı ve tehditlerinin en had safhaya ulaştığı bir dönemde tekrar sadarete getirilen Damat Ferit Paşa, âdeti son bir hamle yapmak niyetindedir. Bu amaçla, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinde, Ermenilerin tehcirinden sorumlu olanlara ilâveten, Kuvâ-yı Milliye’ye destek verenler aleyhine de çok daha kesin ve hızlı kararlar alınması için harekete geçilmiştir. Bunun için yapılan ilk icraat, Divân-ı Harb-i Örfî heyetinin değiştirilmesi olmuştur.

Mütarekenin başından beri her yeni hükümetin kurulmasıyla birlikte, Divân-ı Harb-i Örfî heyetinde birtakım değişiklikler yapılmış olmakla beraber, bu seferki değişiklikler bir çok bakımdan daha dikkat çekici görünmüştür. Eski Divân-ı Harb-i Örfî üyesi Mustafa (Kürt-Nemrut) Paşa, ilk defa olmak üzere Divân-ı Harb-i Örfî reisliğine getirilmiştir. Mahmut Hayret Paşa ve Mustafa Nazım Paşa Divân-ı Harb-i Örfîlerinde mahkeme üyeliği yapmış olan, ancak III. Damat Ferit hükümetinin Divân-ı

⁷⁸³ Z. Sarhan, *Savaş Günlüğü*, s. 469.

⁷⁸⁴ Refi Cevad, “Bir Hasbihal”, *Alemdar*, 17 Haziran 1336 (17 Haziran 1920), nr. 544.

Harbler'e yönelik 26 Ağustos 1919 tarihinde yaptığı değişiklikle görevden alınan Mustafa Paşa, yine aynı hükümet döneminde 28 Eylül 1919'da Bursa Valiliğine atanmıştı. Fakat burada, Kuvâ-yı Milliye hareketi aleyhine olan tavrından dolayı fazla kalamamış, on beş gün sonra İstanbul'a kovulmuştu⁷⁸⁵.

Şimdi ise Damat Ferit Paşa, Ermeni tehciri davalarında ve Kuvâ-yı Milliye konusunda “suçlu” olanlar hakkında hızlı ve etkili cezalar vereceğine inandığı Mirliya Mustafa Paşa'yı Divân-ı Harb-i Örfî reisliğine atamıştır. 16 Nisan 1920 tarihinde kurulan bu yeni mahkemenin üyeliklerine ise; erkân-ı harbiye mirlivalarından Recep Paşa, II nolu Divân-ı Harb-i Örfî azasından süvari miralay Recep Bey, miralay Ferhat Bey ve kaymakam Fettah Bey atanmışlardır⁷⁸⁶. Bu arada yargılamaların bir an önce sonuçlandırılması hususunda acele edildiği için, evraklar bir önceki heyetten hemen teslim alınmış ve duruşmalara derhal başlanması kararlaştırılmıştır⁷⁸⁷. Hatta Mustafa Paşa öylesine acele etmektedir ki, işlerin bir an evvel bitirilmesi için, mahkeme memurlarının sabah saat ondan beşe kadar çalışmaları mecburiyetini getirmiş, gerekirse geceleri bile çalışılacağını belirtmiştir⁷⁸⁸. Çünkü bugünlerde önemli olaylar cereyan etmekteydi. Bir yandan Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanma hazırlıkları yapılırken, diğer taraftan Damat Ferit hükümeti de Sulh Konferansı hazırlıkları için Fransa'ya gitmeye hazırlanıyordu⁷⁸⁹. Dolayısıyla, Mustafa Paşa Divân-ı Harb-i Örfîsi, alacağı hızlı kararlarla hem içeriye hem de dışarıya karşı önemli mesajlar vermek niyetini taşıyordu.

b- Divân-ı Harb-i Örfîlerin Teşkilâtında ve Yargılama Usulündeki Değişiklikler

Hükümet, yargılamaların çok süratli bir şekilde sonuçlanması için, mahkemelerin çalışma biçiminde ve teşkilâtında önemli değişikliklere gitmiştir. Daha önceki Damat Ferit hükümetlerinde gündeme gelip, ancak bir türlü hayata geçirilemeyen bu değişiklikler, içeride ve dışarıda

⁷⁸⁵ Mehmet Teyfik Bey'in, s. 273-274.

⁷⁸⁶ BOA., BEO., 346936; TV., 17 Nisan 1336 (17 Nisan 1920, nr. 3829; Vakit, 21 Nisan 1336 (21 Nisan 1920), nr. 879.

⁷⁸⁷ Vakit, 22 Nisan 1336 (22 Nisan 1920), nr. 880.

⁷⁸⁸ Vakit, 23 Nisan 1336 (23 Nisan 1920), nr. 881.

⁷⁸⁹ Vakit, 26 Nisan 1336 (26 Nisan 1920), nr. 884.

meydana gelen önemli gelişmelerin sonucu olarak, hükümete şimdi önemli bir fırsat vermiştir. Bir yılı aşkın bir süredir sürekli dile getirilen mahkemelerdeki “hareketsizlik”in, alınan bu radikal tedbirlerle aşılabacağına inanılmaktaydı. Çünkü Hürriyet ve İtilâf Fırkası camiası ve taraftarı basın, yargılama sırasında avukatların bulunmasını, sanıklara savunma hakkının verilmesini, şahitlerin uzun uzun dinlenmesini ve kararların temyiz edilmesi hakkını sürekli eleştirmekte ve bu hakların kullanılmasının, kararların süratle alınmasını engellediğini düşünmekteydiler. Çünkü mütarekeden bu güne kadar uygulanan Divân-ı Harb-i Örfî sistemi, yargılama sırasında sanığa bazı hakları, zahiren de olsa, kullanma imkânını veriyordu. Ancak bu yeni düzenlemeyle bunlar da büsbütün kaldırılıyordu.

Nihayet hükümet, 23 Nisan 1336 (23 Nisan 1920) tarihinde kabul ettiği bu yeni kararname ile Divân-ı Harb-i Örfiler'e olağanüstü ve hatta keyfî yetkiler vermiştir. Buna gerekçe olarak da, ülkenin içinde bulunduğu buhran gösterilmiştir. Kararnâmede ilk dikkat çeken husus; birinci Damat Ferit Paşa hükümeti döneminde kabul edilen, mahkeme heyetinin tamamının askerlerden oluşacağı uygulamasının, şimdi de aynen devam edeceğinin bildirilmesidir.

Yeni düzenlemeyle Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin; tehcir, taktik, ihtikâr, isyan, alenen gasp, yağmacılık suçlarına ilâveten, ülkenin içinde bulunduğu duruma gelmesine sebep olup, memleketin iç ve dış emniyetini ihlâl edenlerin yargılanmalarının da söz konusu mahkemelerin yetkisi dahilinde olduğu belirtilmiştir. Bununla, Kuvâ-yı Milliye hareketine katılanların da bu mahkemede yargılanacakları anlaşılmaktaydı.

Kararnâmede, sanıklar aleyhine getirilen ve mahkemenin işleyişini büyük oranda etkileyecek olan en önemli değişikliklerin başında; baştan beri mahkemelerde bulunan savcı ve sorgu hakimlerinin görevlerine son verilmiş olması gerekmektedir. Oysa bu iki kurum mahkemede önemli görevler ifa etmekteydi. Bu değişikliğin gerekçesi açıklanırken; bu iki görevlinin bulunmasının, Divân-ı Harb-i Örfiler'in teşkilâtına uygun olmadığı, bunların görev yapmasının olsa olsa mahkeme usullerine uygunluk ve yapılacak işlemleri birleştirmek amacına yönelik olduğu ifade edilmiştir. Çünkü, özel bir askerî mahkeme olan Divân-ı Harb-i Örfilerin, istisnâî durumuna uygun olarak askerî memurlardan oluşmasından dolayı, burada sorgu hakimi ve savcı bulunmasının “caiz” olamayacağı dile getirilmiştir. Suçluların yakalanmaları ve tutuklanmaları görevlerinin ise, Har-

biye Nezareti'nce tayin edilecek özel memurlar tarafından gerçekleştirileceği belirtilmiştir.

Bir başka önemli değişiklik, askerî mahkemelerin özelliğine binâen, söz konusu suçları işleyenlerin yargılamalarının alenen yapılmasının, birlik ve düzeni sağlamak açısından uygun olamayacağı gibi, ayrıca yargılama sırasında avukat bulundurulmasının da kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir. Divân-ı Harb-i Örfiler'in "*müstesna bir mâhiyeti*" olduğu sık sık vurgu yapılan kararnâmenin gerekçesinde, suç sahiplerinin resmî sıfatları ne olursa olsun, onlar için bir muâfiyet teşkil edemeyeceğine dikkat çekilmiştir⁷⁹⁰. On üç madde olarak kabul edilen bu geçici kararnâme; Sadrazamlık görevine ek olarak, Hariciye Nazırı ve Harbiye Nazırı vekilliğini de üstlenen Damat Ferit Paşa kabinesinin kararı ve padişahın iradesi ile yayımlanmıştır⁷⁹¹.

Görüldüğü üzere, yargılamayı hızlandırmak bahanesiyle getirilen bu yeni düzenlemeler, sanığa hiçbir hak tanımamıştır. Böylece, soyut ihbarlar sonucu tutuklanan onlarca sanık, reis Nemrut Mustafa Paşa'nın insafına terk edilmişlerdir.

Fakat yukarıdaki kararnâmenin son derece acele ile hazırlandığı ve hükümet tarafından ulaşılmak istenilen sürati sağlayamayacağı, yeni heyetin iş başı yapmasıyla anlaşılmıştır. Nitekim, kararnâmede; mahkemede savcı ve sorgu hakimi bulunamayacağı ifade edilmişti. Ancak uygulamada görülmüştür ki, bu iki görevlinin mahkemede bulunmaması işi kolaylaştırmak bir tarafa, bilâkis, Divân-ı Harb heyetine daha fazla iş yükünün yüklenmesine sebep olmuştur. Bunun için bu madde tekrar gözden geçirilmiş ve söz konusu görevlilerin Mayıs ayının başından itibaren yeniden istihdamının sağlandığı görülmüştür⁷⁹². Nitekim, sorgu hakimlerinden Süleyman Sırrı Bey'in ayrılmasıyla yerine Cemil Bey tayin olunmuştur⁷⁹³.

Uygulamada bir başka sıkıntı da, kararnâmenin 7. maddesinden doğmuştur. Bu maddede; Divân-ı Harblerin, bulundukları mevkillerdeki askerî hükümet tarafından kendilerine evrâklarıyla teslim olunan sanıkları yargılayacağı ifade edilmekteydi. Ancak bu maddenin de Divân-ı Harb'in etkili

⁷⁹⁰ BOA., DUİT., 54/1.11, lef. 6. (Ek-XI)

⁷⁹¹ BOA., DUİT., 54/1.11, lef. 9; *Alemdar*, 26 Nisan 1336 (26 Nisan 1920), nr. 494.

⁷⁹² BOA., BEO., 347302.

⁷⁹³ *Alemdar*, 4 Mayıs 1336 (4 Mayıs 1920), nr. 502.

çalışmasını engellediği görülmüş ve reis Mustafa Paşa'nın, durumu Harbiye Nazırı'na bildirmesiyle düzeltilmiştir. Çünkü Mustafa Paşa; suçluların tutuklanmaları yetkisinin, sadece söz konusu maddede belirtilen makama bırakılmasının, zamanın boşa geçmesine sebep olduğunu, dolayısıyla kendilerinin sorgulama sırasında suçlu olduğunu hissettikleri kişileri dahi yargılama yetkilerinin bulunmadığı şikâyetini dile getirmiştir. Bunun üzerine Harbiye Nazırı vekili de olan sadrazam Damat Ferit, 24 Mayıs'ta söz konusu maddeye; Divân-ı Harbler'in, hükümet tarafından teslim edilenlerin dışında, tahkikat sırasında suçlulukları anlaşılan kişileri de celb ve yargılama yapabileceği hükmünü eklemiştir⁷⁹⁴.

2- Nemrut Mustafa Paşa'nın Reisliği Döneminde Görülen Tehcir Davaları

Olağanüstü yetkiyle donatılan ve reisliğinde Mustafa Paşa'nın bulunduğu bu yeni Divân-ı Harb-i Örfi mahkemesi, bundan sonraki icraatıyla çok daha yankı uyandırmıştır. Yargılamalar gizli olduğu için, basında sadece kararlarının yayımlandığı bu dönemde, sanıklar hakkında verilen cezaların haksızlığı gündemi hep meşgul etmiştir. Tehcir davalarının yanı sıra, Kuvâ-yı Milliye katılanlara ve destek verenlere karşı da acımasızca idam kararları veren Mustafa Paşa mahkemesi, Divân-ı Harbler'in kararlarının baştan beri şâibeli olduğu fikrini iyice kuvvetlendirmiştir. Hem hâkimlik hem savcılık görevlerinin üstlenildiği, sanığa avukat tutmanın yasak, temyiz yolunun da kapalı olduğu bu dönemde, alelacele birkaç duruşmadan sonra verilen kararların adaletsizliği, ileride de değinileceği üzere, bütün çıplaklığıyla görülmüştür.

a- Zor Mutasarrıfı Zeki Bey Hakkındaki İdam Kararı

Daha önceden başlanmış olan davalar devam etmekteyse de, Mustafa Paşa'nın Divân-ı Harb-i Örfi reisliğine getirilmesinden sonra, mahkemenin tehcir davaları ile ilgili verdiği ilk karar, Zor Mutasarrıflığı yapmış olan Zeki Bey'in idam cezasına çarptırılmasıdır. Gıyaben verilen bu kararda; Zeki Bey'in, tehcir edilen Ermenileri öldürdüğü ve mallarını gasp ettiği, fırarda olduğu için de gıyaben yargılandığı dile getirilmiştir. Osmanlı memleketinin farklı bölgelerinden Zor sancığına tehcir edilen Ermenileri, teşkil ettiği çetelerle, tekrar başka bir mahalle sevk ettiği ifade edilen

⁷⁹⁴ BOA., BEO., 347643.

Zeki Bey'in, bu esnada Ermenilerin mallarını çaldığı ve Habur civarında katlettiği zikredilmiştir.

Buna göre Zeki Bey, 28 Nisan tarihli kararda; Askerî Ceza Kanunu'nun 173 ve Mülkiye Ceza Kanununun 170. maddelerine göre suçlu olduğu zikredilmiş ve hakkında idam kararı verilmiştir⁷⁹⁵.

b- Erzincan Tehciri Davası

1- Karar

Mustafa Paşa'nın Divân-ı Harb-i Örfî reisliğine getirilmesinden sonra, mahkemeden peş peşe idam kararları çıkmaya başlamıştır. Bunlardan birisi de, Erzincan tehciri davası ile ilgili verilen idam kararıdır. 23 Nisan 1920 tarihinden itibaren duruşmalar gizli yapıldığı için, Erzincan tehciri davası ile ilgili basında herhangi bir bilginin yer aldığı görülmemiştir. Dolayısıyla basına, sadece Divân-ı Harb-i Örfî'nin verdiği karar yansıtılmıştır. Duruşmaların ne zaman başladığı, sanıkların duruşmalara çıkıp çıkmadığı veya çıktıysa kaç celse devam ettiği belli olmayan Erzincan tehciri davası ile ilgili hüküm, yine Divân-ı Harb-i Örfî'nin verdiği şaibeli kararları arasındadır. Çünkü mahkemede sanıklara ne soruldu, şahitler var mıydı veya varsa neler söylediler? Bunların hiçbirisi bilinmemektedir.

Erzincan tehciri davası ile ilgili karar, 28 Temmuz 1920 tarihinde padişahın söz konusu hükmü imzalamasıyla kesinleşmiştir⁷⁹⁶. Divân-ı Harb-i Örfî'nin açıkladığı karara göre; Erzincan tehciri davasında, eski Erzincan Mutasarrıfı Memduh Bey, Erzincan'da otelcilik yapan Hafız Abdullah Avni Efendi, eski Erzincan mebusu Halet Bey, Erzincanlı Hacı Vahidzâde Rıza Efendi, aşiret reislerinden meşhur eşkiyadan Yusuf, Erzincanlı jandarma çavuş Arslan, ve Erzincan'ın Pülümür kazasından nahiye müdürü ve aşiret reisi Kakü(?) yargılanmışlardır. Bu kişiler, sevk sırasında Ermenilere işkence yapmak, mallarını almak ve öldürmekle suçlanmışlardır.

Buna göre kararda; söz konusu sanıklardan eski Erzincan Mutasarrıfı Memduh Bey'in İngilizler tarafından Malta'ya götürülmüş olduğundan

⁷⁹⁵ *Alemdar*, 30 Nisan 1336 (30 Nisan 1920), nr. 498; *İkdam*, 1 Mayıs 1336 (1 Mayıs 1920), nr. 8337; *Vakit*, 30 Nisan 1336 (30 Nisan 1920), nr. 886.

⁷⁹⁶ *BOA*, *DUİT*, 79-5/134; *Vakit*, 29 Temmuz 1336 (29 Temmuz 1920), nr. 950.

davasının ayrılmasına, Hacı Vahidzâde Rıza Efendi'nin ise ölmüş olduğundan davasının düşmesine karar verilmiştir.

Sanıklardan Hafız Abdullah Avni, eski Erzincan mebusu Halet Bey, aşiret reisleri Yusuf, ve Kakü(?) ve jandarma çavuş Arslan idam cezasına çarptırılmışlardır. Ancak bu sanıklardan sadece Hafız Abdullah tutuklu bulunduğu için vicahen, diğerleri ise firarda bulunmaları dolayısıyla gıyaben idama mahkûm olmuşlardır⁷⁹⁷.

2- Hüküm ve İnfaz

Erzincan Ermenilerini öldürmek iddiasıyla vicahen idam cezasına çarptırılan Hafız Abdullah Avni⁷⁹⁸, yatmakta olduğu Bekirağa Bölüğü'nden sabaha karşı beşe çeyrek kala alınarak idam edileceği Beyazıt meydanına getirilmiştir. Yanında, merkez kumandanı Emin, polis müdür muavini Osman Refik, Divân-ı Harb-i Örfî üyelerinden Fettah ve savcı muavini Ethem Beyler de bulunmuşlardır.

Hafız Abdullah Avni'nin, idamının gerçekleşmesi sırasında metancetini hiç bozmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, boğazına ipi geçirmek üzere sandalyeye kendisi çıkmaya çalışmış, çıkamayınca da, *"bu ne kadar yüksek sandalye, bunun biraz daha küçüğü yok muydu?"*, diyen Abdullah Avni, boğazına ip geçirildikten sonra, görevlilerin *"çekin!"* demesiyle, kendisi de, *"çekin! çekin!"*, demiştir⁷⁹⁹.

İdam edildiği sırada kardeşi Gani Bey'in de tutuklu olduğu anlaşılan Avni Bey'in, yanında herhangi bir yakını da olmadığından, cenazesi saat 10'a kadar teşhir edilmiş ve daha sonra Topkapı dışına götürülerek defnedilmiştir.

⁷⁹⁷ BOA., DUİT., 79-5/134.

⁷⁹⁸ Hafız Abdullah Avni, Edirne İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulu Erzincanlı Gani Bey'in kardeşidir. Bekirağa Bölüğü'nde, Urfa Mutasarrıfı Nusret Beye ilaveten, Abdullah Avni ile de birlikte yatmış olan Süreyya Sami, Hafız Abdullah Avni ile ilgili şu bilgileri vermektedir: 'Hayran Baba lakabıyla tanınan Erzincanlı Abdullah Avni, asılmaya giderken duvara kömür parçasıyla 'Bu da geçer ya hû' cümlesini yazmıştı. Hayran Baba,, nev'i şahsına mahsus tabirinde tam ifadesini bulan son derece mütevekkil, cesur, arslan yürekli bir Erzincanlı idi. Heybetli vücudu, pos bıyıkları hiç gözümün önünden gitmez. Rakı bulamadığı için bardak bardak gaz yağı içer ve hükümete ağzına geleni söylerdi. Derdi ki: 'Ermeni kesmişim! Hani hiç de yalan değil, Ama niçin kestini diye bana sorsanıza. Onlar benim hanımı, hamamımı söndürdüler. Onlar benim anamı, babamı, kardeşlerimi canlı kuyulara doldurup üstlerine gazyağı döktüler ve kıpır çıkıp yaktılar. Eh, benim de elime fırsat geçti. Ben de onları temizledim". S. S. Berkem, Unutulmuş, s. 42.

⁷⁹⁹ Vakit, 30 Temmuz 1336 (30 Temmuz 1920), nr. 951.

c- Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in Yargılanması

I. Dünya Savaşı yıllarında Bayburt Kaymakamlığı ve Ergani Mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuş olan Nusret Bey, 14 Haziran 1917 tarihinde Urfa Mutasarrıflığı görevine atanmıştır⁸⁰⁰. Yani Nusret Bey, savaşın tüm şiddetiyle devam ettiği ve Ermenilerin sevk edildiği yıllarda Bayburt ve Ergani'de mahallî bir idareci olarak çalışmıştır. Mütarekenin imzalanmasından sonra, İngilizlerin Urfa'yı işgal ettiği günlerde de burada bulunan Nusret Bey, mahallî eşraf ve yetkililerle İngiliz işgaline karşı önemli tedbirler almıştı. Diğer taraftan Nusret Bey, İngiliz işgal kumandanına karşı şahsen gösterdiği tavır sebebiyle de, İngilizlerin tepkisini çekmişti⁸⁰¹. Nusret Bey'in bu tavrı üzerine İngilizler, birçok asker ve idareciye olduğu gibi, ikinci derecede suçlu olan idarecilerin isimlerinin yazılı olduğu "B listesi"ndeki adının yanına bir işaret koymuşlar ve o da zamanı geldiğinde gereği yapılmak üzere söz konusu listeye dahil edilmiştir⁸⁰².

Nusret Bey, mütarekeden sonra yaklaşık beş ay kadar daha Urfa'da mutasarrıflık görevinde bulunmuştur. Ancak dönemin genel siyasî havasına ilâveten, İngilizlerin "suçlular" listesine de girmiş olması sebebiyle, birçok idarecinin başına geldiği gibi, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in de tehcir meselesinden sorumlu tutulmasına sebep olmuş ve Dahiliye Nazırı Cemal Bey'in emriyle buradaki görevinden 6 Nisan 1919 tarihinde azlolarak tutuklanmış ve İstanbul'a getirilmiştir⁸⁰³. Nusret Bey İstanbul'a getirilince, Mustafa Nazım Paşanın reisliği döneminde Divân-ı Harb-i Örfide ilk sorgulaması yapılmış ancak bu sorgulama sonucunda herhangi bir suç unsuru bulunamamıştı. Fakat bana rağmen tutukluluk hali İzmir'in işgaline kadar sürmüştür. Bu işgal sonucu meydana gelen protesto mitingleri ve diğer gelişmeler üzerine hükümet bazı tutukluları serbest

⁸⁰⁰ Bayram Akça, *Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1995, s. 44; M. A. Çankaya, *Mülkiye ve Mülkiyeliler*, s. 793.

⁸⁰¹ Nusret Bey, İngilizlerin Urfa'yı işgal etmesi üzerine, buraya gelen İngiliz kumandanın kendisini karşılamadığı için gösterdiği tepkiye karşılık; "haksız yere memleketi işgal eden bir kuvveti karşılamak bir Türk Mutasarrıfına yakışmaz. Bir misafir gibi gelseydiniz, sizi Birecik'te karşılardım" cevabını vermiştir. Bu cevaptan sonra İngiliz Kumandanı Nusret Bey'in adının yanına bir işaret koymuştur. Müslüm Akalın, *Urfa Mutasarrıfı Şebî Nusret Bey'in Nemrut Mustafa Paşa Divân-ı Harbindeki Sarınması*, Ankara 1992, s. 12; Z. Sarıhan, *Savaş Günlüğü*, I, s. 183.

⁸⁰² B. N. Şimşir, *Malta*, s. 223.

⁸⁰³ Z. Sarıhan, *Savaş Günlüğü*, s. 195; B. Akça, *Urfa Mutasarrıfı*, s. 51.

bırakırken Nusret Bey'i de serbest bırakmıştır⁸⁰⁴. Bu durum, Nusret Bey'in, herhangi bir kusurunun olmadığını göstermektedir.

Fakat Nusret Bey, serbest bırakılışının altıncı ayında yeniden aranmaya başlanmış ve 6 Kasım 1919'da tekrar tutuklanmıştır⁸⁰⁵. Üstelik Nusret Bey tutuklandıktan bir müddet sonra, 18 Aralık'ta, Şûra-yı Devlet tarafından hakkında “*men'-i muhâkeme*” kararı verilmiş, ancak, yine de tahliye edilmemiştir⁸⁰⁶. Aslında Nusret Bey, kendisinin suçlu olduğuna inanmadığı gibi, birkaç duruşmadan sonra beraat edeceğinden de son derece emindi. Hatta çıkınca, hizmet etmek için Anadolu'ya geçeceği plânlarını yapmakta idi⁸⁰⁷. Ancak işler Nusret Bey'in beklediği gibi gelişmemiştir.

Nusret Bey ikinci defa tutuklandığı zaman Divân-ı Harb-i Örfî'nin reisliğini Es'ad Paşa yapmakta idi⁸⁰⁸. Kasım ayından itibaren, beş aydan fazla bir süre tutuklu kalan Nusret Bey'in ilk yargılamasına yine Es'ad Paşa'nın reisliğinde 16 Mart 1920'de başlanmıştır⁸⁰⁹. Söz konusu tarihteki sadrazam ise Salih Paşaydı.

⁸⁰⁴ B. Akça, *Urfa Mutasarrıfı*, s. 53.

⁸⁰⁵ M. A. Çankaya, *Mülkiye ve Mülkiyeliler*, s. 794; M. Akalın, *Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in*, s. 18.

⁸⁰⁶ B. Akça, *Urfa Mutasarrıfı*, s. 55. Bu arada, Nusret Bey'in 6 Kasım'da tutuklandığı belirtilmiş olmakla birlikte, Vakıf gazetesinin 19 Ocak 1920 tarihinde hapisanelerdeki tehcir tutuklularını verirken, Nusret Bey'in ismini saymaması ilginçtir. *Vakıf*, 19 Kanûn-ı Sani 1336 (19 Ocak 1920), nr. 792.

⁸⁰⁷ Süreyya Sami Berkem, *Unutulmuş Günler*, İstanbul 1960, s. 48.

⁸⁰⁸ Kandemir'in eserinde; “o sırada İstanbul'da kurulan Hurşid Paşa Divân-ı Harbince isticab ve muhakeme edilerek hiçbir günahı olmadığı anlaşılanca serbest bırakılan Nusret Bey...” denilmektedir. Ayrıca I. Damat Ferit Paşa hükümetinin ilk Dahiliye Nazırı, “Artin lakabıyla anılan, (Ali) Kemal Bey tarafından azledildiği.” ifade edilmektedir. Kandemir, “Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey Nasıl Asılmıştı?”, *Tarih Hazinesi*, Haziran 1951, Sayı, 11, s. 510-512. Keza, Sadi Borak da Hurşit Paşa Divân'ından bahsetmektedir ki, bu da yanlış olsa gerek. Sadi Borak, *İktidar Koltuğundan İdam Sehpasına*, İstanbul 1962, s. 75. Oysa, Nusret Bey'in birinci tutuklanışı esnasında reis Mustafa Nazım Paşa, ikinci tutuklandığı dönemde ise Divân-ı Harb-i Örfî reisi Hurşit Paşa değil, Es'ad Paşa'dır. Hurşit Paşa, mahkemedeki reislik görevine, son Damat Ferit hükümetinin istifasından on gün sonra, 28 Ekim 1920'de getirilmiştir. *BO.A.*, *BEO.*, 349500. Ayrıca o dönemde bahsedilen Dahiliye Nazırı, “Artin Ali Kemal” değil, aynı lakaplı, Cemal Bey olmalıdır. S. Akşın, *İstanbul Hükümetleri*, s. 195.

⁸⁰⁹ Nitekim Nusret Bey'in ilk davası şöyle duyurulmuştı: “Yeni bir tehcir davasına başlandı”, *Vakıf*, 16 Mart 1336 (16 Mart 1920), nr. 847. “Bir nolu Es'ad Paşa Divân-ı Harbi dün akd-i icümâ ederek Urfa Mutasarrıf-ı esbaki Yanyalı Nusret Bey'in muhâkemesine ibtidar cylemiştir”. *Alemdar*, 16 Mart 1336 (16 Mart 1920, nr. 454.

Mahkemede Nusret Bey hakkında önce sorgu hakiminin ithamnâmesi okunarak, burada Nusret Bey'in, Bayburt ve Ergani Madeni tehci-rinden dolayı suçlandığı ifade edilmiştir. Daha sonra Nusret Bey'e söz verilmiş, o da hakkındaki iddialara cevap vermiştir. Nusret Bey ifadesin-de; Bayburt'ta Ermenilerin kısım kısım tehcir edildiğini, jandarma ve depo alayı efradı tarafından koruma altına alındığını ve Erzincan'a ordu kumandanlığı vasıtasıyla sevk edildiklerini söylemiştir. Diğer taraftan, tehcir sırasında savaşın şiddetle devam etmekte olduğunu belirten Nusret Bey, 2500 Ermeninin eşyasının, emvâl-ı metrûke komisyonu vasıtasıyla satıldığını da ifade etmiştir. İfadesinde, Mal Müdürü Evakim Efendi'nin öldürülmeyip kendisinin intihar ettiğinin polis raporuyla da sabit olduğuna dikkat çeken Nusret Bey, kendisinin o zaman asker sevkıyatıyla meş-gul olduğunu söylemiştir. Bu ifadelerden sonra iddia makamı, mahkeme heyetinden, Bayburt'ta bulunan bazı Ermenilerin buradaki mahkemede ifadeleri alınmak suretiyle İstanbul'a gönderilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Nusret Bey, böyle bir yola başvurma'nın davayı çok geciktireceğini söylemiştir. Bunun üzerine mahkeme, evrakların tetkik edilmesi için duruşmayı başka bir güne ertelemiştir.

Ancak bu sırada, yukarıda da belirtildiği gibi, Damat Ferit Paşanın i-kinici defa sadarete gelmesinden sonra, 23 Nisan 1920 tarihinde yargılama usulleri değiştirildiğinden yargılama gizli yapılmakta idi. Bundan dolayı Nusret Bey'in, mahkeme heyetinin huzuruna ne zaman ve kaç defa çıktığı ve neler söylediği belli değildir. Çünkü kamuoyuna herhangi bir duyuru yapılmamıştır. Öğrenilebilen tek malumat, mahkemenin, yargılayacağı kişiler için gazetelere verdiği ilânla, şahit araması olmuştur. Nitekim, 29-30 Nisan 1920 tarihli *Serbestî* ve *Peyâm-ı Sabah* gazetelerindeki bir duyuru-da; Bayburt ve Ergani Madeni "taktıl ve tehciri hakkında bilgisi olanların, Divân-ı Harb-i Örfî huzuruna gelmeleri istenmekteydi"⁸¹⁰. Bu duyurudan sonra Nusret Bey'in davası yeniden başlamış ve ilk karara kadar birkaç duruşma daha yapılmıştır⁸¹¹.

⁸¹⁰ S. S. Berkem, *Unutulmuş*, s. 49; B. Akça, *Urfa Mutasarrıfı*, s. 63-64; M. Akalın, *Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in*, s. 21; S. Borak, *İktidar Koltuğundan*, s. 75.

⁸¹¹ Yargılamalar gizli olduğu için, her duruşma basına yansımamıştır. Ancak Nusret Bey'in, 15 Mart 1920'deki ilk duruşmasından sonra, (*Alemdar*, 16 Mart 1920), 18 Nisan, 1 Mayıs, 2 Mayıs, 24 Mayıs, 24 Haziran ve 5 Temmuz'da duruşmalarının yapıldığı anlaşılmaktadır. B. Akça, *Urfa Mutasarrıfı*, s. 97.

Fakat gazete ile şahit aranması sadece Nusret Bey'in davasına mahsus olmamış, daha sonraki günlerde de benzer şekilde, diğer davalara ait “bilgisi” olan şahitlerin mahkemeye gelmeleri istenmiştir. Gelmeyenler hakkında da şiddetli cezaların verileceği ilân edilmiştir⁸¹². Böylece, yargılama için zorla şahit ve şikâyetçi aranması, bu mahkemenin bir başka garabetini oluşturmuştur.

d- Nusret Bey'in Savunması

Nusret Bey'in yargılaması gizli yapıldığı ve basına da herhangi bir bilgi verilmediği için, savunma sırasında mahkemede neler söylediğini, Nusret Bey'in kendi el yazısı ile yazdığı savunmasının arşivinde olduğunu belirten Müslüm Akalın'ın eserinden ve Nusret Bey'in Bekirağa Bölüğü'nde koğuş arkadaşı olan Süreyya Sami Berkem'in hatırasından öğrenmekteyiz⁸¹³. Buna göre, daha önceki tehcir davalarında görülen benzer haksız uygulamaların, Nusret Bey davasında da aynen tekrar ettiği görülmüştür. İddia hep aynıdır: Ermenileri öldürmek, zulmetmek ve mallarını almak. Bu iddiaları ispatlamak için mahkemenin başvurduğu yöntem ise, ifadeleri daha evvelden Ermeni Patrikhanesi tarafından tertip edilmiş ve ezberletilmiş olan Ermeni şahitleri mahkemede dinlemek olmuştur⁸¹⁴. İddiaların aslının olup olmadığını tahkik etmekle mükellef olan Divân-ı Harb heyeti ise, böyle bir düşünceden uzak olduğu gibi, bilâkis göz yumduğu daha sonra anlaşılabacaktır.

Mahkemede, ömründe İstanbul dışına çıkmadığı telâffuzlarından anlaşılan Ermenilerin ve hatta küçük çocukların bile kendilerine nasıl “zulüm” yapıldığını, binlerce kişinin nasıl öldürüldüğünü; tarihiyle, saatiyle, mevkisiyle hatırlamaları dikkat çekmiştir. Nusret Bey, Bekirağa Bölüğü'nde yatarken, yapılan bir duruşma dönüşünde o anı, mahkeme başkanı Mustafa Paşa'nın tutumunu ve Ermeni şahitlerin ifadelerindeki çelişkileri, beraber yatmakta olduğu Süreyya Sami Berkem'e anlatırken; hayatında

⁸¹² *Vakit*, 2 Mayıs 1336 (2 Mayıs 1920), nr. 890. “Trabzon vilâyetine merbut Yomra Nahiyesinden tehcir edilip, ahiren avdet eden İslâm, Ermeni ve Rumlardan malûmat ve meşhûdâtı olanların iki üç gün içinde Divân-ı Harb'e müracaat etmeleri”, *Vakit*, 28 Mayıs 1336 (28 Mayıs 1920), nr. 902; *İkdam*, 3 Mayıs 1336 (3 Mayıs 1920), nr. 8340.

⁸¹³ M. Akalın, *Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in*, s. 34; S. S. Berkem, *Unutulmuş*, s. 50.

⁸¹⁴ S. S. Berkem, *Unutulmuş*, s. 48-49.

böyle ne bir mahkeme, ne de bir mahkeme heyeti gördüğünü, tarihte anlatılan Engizisyon mahkemelerinin bile bu derece tarafgirâne ve zalimane davranmadıklarını söylemiştir. Şahit olarak getirilen bir Ermeninin bülbül gibi anlattığına dikkat çekmiş olan Nusret Bey, anlaşılan dersini iyi ezberletmişler demıştır. Şahit anlatırken, filân senenin, filân ayının, filân gününde, filân kasabanın şu kadar kilometre doğusunda tehcir kafilesiyle beraber bir vadinin içinden geçerken karşlarına kendisinin çıktığını, altında beyaz bir at ve tepeden tırnağa silâhlı olduğunu ve Nusret Bey'in, kafiyei durdurarak jandarmalara “vur” emrini verdiğini söylemiştir. Anlatılanlara şaşıtacağına dikkat çeken Nusret Bey, herkes ölmesine rağmen bu şahidin nasıl kurtulduğuna da hayret etmiştir. Nusret Bey, ona da bir kulp bulmuşlar, demiş ve şahit, güya ilk ateşi müteakip yere serilmiş ve kendisini ölü gibi göstererek, dağdan dağa giderek Rus hududuna yürümüş ve böylece kurtulduğunu anlatmıştır.

Bu konuşan Ermeninin şivesinin hiç Bayburtluya benzemediğine de dikkat çeken Nusret Bey, mahkeme reisinden bu cihetin araştırılmasını istemiş, ancak reisin kendisine söz söyletmediğini ifade etmiştir. Nusret Bey bu şekilde birkaç şahit dinlendiğini, fakat o bölgeleri bilmedikleri için, aynı olayları birbirinden elli kilometre uzaklıkta farklı yerlerde anlatmış olduklarına işaret ederek, patrikhane şahitleri çalıştırırken işin karışıklığa gelmiş olduğunu, çünkü şahitlerin ifadelerinde herhangi bir bağ olmadığını anlatmıştır. Nusret Bey bu noktada da mahkeme heyetinin dikkatini çekmek istediğini, ancak kendisine savunma hakkı verilmediğini belirtmiştir⁸¹⁵.

İlginçtir, bu duruşmada da dikkat çeken nokta; şahitlik eden Ermenilerin ifadeleri, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in veya diğer tehcir davalarında dinlenen şahitlerin ifadeleriyle hep aynı olmuştur. Nusret Bey de, beyaz bir atın üstünde jandarmalara, Ermenileri “öldürün” emrini vermekle suçlanmıştır. Nedense içlerinde hep birisi ölü numarası yaparak şans eseri veya Allah'ın lütfuyla(!) kurtulmuşlar, ağır yaralı(!) olarak kaçmayı başarmışlardır(!) Ermeni şahitlerin ifadelerindeki bu tezatlar, mahkeme heyetinin de dikkatinden kaçmaz. Ancak mahkemede bu şahitlerin dinlenmelerine yine de devam edilir.

Sorgulamalar bittikten sonra savunmaya geçilmiştir. Nusret Bey, sorgulamanın bittiği 24 Haziran günü yaptığı savunmasında; şahitlerin

⁸¹⁵S. S. Berkem, *Unutulmuş*, s. 50-51.

kendi aleyhinde dile getirdikleri iddiaların uydurma olduğuna ve ifadelerinin birbirini tutmadığına dikkat çekerek, kendisi hakkındaki iddiaların iftira olduğunu delilleriyle anlatmıştır. Nusret Bey savunmasında; küçük çocukların, beş sene evvel cereyan etmiş olayları, günü gününe ve hatta saatıyla bile ezbere anlattıklarına dikkat çekmiş ve bunların bu yaşta en ayrıntılı noktaları bile bilmelerini, ifadelerin ezberletilmiş olduklarına güçlü bir delil olarak sunmuştur. Kendisinin resmî ve özel hiçbir işinde “*Mehmet*” ismini kullanmadığı halde, şahitlerin özel ihtarlarla salnâmelere baktırılıp, adının “*Mehmet Nusret*” olduğunu öğrenmelerinin sağlanmasına hayret etmiştir. Şahitlerin bazen de, kendisini tanımadıkları için, kendi isminin yanlışlıkla “*Nusreddin*” olarak değiştirildiğine dikkat çekmiştir. Şahitlerin ifadelerinin tamamının hayalî ve ezberletilmiş olduğuna ısrarla vurgu yapan Nusret Bey, hiç birisinin kendisini tanımadığını belirtmiştir.

Nusret Bey savunmasında, şahitlerin ifadelerinin ezberletilmiş ve çelişkilerle dolu olduğunun bir başka örneğinin, bazı kişilerin boğulduklarını iddia ettikleri dereyi tarif ederlerken ortaya çıktığını söylemiştir. Nitekim, şahitlerden Erfahi Markaryan’ın söz konusu dereyi Bayburt yolu üzerinde, Kasanta köyünden evvel, Adisyan Arakel’in Pulur’a gelmeden, diğerinin ise Sadak’ta olduğunu söylediğini ifade etmiştir. Oysa, Bayburt’tan Sadak’a kadar olan mesafede dere değil, küçük bir suyun bile bulunmadığını ifade eden Nusret Bey, bahsedilen boğulma olaylarının nasıl meydana geldiğini sormuştur⁸¹⁶.

Emvâl-i metrûkeden para ve mal aldığı iddialarını da yalanlayan Nusret Bey, tüm ailesinin fakirlik içinde kıvrandığını ve bugün aylığı dört lira ile sığındığı küçük ve kulübe gibi bir evde oturduğunu ifade etmiştir⁸¹⁷. Nitekim, idamından sonra, “para çalmak için kıtal yaptığı” iddia edilen Nusret Bey’in, giydiği yamalı pantolonun cebinden, sadece bir kâğıt lira çıkmıştır⁸¹⁸.

Nusret Bey davasında dikkat çeken en önemli husus, duruşmalar sırasında Ermeni şahitlerin aleyhindeki ifadelerinin zapta geçirilmiş olduğu halde, kendisine yöneltilen eleştirilere verdiği cevapların kaydedilmemesi

⁸¹⁶ M. Akalın, *Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey’in*, s. 36-46.

⁸¹⁷ B. Akça, *Urfa Mutasarrıfı*, s.69.

⁸¹⁸ F. R. Atay, *Çankaya*, s. 229.

olmasıdır⁸¹⁹. Nusret Bey'in son savunması hariç, hiçbir ifadesinin tutanağa geçmemesi, her ne olursa olsun Nusret Bey'in mutlaka idam edilmek istendiğini göstermektedir.

e- Nusret Bey Hakkında İki Ayrı Karar

Nusret Bey, 24 Haziran günü Divân-ı Harb-i Örfî'deki savunmasını yapıp, hükmün bir an evvel verilmesini beklerken, kararın bir türlü verilmediği görülmektedir. Bunun üyeler arasındaki görüş ayrılığından kaynaklandığı daha sonra anlaşılmıştır. Bu kararsızlığın temelinde, reis Mustafa Paşa'nın, Nusret Bey'in mutlaka idam edilmesini istemesi yatmaktadır. Ancak reis Mustafa Paşa ile üyelerden Kaymakam Fettah Bey'in idam talebine karşılık, mahkeme heyetinden Recep Paşa, Recep Bey ve Ferhat Bey 15 sene kürek cezası talebinde bulunmuşlardır. Böylece ortaya çıkan bu üçte iki çoğunluğun sonucu olarak, 4 Temmuz'da Nusret Bey'e, 15 sene kürek cezası veren mazbata imzalanmıştır⁸²⁰. Dolayısıyla karar Nusret Bey'e tebliğ edilip, konunun kapanmış olması gerekirdi. Oysa durum öyle olmamış, Mustafa Paşa'nın Nusret Bey'i idam etme konusundaki kararlılığı devam ettiği ve Ebubekir Hâzım Tepeyran'ın deyimiyle, “*bunharlık hissisine kapıldığı*”⁸²¹ için, idam kararı verme yönündeki çabalarını artırmıştır. Bu amaçla Nusret Bey aleyhinde, patrikhâne vasıtasıyla⁸²² yeni bir şahit daha getirtilip dinlenmiş ve idam kararının çıkartılması için yoğun bir çaba sarf edilmiştir⁸²³.

⁸¹⁹ S. S. Berkem, *Unutulmuş*, s. 49; Ayrıca, Nusret Bey aleyhindeki ifadeler dönemin arşiv kaynaklarında yer aldığı halde, Nusret Bey'in kendisini savunduğu ifadeleri aynı kaynaklar arasında yer almamıştır. Bu durum, Bayram Akça'nın çalışmasında, Nusret Bey'in duruşmalar sırasında aleyhindeki tüm ifadeleri arşiv kaynaklarından referans olarak gösterip, yaptığı savunmayı ise başka kaynaklardan almasından anlaşılmaktadır. Yoksa, söz konusu savunma ifadelerinin de hiç olmazsa bir kısmının aynı arşiv katalogları arasında olması gerekirdi.

⁸²⁰ *Vakit*, 17 Teşrin-i Sani 1336 (17 Kasım 1920), nr. 1057. **Alemdar** gazetesi, reis Mustafa Paşa ile azadan Ferhat Bey'in cezanın on beş sene olarak verildiği mazbatada imzalarının olmadığı, bunların, kararınâmenin bir kenarına, idam talebinde bulunduklarını “*hâşşeye olarak derç edildiği*” iddiasını dile getirmiştir. *Alemdar*, 21 Teşrin-i Sani 1336 (21 Kasım 1920), nr. 694. M. Akalın ise, 4 Temmuz tarihli mazbatanın, reis ve üyeler tarafından imzalandığını belirtmiştir. Ayrıca gazetenin, Ferhat Bey'in, idam talebi şerhini koyduğu iddiasında bir yanlışlık olup, bu isim Fettah Bey olmalı. Çünkü, Ferhat Bey'in, görevini kötüye kullanmaktan dolayı üç yıl ceza istediği kabul edilirse, (M. Akalın, *Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in*, s. 23) onun idam talep etmesi düşünülemez.

⁸²¹ Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Zalimane Bir İdam Hükümü*, İstanbul 1997, s. 167.

⁸²² H. Ertürk, *İki Devrin*, s. 288-289; F. R. Atay, *Çankaya*, s. 229.

⁸²³ *Alemdar*, 21 Teşrin-i Sani 1336 (21 Kasım 1920), nr. 694; M. Akalın, *Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in*, s. 23.

Bunun için, 4 Temmuz günü verilmiş olan 15 sene kürek cezası dikkate alınmamış ve konu, 20 Temmuz tarihli celsede yeniden gündeme getirilmiştir. Fakat bu seferki oturumda, bir önceki kararda imzası bulunan ve reis Mustafa Paşa'nın; “*sen bizim icraatımıza mani oluyorsun, seninle teşrik-i mesai edemeyiz*”⁸²⁴ dediği üye Ferhat Bey görevden alınmış, yerine aza mülâzimi miralay Niyazi Bey tayin edilmiştir. İşte bu celsede mahkeme heyeti, daha önce 15 sene kürek cezası verdikleri mazbatayı, idam hükmü ile değiştiren yeni bir karar çıkmasını sağlamışlardır. İdam kararının ittifakla alınması kanun gereği olduğundan, söz konusu bu karara, daha önce oyunu kürek cezasından yana kullanan Recep Paşa ile Recep Bey'in de katılmasıyla, Nusret Bey'i idama götüren mazbata 20 Temmuz 1920 tarihinde imzalanarak karar kesinleşmiştir⁸²⁵.

Böylece Mustafa Paşa amacına ulaşmış ve bir sanık hakkında, aynı suçtan dolayı iki ayrı karar vermek gibi bir hukuk faciasına yol açmıştır. Nusret Bey, kendisini suçsuz kabul ettiği için, Mustafa Paşa'nın, kendisine karşı bu derece düşmanlığını, Ergani'deyken zararlı faaliyetlerini gördüğü Kürt Muhâdenât Cemiyeti'ni kapatmış olmasına yormuştur⁸²⁶.

Tabiidir ki, Divân-ı Harb-i Örfî'de cereyan eden bu gelişmelerden Nusret Bey'in haberi olmadığı için, o aslında tahliye olmayı beklemekle beraber, kararın gecikmesinden şüphelenerek arkadaşlarına; “*bu berifler, mutlaka beni, hiç olmazsa bir seneye mahkûm edecekler, göreceksiniz. Yakamı kolay kolay bırakmayacaklar*” demektedir⁸²⁷. Oysa kendisini daha büyük bir sonuç beklemekteydi. Nitekim, bir gün Bekırağa Bölüğü'ndeki tüm tehcir sanıklarını Merkez Kumandanlığına çağırılmışlar, orada kendisi hakkında verilecek kararı kulakları ile duymuştu. O günlerde İngilizler, tehcir suçlularını Malta'ya götürmek üzere kumandanlığa gelmişlerdi⁸²⁸. Bunların arasında Nusret Bey de vardı. Fakat reis Mustafa Paşa; İngiliz subayına yalvararak; “*hepsini götürünüz, fakat Divân-ı Harb adına rica ediyorum. Nusret Bey'i bırakınız. Çünkü idamı tasdike gitti. Yarın ya da öbür gün idam edeceğiz*” demiştir. Bunun üzerine, İngiliz subayı Nusret Bey'i bırakmış ve bu ko-

⁸²⁴ S. S. Berkem, *Unutulmuş*, s. 60.

⁸²⁵ *Vakit*, 17 Teşrin-i Sani 1336 (17 Kasım 1920), nr. 1057.

⁸²⁶ Kandemir, “Nusret Bey Nasıl Asıldı?”, *age.*, 11, s. 513.

⁸²⁷ Kandemir, “Nusret Bey Nasıl Asıldı?”, *age.*, 11, s. 515.

⁸²⁸ B. N. Şimşir, *Malta*, s. 195.

nuşmayı da Nusret Bey duymuştu. Nusret Bey bu duyduklarını koğuşa döndüğünde arkadaşlarına anlatmıştı⁸²⁹.

Divân-ı Harb-i Örfî, Nusret Bey hakkındaki idam kararını, 20 Temmuz 1920 günü vermiştir. Söz konusu mazbata hükmünü Sadrazam ve Harbiye Nazırı vekili Damat Ferid Paşa ise 1 Ağustos'ta imzalamıştır⁸³⁰. Sultan Vahdettin ise bundan üç gün sonra, 4 Ağustos 1920'de kararı tasdik ederek süreci tamamlamıştır. Nusret Bey ile beraber, Teşkilât-ı Mahsûsa reislerinden olup, "Pire Mehmed" ismiyle bilinen mülâzimlikten ihraç edilmiş Erzurumlu Mehmet Necati de, firarda olması dolayısıyla gıyaben yargılanmış ve o da idam cezasına çarptırılmıştır⁸³¹.

Nusret Bey, hakkındaki irâde-i seniyyenin imzalandığı günün gecesi, yatmakta olduğu Askerî Tevkifhânenen saat 2.30'da alınarak Beyazıt meydanına getirilmiş ve dinî vecibelerinden sonra 5 Ağustos günü sabahı idam edilmiştir.

Nusret Bey'in, mahkemedeki Ermeni yalancı şahitlerin ve reis Mustafa Paşa'nın özel gayretiyle suçsuz yere idam edilmesinden 5 gün sonra, 10 Ağustos 1920'de Damat Ferit hükümetinin Sevr Anlaşmasını imzaladığı da hatırlanırsa, verilen idam hükmünün bir yönüyle, siyasi taviz olduğu düşünülebilir.

Diğer taraftan, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey hakkındaki Divân-ı Harb-i Örfî'nin "idam" kararını tasdik etmeden önce düşünen ve şeyhülislâmın fetvasını istemek zorunda hisseden Sultan Vahdettin, bu sefer, ondan daha kötü şartlarda ve kapalı kapılar arkasında alınan bir kararın hemen tasdik etmesi de ayrıca dikkat çekicidir.

*f- Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Son Dönem Politikalarının
Bir Yansıması Olarak Divân-ı Harb-i Örfîlerde Bazı Değişiklikler*

Kuvâ-yı Milliye hareketinin güçlenmesi ve Sevr Anlaşmasının imzalanmış olmasına rağmen tatbik sahasına konulamaması, İtilâf Devletleri'ni, Osmanlı Devleti'ne karşı farklı bir taktik uygulamaya itmiştir. Da-

⁸²⁹ S. S. Berkem, *Unutulmuş*, s. 52-53; F. R. Atay, *Çankaya*, s. 228; M. Akalın, *Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in*, s. 24.

⁸³⁰ BOA., DUİT., 79-5/137, lef. 1. (Ek-XII)

⁸³¹ BOA., DUİT., 79-5/137, lef. 2.

mat Ferit hükümeti ile ulaşamadıkları amaçlarına, Anadolu ile ilişki kurup, Sevr Anlaşmasını uygulayabilecek yeni bir hükümetle ulaşmayı düşünmüşlerdir⁸³². Kendi çıkarları için⁸³³ bunu daha uygun bir yol olarak gören İtilâf Devletleri'nin İstanbul'daki temsilcileri, bu amaçla Sultan Vahdetin ile görüşmüşler ve yeni bir hükümete olan ihtiyaçlarını da dile getirmişlerdir⁸³⁴. Bu gelişmeler, Damat Ferit hükümetinin “kuvâ-yı inzibatîye” çalışmalarına ve Divân-ı Harb-i Örfî'de verilen idam cezalarına rağmen, İtilâf Devletleri'nin artık Damat Ferit hükümetinden ümitlerini kestiklerini göstermektedir.

Aslında Damat Ferit Paşanın da, baştan karşı çıkmış olmakla beraber, İtilâf Devletleri'nin bu yöndeki tavırlarının açıkça ortaya konmasından sonra, Anadolu ile bu “uzlaşma” taktiğine destek verdiği görülmüştür. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa ve ileri gelen arkadaşları hariç, hükümete bağlılık bildirenlerin 10 gün içinde affedileceği ve bu uzlaşmayı sağlamak için Ankara'ya bir telgraf gönderildiği haberleri, bu durumu teyit etmektedir⁸³⁵.

Benzeri yaklaşımların, Divân-ı Harb-i Örfî'yi de etkilediği görülmüştür. Nitekim, reis Mustafa Paşa 14 Eylül 1920 tarihinde *Journal d'Orient* gazetesi muhabirine yaptığı bir açıklamada; yargılamaların gizli yapılması uygulamasından vazgeçilebileceğini ima etmiştir. Mahkemenin adaletten ayrılmadığı için, açık veya gizli olmasının fark etmediğini dile getiren Mustafa Paşa, ancak yargılamaların gizli yapılmasının tasvip edilmiş olmasından dolayı bu uygulamaya gidildiğini belirtmiştir. Kendisine, mahkemede şiddetli hareket ettiği eleştirisini yöneltenlere de cevap veren Mustafa Paşa, bunun bir iftira, bu iftirayı atanların da hepsinin, ya İttihatçı ya milliyetperver veyahut bu iki zümrenin cinayetlerini gizlemekte menfaat-

⁸³² Z. Sanhan, *Savaş Günlüğü*, s. 247; S. Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya*, III, s. 182-184.

⁸³³ Nitekim Mehmet Tevfik Bey bu konuda şunları aktarmaktadır: “Salih Paşa Heyetinin Anadolu ile uzlaşma siyasetini terviç etmeyen ve ‘Teşkilât-ı Milliye’ye takbihte bulunmuyor’ diyerek sukûtuna sebep olan İtilâf Devletleri, iş iştin geçtikten sonra Anadolu ile uyuşma siyasetini tavsiye etmiş...Bu hal, İtilâf Devletleri'nin hakkımızda hüsn-i niyet peyda etmelerinden değil, muhtemelen, vukuatı istedikleri şekle sokmaktan aciz kalmış olduklarını anlamaları yüzündendi”. *Mehmet Tevfik Bey'in*, s. 416.

⁸³⁴ T. M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke*, s. 364-366; Ş. C. Erdem, *Damat Ferit*, s. 212;

⁸³⁵ Ş. C. Erdem, *Damat Ferit*, s. 209-210; Z. Sanhan, *Savaş Günlüğü*, s. 220.

leri olan adamlar olduğunu söylemiş, bilâkis, kendisinin pek mutedil hareket ettiğini iddia etmiştir⁸³⁶.

Reis Mustafa Paşa'nın, onca uygulaması meydanda iken, kendisini ve bir yerde mahkemenin icraatını savunmak amacıyla yaptığı bu açıklamadan bir müddet sonra, hükümet daha ileri bir adım atmıştır. Damat Ferit hükümetinin son zamanlarında, 5 Ekim 1920 tarihinde atılan bu adımla, 23 Nisan 1920 tarihli Kararnâmenin üçüncü maddesinde yer alan, “*Divân-ı Harb-i Örfî tarafından verilecek hükmümlerin temyiz edilmeyeceği hükmü*” değiştirilmiştir. Yukarıda sözü edilen politik taktığın bir sonucu olarak yapılan bu değişiklik, verilen cezaların, askerî hükümetin talep etmesi halinde kararların beş gün içinde tetkik edilip sonuçlandırılmasını öngörmüştür⁸³⁷. Fakat hükümetin, söz konusu maddeyi değiştirme gerekçesi pek gariptir. Çünkü yaklaşık beş aydır devam eden bu uygulamanın sonucu olarak Nusret Bey idam edilmiş, Kuvâ-yı Milliyyeye katılan ve destek veren onlarca kişiye gıyaben idam cezası verilmiş ve bu cezaların temyizi akla bile gelmemişken, şimdi, hükümetin “adaletin tecellisi” bahanesiyle bunu değiştirmek istemesi pek samimi olmasa gerektir. Kararnâmede dile getirilen temyiz gerekçesinde; mahkeme heyetinin bir hatası veya unutkanlığı sonucu meydana gelebilecek olan bir yanlışlığın, “*adlî tashîhine bile imkân olmadığ*” dile getirilmiş, bunun, hem her türlü şâibenin önüne geçilmesi hem de adalete pek itina buyuran padişah için gerekli olduğu ifade edilmiştir⁸³⁸.

İ- İKİNCİ DÖNEM TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ VE DİVÂN-I HARB-İ ÖRFİLER

İtlâf Devletleri temsilcilerinin, yeni bir hükümet kurulması isteğiyle padişaha yaptıkları yukarıda bahsedilen ziyaret 17 Ekim’de gerçekleşmiş olup, Damat Ferit kabinesi de aynı gün istifa etmiştir. Yeni hükümeti ise

⁸³⁶ *Vakit*, 15 Eylül 1336 (15 Eylül 1920), nr. 994.

⁸³⁷ Söz konusu üçüncü madde şu şekilde değiştirilmiştir: “Divân-ı Harb-i Örfiler; tehcir, taktik, ihtikâr, isyan, alenen gasp, ve garret ve tahrîb-i bilâd, cürümlerini irtikâp ve suver-i sâire ile devlet-i Osmaniye'nin emniyet-i dâhiliye ve hâriciyesini ihlâl eyleyen bilcümle cerâim eşhâbını muhâkeme eder. İtâ edecekleri hükümlerden idam cezasını nâtik olanlar re'sen ve bundan mâada mücâzât-ı terhibiye ile mücâzât-ı te'dibiye'yi mutazammun olanlar Divân-ı Harb-i Örfinin bulunduğu mevki-lerdeki hükümet-i askeriye reisinin talebi halinde tâbi-i temyizdir. Mezkûr hükümler, heyet-i temyiziye beş gün zarfında tetkik ve intaç edilir”. *BOA.*, *DUİT*, 54/1.9, lef, 8; *Düstur*, II/12, s. 318; *TV.*, 5 Teşrin-i Evvel 1336 (5 Ekim 1920), nr. 3977.

⁸³⁸ *BOA.*, *DUİT*, 54/1.9, lef, 9; *BOA.*, *MV.*, 252/113.

21 Ekim 1920'de Tevfik Paşa kurmuştur⁸³⁹. Tevfik Paşa kabinesinin iş başına gelmesi, kamuoyunda büyük bir memnuniyet ve rahatlama meydana getirmiştir⁸⁴⁰. Çünkü Tevfik Paşa hükümetinin programında; kanunlara uymada âzami itinanın gösterileceği ve bir müddetten beri ortaya çıkan ve gelişen kanunsuz hareketlere ve suiistimallere bundan sonra izin verilmeyeceği dile getiriliyordu. Ayrıca, “*hukuk ve masuniyet-i şahsiyeye hüriyet edileceği*” de ifade edilmekteydi⁸⁴¹. Bütün bu ifadeler kamuoyunda, Damat Ferit hükümeti döneminde yapılan kanunsuz ve keyfi uygulamaların sona ereceği beklentisini doğurmuştur. Zaten özellikle Damat Ferit hükümeti döneminde yapılan suiistimler de, az sonra yeni hükümet tarafından belgeleriyle ortaya konacaktır.

1- Divân-ı Harb-i Örfilerde Yeni Bir Dönem

Tevfik Paşa hükümetinin kurulmasıyla birlikte, haksızlıkların giderileceği yönündeki bu beklentilere ilaveten kamuoyunda, Divân-ı Harb-i Örfiler'in lağvedileceği ve siyasî mahkumların affedileceği şeklinde de söylentiler ortaya çıkmıştı. Nitekim, daha evvelden mahkûm olmuş bazı kimseler, haksızlığa uğradıklarını dile getirerek yeniden yargılanmalarını istemekteydiler. Bu arada hükümet değişmiş olmakla birlikte, Divân-ı Harb-i Örfi'nin reisi Mustafa Paşa'nın görevi henüz devam ediyordu. Buna rağmen hükümete, Divân-ı Harb-i Örfi'de verilen kararların yeniden gözden geçirilmesine yönelik dilekçeler verilmeye başlanmıştır⁸⁴². Bu durum *Vakit* gazetesinde, hükümet değişikliği üzerine; *Divân-ı Harbler ile hapishâne-i umûmi semtinden şiddetli bir fığan yükseldi. Matbuat sütunlarından 'adalet!.. adalet!' nidaları çoğaldı*⁸⁴³ diye ifade edilmiştir.

a- Divân-ı Harb-i Örfi'de Nemrut Mustafa Paşa Döneminin Sona Ermesi

Nihayet Tevfik Paşa hükümeti, hem kendi programının gereği olarak hem de kamuoyunda oluşan beklentiler üzerine harekete geçmiştir. İlk iş olarak; Nisan 1920 tarihinden beri Divân-ı Harb-i Örfi'nin reisi olup,

⁸³⁹ *Mehmet Tevfik Bey'in*, s. 415-416.

⁸⁴⁰ Nitekim, “yeni hükümetin göreve başlama töreninde İstanbul bayram yerine döndü. Halk Damat Ferit hükümetinden kurtulmanın sevincini yaşıyor” denilmektedir. Z. Sarhan, *Savaş Günlüğü*, s. 252.

⁸⁴¹ *Mehmet Tevfik Bey'in*, s. 416-417.

⁸⁴² *Vakit*, 23 Teşrin-i Evvel 1336 (23 Ekim 1920), nr. 1032.

⁸⁴³ *Vakit*, 24 Teşrin-i Evvel 1336 (24 Ekim 1920), nr. 1033.

Damat Ferit Paşa ile birçok haksız kararlara imza atan Mustafa Paşa'nın görevine son verilmiştir. Mustafa Paşa ile birlikte; üye mirliya Recep Paşa, erkân-ı harbiye miralaylarından Nasuhi Bey, Niyazi Bey, süvari miralay Recep Bey ve aza mülâzimi miralay Kâzım Bey'in de memuriyetleri son bulmuştur⁸⁴⁴.

Divân-ı Harb-i Örfî'nin yeni reisliğine ise 28 Ekim 1920 tarihinde, emekli Topçu Ferik Hurşit Paşa tayin olunmuştur⁸⁴⁵. Divân-ı Harb-i Örfî heyetinin miralay rütbelerindeki üç üyesi ile binbaşı rütbelerindeki üç aza mülâzimi de şunlardır: Erkân-ı harbiye miralayı Abdülkerim, piyade miralayı Nazif, Ömer ve Cemil Beyler. Aza mülâzimliklerine ise, binbaşı Mehmed Ali Bey, binbaşı Rafet Bey ve binbaşı Sabit Bey tayin olunmuşlardır. Yeni heyet görevine başlar başlamaz, Divân-ı Harb-i Örfî evraklarını bir önceki heyetten hemen teslim almıştır.

Diğer taraftan Tevfik Paşanın, hükümetinin programında her türlü haksızlıkların giderileceği ve şahsî hürriyete önem verecekleri şeklindeki ifadesine rağmen, Divân-ı Harb-i Örfî heyetini, Damat Ferit Paşa döneminde olduğu gibi, yine tamamen askerlerden oluşturması dikkat çekmiştir. İyi niyetle hareket edilecek olsa bile, heyet içerisinde hukuk bilgisine sahip bir tane bile üyenin bulunmaması, Tevfik Paşa'nın, haksızlıkların tamamen giderileceği yönündeki vaatlerine şüphe düşürmüştür. Ayrıca yeni reis Hurşit Paşanın, Divân-ı Harb-i Örfîler eskisi gibi gizli olarak yargılamaya devam edecek açıklamasını yapması da bu endişeleri kuvvetlendirmiştir⁸⁴⁶.

b- Divân-ı Harb-i Örfî Kararlarının Temyizi ve Eski Kararların Yeniden İncelenmesi

Tevfik Paşa hükümeti göreve gelir gelmez ilk iş olarak, önceki hükümet döneminde Divân-ı Harb-i Örfî tarafından verilmiş olan kararların

⁸⁴⁴ *Alemdar*, 31 Teşrin-i Evvel 1336 (31 Ekim 1920), nr. 673.

⁸⁴⁵ *BOA*, *BEO*, 349500. Hurşit Paşa; Harbiye'den Topçu mülâzim-i evveli olarak mezun olmuştur. Değişik Topçu alaylarında bulunduktan sonra, meşrutiyeti müteakip Divân-ı Harb reisliği görevini de yapmıştır. Hurşit Paşa mütarekeden sonra Anadolu'ya gönderilen Heyet-i Nasihalardan birinin de başkanlığını yapmıştı. *Vakit*, 31 Teşrin-i Evvel 1336 (31 Ekim 1920), nr. 673. Ayrıca, Hurşid Paşa ve Heyet-i Tahkikiye hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Beyoğlu, "Hurşid Paşa ve Heyet-i Tahkikiye", *Bir - Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4, İstanbul 1995.

⁸⁴⁶ *Vakit*, 1 Teşrin-i Sani 1336 (1 Kasım 1920), nr. 1041; *Alemdar*, 1 Teşrin-i Sani 1336 (1 Kasım 1920), nr. 674.

yeniden incelenmesi meselesini ele almıştır. Nitekim kabinenin kurulmasından üç gün sonra, 24 Ekim'de toplanan Meclis-i Vükelâ, derhal bu konuyu görüşmüştür. Siyasî baskıların giderek daha da ağırlaştığı bu dönemde, geçmiş yargılamalara ait dile getirilen eleştiriler gerçekten dikkat çekicidir. Nitekim, Meclis-i Vükelâ yaptığı toplantı sonucu aldığı kararda; bir müddettir Divân-ı Harb-i Örfî tarafından verilen kararların, hukukçuların ve münevverlerin vicdanını tatmin edebilecek bir kanunî isabette olmadığı eleştirisini getirmiş, ayrıca, Divân-ı Harb-i Örfînin bazı davalara da vazifesi olmadığı halde baktığına dikkat çekmiştir⁸⁴⁷. Ayrıca hatırlanacağı üzere, Damat Ferit hükümetinin son günleri olan 5 Ekim'de alınan bir kararla, söz konusu tarihten itibaren verilen hükümlerin, beş günlük bir süre içinde temyiz edilebilmesi imkânı tanınmıştı. Şimdi bu toplantıda söz konusu karar da ele alınarak, sadece 5 Ekim'den sonraki hükümlerin temyiz edilip de geçmişin hariç tutulmasının, şahısların suçsuzluğu ve hukukun ihlâlüne cevaz vermek manasına geleceğinden, bu uygulamanın adalete uygun olamayacağı dile getirilmiştir. Dolayısıyla, temyizin geçmişe yönelik olarak kabul edilmesi gereği üzerinde durulmuştur. Bunun üzerine 23 Nisan 1920 tarihinden, yani Mustafa Paşa'nın Divân-ı Harb-i Örfî reisliğine getirildiği günden itibaren I Nolu Divân-ı Harb-i Örfî tarafından verilen kesinleşmiş olsun veya olmasın tüm kararların temyiz edilebilme hakkı tanınmıştır⁸⁴⁸. Ayrıca, verilen kararların Temyiz Heyetince yeniden incelenmesine mecburiyet hissedildiğinin zikredilmesi de⁸⁴⁹, yeni hükümetin daha önce verilen tüm kararlara şüpheyle yaklaştığını göstermektedir. Karar, 1 Kasım 1920'de yürürlüğe girmiştir⁸⁵⁰. Ayrıca Tevfik Paşa hükümeti, Damat Ferit hükümetinin 5 Ekim'de aldığı karar sonucu, verilen hükümleri temyiz etmek üzere kurulan Adliye-i Askeriye dairesine bağlı olan Temyiz Heyetini de lağvederek, yerine, daha evvel olduğu gibi, Harbiye Nezaretî'ne bağlı müstakil bir daire olarak, kararları temyiz ve

⁸⁴⁷ BOA., MV., 252-136, lef, 1. (Ek-XIII)

⁸⁴⁸ Kararın aslı şöyledir: “23 Nisan 1336 (23 Nisan 1920) tarihinden itibaren I Nolu Divân-ı Harb-i Örfî'den sadır olup kesb-i katiyet etmiş veya etmemiş olan mukarrerattan mücâzât-ı terhibiyyeyi müstelzim olanlar re'sen ve mücâzât-ı te'dibiyyeyi müstelzim bulunanlar dahi iş bu kanunun tarih-i neşrinden itibaren on beş gün zarfında mahkûm-ı aleyhimin talebî üzerine temyizen tetkik olunur”. BOA., MV., 252-136, lef, 2.

⁸⁴⁹ BOA., DUİT., 54/1.9, lef, 6.

⁸⁵⁰ TV., 1 Teşrin-i Sani 1336 (1 Kasım 1920), nr. 3996.

tetkik etmek üzere “*Divân-ı Temyiz-i Askerî*”nin oluşturulması ve kadrosunun da yenilenmesi kararlaştırılmıştır⁸⁵¹.

Böylece yeniden oluşturulan temyiz heyeti hemen göreve başlamıştır. Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi de, önceki heyetten devir aldıkları evrakları inceleme altına almıştır. Bunun sonucunda tutuklama müzekkeresi olmayan veya herhangi bir suç isnat edilemeyen on tutuklu kefaletle tahliye edilmişlerdir⁸⁵². Bu arada, hapishanelerde kimlerin hangi suçtan dolayı tutuklu olduklarını araştırmak için, Divân-ı Harb üyelerinden miralay Lütfi Bey yanına aldığı bir kâtip ile hapishaneleri teftiş etmiş ve davaları sıraya koymuştur. Bununla, yargılamalara bir düzen verilmesi amaçlanmıştır⁸⁵³. Böylece çalışmalarına hızlı başlayan Divân-ı Harb-i Örfî ve Divân-ı Temyiz-i Askerî, bir yandan tutuklu olanların bir an önce yargılanmalarını hedeflemiş, diğer taraftan da, verilen cezalara ait dosyaları yeniden incelemeye almıştır.

c- Divân-ı Harb-i Örfî Reisi Hurşit Paşa'nın Suüstimalleri Belgelemesi

Tevfık Paşa hükümeti, Divân-ı Harb-i Örfî hakkındaki suüstimal iddialarının artması ve konu hakkında basında çıkan haberlerin yoğunlaşmasıyla birlikte geniş bir araştırmaya girişmiştir. Bu amaçla Hurşit Paşa Divân-ı Harb-i Örfîsi ve yeni oluşturulan Divân-ı Temyiz-i Askerî heyeti, davaların bir an önce sonuçlandırılması ve ortaya atılan iddiaların tetkiki için süratle hareket etmişlerdir. Özellikle bir önceki Divân-ı Harb-i Örfî reisi Mustafa Paşa ve arkadaşlarının, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey hakkında iki ayrı mazbata düzenlemelerinden dolayı 15 Kasım 1920'de tutuklanmaları, suüstimal iddialarının üzerine daha ciddiyetle gidilmesine sebep olmuştur. Böylece tüm evraklar elden geçirilmiştir. Yaklaşık bir ay süren bu incelemeler sonucu elde edilen bulgular, gerçekten Divân-ı Harb-i Örfî'nin nasıl bir anlayışla çalıştığını tam manasıyla gözler önüne sermiştir. Divân-ı Harb-i Örfî reisi Hurşit Paşa, ortaya çıkardığı bu suüstimalleri Harbiye Nazırına sunmuştur. Onun da bu durumu Sadrazama bildirmesiyle, sunduğu bu araştırmanın sonuçları, daha evvel verilmiş olan hükümlerin bozulmasını hızlandırmıştır. Harbiye Nazırı, bu araştırmanın

⁸⁵¹ BOA., MV., 252/ 143; BOA., BEO., 349676.

⁸⁵² *Alemdar*, 8 Teşrin-i Sani 1336 (8 Kasım 1920), nr. 1048.

⁸⁵³ *Vakit*, 10 Teşrin-i Sani 1336 (10 Kasım 1920), nr. 1050.

sonuçlarını açıklarken, Birinci Divân-ı Harb-i Örfî'de mevcut olan dava evraklarının incelenmesi sonucu, devam etmekte olan yargılamalar sırasında birtakım dikkat çekici olaylara şahit olunduğuna değinmiştir. Birbirini tanımayan kişilerin, bir suç, bir semtte aynı anda beraberce işlemiş gibi gösterilip tutuklanmış olduklarına değinen Harbiye Nazırı, oysa bir suçun ortak işleyicisi gibi gösterilen kişilerin birbirlerini tanımadıkları, aralarında tanyanları var ise bile suç sayılabilecek bir fiil ve hareketleri olmadığını dile getirmiştir

Harbiye Nazırı, “suçluymuş” gibi tutuklanan söz konusu kişileri tanıtırken; bu adamların çoğunun, geçimlerini maddî kuvvetleri ile temin eden amele takımından olup, kendilerine isnat edilen suçları “*idrakten âci*” bulunduklarına işaret etmiştir. Söz konusu bu kişilerin, nasıl tutuklanıp getirildiklerini de açıklayan Harbiye Nazırı; bunların tutuklama sırasında dayak ve tehdit ile suç itiraf ettirildiklerini belirtmiştir. Harbiye Nazırı, bunları tutuklayan görevlilerin, bu kişiler hakkında suç tertip ettiklerini ve bu tertiplere fark edilemeyecek ölçüde zabıt varakaları düzenlediklerini ifade etmiştir. Diğer taraftan, bu kişilerin kendi hallerinde terbiye görmüş ve işlenen suçlardan “*ber*” oldukları halde, düzmece isnatlara maruz kaldıklarına da dikkat çeken Harbiye Nazırı, böylece asıl ve esası olmayan fiil ve suçların isnadıyla söz konusu kişilerin tutuklandıklarını belirtmiştir.

Harbiye Nazırının değindiği bir başka husus ise, tutuklama sırasında küçük memurların, sebepsiz olarak namuslu ve haysiyetli bazı kimselere hakaret ettiklerinin ve dövdüklerinin ortaya çıktığını ifade etmesidir. Bu tür haksız ve lâıyk olmayan hareketleri kimlerin ve ne için yaptıklarına da temas eden Harbiye Nazırı, bunun, büyük mevkide bulunan memurların, cemiyet ve fırka zihniyetiyle dolu olmalarından kaynaklandığına ve bu duygunun küçük memurlara da “*sirâyet etmesinden*” doğduğuna işaret etmiştir.

Harbiye Nazırı, böyle davranan ve suçsuz kimseleri tutuklayan görevlilerin amacının; üstlerinin gözüne girmek, terfi etmek ve maddî mükâfât elde etmek olduğunu belirtmiş ve ne kadar çok suç toplar ve ne kadar suçlu tutuklarsa o nispette isteklerine kavuşacaklarını keşif ve takdir etmelerinden doğduğunu söylemiştir.

Harbiye Nazırı bütün bu bilgilerin, Divân-ı Harb-i Örfî'de dört aydan fazla bir zamandır tutuklu bulunan kırk kadar şahsın yargılaması

sonucunda öğrenildiğini kaydetmiştir⁸⁵⁴. Bu rapora Sadareten verilen cevapta, konunun Meclis-i Vükelâda görüşüldüğü, bu konuda ihmali ve kusuru olan memurların ve askerlerin, cezalarının verilmesi amacıyla mensup oldukları mahkemelerde yargılanacakları bildirilmiştir.

Harbiye Nazırının, Divân-ı Harb-i Örfinin hangi hukuk kuralları içinde çalıştığını gösteren 16 Aralık 1920 tarihli bu bilgilerin, Divân-ı Harb-i Örfilerin kurulmasından (16 Aralık 1918) tam iki yıl sonra ortaya çıkması, herhalde ilginç bir tesadüf olsa gerekir. “Hukuku üstün kılmak” adına kurulan Divân-ı Harb-i Örfilerin, hiçbir hukuk prensibinde olmayan yollara sapması, bu mahkemelerin sicilini de ortaya koymuştur. Aslında, yargılamalar sırasında bu tür hukuk hârici yollara sapılmasının, Divân-ı Harb-i Örfinin kurulduğu günlerden beri mevcut olduğu konusunda çok fazla bir şüphe yoktur. Bizatihî Tevfik Paşa’nın kendisi de ilk sadareti döneminde benzer yollara tevessül etmiştir. Ancak daha sonra, birbiri ardı sıra kurulan hükümetlerin hiçbirisi, Divân-ı Harb-i Örfi’nin bir önceki uygulamalarını gözden geçirmek gibi bir düşünce içinde olmadığı için, söz konusu suiistimaller bu kadar net olarak ortaya konamamıştı. Şimdi ise Tevfik Paşa, Osmanlı Devleti’nin son sadrazamı olarak gelinen bu noktada, İtilâf Devletleri’ne yaranmak için girişilen haksız uygulamaların, fırkacılık hissiyle veya Kuvâ-yı Milliye’ye destek veriyor diye İttihatçılara karşı yapılan muamelelerin bir işe yaramadığını görmüş olsa gerekir ki, yapılan hukuk dışı işlere daha fazla göz yumamamıştır. Hatta Harbiye Nazırının yukarıda sözü edilen işleri yapan asker veya sivil görevlilerin uyarılması yönündeki isteğine Tevfik Paşa; uyarıdan ziyade, haklarında kanunî takibat yapılarak etkili bir ders verilmesini ve yargılanmalarını belirtmiştir⁸⁵⁵.

Böylece Divân-ı Harb-i Örfilerin, iki yıldır çeşitli niyetlerle yapmakta olduğu icraatının sonuçları ortaya çıkınca, Divân-ı Temyiz-i Askerî, verilen kararları hızlı bir şekilde incelemeye almış ve bunun sonucu olarak birçok hükmü nakzetmiştir.

d- Divân-ı Harb-i Örfi Mahkemesi Kararlarının Temyiz Mahkemesince Bozulması

⁸⁵⁴ BOA., BEO., 330114, lef, 1. (Ek-XIV)

⁸⁵⁵ BOA., BEO., 330114, lef, 2.

1 Kasım 1920 tarihinden itibaren Temyiz hakkının yeniden yürürlüğe girmesiyle, 23 Nisan 1920 tarihinden sonra verilen tüm kararlar incelemeye alınmıştır. Hurşit Paşa bu konuda yaptığı açıklamada, eski Divân-ı Harb-i Örfî heyetinin verdiği tüm hükümlerin temyize gönderildiğini belirtmiştir⁸⁵⁶. Bu durum, Mustafa Paşa Divân-ı Harb-i Örfîsi tarafından verilmiş olan kararların yeniden ele alınacağı anlamına geliyordu. Bu meyanda Divân-ı Temyiz-i Askerî hemen harekete geçmiş ve ilk önce, “*Yıldız Yağması*” adı verilen dava ile Kuvâ-yı Milliyeye katılan veya destek verenlere ait yargılamaları ele almıştır⁸⁵⁷. Daha sonra ise Damat Ferit Paşa’ya suikast davasının sonucunda infaz edilmiş idam kararlarının inceleneyeceği duyurulmuştur. Bu kapsamda ele alınacak dosyaların adları şöyle belirtilmiştir: Ferik Kavaklı Fevzi, miralay İstanbullu Hüseyin Salahaddin, miralay Fahreddin, mirliva Yusuf İzzet, miralay Yanyalı Abbas Hilmi, miralay İsmet, miralay Bekir Sami, ferik mütekâid İsmail Fazıl, mebus Celâleddin Arif, mebus Bekir Sami, mebus Abdullah Suphi, mebus Cami, mebus Hakkı Behiç, mebus Rıza Nur, mebus Yusuf Kemal, mutasarrıf Fatin, müftü Hüseyin Fehmi ve Rifat Efendiler. Ayrıca, 17 Temmuz 1920 tarihli mazbata-i hükmiyede mahkûmiyetleri yazılı ve miktarı yüze yakın zabitan ile, idam edilmiş Tevfik Sükuti, Halil İbrahim, Dramalı Rıza, Mehmet Ali, Hafız Abdullah Avni, Nusret ile mirliva Nureddin, mirliva Kâzım, kaymakam Taş Köprülü Hüseyin Hüsnü, miralay Bursalı Bahaeddin, miralay Behiç, kaymakam Seyfi Beyler, Yıldız yağmasından maznun Hüseyin Hüsnü, Şevket Turgut, Hasan Rıza Paşalar, Hazım, miralay Cevdet, kaymakam Ali, Muhyiddin ve Tevfik Beylerdir⁸⁵⁸.

Divân-ı Temyiz-i Askerî bu dönemde sadece haklarında mahkûmiyet cezaları verilenlerle ilgili hükümleri değil, maaşları kesilen devlet memurlarından, emekli olmuş veya azledilmiş olanların da, haklarındaki hüküm kesinleşinceye kadar maaşlarının ödenmesini kararlaştırmıştır⁸⁵⁹.

Bu dönemde temyiz heyeti, söz konusu kararların yeniden incelenmesi ile meşgul olurken, basın çok önemli bir suiistimali meydana çıkarmıştır. Bu konu, Mustafa Paşa Divân-ı Harbinin, 5 Ağustos 1920’de idam

⁸⁵⁶ *Alemdar*, 9 Teşrin-i Sani 1336 (9 Kasım 1920), nr. 682.

⁸⁵⁷ *Vakit*, 14 Teşrin-i Sani 1336 (14 Kasım 1920), nr. 1054.

⁸⁵⁸ *Vakit*, 22 Teşrin-i Sani 1336 (22 Kasım 1920), nr. 1062.

⁸⁵⁹ *Vakit*, 22 Teşrin-i Sani 1336 (22 Kasım 1920), nr. 1063.

edilen Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey hakkında iki ayrı mazbata düzenlenmiş olduğu gerçeğidir. *Akşam* gazetesi tarafından duyurulan bu gelişme üzerine hemen harekete geçilmiş ve Nusret Bey ile ilgili yargılama evrakları yeniden incelemeye alınmıştır. Fakat Mustafa Paşa bu konuda ortaya atılan iddiaları reddederek, konu ile ilgili kendisine sorulan soruya; “*ben ve Divân-ı Harbin sâbık beyet-i hâkimesi mecnun değiliz. Verdiğimiz kararları da yalnız maddî ve kanunî mesuliyeti düşünerek değil, manevî mesuliyetleri de nazarı itibara alarak verdik. Bir mahkûm için iki mazbata tanzim ettiğimizi hatırlamıyoruz*”⁸⁶⁰ demiştir. Diğer taraftan kendi Divân-ı Harb-lerinin, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan beri faaliyet göstermiş olan Divân-ı Harblerden daha mükemmel olduğunu da iddia eden Mustafa Paşa, haklarındaki iddialara cevap vermeyeceğini ve bir “*imtihan devresi geçirdiklerini*” söylemiştir.

Bu gelişmeler üzerine, Nusret Bey hakkındaki kararname yeniden incelenmiş ve inceleme sonucunda Temyiz heyeti; Nusret Bey’e kürek cezası veren kararnâmedeki suçlamaları yerinde bulmayarak reddetmiştir. İdam hükmü verilen kararı ise, hiç olmamış kabul ettiğinden üzerinde durmamıştır. “*Nakz Kararnâmesinde*”, daha çok 4 Temmuz tarihli kürek cezası üzerinde durulmuş olup, kararnâmedeki gerekçelerin mevcut olmadığı ve bu yüzden söz konusu cezanın bozulduğu açıklanmıştır⁸⁶¹. Böylece Nusret Bey hakkında, 4 Temmuz’da verilen kürek ve 20 Temmuz’da verilen idam kararlarının 10 Ocak 1921’de temyizde bozulduğunun bildirilmesiyle, Nusret Bey’in hiçbir suçunun olmadığı ispat edilmiş ve suçsuz yere idam edildiği ortaya çıkmıştır.

Divân-ı Temyiz-i Askerî’nin bozmuş olduğu bir başka karar, Yıldız Yağması⁸⁶² davası sonucu verilen cezalardır. Bu davada; Şevket Turgut, Hasan Rıza, Galip ve Hasan İzzet Paşalar beşer sene, miralay Cevdet ve miralay Selahaddin onar sene kürek cezalarına çarptırılmışlardı. Mahkûm-

⁸⁶⁰ *Alemdar*, 14 Teşrin-i Sani 1336 (14 Kasım 1920), nr. 687.

⁸⁶¹ *Vakit*, 9 Kanûn-ı Sani 1337 (9 Ocak 1921), nr. 1109; *Alemdar*, 10 Kanûn-ı Sani 1337 (10 Ocak 1921), nr. 743.

⁸⁶² Yıldız Yağması meselesi; II. Abdülhamit’in tahttan indirilişi sırasında mallarına hükümet tarafından el konulması hadisesidir. Mahmut Şevket Paşa’nın başkanlığında gerçekleşen bu el koyma sırasında bazı para veya malların alındığı iddia edilmiştir. Bu komisyonda görevli olanlara, olaydan on iki sene sonra, 1920’de Mustafa Paşa Divân-ı Harb-i Örfide sorgulanmış ve değişik cezalar verilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için, bkz. E. H. Tepeyran, *Zâlimâne Bir*, s. 14 vd.

lardan eski Dahiliye Nazırı Hazım Bey ise önce idam cezasına çarptırılmış, fakat daha sonra padişahın affıyla bu ceza on beş sene küreğe çevrilmişti. Şimdi ise, kararların temyizi sonucu bu cezalar da bozulmuş ve tüm mahkûmlar 9 Ocak 1921'de beraat ve tahliye edilmişlerdir⁸⁶³. Sonuç olarak bir başka haksızlık daha düzeltilmiştir.

Bunlardan başka, Damat Ferit'e suikast davası⁸⁶⁴, Kuvâ-yı Milliye destek verenlerin veya katılanlardan altı kişinin⁸⁶⁵ ve Erzincan tehciri davasından sanık otelci Abdullah Avni Efendi'nin idam cezaları da temyiz tarafından bozulmuştur⁸⁶⁶.

Böylece, özellikle 23 Nisan 1920'den sonraki Divân-ı Harb-i Örfî'nin vermiş olduğu kararların neredeyse tamamının bozulmuş olması, gerçekleştirilen idam cezalarının ve verilen hapis cezalarının haksızlığı ortaya koymuştur.

e- Nemrut Mustafa Paşa'nın Yargılanması ve Sonucu

Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından 16 Nisan 1920 tarihinde Divân-ı Harb-i Örfî reisliğine getirilen Mirliva Mustafa Paşa, yargılama sırasındaki sert tutumu ve suçsuz yere birçok kimseye idam dahil ağır cezalar vermesi, kamuoyu tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmaktaydı. Damat Ferit Paşa'nın istifa edip, Tevfik Paşa'nın Sadrazam olması üzerine, Divân-ı Harb-i Örfî heyeti tamamen değiştirilmiş ve bu kapsamda Mustafa Paşa'nın görevine de son verilmişti. Bu değişiklikten sonra, 23 Nisan 1920 tarihinden itibaren verilen tüm kararların incelemeye alındığına ve verilen hükümlerin temyiz tarafından bozulduğuna ise yukarıda değinilmişti.

Bu arada geçmişe yönelik incelemeler sürdürülürken, Nemrut Mustafa Paşa ve arkadaşlarının önemli bir usulsüzlük yaptıkları ortaya çıktı. İlk önce *Akşam* gazetesinde verilen 12 Kasım tarihli bu habere göre, Mustafa Paşa Divân-ı Harb-i Örfîsinin, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey hakkında iki ayrı mazbata düzenledikleri belirtilmekteydi⁸⁶⁷. Mustafa Paşa

⁸⁶³ *Alemdar*, 9 Kanûn-ı Sani 1337 (9 Ocak 1921), nr. 741; *Vakit*, 14 Kanûn-ı Sani 1337 (14 Ocak 1921), nr. 1113.

⁸⁶⁴ *Vakit*, 30 Teşrin-i Sani 1336 (30 Kasım 1920), nr. 1068.

⁸⁶⁵ *Vakit*, 16 Şubat 1337 (16 Şubat 1921), nr. 1146.

⁸⁶⁶ *Alemdar*, 4 Kanûn-ı Sani 1337 (4 Ocak 1921), nr. 731.

⁸⁶⁷ *Alemdar*, 14 Teşrin-i Sani 1336 (14 Kasım 1920), nr. 687.

her ne kadar söz konusu bu suiistimal iddialarını reddettiye de, olayın gerçek olduğu bir müddet sonra anlaşılmış ve başta Mustafa Paşa olmak üzere, diğer üyeler Recep Paşa, süvari miralay Recep ve kaymakam Fettah Beyler Merkez Kumandanlığı tarafından 15 Kasım 1920 tarihinde tutuklanmışlardır⁸⁶⁸. Harbiye Nazırının emriyle tutuklanan bu kişilerin sorgulaması, müşir Kâzım Paşanın reisliğindeki Erkân-ı Divân-ı Harb mahkemesi tarafından yapılmış ve önce Ferhad ve Niyazi Beylerin konu hakkındaki bilgilerine başvurulmuştur⁸⁶⁹. Diğer taraftan, mahkeme heyetinin, Merkez Kumandanlığında yaptığı sorgulamada çok dikkatli hareket ettiği ve sanıkların birbirleriyle temas etmemeleri için ayrı ayrı odalara yerleştirildiği dikkat çekmiştir. Diğer taraftan Mustafa Paşanın, hakkındaki iddiaları reddetme tavrını sürdürdüğü ve hiçbir şey olmamış gibi soğukkanlı davranmaya çalıştığı da gözlemlenmiştir. Nitekim, kendisine konu ile ilgili soru soran bir muhabire; “*sonunda tutuklandık, bu halimden dolayı üzgün değilim, bakalım talih yeni ne gibi maceralara sürükleyecektir*” cevabını vermiştir⁸⁷⁰. Ayrıca Mustafa Paşa, hakkındaki iddiaların, Kuvâ-yı Milliye ile ilgili verdiği kararlar dolayısıyla düşmanları tarafından ortaya atıldığını ve yargılamalarda hiçbir yolsuzluk yapmadığını dile getirmiş ve böyle bir zamanda önemsiz ve anlamsız iftiralara mahal verildiği için çok üzgünüm, demiştir. Diğer taraftan Mustafa Paşa, böyle sahte bir evrakın, dosyaya sonradan sokulmuş olabileceğini de iddia etmiştir⁸⁷¹.

Fakat, Mustafa Paşa kendisine yöneltilen suçlamaları yalanlasa da, yapılan araştırmalar sonucu, suçluluğu konusundaki deliller artmış ve tutuklu bulundukları Merkez Kumandanlığından alınarak Bekirağa Bölüğü’ne gönderilmişlerdir⁸⁷². Bu arada Mustafa Paşa ve arkadaşları, Erkân-ı Divân-ı Harb başkanlığına bir dilekçe vererek, Divân-ı Harbin kendilerine isnat edilen suçlara bakmaya yetkili olmadığını, dolayısıyla davalarının Nizamiye Mahkemelerinde görülmesini talep etmişlerdir. Ancak erkân-ı Divân-ı Harb, mahkemelerinin bu konuda yetkili olduğunu bildirerek söz konusu isteği reddetmiştir⁸⁷³. Mustafa Paşa ve arkadaşları, yedi-sekiz

⁸⁶⁸ *Vakit*, 16 Teşrin-i Sani 1336 (16 Kasım 1920), nr. 1056.

⁸⁶⁹ *Alemdar*, 18 Teşrin-i Sani 1336 (18 Kasım 1920), nr. 691.

⁸⁷⁰ *Vakit*, 18 Teşrin-i Sani 1336 (18 Kasım 1920), nr. 1058.

⁸⁷¹ *Alemdar*, 21 Teşrin-i Sani 1336 (21 Kasım 1920), nr. 694.

⁸⁷² *Vakit*, 23 Teşrin-i Sani 1336 (23 Kasım 1920), nr. 1063.

⁸⁷³ *Vakit*, 3 Kanûn-ı Evvel 1336 (3 Aralık 1920), nr. 1071.

oturum boyunca sorgulanmış ve duruşmaları 11 Aralık 1920 tarihinde tamamlanmıştır⁸⁷⁴.

Netice olarak mahkeme 19 Aralık 1920 tarihinde veridiği kararda, Mustafa Paşa ve arkadaşlarının suçlu olduklarına hükmetmiştir⁸⁷⁵. Fakat Mustafa Paşa karara itiraz etmiş ve temyize başvurmuştur. Yapılan uzun görüşmeler sonucu temyiz heyeti de mahkemenin verdiği kararı tasdik etmiştir. 2 Şubat 1921 tarihli bu karara göre; Mustafa Paşa vazifesini suistimal suçundan yedi ay, üyelerden Recep Paşa ile Recep Bey beşer ay ve Fettah Bey de üç ay hapis cezalarına çarptırılmışlardır⁸⁷⁶. Bu cezalar, Nemrut Mustafa Paşa ve diğer arkadaşlarının Nusret Bey ile ilgili vermiş olduğu hükmün haksızlığını ve yaptıkları suiistimali açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Ancak Mustafa Paşa ve arkadaşlarının almış olduğu cezalarla ilgili kararname, tasdik etmesi için 6 Şubat 1921 tarihinde Sultan Vahdetin'in önüne geldiği zaman, padişah söz konusu kişilerin tutukluluk sürelerini dikkate alarak affetmiş ve bir gün sonra da tahliye edilmişlerdir⁸⁷⁷. Oysa söz konusu mahkûmlar sadece 85 gün tutuklu kalmışlardır⁸⁷⁸.

Böylece Ermeni tehciri, "taktili", ihtikâr, isyan, Kuvâ-yı Milliye destek gibi suçlamalarla çok sayıda kişiye muhtelif cezalar veren Nemrut Mustafa Paşa, padişahın kendisini affetmesinden sonra, ailesini Şam'a götürmek bahanesiyle İstanbul'dan ayrılmış ve İngilizlerle ortak hareket ederek bağımsız bir Kürdistan devleti kurmak için uğraşmıştır⁸⁷⁹.

2- Divân-ı Harb-i Örfîlerin Son Çalışmaları

Hatırlanacağı üzere, davaların süratli bir şekilde sonuçlanması için İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfîler, baktıkları davalara göre numaralandırılmıştı ve bu kapsamda tehcir davalarına da I. Divân-ı Harb-i Örfî bakmaktaydı. Fakat, tehcir davalarına ilâveten, kanunda belirtilen diğer suçlara da bakmakta olan I. Divân-ı Harb-i Örfî, Aralık 1920'den itibaren,

⁸⁷⁴ *Vakit*, 12 Kanûn-ı Evvel 1336 (12 Aralık 1920), nr. 1080.

⁸⁷⁵ B. Akça, *Urfa Mutasarrıfı*, s. 108.

⁸⁷⁶ *Vakit*, 2 Şubat 1337 (2 Şubat 1921), nr. 1132; B. Akça, *Urfa Mutasarrıfı*, s. 110.

⁸⁷⁷ *BOA*, *BEO.*, 350453; *TV*, 9 Şubat 1337 (9 Şubat 1921), nr. 4081.

⁸⁷⁸ *Vakit*, 8 Şubat 1337 (8 Şubat 1921), nr. 1138.

⁸⁷⁹ B. Akça, *Urfa Mutasarrıfı*, s. 111.

elindeki dosyaların bir kısmını II. Divân-ı Harb-i Örfîye devretmiştir. Bunların sayısının 96 adet olduğu belirtilmektedir⁸⁸⁰. Böylece I. Divân-ı Harb-i Örfî, elindeki dosyaları hızla tamamlamaya çalışıyordu. Ancak, II. Divân-ı Harb-i Örfî, davaların azalması ve maliyeye yük olması ile birlikte 21 Mart 1921 tarihinde lağvedilmiş ve dosyaları yeniden I. Divân-ı Harb-i Örfîye devredilmiştir⁸⁸¹.

Bu dönemde Divân-ı Harb-i Örfî çok hızlı hareket etmekle birlikte, yine de işleri bitirememekteydi. 1920 yılının sonlarına gelindiği zaman, Askerî hapishanede hâlâ siyasi sebeplerden dolayı birçok tutuklu yatmaktaydı. Bunların çoğunun “*tevkif müzekkerelerinin*” günü bile geçmişti. Bunun üzerine Tevkifhâne İdaresi durumu Dahiliye Nezareti’ne bildirerek, bu söz konusu gecikmelerin önlenmesini ve bir an önce çaresine bakılmasını istemiştir. Bu istek sonucu Dahiliye Nezareti Divân-ı Harb-i Örfî-yi uyarak; tevkif müzekkeresi bulunmayan kimselerin alıkonulmasının “*caiz*” olamayacağını ve bunun sorumluluk gerektirdiğini hatırlatmıştır. Bu uyarıyla harekete geçen Divân-ı Harb-i Örfî, söz konusu kişilerin bazılarını tahliye etmiş, bazılarının da tevkif müzekkerelerini yenilemiştir⁸⁸².

Ancak Divân-ı Harb-i Örfînin bu çalışmasına rağmen, 1921 yılı ortalarına gelindiğinde, iki seneye yakın bir zamandır hapishanelerde tutuklu olup da, hâlâ yargılanmayı bekleyen kişilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu problemi çözmek için, anlaşılan daha önce kurulan komisyondan bir sonuç çıkmamış olacak ki, Dahiliye, Harbiye ve Adliye memurlarından oluşan yeni bir komisyon kurulmuştur⁸⁸³. Ayrıca işleri hızlandıracığı düşüncesiyle, Divân-ı Harb-i Örfî emrine on tane de polis memuru verilmiştir⁸⁸⁴. Diğer taraftan davaların süratlendirilmesi için, mahkeme heyeti içinde bulunup, ancak ayrılmak isteyen üyelerden binbaşı Rafet Bey ile Sadık Bey’in ayrılımlarına izin verilmemiş ve iki ay daha görevde kalmaları talep edilmiştir⁸⁸⁵.

⁸⁸⁰ *Vakit*, 3 Kanûn-ı Evvel 1336 (3 Aralık 1920), nr. 1071.

⁸⁸¹ *BOA., MV.*, 255/145.

⁸⁸² *BOA., MB. HPS.*, 99/34.

⁸⁸³ *BOA., MB. HPS.*, 138/16; M. Yıldıztaş, *İstanbul Hapishaneleri*, s. 36.

⁸⁸⁴ *BOA., DH. EUM. AYŞ.*, 56/56.

⁸⁸⁵ *BOA., BEO.*, 352227.

3- Divân-ı Harb-i Örfilerin Sonu

Yargılamaların hızlandırılması için alınan onca önleme rağmen, istenilen başarı elde edilememiştir. Bu amaçla Divân-ı Harb-i Örfi reisi Hurşit Paşa emekli olmuş, yerine 28 Mart 1922 tarihinde, üyelerden erkân-ı harbiye mirlivası Abdülkerim Paşa tayin edilmiştir⁸⁸⁶. Bu yeni reisle birlikte, yargılamaları çabuk sonuçlandırmak için bulunan yol yine komisyon kurmak olmuştur. Nitekim, 11 Mayıs 1922'ye gelindiği zaman bu problemin hâlâ devam ettiği görüldüğünden, Meclis-i Vükelâ kararıyla bir komisyon daha kurulmuştur⁸⁸⁷. 25 Mayıs 1922 tarihinde alınan bir başka tedbir de, Divân-ı Harb-i Örfinin yargılama yetkisini, İstanbul vilâyeti ve Çatalca sancağı ile sınırlamak olmuştur. Bu hudutların dışında meydana gelen davaları yargılama yetkisi, umumi mahkemelere bırakılmıştır. Gerekece olarak, davaların çokluğu sebebiyle yargılamaların sonuçlandırılmadığı gösterilmiştir⁸⁸⁸. Bu arada, Divân-ı Harb-i Örfilerin etkisi gittikçe azalmakta olduğundan, 30 Ağustos 1922 tarihinde alınan bir kararla, maliyeye yük getirdiği gerekçesiyle ve görevliler arasında eşitlik sağlamak amacıyla, mahkeme heyetinin maaşları bir hayli düşürülmüş, reislerine verilmekte olan “*bir misli zım*” uygulamasına son verilmiştir⁸⁸⁹.

İstanbul hükümetinin, Divân-ı Harb-i Örfinin yargılamaları konusunda düzenlemeler yapmaya çalıştığı bir dönemde, Ankara'da da yeni bir devletin doğmakta olduğu hatırlanırsa, İstanbul hükümetinin bu konudaki çabalarının artık bir önemi kalmadığı anlaşılr. Özellikle 1922 yılının ikinci yarısından itibaren, Ankara hükümetinin içeride ve dışarıda elde ettiği askerî ve siyasî başarılar, ülkede İstanbul hükümetinin değil, Ankara hükümetinin hakim olduğunu göstermiş, dolayısıyla, İstanbul hükümetinin birçok alanda olduğu gibi, yargı alanında da hiçbir otoritesi kalmamıştır.

Sonuç itibariyle, yeni Türk devletinin ülkede siyasî otoritesini kurması; idarî, siyasî ve hukukî nizamını ülkenin her tarafında tesis etmesi, İstanbul'da bulunan Divân-ı Harb-i Örfilerin hukukî varlığının kendiliğinden ortadan kalkmasıyla sonuçlanmıştır.

⁸⁸⁶ BOA., BEO., 353068.

⁸⁸⁷ BOA., MV., 223/159.

⁸⁸⁸ BOA., MV., 256/54; BOA., DUİT., 54/1.9, lef, 1.

⁸⁸⁹ BOA., MV., 256/119; BOA., DUİT., 54/1.5, lef, 1.

SONUÇ

İtilâf Devletleri, mütarekeden sonra işgal altındaki Osmanlı hükümetlerine kurdurdukları Divân-ı Harb-i Örfîleri, bir koz olarak kullanma çabası içinde olmuşlardır. Bu süreçte görünüşte, sadece Ermenileri sevk eden ve onlara karşı birtakım suiüstimler yaptıkları iddia olunan İttihatçıların cezalandırılmaları amaçlanıyor gibiyse de, gerçekte, İtilâf Devletleri'nin menfaatlerine karşı çıkan herkesin cezalandırılmak istendiği ortaya çıkmıştır. Bunun en açık ispatı, söz konusu bu mahkemelerin bir müddet sonra Mustafa Kemal Paşa dahil, Millî Mücadele'ye katılan ve destek veren herkesi yargılayacak olmasıdır. Ayrıca Ermeni taraftarları, bu fırsattan istifade diyerek, sözde “Ermeni katliamının” sadece İttihatçılar tarafından değil, bütün bir millet tarafından gerçekleştirildiği iddialarını da dile getirerek, Türk milletinin tamamını suçlama gayretine girişmişlerdir.

Netice olarak, mütarekeden sonra tehcir suçlularını cezalandırmak amacıyla kurulan Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi, birtakım eski görevlilere idam dahil çeşitli cezalar vermiştir. Bu sonuç itibarıyla bugün bazı çevreler, mahkemenin bu kararlarını, Ermenilere yapıldığı iddia olunan “zulümlerin” bir ispatıymış gibi sunma gayreti içine girmişlerdir. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Divân-ı Harb-i Örfî’de yapılan yargılamaların objektif kurallar içinde cereyan ettiğini söylemek mümkün değildir.

Bu noktada ulaştığımız sonuçları 5 madde halinde şöyle ortaya koyabiliriz.

1- Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinin Kurulduğu Dönem: Mütarekeyle birlikte İstanbul’u işgale başlayan İtilâf Devletleri, her kuruma olduğu gibi, yargıya da müdahale etmişlerdir. Zaten 1918 yılından sonra işgal altındaki İstanbul’da tam bağımsız bir Osmanlı Devleti’nden bahsetmek oldukça güçtür. Nitekim, Divân-ı Harb-i Örfî’de yargılanacak olan “suçluların” çoğu, İtilâf Devletlerinin belirlediği listelere göre tespit edilmiş , hükümet de o istikamette tutuklama ve yargılama işlerine girişmiştir. Dolayısıyla birtakım eski görevlilere idam dahil verilen tüm ceza-

lar, herhangi bir suç unsurunun bulunmasından dolayı değil, iç ve dış baskılar sonucu tecelli etmiştir. Çünkü hükümetlerin bu dönemdeki genel politikaları, işgal kuvvetlerine tam bir teslimiyettir.

2- İşgal Kuvvetlerinin Baskıları: İtilâf Devletleri ve özellikle İngiltere, İttihatçıların yargılanmaları konusunda oldukça kararlı ve baskıcı davranmışlardır. Amiral Calthorpe, Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'ya; *“İngiltere Hükümeti, Ermeni tehcirinde görev alanları ve İngiliz esirlerine kötü davrananları cezalandırmaya kararlıdır”* demiş, Mustafa Reşit Paşa da, mahkemelerin kurulduğunu, suçlu olanları yargılamaya başladığı cevabını vermiştir. İtilâf Devletleri'nin temsilcileri, özellikle 1919 yılı başından itibaren baskılarını daha da arttırmışlar, Osmanlı hükümetine, yargılamanın yapılacağı Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi salonunu dahi teftiş ederek, gösterilen gayretten dolayı memnuniyetlerini beyan etmişlerdir. Ayrıca hapishaneleri gezerek, Osmanlı hükümetinden izin almaksızın içeride bulunan onlarca katil, hırsız ve diğer suçları işlemiş Rum ve Ermeni mahkumları tahliye etmişlerdir.

Dolayısıyla, etrafında İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinin nöbet tuttuğu bir mahkemede adil yargılamanın yapılamayacağı tabii olduğundan, buradan verilmiş olan hükümlerin de *“adalet”* ve *“hukuk”* kavramları içinde değerlendirilmesi mümkün değildir.

3- İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası Arasındaki Rekabet: Divân-ı Harb-i Örfî'de verilen hükümlere etki yapan önemli unsurlardan birisi de, bu iki fırka arasındaki siyasi düşmanlıktır. İtilâf Devletleri'nin güçlerini de arkalarına alarak, İttihatçılara karşı amansız bir mücadeleye girişen Hürriyet ve İtilâfçılar, verilen her hükümde büyük rol oynamışlardır. Hürriyet ve İtilâfçılar, siyasî rakipleri olarak, İttihat ve Terakki iktidarları döneminde görev yapmış herkese suçlu gözüyle bakmışlar ve en ağır cezaların verilmesi için çaba harcamışlar; azınlık ve yerli muhalif basının da desteğiyle, İttihatçılara karşı intikam derecesinde hücum etmişlerdir.

Divân-ı Harb-i Örfî'deki yargılamalar hep bu çekişme içinde cereyan etmiş, ceza verilmesini istedikleri bir İttihatçıya karşı *“tehcir”*, *“taktıl”*, *“ihtikâr”* ve *“isyan”* gibi suçlamaları mesnetsiz olarak yöneltmişlerdir.

4- Mahkeme Heyetinin Tutumu: Divân-ı Harb-i Örfî'nin hakim heyeti, iş başına gelirken hep adil bir yargılama yapacakları vaatlerinde

bulundularsa da, bunu asla gerçekleştirememişlerdir. Çünkü mahkeme heyeti kendi iradesiyle değil, siyasî iradenin isteği doğrultusunda hareket etmiştir. Nitekim bunu, Divân-ı Harb-i Örfî reisi Nemrut Mustafa Paşa açıkça dile getirerek; “*işgal altında çalışan bir Divân-ı Harb, vicdanından ziyade hisleriyle hareket eder. Bu bize yukarıdan gelen emirdir*” demiştir. Mahkeme hükümlerini, iç ve dış siyasetteki gelişmelere göre veya yapacağı etkileri hesaba katarak vermişlerdir. Bu yüzden de, ceza verirken suç bulamadıklarından, çoğu zaman zorlanmışlardır. Böyle olunca da sanıkların çoğu aylarca suçsuz yere yatmış, bazen de bir ‘kazan’ hırsızlığını soruşturmak için mahkeme günlerce sürmüştür. Ancak yardımlarına, sürekli Rum ve Ermenilerin düzenledikleri veya intikam almak düşüncesinde olan yalancı şahitler yetişmiş; mahkeme heyeti, kararlarını onların ifadeleri üzerine inşa etmişlerdir.

5- Divân-ı Harb-i Örf Kararlarının Temyizi: Divân-ı Harb-i Örfîler’in yargılama usulleri düzenlenirken en fazla bu konu üzerinde oynama yapılmıştır. Temyiz kararlarını veren hükümetler, siyasî vaziyetin durumuna göre, mahkeme kararlarının bazen temyizine izin verirken, bazen sanığa avukat tutmak, duruşmaları açık yapmak gibi temel savunma haklarını bile tanımamışlardır. Mahkeme heyeti hem savcı, hem sorgu hakimi olmuş, ancak kararlar gizlilik içinde alınmıştır.

Diğer taraftan, 1920 yılının sonlarında ikinci defa iş başına gelen Tevfik Paşa hükümeti, uygulanmakta olan yargılama usulünden rahatsız olmuştur. Özellikle Damat Ferit Paşa hükümetleri döneminde yapılan yargılamalardaki suiistimallerin de ortaya çıkmaya başlamasıyla, sanıklara temyiz hakkı tekrar verilmiştir. Meclis-i vükelâda bu karar alınırken, verilen hükümler kastedilerek; “*ne erbâb-ı hukuku, ne de kamu vicdanını tatmin eden bir isâbet-i kanuniye görülemediği için Divân-ı Harb-i Örfî Kararlarının temyiz edilmesinin*”, gerçeğin ortaya çıkması için gerekli olduğuna dikkat çekilmiştir.

Bu kararın alınmasından sonra Temyiz Heyeti, geçmiş dosyaları yeniden incelemiş ve birçok usulsüzlükler tespit etmiştir. Mahkemede görev yapan güvenlik güçlerinin zorla suçlu bulma çabaları, üstlerinin gözüne girmek ve terfi edebilmek için tutukladıkları şahısları döverek suç itiraf ettirmeleri, Divân-ı Harb-i Örfîlerin nasıl çalıştığını ispatlamıştır. Keza,

Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey hakkında önce hapis, sonra idam cezası veren iki ayrı hüküm dosyası da bu devrede ortaya çıkarılmıştır.

Böylece mütareke dönemi Divân-ı Harb-i Örfîleri'nin, 'hükümlerini' nasıl verdiği anlaşılmıştır. Dolayısıyla böyle usulsüz ve baskılar altında çalışan siyasî amaçlı bir mahkemeyi, objektif ve tarafsız olarak muhakeme yapmış bir yargı organı gibi değerlendirmek ve hükümlerinden siyasî sonuçlar çıkarmaya çalışmak, birtakım hayalî iddiaları ispatlayabilmek için, adlî bir kurumda söz konusu yolsuzlukları ve haksızlıkları meşru görmek olacaktır. Ayrıca, sadece verilen cezaları görüp de, hükümlerin nasıl ortaya çıktığı konusunu göz ardı etmek, meselenin anlaşılmazlığını devam ettirmekten başka bir anlam taşımaz.

Kısaca, bu dönemdeki Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerini, Osmanlı Devleti'nin hür iradesiyle birtakım gerçeklerin ortaya çıkması için kurduğu bağımsız ve adil bir kurum olarak görmek mümkün değildir. Böyle bir mahkemenin verdiği hükümlerin de, hukuken bir geçerliliği olduğunu düşünmek aynı şekilde, son derece zordur.

BİBLİYOGRAFYA

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ

A- Dahiliye Nezareti Tasnifi

1. Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH. KMS)
nr. 19/2; 49-1/ 53; 49-2/15; 49-2/7; 49-2/14; 50-1/54; 50-1/63; 50-1/78; 50- 2/34; 50-2/40; 50-2/46; 50-2/54; 50-3/6; 51-1/2; 51-1/56; 51-1/73; 54-3/28; 65/18.
2. İdâre-i Umûmiye Belgeleri (DH. İUM)
nr. 19/4-1/58; 19-5/1-28; 19/3-1/36; 19-15/1-28.
3. Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH. HMŞ)
nr. 2/2-10; 3/1-150; 6-2/12-30.
4. Emniyet-i Umûmiye Asayiş Kalemi Belgeleri (DH. EUM. AYŞ)
nr. 1/137; 3/19; 4/20; 7/37; 8/38; 9/17; 9/18; 9/73; 11/2; 11/7; 13/91; 14/90; 14/95; 16/57; 20/118; 22/6; 27/59; 56/56.
5. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası (DH. EUM. VRK)
nr. 15/71.
6. Mebâni-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri (DH. MB. HPS)
nr. 99/34; 135/13; 138/16.
7. Şifre Kalemi Belgeleri (DH. ŞFR)
nr. 56/186; 92/238; 93/26; 93/57; 95/130; 94/9; 96/17; 96/38; 96/129; 96/214; 96/242; 97/135; 97/162; 97/230; 97/231; 97/232; 97/235; 97/292; 98/129; 100/153; 103/134.

8. Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyet Belgeleri (DH. UMVM)
nr. 159/53

B- Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO)

nr. 330114; 340528; 340567; 340662; 340684; 340742; 340841;
340862; 340885; 340905; 340947; 340975; 340979; 341055;
341017; 341060; 341087; 341158; 341219; 341231; 341234;
341334; 341346; 341493; 341518; 341529; 341932; 342308;
342341; 342356; 342577; 342669; 342882; 342911; 342888;
342949; 343007; 343130; 343184; 343633; 343707; 343729;
344089; 345284; 345559; 346387; 346936; 347039; 347302;
347643; 348303; 349481; 349500; 349676; 349933; 350453;
352227; 353068

C- Dosya Usûl-ı İradeler Tasnifi (DUİT)

nr. 54/1.2; 54/1.5; 54/1.7; 54/1.9; 54/1.11; 79-4/17; 79-5/134;
79-5/137.

D- Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

nr. 213/54; 213/59; 213/60; 213/62; 213/67; 213/134; 214/20;
214/24; 214/25; 214/26; 214/121; 215/35; 216/69; 217/61;
217/86-1; 217/105; 217/161; 223/159; 249/230; 249/234;
252/113; 252/136; 252/143; 255/145; 256/54; 256/119.

E- Şûra-yı Devlet (ŞD)

nr. 284/17; 670/21.

2. RESMÎ YAYINLAR

1. Divân-ı Harb-i Örfî Zabıt Cerideleri (DHÖZC)
2. Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC)
3. Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi (MAZC)
4. Düstur
5. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)

3. SÜRELİ YAYINLAR

Gazeteler ()**

1. Alemdar
2. Hadisat
3. İkdam
4. İleri
5. Memleket
6. Sabah
7. Takvim-i Vekayi
8. Tasvir-i Efkâr
9. Türkçe İstanbul
10. Vakit
11. Yeni İstanbul
12. Yeni Gün
13. Zaman

4. KAYNAK ESERLER, ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

“Acz-i Mürekkep”; *Âti*, 27 K. Sani 1335 (Ocak 1919), nr. 379.

Ahmed Rıza Bey ; *Meclis-i Mebusan ve Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 1988.

Ahmed Rüstem Bey; *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, Çev. Cengiz Aydın, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2001.

Akalın, Müslüm ; *Urfa Mutasarrıfı Şebit Nusret Bey'in Nemrut Mustafa Paşa Divân-ı Harbindeki Savunması*, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları.

Ankara 1992. Akça, Bayram; *Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey*, (Ege Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1995.

Akçam, Taner; *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Yayınları, Ankara 1999.

(**) Gazete numaraları metin içerisinde verilmiştir

- Akçora, Ergünöz; “Ermeni İşyanlarının Kaynağı”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, I/2, Şubat 1987, s. 27-32.
- _____; *Van ve Çevresinde Ermeni İşyanları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994.
- Akgün, Seçil; *General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Raporu*, İstanbul 1991.
- Akşin, Sina; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I-II*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998.
- Akyüz, Yahya; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1921*, TTK Basımevi, Ankara 1975.
- Ali Münif Bey; *Ali Münif Bey’in Hatıraları*, Yay. Haz. Taha Toros, İsis Yayınları, İstanbul 1996.
- Armstrong, H. C; *Türkiye Nasıl Doğdu?*, Yay. Haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul 1997.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi, I, 1906-1918*, , Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1995.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi, II, 1919*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1995.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi, III, 1919-1920*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1997.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi, IV, 1920-1922*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1998.
- Ata, Ferudun; “I. Dünya Savaşından Önce Kuzeybatı Anadolu’daki Ermenilerin Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Faaliyetlerine Dair Bir Rapor”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sayı 11, Temmuz 2004, s. 103-114.
- Atalay, Bülent; *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin Siyasî Faaliyetleri (1908-1923)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001.
- Atay, Falih Rıfkı; *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul 1998.
- _____; *Zeytindağı*, İstanbul 1957.

- Atnur, İ. Ethem; “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 9, İstanbul 1994, s. 45-48.
- _____; *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İşkânı*, (Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum 1991.
- Avşar, Servet; “Divân-ı Harb-i Örfî Üyesi Kurmay Albay Süleyman Şakir Bey’in Ermeni Tehciri Nedeniyle Yargılanan İttihat ve Terakki Mensuplarına Verilen Mahkumiyet Kararına İtiraz Raporu”, *Ermeni Araştırmaları*, 1. *Türkiye Kongresi Bildirileri*, II, Ankara 2003, s. 145-168.
- Ayışığı, Metin; *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.
- Babacan, Hasan; *Mehmed Talât Paşa, 1874 -1921, (Siyasî Hayatı ve İcraatı)*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 1999.
- Bakar, Bülent; *Ermeni Tehciri ve Uygulaması* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003.
- Balcıoğlu, Mustafa; “Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman”, *Giresun Tarihi Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 1996, Giresun Belediyesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 259-266.
- Barutçu, Faik Ahmet; *Siyasi Hatıralar, -Milli Mücadeleden Demokrasiye-1*, 21.Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001.
- Bayar, Celal; *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş*, I, V, Baha Matbaası, İstanbul 1965.
- Bayur, Yusuf Hikmet; *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Belgelerle Ermeni Sorunu*, Haz. İhsan Sakarya, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1984.
- Berkem, Süreyya Sami; *Unutulmuş Günler*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1960.
- Beyoğlu, Süleyman; “1915 Tehciri ve Soy Kırımı İddiaları”, *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001*

- Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 171-189.
- _____; “1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Yay. Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 207-222.
- _____; “Millî Mücadele’de Giresun’un Yeri ve Önemi”, *Giresun Tarihi Sempozyumu, 24-25 Mayıs 1996*, Giresun Belediyesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 209-229.
- _____; “Hurşid Paşa ve Heyet-i Tahkikiye”, *Bir- Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Yesevi Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 29-44.
- Bilgi, Nejdett; *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hâtıraları*, Akademi Kitabevi, İzmir 1997.
- _____; *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması*, Köksav Yayınları, Ankara 1999.
- Bleda, Mithat Şükrü; *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979.
- Birinci, Ali; *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.
- Borak, Sadi; *İktidar Koltuğundan İdam Sehпасına*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1962.
- “Bugünkü Muhâkeme”; *Tasvir-i Efkar*, 28 Nisan 1335 (Nisan 1919), nr. 2709.
- Cavid Bey; *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, I, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2000.
- Cevad, Refi; “Bazı Şahsiyetler Etrafında”, *Alemdar*, 12 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 82.
- _____; “Bir Hasbihal”, *Alemdar*, 17 Haziran 1336 (Haziran 1920), nr. 544.
- _____; “Hürriyet ve İtilâf”, *Alemdar*, 5 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 75.
- Cevdet, Abdullah; “Türkiye Nereye Gidiyorsun?”, *Yeni İstanbul*, 9 K. Evvel 1334 (Aralık 1918), nr. 28.

- Çakıcı, Bayram; *İzmit Mutasarrıflığı'nda Ermeniler ve Tehcirleri* (1888-1919), (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmit 1998.
- Çankaya, Mücellidoğlu Ali; *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III, Ankara 1968-1969.
- Çark, Y. G.; *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler* (1453-1953), İstanbul 1953.
- “Dahiliye Nezaret-i Celilesine”; *Yeni İstanbul*, 6 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 68.
- Danışman, H. Basri; *Artçı Diplomat*, Arba Yayınları, İstanbul 1998.
- Devellioğlu, Ferit; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1990.
- Ebuzziyazâde; “Adalet İşinde Muvaffak Olabilecekler mi”, *Tasvir-i Efkâr*, 12 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 2678.
- _____; “Bir Milyon Maktül Müslüman”, *Tasvir-i Efkâr*, 10 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 2676.
- _____; “Divân-ı Harbin Hükmüne İntizar Ederken”, *Tasvir-i Efkâr*, 9 Nisan 1335 (Nisan 1919), nr. 2699.
- _____; “Ferid Paşa Kabinesi”, *Tasvir-i Efkâr*, 5 Mart 1335 (Mart 1919).
- _____; “İstanbul’un Mukadderatı ve İttihatçıların Kabahati”, *Tasvir-i Efkâr*, 20 Şubat 1335 (Şubat 1919).
- _____; “Ne Yapacağız, Nasıl Kurtulacağız”, *Tasvir-i Efkâr*, 18 T. Sani 1334 (Kasım 1918).
- _____; “Yine Tevkifat Etrafında”, *Tasvir-i Efkâr*, 1 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 2639.
- Erdem, Ş. Can; *Sadrazam Damat Ferit Paşa*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002.
- “Erkân-ı İttihâdın Teb’idi”; *Tasvir-i Efkâr*, 30 Mayıs 1335 (Mayıs 1919), nr. 2740.
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)*, I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2001.

- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921)*, II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2001.
- Erol, Mine; *Osmanlı İmparatorluğunun Amerika Büyükelçisi*, A. Rüstem Bey, Bilgi Basımevi, Ankara 1973.
- Ersan, Mehmet; “Türk Yönetim Tarzı, Ermenilerin Türk İdaresini Kabulü ve Kendilerine Tanınan Haklar”, *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001 Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul İstanbul 2001, s. 1-13.
- Ertürk, Hüsamettin; *İki Devrin Perde Arkası*, Haz. Samih Nafiz Tansu, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.
- “Eski Adamlar Hâlâ Mevkide”; *İkdam*, 29 T. Sani 1334 (Kasım 1918), nr. 7830.
- Esüntimur, Nigar; *Yozgat ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tebciri ve Yargılamaları (1914-1923)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001.
- “Fevkalâde Divân-ı Harb”; *Vakit*, 12 T. Evvel 1335 (Ekim 1919), nr. 697.
- Fikri, Lütfi; “Divân-ı Harb mi Divân-ı Âli mi?”, *Sabah*, 27 K. Evvel 1335, (Aralık 1919).
- _____; “İttihatçıların Tecziyesi Meselesi”, *Sabah*, 19 K. Evvel 1335(Aralık 1919), nr. 10809.
- Gökbilgin, M. Tayyib; *Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, Birinci Kitap, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.
- Göyünç, Nejat; *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.
- Göztepe, Tarık Mümtaz; *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994.
- Günay, Bekir; “Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri Işığında “1914-1920 Arasında İzmit ve Yöresinde Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları, 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I,

Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara 2003, s. 205-225.

Gürün, Kâmuran; *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

Graves, P. Philip; *İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)*, Ter. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 1999.

Halaçoğlu, Yusuf; *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, (1914-1918), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

Hâmi, İsmail; “Artık Yeter”, *Memleket*, 18 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 37.

İlter, Erdal; *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Köksav Yayınları, Ankara 1999.

İnalcık, Halil; *Essays In Ottoman History*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

İnönü, İsmet; *Hatıralar*, I, Yay. Haz. Sebahattin Selek, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1992.

“İş Kabinesi”; *Sabah*, 2 Temmuz 1335 (Temmuz 1919), nr. 10662.

“İttihatçılar Yine O İttihatçılardır”; *Alemdar*, 25 Mart 1336 (Mart 1920), nr. 463.

Jaeschke, Gotthard; *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Kandemir; “Boğazlıyan Kaymakamı Nasıl Asıldı?”, *Tarih Hazinesi*, Sayı 12, İstanbul Temmuz 1951, s. 575-577.

_____; “Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey Nasıl Asılmıştı?”, *Tarih Hazinesi*, Haziran 1951, Sayı, 11, s. 510-512.

Karaer, Nihat; *Tam Bir Muhalif Refik Halit Karay*, Temel Yayınları, İstanbul 1998.

Karaca, Ali; *Anadolu İslabâtı ve Ahmet Şakir Paşa*, (1838-1899), Eren Yayınları, İstanbul 1993.

_____; “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1877-1915)”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Yay. Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 11-102.

_____; “Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği”, *Uluslar*

arası Türk- Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001 Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 108-170.

Karacakaya, Recep; *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi* (1878-1923), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2001.

_____; *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi* (1908-1923), (İ. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1999.

[Karay], Refik Halit; “Adalet Karşısında”, *Sabah*, 17 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 10535.

_____; “Cürümlere Umûmi Bir Nazar”, *Sabah*, 16 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 10634.

_____; “İki Gaye”, *Sabah*, 21 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 10541.

_____; “İntikam Değil Adalet”, *Sabah*, 11 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 10531.

_____; *Minelbab İlelmihrab*, İnkılâp ve Aka Yayınları, İstanbul 1964.

_____; “Teenni ve İntizar”, *Sabah*, 12 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 10532.

_____; “Tehcir Davaları”, *Sabah*, 11 Nisan 1335 (Nisan 1919), nr. 1052.

Kılıç, Davut; “1915’te Tehcir Edilmeyen Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II, Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara 2003, s. 113-120.

Kocaoğlu, Bünyamin; *İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2003.

Kodaman, Bayram; “Abdülhamid ve Paul Terziyan”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Yay. Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 119-128.

_____; “Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)”, *Belleten*, Aralık 1985, XLIX/195, s. 569-578.

- _____; *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara 1987.
- _____; *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1994.
- Koloğlu, Orhan; *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918, Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Köksal, Osman; *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divân-ı Harb-i Örfîler (1877-1922)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1996.
- _____; “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Örfî İdare Uygulaması”, *Türkler*, 13, (Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s. 795-803.
- Köstüklü, Nuri; “Batı Cephesi Mıntıkasında Millî Mücadele Karşısı Ermeni-Rum Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları*, 1. *Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara 2003, s. 529-541.
- Kurat, Yuluğ Tekin; *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Turhan Kitabevi, Ankara 1986.
- Küçük, Cevdet; “Ermeniler ve Türkiye”, *Iğdır Tarihî Gerçekler ve Ermeniler Uluslar arası Sempozyumu*, 24-27 Nisan 1995, Ankara 1997, s. 25-31.
- _____; “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II, Ankara 2001, s. 692-701.
- _____; *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986.
- _____; “Van’daki Ermeni İsyanları”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslar arası Sempozyumu*, 2-5 Nisan 1990, Van 1990, s. 137-143.
- Kürkçüoğlu, Erol; “Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri”, *Ermeni Araştırmaları*, 1. *Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, Asam-

- Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara 2003, s. 335-341.
- Lütfi Bey; *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul ?.
- “Maltaya Doğru”; *Sabah*, 30 Mayıs 1335 (Mayıs 1919), nr. 10607.
- “Mâziye Ait Hesaplar”; *Vakit*, 4 T. Sani 1334 (Kasım 1918), nr. 334.
- “Maziye Tasfiye”; *Vakit*, 31 K. Sani 1335 (Ocak 1919), nr. 458(8).
- Mehmet Tevfik Bey (Biren); *II Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, I-II* Yay. Haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1993.
- Mehmetefendioğlu, Ahmet; *İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşit Bey'in Hatıraları, Sürgünden İntihara*, Arba Yayınları, İstanbul 1993.
- Menteşe, Halil; *Halil Mentşe'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Menteşeoğlu, Erden; *Osman Ağa*, Yeşil Giresun Matbaası, Giresun 1991.
- Mimaroglu, M. R; *Gördüklerim ve Geçirdiklerim'den*, İkinci Kitap, T. C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1946.
- Mithat, Ali Haydar; *Hatıralarım 1872-1946*, Mithat Akcıt Yayınları, İstanbul 1946.
- “Münasebetsiz Bir Hareket”; *Sabah*, 15 Nisan 1335 (Nisan 1919), nr. 10566.
- Münir Süreyya Bey; *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayını, İstanbul 2001.
- “Müsmir Bir Faaliyet”; *Sabah*, 17 Nisan 1335 (Nisan 1919), nr. 10569.
- Nadi, Yunus; “Fazla Siyaset”, *Yeni Gün*, 28 T. Sani 1334 (Kasım 1918)
- _____; “Gayelerimizi Unutmayalım”, *Yeni Gün*, 23 T. Sani 1334 (Kasım 1918), nr. 80.
- _____; “İstanbul Türk'tür”, *Yeni Gün*, 30 T. Sani 1334 (30 Kasım 1918).
- _____; *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1978.

- _____; “Tehcir ve Taktil, Tevkifât, Takibât ve Muhakemâtı”, *Yeni Gün*, 9 K. Sani 1335 (Ocak 1919), nr. 127.
- _____; “Ya Türk’ün Hali”, *Yeni Gün*, 2 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 150.
- Nazif, Süleyman; “Bir Cevap”, *Hadisat*, 6 Nisan 1335 (Nisan 1919), nr. 96.
- _____; “Bugünkü Muhâkeme”, *Hadisat*, 2 Nisan 1335 (Nisan 1919), nr. 92.
- _____; “Haksız İddialar”, *Hadisat*, 17 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 82.
- _____; “Dünkü Muhâkeme”, *Hadisat*, 29 Nisan 1335 (Nisan 1919), nr. 119.
- _____; “Dünkü Tevkifler”, *Hadisat*, 11 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 76.
- Nuri, Celâl; “İttihat ve Terakki”, *İleri*, 19 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 402.
- _____; “Tevkifâta Dâir Mütâlâa-i Şahsiyem”, *Atı*, 1 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 384.
- Okday, İsmail Hakkı; *Yanya’dan Ankara’ya*, Sebil Yayınları, İstanbul 1975.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995.
- Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayrılkçı Arap Örgütleri Aliye Divân-ı Harb-i Örfisi*. Yay. Haz. Ayşe H. Aydın, Arba Yayınları, İstanbul 1993.
- Öke, Mim Kemal; *Ermeni Sorunu, 1914-1923*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- Özel, Sabahattin; “Tehcir Konusunda Bazı Gerçekler ve Millî kurtuluş Savaşı’nda Vatansever Ermeniler”, *Uluslar arası Türk-Ermeni Sempozyumu, Bildiriler*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 35-48.

- Özyavuz, Tuncer; *Osmanlı-Türk Anayasaları*, Alkım Yayınevi, İstanbul 1997.
- Paker, Esat Cemal; *Siyasi Taribimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, Yay. İbrahim Hilmi Çığıracan, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1952.
- Rey, Ahmet Reşit; *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945.
- Rıfat, Mevlânzâde; *Türkiye İnkulâbının İcyüzü*, Yedi İklim Yayınları, İstanbul 1993.
- Rıza Tevfik; *Biraz da Ben Konuşayım*, Yay. Haz. Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Sabis, Ali İhsan; *Harp Hatıralarım*, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
- Said Molla; “Rum ve Ermeni Vatandaşlarıma”, *Yeni İstanbul*, 30 T. Sani 1334 (Kasım 1918), nr. 22.
- Sakarya, İhsan; *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1984.
- Sarıhan, Zeki; *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, II, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- Selahattin Adil Paşa; *Hayat Mücadeleleri*, İstanbul 1982.
- Sılan, Necmeddin Sahir; “İkinci Meşrutiyette Divan-ı Âli Hareketleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 29, İstanbul 1966, s. 2359-2361.
- Sırrı, Süleyman; *Bekirağa Bölüğünde Neler Gördüm?*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1993.
- Sevim, Ali; *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.
- Sonyel, Salâhi R.; “Türk-Ermeni İlişkileri ve Musevi Soykırımı”, *Belleten*, Ağustos 1990, LIV/210, s. 739-755.
- Sorgun, M. Taylan; *Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, Kamer Yayınları, İstanbul 1997.
- Söylemezoğlu, Galip Kemal; *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları-Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.
- _____; *Yok Edilmek İstenen Millet*, Selek Yayınları, İstanbul 1957.

- Süslü, Azmi; *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990.
- Şahin, Recep; *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.
- Şaşmaz, Musa; *British Policy And The Application Of Reforms For The Armenians In Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Şehabeddin, Cenab; “Devr-i Cinayet ve Devr-i Adalet”, *Hadisat*, 28 T. Sani 1334 (Kasım 1918), nr. 40.
- _____; “Divân-ı Âli”, *Hadisat*, 1 K. Evvel 1334 (Aralık 1918), nr. 43.
- Şemseddin Sami; *Kâmûs-u'l-A'lâm*, 1-2-3-4-5-6, , Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.
- Şimşir, Bilâl N.; *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1995.
- Talat Paşa; *Talat Paşa'nın Anıları*, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- Tansel, Selâhattin; *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, II, III, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- Tanyeli, Ahmet Hamdi; “Meşhur Bekirağa ve Bölüğü”, *Tarih Hazinesi*, 1/1, İstanbul 1950, s. 90-92.
- Taşkıran, Cemalettin; “1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış”, *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, 23-25 Ekim 1995- İstanbul, Ankara 1996, s. 132-141.
- Tepeyran, Ebubekir Hâzim; *Zalimane Bir İdam Hükmi*, Pera Turizm ve Tic. A.Ş., İstanbul 1997.
- Terzioğlu, Arslan; “Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Dr. Bahaddin Şakir'in Berlin'de Öldürülmesi ve Ermeni Tehciri Meselesi”, *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, *Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları İstanbul 2001, s. 299-320.
- “Tevkifat Hakkında”; *Türkçe İstanbul*, 12 Mart 1335 (Mart 1919), nr. 108.
- “Tevkifât Kanunîdir”; *Yeni İstanbul*, 4 Şubat 1335 (Şubat 1919), nr. 66.

- Topuzlu, Cemil; *İstibdat- Meşrutiyet- Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Yay. Haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, Arma Yayınları, İstanbul 1994.
- Tunaya, Tarık Zafer; *Türkiye’de Siyasal Partiler, II, Mütareke Dönemi (1918-1922)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Tüfekçi, Zeynep; *Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamalar*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001.
- Türk geldi, Ali Fuat; *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1951.
- Uras, Esat; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976.
- Us, Asım *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım -Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964.
- Uyanık, Necmi; *Siyasî Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri (İleri)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2003.
- Yalçın, Hüseyin Cahit; *Siyasal Anılar*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000.
- Yalman, Ahmet Emin; “Maziye Ait Hesaplar”, *Vakit*, 4 Teşrin-i Sani 1334 (Kasım 1918), nr. 371.
- _____; *Yakın Tarihde Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, I, Yay. Haz. Erol Şadi Erdiç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997.
- Yıldıztaş, Mümin *Mütareke Döneminde Suç Unsurları ve İstanbul Hapishaneleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1997.
- Zürcher, Erik Jan; *Millî Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salıhoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995.
- _____; *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998

DİZİN

-A-

- Abbas Halim Paşa, 42, 206
 Abdullah Azmi Bey, 38, 39, 252
 Abdullah Azmi Efendi, 252
 Abdullah Suphi, 281
 Abdurrahman Şeref Efendi, 221
 Abdülgani Bey, 223-225, 230
 Abdülkadir Efendi, 181, 230
 Abdülkerim Bey, 276
 Abdülkerim Paşa, 287
 Abdüssamed, 77
 Acente Mustafa, 87, 175, 176, 180, 183, 184
 Adana, 6, 8, 9, 69, 81, 83, 213
 Adapazarı, 41
 Adliye Nezareti, 65, 66, 75, 80, 83, 133, 152, 245
 Adliye ve Mezâhib Nezareti, 19
 Âgâh Bey, 230
 Ahılkelek, 30
 Ahıska, 30
 Ahmed Esad Paşa, 239
 Ahmed Hamdi Paşa, 239
 Ahmed Midhat Bey, 223
 Ahmed Necip Bey, 239
 Ahmed Nesimi Bey, 136, 191, 206
 Ahmed Refik Bey, 239
 Ahmet Abuk Paşa, 222
 Ahmet Emin Yalman, 86, 100, 106, 111, 134, 137, 139
 Ahmet Fevzi Paşa, 237
 Ahmet İzzet Paşa, 14, 18-21, 23, 34, 35, 51, 59, 108
 Ahmet Muhtar Bey, 87
 Ahmet Nesimi Bey, 42, 89
 Ahmet Rıza Bey, 6, 30, 31, 34, 66, 97, 108, 110, 145-147
 Ahmet Şükrü Bey, 41
 Ahmet Tevfık Paşa, 135
 Akşam, 282, 284
 Akşehir, 55
 Aleksan Sarrafiyan, 230
 Alemdar, 72, 88, 115, 128, 138, 141, 183, 227, 233, 234, 244, 245, 248, 255, 256, 259, 261, 265, 266, 270, 275, 276, 278, 281-284
 Ali Bey, 42, 138, 181, 205, 281
 Ali Fevzi Paşa, 133, 134, 152
 Ali Fuat Türkgeldi, 61
 Ali Haydar Bey, 27, 38, 217, 228
 Ali Kemal, 103, 109, 110, 137, 173, 265
 Ali Münif Bey, 42, 123, 136, 206
 Ali Nadir Paşa, 76
 Ali Nazım, 152
 Ali Nazım Paşa, 133, 168, 191, 223
 Ali Osman Bey, 87
 Ali Rıza Paşa, 222, 226, 243, 244, 247, 249, 251, 255
 Ali Saib Bey, 175, 176, 183
 Alis, 162
 Aliye Divân-ı Harb-i Örfisi, 73, 212
 Alko, 188
 Allah, 123, 136, 160, 162, 166, 179, 235, 268
 Almanya, 25, 35
 Amasya, 251
 Amerika, 3, 13, 31, 36
 Amiral Calthorpe, 94
 Anadolu, 3-5, 7, 48, 49, 54, 63, 64, 71, 107, 120, 121, 138, 143, 150, 165, 174, 211, 236, 237, 243, 244, 251, 264, 272, 273, 276

Ankara, 8, 68, 69, 82, 86, 125, 136,
151, 200, 226, 256, 257, 273,
288
Antakya, 9
Antalya, 52, 69, 81
Antep, 69, 80, 81, 83, 239
Antranik, 7, 72
Anzavur Ahmet, 255
Arabistan, 64
Arakel Şekeryan, 122
Arapyan Hanı, 205
Ararat, 49, 142
Aristidi Paşa, 31, 147
Arsin Efendi, 144
Arşak, 214
Artin, 29, 160, 161, 227, 230, 264
Artin Boşgezenyan, 29, 45, 133,
152
Artin Efendi, 29, 45, 66, 134, 149,
239
Artin Musdiçyan, 77
Artolos, 66
Asım Bey, 231
Asım Efendi, 221
Asquith, 116
Aştu, 72
Atıf, 87, 137, 191, 199, 203
Âti, 139
Avni Bey, 149, 223, 230, 263
Avni Paşa, 118
Avram Papazyan, 47
Avrupa, 4-6, 26, 36, 62, 72, 84, 207,
213, 216, 220
Avusturya, 3
Ayastefanos Antlaşması, 3
Aydın, 24, 26, 37, 68, 69, 73, 88,
111, 112
Azad, 179
Azerbaycan, 107
Aziz Efendi, 191

-B-

Bâbüâli, 213, 214
Bağcecik, 162
Bahaeddin Şakir, 176, 180, 191,
192, 200, 231, 234
Bandırma, 57, 81, 93
Basra, 237
Bayburt, 263, 265, 269
Bedrettin Bey, 95
Behiç, 281
Bekir Sami, 281
Bekirğa Bölüğü, 86, 88, 91, 110,
119, 138, 166, 174, 175, 178,
204, 237, 239, 246, 262, 266,
267, 285
Berlin, 3, 85, 184
Berlin Antlaşması, 3
Berlin Kongresi, 4, 213
Besim Zühdü Bey, 223, 230
Beşinci Şube, 35, 36, 38-44, 59, 74,
89, 102, 110, 145, 146, 196,
252
Beyazıt, 170, 262
Beylan (Belen), 9
Beyoğlu, 103, 116, 133, 144, 152,
230
Bitlis, 8, 9, 19, 45, 63, 65, 67, 69,
82, 107, 213
Bogos Nubar Paşa, 141
Boğazlıyan, 70, 86, 88, 95, 107, 112,
126, 138, 151, 152, 154, 156,
158, 166, 168, 170, 171, 174,
189, 219, 268, 272
Bolu, 68, 69, 82, 112, 136, 228, 229,
247
Bulancak, 144
Bulgaristan, 41
Bursa, 1, 64, 69, 80, 81, 87, 88, 95,
112, 138, 223, 225, 230, 256
Bursalı Bahaeddin, 281
Büyük Dere, 186-188

-C-

- Calthorpe, 56, 118, 189, 204, 290
 Cami, 281
 Canik, 52, 68
 Cavid Bey, 42, 90, 92, 107, 108,
 137, 204, 215-217, 219-221
 Cebel-i Bereket, 9
 Celâl Nuri, 104-106, 109, 111, 134,
 136, 137, 139
 Celâleddin Arif, 281
 Celâleddin Arif Bey, 154, 195, 196
 Cemal (Mersinli) Paşa, 244
 Cemal Azmi Bey, 175, 176, 181,
 183, 184
 Cemal Bey, 82, 114, 122, 133, 141-
 143, 148, 192, 227, 230, 264,
 265
 Cemal Oğuz Bey, 137, 226, 227,
 249
 Cemal Paşa, 192, 212, 226, 244,
 250
 Cemil Bey, 191, 259, 276
 Cenap Şehabettin, 102
 Cevad, 95, 133, 152
 Cevad Bey, 117, 118, 135, 149, 176,
 191, 199
 Cevad Paşa, 77, 78, 79
 Cevdet Bey, 230, 281, 283
 Cîsr-i Şugur, 9

-Ç-

- Çanakkale, 27, 69
 Çankırı, 227
 Çatalca, 48, 68, 69, 81, 93, 287
 Çürüksulu Mahmut Paşa, 31, 32

-D-

- Dahiliye Nezareti, 10, 40, 60, 64, 68,
 87, 90, 114, 123, 125, 144, 185,
 234, 286

Daily Mail, 85

- Damat Ferit Paşa, 31, 33, 34, 70,
 98, 99, 106, 109-111, 113, 127,
 128, 130, 131, 136, 145, 146,
 152, 169, 173, 190, 207, 222,
 236, 240, 241, 243, 245, 249,
 252, 256-259, 264, 265, 273,
 275, 276, 283

Damat Şerif Paşa, 45

Danimarka, 84

Dârüleytam, 177

- Dersââdet, 60, 68, 76, 77, 87, 131,
 134, 148, 149, 246

Dersim, 123, 124, 231, 232, 234

Dikran Barsamyan Efendi, 46, 47

Dimistokli, 48, 49

Dimitraki, 77, 133, 149, 152

- Divân-ı âli, 24, 25, 36-38, 43, 60,
 88, 89, 98, 130-132, 142, 190,
 191, 193, 195, 196

Divân-ı Harb-i Daimî, 15

Divân-ı Harb-i Mahsus, 15

- Divân-ı Harb-i Örfî, 13, 15, 16, 61,
 66, 73, 74, 76, 77, 79, 83, 84,
 122, 130-136, 140, 146, 148,
 150-154, 156, 158, 159, 163,
 168, 169, 171, 178, 181, 184,
 186, 188-191, 193-197, 199,
 201-203, 205-208, 211, 212,
 215, 218, 223, 226, 229-231,
 235-245, 247-249, 252, 254,
 256-258, 260-262, 264-266,
 269, 271-273, 275-279, 281,
 283, 286, 287, 289

Divân-ı Harb-i Tecessüs, 15

- Divân-ı Temyiz-i Askerî, 277, 278,
 280, 281, 283

Divâniye, 24, 36, 102, 145

- Diyarbakır, 8, 63, 65, 69, 82, 86, 91,
 92, 95, 119, 138, 193

Doktor Adbullah Cevdet, 102

- Dr. Nazım, 114, 191, 192, 216, 219,
 220

Dr. Reşid Bey, 8, 86, 91-93, 138

Dramalı Rıza, 281

-E-

E. La Fontain, 173

Ebubekir Hâzım Tepeyran, 270

Ebuzziya, 110

Ebuzziyazâde, 71, 84, 99, 105, 128, 139, 168

Edirne, 68, 69, 80, 81, 95, 125, 144, 222-225, 230, 262

Elaziğ, 8, 69, 123, 231

Emanuel Emanuelidi, 24, 37, 73

Emin Paşa, 237

Emniyet-i Umûmiye, 65, 133, 152

Emvâl-i Metrûke, 11, 63

Emvâl-i Metrûke Komisyonu, 11

Encümen-i Mahsus, 32

Engizisyon, 267

Enver Paşa, 95, 108, 137, 192

Epir, 150

Erdek, 57

Ergani, 271

Ermeni Kilisesi, 4, 7

Ermeni Milleti Nizamnamesi, 3

Ermeni Patrikliği, 1

Ermeniler, 1-15, 18-23, 29-31, 33, 37, 39-43, 45-51, 53, 54, 56, 57, 61, 63, 64, 67, 68, 70-72, 82, 84-86, 98, 100, 101, 104, 107, 114, 120-127, 135, 139, 141, 147, 150, 153-157, 159, 165-168, 171-181, 183, 184, 189, 193, 199-202, 209, 212-215, 219, 224, 225, 227-230, 232-235, 250, 256, 261, 263, 265, 267, 268, 291

Ertuğrul, 22, 68

Erzincan, 19, 30, 82, 122, 261, 262, 265, 283

Erzurum, 7-9, 19, 30, 69, 82, 95, 107, 193, 200, 214, 232, 234

Es'ad Efendi, 218

Es'ad Paşa, 138, 223, 226, 231, 244-248, 264, 265

Eskişehir, 68, 69, 174, 223, 225, 230, 249, 250, 252

Ethem Bey, 82, 246

Ethem Paşa, 237

Evakim Efendi, 265

-F-

Fahredden, 281

Fahrettin Bey, 110

Faik Bey, 95

Fatih Sultan Mehmet, 1

Fatin, 281

Fazıl Bey, 59, 60

Ferhat Bey, 257, 269, 270

Ferid Efendi, 128, 131, 231, 232

Feridun Bey, 176, 181, 186, 191, 206, 209, 223

Feridun zâde Osman Ağa (Topal Osman), 184

Fethi Bey, 20, 23, 25, 27-29, 34, 38, 136

Fettah Bey, 269, 285

Fevzi Paşa, 134, 205

Feyyaz Ali Bey, 152

Feyyaz Bey, 120, 153, 155, 162-164, 174

Feyzi Bey, 119

Fransa, 2, 3, 31, 85, 116, 117, 145, 211, 213, 222, 257

Fuad Bey, 24, 25, 31, 36, 37, 39, 44, 102, 136, 145

Fuat Paşa, 45, 135, 253, 254

-G-

G. Ward Price, 85

Galip Bey, 92, 180, 182, 185

Galip Kemali (Söylemezoğlu), 91

gayrimüslim, 1, 24, 27, 46, 50, 51,
59, 64, 91, 113, 133, 186, 247

Gebze, 92

Gelibolu, 93

Gemlik, 93

Genç Türkler, 6

General Allenby, 116

General d'Esperey, 97, 117

General Harbord, 54

General Milne, 97, 204

Giresun, 29, 144, 184, 185

Gönen, 93

-H-

Habib Bey, 136

Haccâc-ı Zâlim, 207

Hacı Adil Bey, 95

Hacı Vahidzâde Rıza Efendi, 261,
262

Hâdisât, 134, 135, 139, 141, 142,
153, 169, 182, 189, 190

Hafız Abdullah Avni Efendi, 261

Hâfız Mahmud Efendi, 186

Hakkı Behiç, 281

Hakkı Bey, 181, 253

Hakkı Tânk Us, 110

Halep, 9, 11, 14, 29, 133, 144, 152,
223, 230, 239

Halet Bey, 122, 261, 262

Halil Bey, 143

Halil Bey (Menteşe), 24, 38, 42, 89,
191, 197

Halil İbrahim, 281

Halil Menteşe, 34, 35, 88, 110, 166,
190

Halil Paşa, 88, 137, 232, 236, 237

Hami Bey, 161, 165

Haralombos Efendi, 133, 152, 165,
176, 239

Harbiye Nezareti, 68, 73, 79, 87,
117, 134, 245, 277

Harput, 231, 233

Hasan Fehmi Efendi, 136

Hasan Hami Bey, 155

Hasan Hayri Bey, 155, 228

Hasan Rıza Paşa, 281

Hasan Salahaddin Bey, 230

Hasan Tahsin, 138

Haşım Bey, 95, 217

Haydar Bey, 23

Haydar Rifat Bey, 198

Hayık Kürkçiyân, 230

Hayreddin Bey, 230

Hayrenik gazetesi, 14

Hayri Bey, 34

Hazım Bey, 281, 283

Henry, 144

Hımayak Hüsrevyan, 157

Hınçak, 5, 8

Hikmet Bey, 84

Hoca Said, 231

Hollanda, 84

Hurşit Paşa, 264, 276, 278, 281,
287

Hüdâvendigâr, 68, 93

Hüdâyî Dergâhı, 172

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, 71, 84, 99,
107, 108, 112, 115, 127, 128,
130, 133, 137, 140, 146, 236,
250, 258

Hüsamettin Ertürk, 145

Hüseyin Cahit (Yalçın), 95

Hüseyin Cevdet Bey, 223

Hüseyin Fehmi, 281

Hüseyin Haşım Bey, 42, 89, 208,
218

Hüseyin Hüsni, 65, 281

Hüseyin Kadri Bey, 95

Hüseyin Tosun Bey, 95

Hüsni Bey, 133, 152

II. Abdülhamid, 6

İbrahim Bey, 31-33, 40, 64, 136,
176, 191

-İ-

İbrahim Reşad Bey, 133, 152

İdâre-i Örfiye, 74, 76, 80, 82, 130-132, 134, 140, 154, 196, 198, 230, 242, 254
 İdare-i Örfiye Kararnâmesi, 16
 İhsan Bey, 61
 İhsan Paşa, 230, 239, 246
 İkdâm, 63-66, 71, 86, 96, 97, 102, 134, 135, 137, 141, 142, 144, 145, 154-156, 159, 161, 163, 164, 166, 167, 175, 176, 178, 180, 182, 186, 188, 190, 232, 233, 261, 266
 İkinci Meşrutiyet, 194
 İkinci Sasun isyanı, 5
 İleri, 109, 111, 116, 136, 137
 İlyas Sami Efendi, 45, 46, 50
 İngiliz Yüksek Komiseri, 61, 92, 94, 173
 İngiliz Yüksek Komiserliği, 57, 92
 İngiltere, 2, 3, 5, 31, 54, 57, 84, 89, 91, 109, 116, 127, 128, 136, 203, 206, 211, 217
 İran, 107
 İskenderun, 9
 İsmail Canbolat, 95, 206
 İsmail Fazıl, 281
 İsmail Hakkı Bey, 108
 İsmail Hakkı Paşa, 239, 246
 İsmâil Hâmi, 141
 İsmail Sıdkı Bey, 132
 İspanya, 84
 İstanbul, 1, 6, 9, 14-17, 23, 35, 38, 41, 45, 48, 55, 61, 65-68, 72, 74, 76, 77, 79-85, 87-89, 91, 93-97, 103, 105, 107, 108, 110, 111, 113, 115-117, 119-122, 126, 129, 134, 138, 143, 147, 149, 150-152, 162, 164, 175, 177, 185-189, 196, 204-206, 222, 227, 234, 236, 241, 244, 246, 253, 255, 257, 264, 265, 267, 272, 286-288
 İstanbullu Hüseyin, 281

İstinâf Mahkemesi, 60, 65, 76, 151, 158
 İsveç, 84
 İsviçre, 5, 207
 İtilâf Devletleri, 15, 17, 18, 43, 54, 57, 62, 64, 70, 71, 74, 89, 92, 94, 96, 97, 99, 100, 108, 109, 112, 113, 116-118, 129, 130, 139, 178, 189, 194, 203, 204, 206-208, 235, 250, 251, 255, 256, 272-274, 280, 289
 İttihat ve Terakki, 18, 22, 24, 30, 34, 43, 60, 63, 64, 74, 86-88, 94-96, 100, 107-109, 112, 117, 119, 122, 124, 127, 136, 141, 143, 147, 149, 156, 176, 181, 183, 189-192, 194, 195, 198-203, 206-212, 215-217, 219-221, 223, 224, 229-231, 234, 235, 238, 246, 247, 251, 256, 262
 İzmir, 80, 81, 95, 112, 133, 152, 175, 177, 204, 208, 264
 İzmit, 52, 63, 68, 81, 92, 162, 252, 253
 İzzet Bey, 71, 90-92, 94, 96, 136
 İzzet Paşa, 207

-J-

Journal d'Orient, 85, 96, 273

-K-

Kadıköy, 112, 171
 Kafkasya, 5, 86
 Kâmil Paşa, 211
 Kandıra, 41
 Kara Kilise, 179
 Karabet Efendi, 239
 Karacabey, 54, 93, 124
 Karadeniz, 27, 41, 184
 Karahisar, 68, 69, 82, 185, 230
 Karahisar-ı sahip, 68

Karakin Efendi, 46
 Karamürsel, 92
 Karasi, 93, 95
 Karasu Efendi, 95, 96
 Karesi, 69, 81, 89
 Kastamonu, 28, 41, 68, 69, 82, 149, 193, 200, 229, 230
 Kasyar(?) Efendi, 233
 Kâtib-i Mesul, 64, 112, 149, 183, 249
 Kavaklı Fevzi, 281
 Kayseri, 8, 64, 68, 69, 82, 125, 159, 160
 Kâzım Bey, 253, 254, 275
 Keller, 126, 159, 160
 Kemah, 122
 Kemal Bey, 42, 86, 88, 95, 107, 109, 112, 138, 142, 144, 149, 151-156, 158-162, 164-171, 173, 174, 189, 191, 206, 264, 268, 272
 Kerbelâ, 37
 Kerim Bey, 186-188
 Keygan Efendi, 47
 Konya, 9, 23, 55, 68, 69, 82, 111, 114, 151, 230
 Konyalı İbrahim, 87
 Kozan, 9, 28
 Köprülü Mehmet Paşa, 255
 Kuddusi Bey, 176, 182
 Kudretullah, 133, 152, 176
 Kudüs, 73
 Kumkapı, 5
 Kuşdili, 171
 Kuvâ-yı Milliye, 115, 256
 Kuyucu Murat Paşa, 255
 Küçük Talat Bey, 88, 138
 Kürt Muhâdenât Cemiyeti, 271
 Kütahya, 38, 39, 69, 82

-L-

Laz Celâl Efendi, 186

Lefter Redmer, 57
 Leon Efendi, 164
 Leon Merakçıyan, 230
 Leon Remzi Efendi, 156, 159
 Lütî Bey, 35, 85, 98, 129, 181, 278
 Lütî Fikri, 113

-M-

Mahkeme-i Temyiz, 33, 63, 77
 Mahmud Kamil Paşa, 231
 Mahmut Hayret Paşa, 76-79, 83, 97, 130, 131, 151-153, 158, 159, 256
 Makedonya, 150
 Malta, 113, 120, 138, 203, 204, 207, 208, 215, 217, 231, 235, 245, 252, 262, 271
 Mamûratülaziz, 19, 52, 63, 69, 82, 86, 122, 193, 231, 232, 234
 Manyas, 93
 Maraş, 9, 63, 69, 82, 144
 Margeret, 123, 233
 Marmara, 27, 41, 93
 Marmara Adası, 57
 Mazhar Bey, 60, 65, 67, 68, 70, 87, 200
 Mecidiye Dergâhı, 172
 Meclis-i Âyan, 30
 Meclis-i İdâre, 61
 Meclis-i Mebusan, 8, 21, 33-35, 38, 44, 51, 89, 202, 203, 252
 Meclis-i Vükelâ, 19, 35, 40, 68, 69, 73, 75, 76, 79, 82, 92, 98, 111, 146, 184, 185, 195, 222, 243
 Mehmed Ali Bey, 176, 177, 183, 276
 Mehmed Ali Efendi, 181
 Mehmed Cemal Bey, 223
 Mehmed Said Efendi, 231
 Mehmet Ali, 281
 Mehmet Ali Bey, 110, 148, 149, 175

- Mehmet Bey, 123, 250
 Mehmet Emin Bey, 22, 28, 29, 48, 49
 Mehmet Necati, 271
 Mehmet Nusret, 268
 Mehmet Said Halim, 39
 Memduh Bey, 87, 261, 262
 Memleket, 110, 129, 133, 142, 152, 162, 163, 166, 167, 171, 182, 190
 Memûrîn Muhâkemât Kanunu, 61
 Mersin, 9
 Merzifon, 5
 Mevlâna, 114
 Mısır, 120
 Midhat Bey, 225, 230
 Midhat Şükrü (Bleda), 95
 Midhat Şükrü Bey, 95, 191, 199, 201
 Milli Aşireti, 119
 Mirgün, 223, 230
 Misak Mugaryan, 133, 152
 Moiz Zeki, 77
 Mondros Mütarekesi, 15, 100, 138, 189
 Moniteour Oriental, 133, 141, 189
 Morning Post, 116
 Muhiddin Efendi, 185
 Muhyiddin Bey, 281
 Murad, 72, 124
 Musa Kâzım Efendi, 42, 108, 140, 208-210, 216-218, 220-223, 235
 Mustafa (Kürt-Nemrut) Paşa, 76, 145, 160, 191, 238, 256
 Mustafa Arif Bey, 51, 64, 67, 76, 86
 Mustafa Asım Efendi, 146, 252
 Mustafa Bey, 87, 238
 Mustafa Halid Bey, 155
 Mustafa Hilmi Paşa, 78
 Mustafa Kemal Paşa, 243, 251, 273, 289
 Mustafa Kerimi Paşa, 246
 Mustafa Nazım Paşa, 71, 135, 153, 167, 168, 175, 186, 189, 191, 192, 201, 206, 223, 236, 237, 256, 265
 Mustafa Nazmi Bey, 191, 193, 194
 Mustafa Paşa, 259-261, 267, 269, 270-273, 275, 277, 284
 Mustafa Reşit Paşa, 44, 51, 53, 97, 116
 Mustafa Sabri Efendi, 113, 170, 221
 Mustafa Şeref Bey, 42, 216, 217, 219, 220
 Musul, 9, 48, 59, 175
 Muş, 8, 45, 46, 50
 Münip Bey, 172
 Münir Bey, 230
 Münir Efendi, 181
 Müşir Osman Paşa, 30
-N-
 Nail Bey, 176, 183
 Nakibüleşrâf Ali, 185
 Nalbantyan Efendi, 28, 49
 Nallıhan, 63
 Nasuhi Bey, 275
 Nazif, 77, 106, 133, 135, 152, 276
 Necdet Bey, 95
 Necmeddin Bey, 181
 Nemlizâde, 181
 Neologos, 91
 Neşet Bey, 245
 New York Herald, 128
 Niğde, 68, 82
 Nihat, 35, 77
 Niyazi Bey, 175, 182, 270, 275
 Niyazi Efendi, 175, 180, 183
 Numan Efendi, 174
 Nureddin, 281
 Nuri Bey, 37, 123, 137, 176, 177, 181, 183, 184, 231-233
 Nuri Efendi, 177, 184
 Nusreddin, 268

Nusret Bey, 263-271, 274, 278, 282, 284, 285

-O-

Ohannes Altunyan, 230
Orhan, 48
Oskan Efendi, 219, 220
Osman Bey, 136, 176, 182
Osman Refik, 262
Osman Remzi Bey, 239
Osman Saib Bey, 45
Osmanlı Bankası, 5, 213
Osmanlı-Rus savaşı, 3
Otelci Niyazi Bey, 176
Ovakim, 1

-Ö-

Öjeni Varvanyan, 161
Ömer Bey, 138, 149, 276
Ömer Yaver Paşa, 79, 117, 118

-P-

Papazyan, 8, 50
Pasinler, 179
Pastırmacıyan, 8, 214
Pirkinik, 54
Polis Müdüriyet-i Umumiyesi, 149
Prens Sebahaddin Bey, 6
Pulur, 269
Pülümür, 262

-R-

Rahmi Bey, 95
Rauf Bey, 34
Recep Bey, 257, 269, 270, 275, 285
Recep Ferdi Bey, 133, 152
Recep Paşa, 245, 257, 269, 270, 275, 284, 285
Refi Cevad, 128, 141, 255, 256
Refik Halid, 34, 35, 71, 72, 105, 106, 111, 127, 140, 141, 172

Refik Hıfzı Bey, 186
Resneli Nazım Bey, 231, 234
Reşad Bey, 136, 176, 191, 197, 210-218, 231, 235, 247
Reşat Bey (Mimaroglu), 110
Reşid Bey, 86, 91-94, 138
Reşit Paşa, 45, 98, 200
Rıza Bey, 6, 95, 191, 199, 203
Rıza Nur, 281
Rıza Paşa, 30
Rıza Tahsin, 138
Rıza Tevfik, 103
Rifat, 35, 66, 97, 136, 137, 208-210, 217, 218, 220, 281
Rus Çarı Nikola, 39
Rusûhi Efendi, 191
Rusya, 3, 4, 7, 13, 26, 41, 46, 50, 179, 214
Rüştü Bey, 28
Ryan, 91, 92, 128

-S-

Sabah, 57, 58, 72, 106, 111-114, 127, 135, 140, 141, 144, 150, 153, 172, 173, 205, 207, 221, 233, 236, 238, 239, 266
Sabit Bey, 86, 149, 150, 231, 276
Sabri Bey, 112
Sadeddin Ferid Bey, 155, 156, 196
Sadık Bey, 236, 287
Sadi Bey, 231
Safvet Efendi, 231
Saib Bey, 177, 181-183
Said Halim, 24, 36, 140, 145, 191, 206
Said Halim Paşa, 33, 37, 39, 40
Said Molla, 103, 135
Salah Cimcoz, 136
Salahaddin, 281
Salih Paşa, 251, 255, 272
Sami, 24, 37, 77, 262, 264
Sami Bey, 63, 155-157, 160-164
Samsun, 29, 69, 80-82, 193

Sapancalı Hakkı Bey, 136, 245
 Sarı Mahmud zâde Eşref Efendi, 184
 Sarı Mahmud zâde Hasan, 184
 Sasun, 5
 Selahaddin Bey, 95, 158, 165, 176, 182, 223
 Serbestî, 266
 Serkis, 161
 Seyfi Bey, 281
 Seyid Paşa, 205, 206
 Sıdkı Bey, 71, 109, 131
 Sırbistan, 150
 Sırçalı Tekkesi, 160
 Sırrı Bey, 252, 253, 255
 Sis (Kozan), 9
 Sivas, 8, 46, 47, 52, 54, 63, 68, 69, 82, 144, 185, 243
 Sudi Bey, 95
 Sultan Osman, 48
 Sultan Vahdettin, 61, 85, 108, 116, 118, 127, 169, 221, 271, 272, 285
 Surenyan, 157
 Suriye, 9, 102
 Süleyman Elbistanî Efendi, 219
 Süleyman Nazif, 106, 107, 111, 141-143, 169, 190
 Süleyman Sırrı Bey, 259
 Süleyman Şakir Paşa, 230
 Süleyman Şefik Paşa, 236-240, 244
 Süleymaniye, 76
 Süreyya Sami Berkem, 266

-Ş-

Şam, 73, 286
 Şefkati Bey, 176, 182
 Şemsettin Bey, 22
 Şerif Paşa, 249
 Şevket, 77, 95, 281, 283
 Şevki Bey, 86
 Şeyhülislâm Hayri Efendi, 42, 206
 Şirket-i Hayriye, 186

Şûra-yı Devlet, 33, 61, 63
 Şükrü, 185
 Şükrü Bey, 246

-T-

Tahkik Heyetleri, 63, 75, 87, 121, 148, 150, 218
 Tahkîk-i Seyyiât Komisyonu, 65
 Tahsin Bey, 232
 Takvim-i Vekâî, 82, 183, 191
 Talat Bey, 64, 176, 177, 182, 183, 191, 193, 199, 237
 Talat Paşa, 9, 10, 14, 18, 24, 25, 34, 36, 38, 39, 45, 145, 192, 216, 219, 220
 Tanin, 111
 Tasvir-i Efkâr, 52, 53, 71, 77, 86, 87, 91, 94-97, 99, 105, 110, 111, 116, 120, 123, 128, 131-135, 137-140, 142, 150-157, 159, 161, 163, 166-168, 172, 174-178, 180, 182, 183, 186, 187, 190, 195, 207, 226, 228, 232, 233, 236-239, 240, 244-246, 249
 Taşnak, 5, 8
 Taşnaksutyun, 6, 7
 Teceddüt Fırkası, 96, 223
 Teke, 68, 124
 Tekfurdağı, 48, 80, 81, 88, 93, 124, 138
 Terlemeciyan(?), 227
 Teşkilât-ı Mahsûsa, 93, 191, 193, 199, 201, 208, 234, 271
 Tetkik-i Seyyiât Komisyonu, 66, 85, 151, 160
 Tefvîk Bey, 45, 66, 87, 136, 152, 153, 155, 161, 162, 166-170, 174, 236, 281

Tevfik Paşa, 43, 44, 46, 51, 53, 62, 64, 65, 67, 70, 71, 76-78, 80, 83-85, 88-90, 92, 94, 97-99, 105, 109, 117, 128-131, 136, 137, 139, 150, 152, 163, 207, 241, 250, 251, 274-276, 278, 280, 283

Tevfik Rüşdü Bey, 95

Tevfik Sükuti, 281

The Chicago Tribune, 244

Tokat, 5

Tolçalı Süleyman, 138

Trabzon, 8, 19, 22, 28, 29, 67, 69, 82, 87, 144, 174-178, 180, 181, 183, 184, 189, 193, 201, 212, 219, 234, 266

Turgut Paşa, 283

Tutak, 179

Türkçe İstanbul, 9, 75, 106

Türkler, 1, 6, 22, 29, 30, 33, 73, 101, 103, 105, 114, 125

-U-

Urfa, 8, 9, 12, 69, 81, 83, 175, 262-265, 270, 278, 282, 284, 285

Usturuma, 76

-Ü-

Üsküdar, 112

-V-

Vahan Papasyan, 214

Vahdet-i Milliye, 146

Vakit, 24, 36, 76-78, 83, 86, 87, 92, 94-96, 100, 104, 110, 113, 123, 127, 129, 136, 139, 151-154, 156, 158, 159, 161-163, 175, 182, 183, 226, 228, 229, 233, 244, 246, 247, 250, 257, 261,

263-266, 270, 273, 275, 276, 278, 281-286

Van, 5, 8, 9, 19, 45, 46, 50, 69, 81, 107, 213

Vartekes, 8, 27

Vasfı Molla Bey, 236

Vehib Paşa, 178, 180, 201

Veled Çelebi Efendi, 114

Veli Bey, 25

Venedik, 213

-W-

Webb, 136, 137, 139, 204

William Elis, 128

-Y-

Y. Hikmet Bayur, 23

Yahya Sezai Bey, 252

Yalova, 92

Yanyalı Abbas Hilmi, 281

Yeni Gün, 61, 65, 66, 70, 71, 74, 77, 83, 95, 96, 100, 101, 104, 120, 127, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 153, 155-159, 161-163, 175, 176, 178, 252

Yeni İstanbul, 103, 105

Yıldız Yağması, 281, 283

Yorgaki Efendi, 123, 233

Yorgi Yuvanidis Efendi, 49

Yozgat, 63, 66, 69, 82, 87, 88, 97, 125, 126, 138, 142, 151-156, 158, 160, 162-164, 174, 175, 189, 195, 212, 219, 249, 250

Yozgat Tehciri, 63, 66, 120, 151, 168

Yunus Nadi, 44, 70, 101, 103, 104, 120, 137

Yusuf Franko Paşa, 98

Yusuf İzzet, 281
Yusuf Kemal, 281
Yusuf Rıza Bey, 176
Yusuf Ziya Bey, 133-135, 152

-Z-

Zeki Bey, 261
Zeki Paşa, 133, 152, 168, 191, 223,
231, 236, 238

Zeytun, 5, 8, 9
Zeytun isyanı, 5
Ziya Gökalp, 95, 191, 199, 201-203
Zor, 9, 12, 69, 82, 159, 175, 260
Zöhrap, 27
Zühdü Bey, 225
Zülfî Bey, 119

EKLER

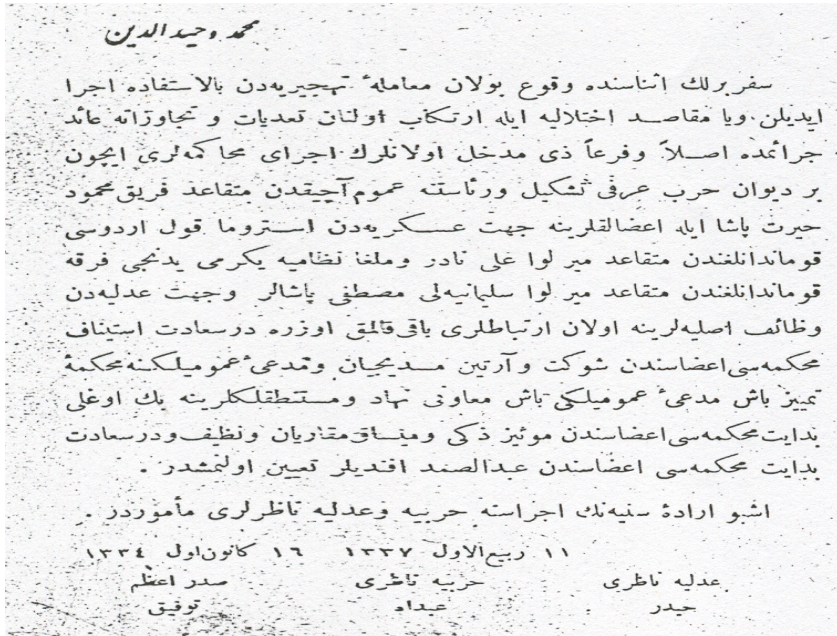
(شماره)			
اداره	ولایت	سیواس	ولایت
اورشوم	طبرزون	قره‌سی	مصرفه
آطه	قوشه	قدس شریف	قدس شریف
آغدره	مهمورق‌البرز	منقلا	منقلا
آبدین	موسل	تکه	تکه
بنلیس	وان	قره‌حصار	قره‌حصار
بیروجه	مصرفه	اسکندریه	اسکندریه
جبل	اورنه	ارغایل	ارغایل
خداوندکار	ایزمت	کوتاه	کوتاه
دیاربکر	بول	صومعه	صومعه
صوفیه	چانلی	تیکده	تیکده
	زور	مصرفه	مصرفه

امینیت عمومی مسیحی
شبه
کرموی
خصوصی

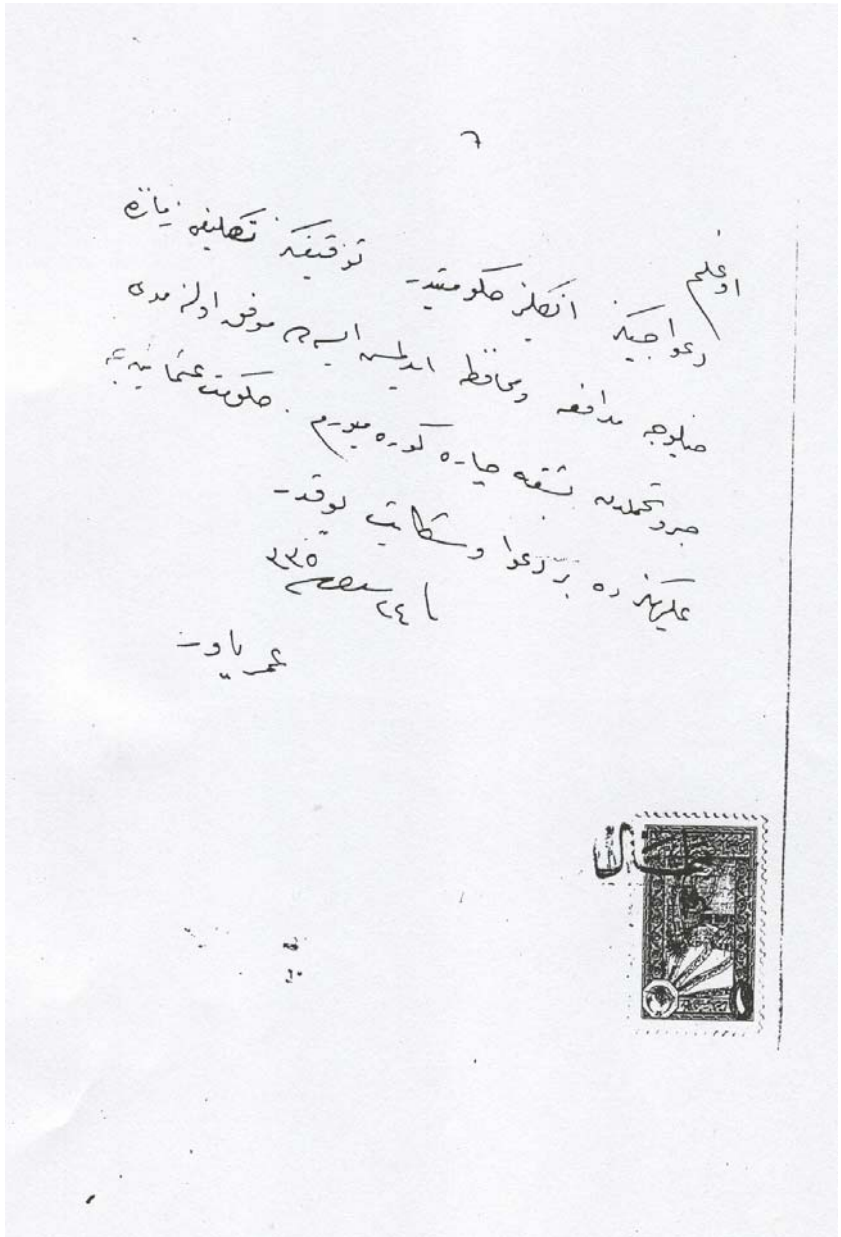
۱۱

۱- ...
۲- ...
۳- ...
۴- ...
۵- ...
۶- ...
۷- ...

Ek - I : Tehcir edilen Ermenilerin geri dönüşüne izin verilmesinden sonra alınan tedbirler. DH. ŞFR., 93-57.

Ek- III : 16 Aralık 1918 tarihinde Ferik Mahmut Hayret Paşa'nın başkanlığında İstanbul'da bir Divân-ı Harb-i Örfi kurulduğuna dair. **Takvim-i Vekayii**.

Ek- V : Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa'nın, İstanbul eski Merkez Kumandanı Miralay Cevat Bey'e, hâpiste tutuklu iken yazdığı not. **BEO., 341518.**

[illegible]

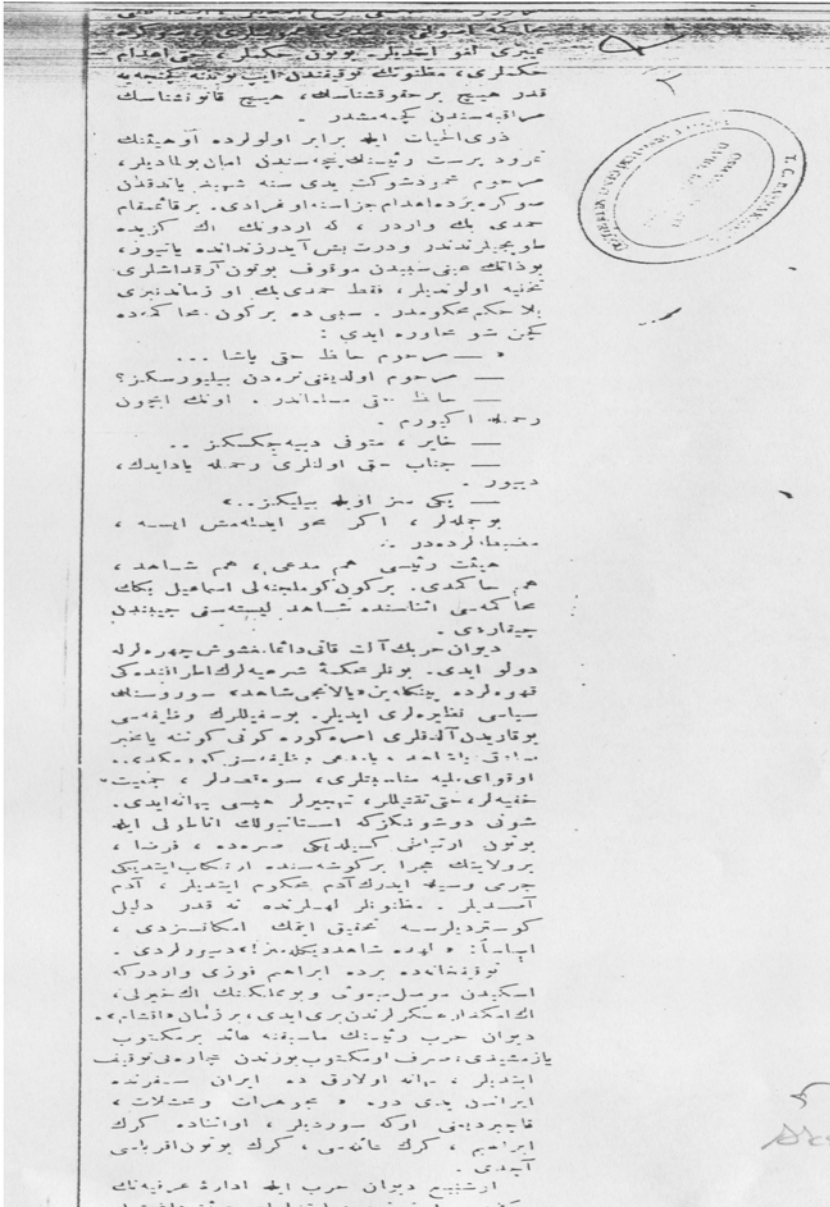
Ek- VI : Tehcir ve taktik meselesinden dolayı tutuklanmış olan Diyarbakır mebuslarından Zülfî Bey'in, hakkında yapılan tahkikat sonucu herhangi bir suç unsuru bulunmamasına rağmen, siyâsî sebeplerden dolayı, kefaletle dahi olsa serbest bırakılmayacağı. **MV., 214/26.**

بئله نغیر بوطلی مارخریت موئع قیاده کادی .
 و تهریرده پاییلان سوء استعمالات و قیالقری تعداد
 ایتمک عیر قابل اولدیغی سوبله ترک مبعوضه نوری
 نکک بر جوق ارمیلرک اموالی آلدیغی و حبسلی ده
 اولر رتدیگنی حکایه ایشدی . و نوری بککده قتلکننده
 و جوق ارمیلری آلیقوهری تهریر ایشدیرمده بکک
 کتدیله ده دما ایچون کیمکری ارکان مری
 قوهر بککک یانله کوندره حکم ضررئله باشندن
 ساودیلنی آکلانندی .
 دعوی وکیل ، شاهدک حر بوطلی اولما دیغی
 و عورت مخصوصه اوکره تیلرک محکمه سوق
 اولدیغی ادعا ایشدی . مظهر نوری بکک
 مارخریت کتدیسی میت تحقیقه ضرورنده پاییلان
 مواجهده طایفه مدیننی خالده عهدهی حاصل اولونده
 اک ن طیبوب بر جوق قیالقری تعداد ایشدی .
 سوال ایشدی . بئله دیکس ایضا طایفه شاهدده
 محقی عورت ایچون کونیه و حر بوطله و اولر
 بولان دهن ارمیلرک اسامیسنه دالار ایشده استله
 ابواد ایشدی . شاهد بولرک تحقیقه قیالقری
 ادعا ایشدی ، نهایت بیلندی .

Ek- VII : Elazığ Tehciri Davası'ndan sanık Nuri Bey yargılanırken Ermeni bir kadının para karşılığı aleyhinde şahitlik yapması. *Tasvir-i Efkar Gazetesi* 26 Ağustos 1919.

قیاض بك — بومادموازل جید ویرایش
 بولین سکرینه کیتیم ایرتسی کون تدقی بیثانه هدم
 اوکون جیفان ارمینجه (واماناق) ویدیکر برعزت
 بوزغادلی ارمیتیلری قلوبه دهوت ایددی . هبسی
 طویلا نه زق تدقی بیثات قویلمیوشه قلدیلر وامان
 استنده بریجی من بکا یازده ویر سوسه کد غلبه شهادت
 ایدم جکیز ایددی بوضدم اصراک ایددی .
 بولیس مدیری بریجی شجه مدیری نصری بکه
 سولیم ، توجروسی تالیدی . سینه کزدن اوج
 کشی به یوز ایرا ایشدی ۸۸۱۶ . سوسه کلد الهک
 ۱۵۱۴۷ . سوسه کلد اون لیرالی جمه آلتش لیرالی
 ۱۵۱۴۷ . سوسه کلد اون لیرالی جمه آلتش لیرالی
 یانقنوط ویردم . آلدی . ارمیتیل قیاض بکه اقترا
 ایدیورلجه دینه ییمارکن اورادم بولنا نرعب ایشیدیلر .
 بولیس یاقه لیوب نصری ایدیلر . یازدی جیماردیلر .
 ایشنه بوسیت ویردی اولک تنجه سیدر . کین کون
 قیزی فلاک کسیدی دین شامده اولورکدن . بوده
 اولکی اقاده سندن طانیتم دیور . شیدی انکار ایدیور .
 وکیل سعید الدین فزیدک — افاده ایشنه سندن
 بالکنز برشی . انکار ایدیور . نایجه ییگی ب .
 یوزغادلی س دیم دیور . صکره یوزغادده بولندیم
 زمانده مالقریزی بولید آلدی . اقر بامری بولید قتل
 ایددی . دیور . حضور جا کده ایزکات کذب
 ایشدیکی نایته اولال برکیمه به حکمدر بیستک یاقه جی
 شی . دوغریدن دوغری به تعقیاندر . یالانچی شهاد
 تمقیب ایدیا نر عدالت . بولید اظهار ایدر . بیطرفانه
 عدالت بولیدر بولیده برقرار اخلاقی سکیب ایدم حکم
 قیاض بك — بندنه کتر جقوق شمعویه افعا
 ایدیورم .
 مدعی ضروری سامی بك — بواشه کاجیوندر .
 محکمه علیه کتر حضورده بن اوراده دکلیم نجه
 عدالت تسلیم ایدیکدن باشقه برشی بولم دیور دوا
 تحقیقه شهاد دکل ، مستکدر لک اچون تعقیانه
 لزوم یوقدر .
 درجه کله :

Ek- X : Yozgat Tehciri davasından sanık Feyyaz Bey hakkında Ermeni bir kadının para ile yalancı şahitlik yapması. *Tasvir-i Efkar Gazetesi*, 23 Şubat 1919.

Ek- XV : Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılama yapılırken, mahkemenin etrafındaki kahvelerde bulunan kimselerin, gerektiği zaman yalancı şahitlik için kullanılmaları. Akşam Gazetesi 26 Ekim 1920.